

בעין הסערה

דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של

הרב שלמה גורן בשנים 1948-1994

חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'

מאת

שפרה מישלוב

המחלקה לתולדות עם ישראל ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר אילן

תמוז, תש"ע

רמת גן

חיבור זה נכתב בהדרכתו של

פרופ' מאיר הילדסהיימר

מן המחלקה לתולדות עם ישראל

ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי

אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

תוכן עניינים

א	תקציר	1
1	מבוא	1
1	1. מתודולוגיה	1
1	1.1. הרקע למחקר ומטרות עיקריות	1
1	1.2. מצב המחקר	1
2	1.3. מקורות המחקר ושיטת המחקר	2
3	1.4. מבנה המחקר והיקפו	3
4	2. רקע היסטורי	4
4	2.1. פרקי חייו של הרב גורן עד בגרותו (1918-1948)	4
4	2.1.1. נערותו	4
6	2.1.2. הישיבה	6
8	2.1.3. עולמו החברתי טרם הקמת המדינה	8
10	2.1.4. ניצני יצירה רוחנית – תהליכי פרסום ראשוניים	10
11	2.1.5. פעילותו הציבורית של הרב גורן טרם הקמת המדינה	11
12	2.2. קיצור פרקי חייו של הרב גורן עד פטירתו (1948-1994)	12
13	פרק א: הרב גורן כרב ראשי	13
13	1. הרוח והכוח: הרב גורן רב ראשי לצה"ל (1948-1971)	13
13	1.1. מ'השירות הדתי' לרבנות הצבאית	13
13	1.1.1. 'השירות הדתי'	13
14	1.1.2. מינוי הרב גורן לרב הראשי לצה"ל	14
15	1.1.3. מיזוג 'השירות הדתי' עם הרבנות הצבאית	15
17	1.2. פיתוח מוסד הרבנות הצבאית וביצור מעמדה	17
17	1.2.1. סוגיית היחידות הדתיות	17
18	1.2.2. קשיי ראשית הדרך	18
19	1.2.3. הרבנות הצבאית והרבנות הראשית לישראל	19
21	1.2.4. הרבנות הצבאית וארגונים מפלגתיים	21
22	1.3. פעילות הרב גורן כרב צבאי ראשי	22
23	1.3.1. מערכת שירותי דת	23
23	1.3.2. נופלים ונעדרים	23
24	1.3.3. מורשת יהודית	24
25	1.3.4. כהן משוח מלחמה	25
26	1.4. מלחמת ששת הימים והשפעתה על מעמדו	26
30	1.5. הפרישה מצה"ל בצל מלחמת ההתשה	30
32	1.7. סיכום	32
32	2. תקופת מעבר: רב ראשי לתל-אביב-יפו	32
32	2.1. הבחירות לרבנות העיר תל-אביב-יפו	32
35	2.2. כהונה ברבנות הראשית של תל-אביב-יפו	35

36	2.3. סיכום
37	3. החזון ושברו: הרב גורן רב ראשי לישראל
37	3.1. הבחירות לרבנות הראשית
37	3.1.1. ההיערכות לבחירות
38	3.1.2. תגובות למועמדות הרב גורן
41	3.1.3. תוצאות הבחירות
43	3.2. שאיפות ומטרות של הרבנות הראשית
44	3.3. ניסיונות הרב גורן לבסס את הרבנות הראשית והפגיעה במעמדה
44	3.3.1. השפעת מעורבותו של הרב גורן בענייני דת ומדינה על מעמדו הציבורי
56	3.3.2. מערכת היחסים בין שני הרבנים הראשיים
60	3.4. השיתוק בתפקוד הרבנות הראשית
60	3.4.1. הקפאת יזמות
60	3.4.2. סכסוכים פנימיים
61	3.5. בחירה נוספת והגבלת כהונה
63	3.6. פרישה מאונס
64	3.7. סיכום
64	4. סיכום פרק א'
66	פרק ב: הגות, הלכה ומעש
66	1. יצירתו התורנית – הקדמה
68	2. ענייני עם, ארץ ומדינה
69	2.1. מדינת ישראל בחזון הנביאים
69	2.1.1. השקפתו הלאומית
71	2.1.2. יום העצמאות
74	2.1.3. תמורות בהשקפתו הלאומית
79	2.1.4. סיכום
79	2.2. צבא וביטחון
80	2.2.1. גיוס תלמידי הישיבות
81	2.2.2. גיוס נשים
82	2.2.3. פדיון שבויים
83	2.2.4. היחס למחבלים
85	2.2.5. גבורה ומוסר מלחמה
88	2.2.6. פעילות ביטחונית
92	2.2.7. סיכום
92	2.3. קדושת ארץ ישראל והמקדש
93	2.3.1. הר הבית
101	2.3.2. חברון ומערת המכפלה
106	2.3.3. יהודה ושומרון
111	2.3.4. סיני – השלום עם מצרים
114	2.3.5. רמת הגולן
116	2.3.6. סיכום

117	2.4. אחדות עם ישראל
117	2.4.1. גיורים
126	2.4.2. מעמד אישי
129	2.4.3. מחלל שבת בפרהסייה בזמן הזה
130	2.4.4. היחס לחילונים
132	2.4.5. עולי אתיופיה
133	2.4.6. קראים
133	2.4.7. סיכום
133	2.5. מערכותיה האזרחיות של המדינה
134	2.5.1. רפואה
136	2.5.2. כלכלה
137	2.5.3. חינוך
138	2.5.4. סיכום
138	3. פסיקות חדשניות
139	3.1. טכנולוגיה
140	3.2. חקלאות ושמיטה
142	3.3. מעמד האישה
143	3.4. סיכום
143	4. על משמר הקודש: פסיקה שמרנית
143	4.1. חפירות ארכיאולוגיות
146	4.2. יהדות מתקדמת
147	4.3. חוק ומשפט
149	4.4. סיכום
149	5. חיבור וחידוש של תפילות
152	6. הקמת רשת הכוללים 'האידרא'
153	פרק ג: קשריו של הרב גורן עם מנהיגים, מפלגות וקהילות
153	1. ראשי ממשלות
153	1.1. דוד בן-גוריון
157	1.2. לוי אשכול
158	1.3. גולדה מאיר
159	1.4. יצחק רבין
160	1.5. מנחם בגין
161	1.6. סיכום
161	2. מפקדים צבאיים
161	2.1. ראשי המטה הכללי
164	2.2. מפקדים נוספים
165	3. רבנים ומנהיגים בעולם החרדי
165	3.1. שנים ראשונות: מחלוקת וקרבה

168.....	3.2. שנים מאוחרות : ניתוק מוחלט
170.....	3.3. סיכום
171	4. הרב גורן והציונות הדתית
171.....	4.1. המזרחי והמפד"ל
173.....	4.2. בני עקיבא
174.....	4.3. הקיבוץ הדתי
175.....	4.4. רבני הציונות הדתית
	4.4.1. הרב צבי-יהודה הכהן קוק 175
	4.4.2. רבנים שונים 179
180.....	4.5. סיכום
180	5. קהילות יהודיות בגולה
180.....	5.1. יהדות התפוצות
183.....	5.2. רבנים ומנהיגים יהודים בתפוצות
183	5.2.1. רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש
184	5.2.2. הרב ד"ר יוסף דב סולובייצ'יק
185	5.2.3. פרופ' שאול ליברמן
185	5.2.4. הרב ד"ר עמנואל יעקובוביץ
185.....	5.3. אסירי ציון
187	6. מנהיגים בעולם
190	7. סיכום
191	פרק ד: סיכום ומסקנות
199	קיצורים ביבליוגרפיים
221	נספחים
ABSTRACT	I

שלמי תודה

רבים וטובים סייעו לי וליוו אותי בדרכי עד להבאת מחקר זה לסיומו, ולכולם נתונות תודתי וברכתי.

זכות נעימה היא לי לפתוח בשבח האכסניה שבה נכתב המחקר – המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן. תודתי העמוקה שלוחה לפרופ' מאיר הילדסהיימר, אשר הנחני והדריכני במאור פנים ובלב חפץ והעניק לי מחכמתו, זמנו ומרצו, ועזרתו לא תסולא בפז.

אסירת תודה אני לראש המחלקה, הרב פרופ' בן ציון רוזנפלד, אשר בזכות תמיכתו בכל דבר ועניין מתחילת הדרך ועד סופה הגעתי עד הלום; למנהלת המחלקה, גב' כוכבה עקרבי, ומזכירת המחלקה, גב' ניקול מסיקה, אשר יחסן הלבבי והחם והיענותן היעילה והמהירה לכל בקשה סייעו לי עד למאוד.

תודה מיוחדת אני חבה ללשכת נשיא האוניברסיטה על שזיכתה אותי ב'מלגת הנשיא' שהוענקה לי במהלך לימודיי, ולרקטור האוניברסיטה, פרופ' יוסף מניס, על אשר העניק לי שנה אחר שנה את 'פרס הרקטור לסטודנטים מצטיינים'. מלגות אלה אפשרו לי להקדיש את זמני לכתיבה.

אנשים רבים נענו בשמחה לפניויותי אליהם במהלך המחקר וסייעו לי בכתיבתי מתוך הערכתם לדמותו של הרב גורן. מהם אציין את בני משפחתו של הרב, בייחוד בנו, עו"ד רמי גורן, ונכדיו דוד גורן ואירית שפירא-מאיר אשר ניאותו לבקשתי לעיין במסמכים מהארכיון האישי של הרב ולהסתייע בהם לצורך עבודתי ונענו לכל שאלה ובקשה שהפניתי אליהם. מקורביו ותלמידיו של הרב גורן, בהם דוד איינהורן, הרב ישראל אריאל, הרב צפניה דרורי, הרב יוסף הדנה, הרב מנחם הכהן, הרב יוסי הראל, הרב שאר ישוב כהן, הרב אלי סדן, פרופ' יעקב נאמן, חנן פורת, הרב מרדכי פירון, זלמן קויטנר, יצחק שטרסברג והרב אריה שלום הקדישו שעות מזמנם לראיונות שערכתי עבור המחקר. דוד ברוקנר הבקיא בתולדות חייו של הרב גורן סייע לי בביור שאלות שצצו ועלו מפעם לפעם, והרב שרגא וניסי אורזי, מוקירי זכרו של הרב גורן, העבירו לידי הקלטות רבות ערך מערבי זיכרון שנערכו במשך השנים.

ואחרונים חביבים לתודה ולברכה הם בני משפחתי אשר עמדו לימיני באהבה וליווני ולא חסכו ממני תמיכה ועידוד בכל שנות לימודיי, בהם הוריי, פרופ' שלום ומיכל פייגלשטוק, חותניי, הרב ד"ר דוד ועדינה מישלוב, ומעל כולם אישי, יאיר, המלווה אותי בכל דרכיי, וילדיי – בניה, אוריה, הלל, נעמי ועוז.

תקציר

מחקר זה בוחן את דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן (תרע"ח-תשנ"ה, 1918-1994), אשר היה הרב הראשי לצה"ל בין תש"ח לתשל"א (1948-1971), הרב הראשי לתל-אביב-יפו בין תשל"א לתשל"ג (1971-1972) והרב הראשי לישראל בין תשל"ג לתשמ"ג (1972-1983). הרב גורן היה מעורב בפרשיות אשר עמדו במרכז הדיון הציבורי בישראל בתקופתו, הביע את עמדתו ההלכתית בסוגיות עקרוניות הנוגעות לדת, מדינה, טכנולוגיה ותרבות ויצר קשרים עם מנהיגים בארץ ובעולם. המחקר הסתייע בין השאר במקורות ארכיוניים אשר טרם נחקרו עד כה.

הרקע לפעילותו

הרב גורן נולד למשפחה חסידית ציונית בפולין, עלה עם הוריו ארצה בשנת תרפ"ה (1925) והתיישב בכפר חסידים. בחלוף שנים מעטות העתיקה המשפחה את מגוריה לירושלים, ושם למד הרב גורן במוסדות הלימוד של היישוב הישן. בהיותו בן 12 בלבד החל את לימודיו בישיבת 'חברון' ונודע בה כעילוי, ולאחר זמן התקרב לרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל באותם ימים, ולרב איסר זלמן מלצר, ראש ישיבת 'עץ חיים' בירושלים. כבר בהיותו צעיר לימים פרסם הרב גורן את ספריו התורניים הראשונים, ובהמשך דרכו למד באוניברסיטה העברית בירושלים. הרקע הדתי-חברתי המורכב שבו צמח עשה אותו לתלמיד חכם המכיל צדדים שונים: זיקה ציונית חזקה לצד קרבה והערכה לעולם התורה ופתיחות לעולמות תרבות כלליים.

פעילותו הציבורית

1. **רב ראשי לצה"ל:** הרב גורן השתתף בהגנה על היישוב היהודי ערב הקמת המדינה, ועם הקמת צה"ל מונה לרב הראשי לצה"ל, ולתפקיד זה נכנס מתוך השקפת עולם מוצקה בדבר החשיבות שבהענקת ממד רוחני למערכות המדינה שבה ראה ערך רב. הוא דרש בתוקף שתוענק לו עצמאות במילוי תפקידו ושסמכותו תחול על כלל חיילי צה"ל. הרב גורן ייסד את הרבנות הצבאית ופיתח אותה למוסד המעניק שירותי דת וזיקה יהודית לכלל צה"ל, כל זה אל מול קשיים ארגוניים והתנגדויות של גופים דתיים ופוליטיים לעצמאותו. לקראת סיום כהונתו פורסם הרב גורן בארץ ובעולם בזכות הטקס שערך בכותל המערבי עם שחרור המקום במלחמת ששת הימים.

2. **רב ראשי לתל-אביב-יפו:** משלא נבחר הרב גורן לרב הראשי לישראל בבחירות שהתקיימו בשנת תשכ"ד (1964), הוא הגיש את מועמדותו לכהונת רבה הראשי של תל-אביב-יפו, ובשנת תשכ"ח (1968) נבחר לכהונה זו, ולאחר שפרש מצה"ל כיהן בתפקיד זה זמן קצר עד בחירתו לרב הראשי לישראל.

3. **רב ראשי לישראל:** הרב גורן ביקש לפתח את מוסד הרבנות הראשית ולעשותו גוף חזק ומשפיע בארץ ובעולם וליישם באמצעותו את אמונתו בדבר החשיבות שבהוספת ממד דתי ורוחני לכלל מערכות המדינה באמצעות פסיקה הלכתית-ציבורית. הוא זכה לתמיכת ההנהגה המדינית בבחירתו, אך התנגדו לו חוגים חרדיים אשר ראו בגישתו משום נכונות לשינוי ההלכה בלחצי השלטון. לאחר שנבחר בשנת תשל"ג (1972) התיר הרב גורן את האח והאחות לנגר מממזרותם ובשל כך גברה ההתנגדות אליו מצד מנהיגים ורבנים חרדיים. לאחר מכן, בשנת תשל"ד (1974) עורר עליו הרב גורן את זעמה של ההנהגה המדינית, בכלל זה מנהיגים ותיקים במפד"ל, כאשר התנגד לפשרה בנוסח חוק השבות. בעקבות ההתנגדויות לדרכו מצד גופים פוליטיים ודתיים עמדה תקופת כהונתו בסימן אכזבתו ההולכת וגוברת בשל חוסר האפשרות לממש את גזמותיו

ואת משנתו המורכבת. המחלוקות המתקשרות בינו לבין עמיתו, הרב עובדיה יוסף, פגעו אף הן ביכולתו לקדם את שאיפותיו. בשנות כהונתו נחקק בשנת תש"ס (1980) חוק המגביל את כהונת הרבנים הראשיים לעשר שנים בלבד. הרב גורן ביקש להוביל לשינוי החוק אך לא זכה לתמיכה, ובכאב רב נאלץ לפרוש מתפקידו.

הלכה, הגות ומעשה

במהלך שנות כהונתו בתפקידים ציבוריים, ולאחריהן, גיבש הרב גורן משנה הלכתית בתחומים רבים ומגוונים הנוגעים לעם, לארץ, למדינה ולהתפתחויות מודרניות, טכנולוגיות ותרבותיות, ואף קידם כמה יזמות מעשיות על פי דרכו הייחודית. מאמריו ותשובותיו לוקטו בספרים על ידו ועל ידי בני משפחתו, ובמחקר זה נותחו סוגיות מרכזיות במשנתו והתמורות שחלו בהן עם השנים.

1. הלכה ממלכתית: הרב גורן ראה ערך רב בתקומת המדינה וסבר שעל פוסקי דורו לדון בסוגיות ההלכתיות העולות מהתפתחותה ובזה להעניק ממד דתי-הלכתי לכל אחד מהתחומים הלאומיים והמדיניים. השקפתו הייתה שמדינת ישראל היא שלב ביניים בין תקופת הגלות לימות המשיח, וביכולתה לקדם את עצמה להגשים את חזון הגאולה של הנביאים אם תממש משימות לאומיות ודתיות. עמדתו זו ידעה עליות ומורדות במשך השנים. בהתאם להשקפתו קבעה מועצת הרבנות הראשית לישראל בנשיאותו בשנת תשל"ג (1973) שיש לומר הלל בברכה ביום העצמאות, אף כי בסוף ימיו הטיל הוא עצמו ספק בקביעה זו. הרב גורן צבר את ניסיונו כפוסק בשנות פעילותו הרבות בצבא והיה הראשון שהעלה פתרונות הלכתיים מגוונים למערכת הביטחון.

עוד תחום שבו פעל רבות היה מאבקיו על זכות התפילה במקומות הקדושים לאחר מלחמת ששת הימים. בהר הבית הוא נחל כישלון, אך במערת המכפלה הוכתר מאבקו נגד שר הביטחון משה דיין בהצלחה, והתאפשרה שם תפילת יהודים. הרב גורן תמך בהתיישבויות שקמו בשטחי יהודה ושומרון והתנגד למסירת מקומות אלו בהסכמי שלום. עם זאת הוא תמך בקיום שיחות שלום עם מצרים בתמורה לפינוי סיני אך התנגד לפינוי היישובים מפתחת ימית. הוא אף סבר שניתן לדון על מסירת רמת הגולן בהסכם שלום עם סוריה בכפוף להשגרת היישובים היהודיים בה והסדרת תנאי ביטחון.

הרב גורן היה מעורב גם בענייני זהות יהודית ומעמד אישי. הוא סבר שבארץ ישראל יש מקום לנקוט גישה מקלה בענייני גיור, ובעת כהונתו כרב הראשי לישראל הביא להקמתם של אולפנים ובתי דין מיוחדים לגיור. הוא השקיע מאמצים להתרת ממזרים ועגונות, וכך לדוגמה ניצל חידושים טכנולוגיים למציאת פתרון הלכתי לעגונות צוללת דקר בשנת תשכ"ח (1968). נטייתו להקל בעניינים אלה נבעה בין השאר משאיפתו להוביל לחקיקה דתית, שעל פיה בחוק השבות יוגדר יהודי בהתאם להגדרה ההלכתית ותימנע חקיקת חוק אשר יאפשר נישואין אזרחיים, שכן הוא ראה בחומרה רבה ניסוח חוק הסותר את דיני התורה ומטיל צל, לשיטתו, על אופייה של המדינה כמגשימה את חזון הנביאים. הרב גורן דן במעמדם ההלכתי של החילונים בישראל והגדירם 'תינוקות שנשבו', ולעמדתו זו היו השלכות הלכתיות שונות. לאחר שהוחלט על העלאת יהודי אתיופיה ביקש להקל את הליך גיורם ואף נקט דעה שאין חיוב לגיורם כאשר הם עולים במרוכז כעדה.

תחומים אחרים שבהם עסק הרב גורן מתוך עמדה הלכתית-ממלכתית ואשר נגעו למערכותיה האזרחיות של המדינה היו תחומי הרפואה, הכלכלה והחינוך. כמה מתשובותיו בענייני רפואה אומצו על ידי ועדות רפואיות ובתי חולים בארץ, כגון השתלת איברים והפריה חוץ-גופית.

2. **חידושים טכנולוגיים ותרבותיים:** הרב גורן סבר שעל פוסק לספק מענה גם להתפתחויות טכנולוגיות ותרבותיות בדורו. הוא פסק בעניינים טכנולוגיים רבים שהגיעו לפתחו, בין השאר הציע פתרונות לעבודה חקלאית טכנולוגית בשבת ובשמיטה.
3. **החדשנות וגבולותיה:** לעתים נקט הרב גורן עמדה שמרנית דווקא, כשסבר שאין סיבה להקל לצורך התנהלותו הנורמטיבית של המערכות המדיניות והטכנולוגיות. לדוגמה, הוא התנגד לפגיעה בקברי יהודים לצורך חפירות ארכיאולוגיות ויצא חוצץ נגד התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית.
4. **חידוש תפילות:** הרב גורן האמין בצורך לחדש יצירה תורנית מקורית אשר תיתן גוון מחודש לאחדות הלאומית, ובין השאר חיבר וערך תפילות, ביניהן 'הסידור האחד' לצה"ל, תפילות מקדימות לפעילות המבצעית של החיילים, כגון 'תפילה לפני יציאה לקרב', ותפילות בתגובה לאירועי תקופתו, כגון 'תפילה לשלום אסירי ציון'.
5. **ייסוד מוסדות:** הרב גורן ביקש להקים מערכת של מוסדות תורניים, שבהם ילמדו ויחקרו את התלמוד הירושלמי, יפתחו את חקר ירושלים והר הבית, ילמדו תלמוד בבלי בהיקף נרחב וירכשו ידיעה בתורת הסוד. הוא ייסד את 'כולל האידרא' ברחבת הכותל וכוללים ברמת הגולן.

קשריו עם מנהיגים וקהילות

1. **מנהיגים מדיניים וצבאיים:** קשריו של הרב גורן עם דוד בן-גוריון היו קרובים ביותר. הלה העניק גיבוי לפעילותו בצבא, והשניים נהגו להיפגש תכופות ולשוחח בענייני רוח. הרב גורן יצר קשר אישי גם עם ראשי ממשלות אחרים – גולדה מאיר, יצחק רבין ומנחם בגין, אך מהם לא זכה לקבל גיבוי נרחב ליזמותו. בעת שירותו בצבא יצר קשרים קרובים עם מפקדים בכירים, מהם שברבות הימים נהיו למנהיגים פוליטיים משפיעים ועזרו לקידום יזמותו, בהם אריאל שרון.
2. **החברה הדתית:** העולם החרדי התייחס לרב גורן תחילה בחשדנות ולאחר מכן אף בעוינות. אמנם כמה מגדולי רבני הציבור החרדי היו חבריו לספסל הלימודים, אולם הרב גורן ראה את עצמו מייצג השקפת עולם כוללת ולא משויך לקבוצות מוגדרות. ואף כי עמדתו זו עמדה לימינו בראשית דרכו בצה"ל, הרי ברבות הימים הוא הובדל והורחק בשל כך הן על ידי מנהיגים חרדיים שהתנגדו לעמדותיו הלאומיות הן על ידי מנהיגים בציבור הדתי הלאומי, אשר על אף הקרבה הרעיונית בינו לביןם לא תמיד תאמו עמדותיו החדשניות והמורכבות את תפיסתם.
3. **יהדות התפוצות:** בהיותו הרב הראשי לצה"ל נשלח הרב גורן מטעם מוסדות ציוניים להדק את הקשרים בין יהדות התפוצות ובין מדינת ישראל ולסייע בגיוס תרומות למדינה המתפתחת. בביקוריו הוא יצר קשרים עם רבנים ומנהיגים, ביניהם אנשי רוח יהודים חשובים. הרב גורן התקבל בכבוד רב על ידי הקהילות הציוניות והשיב לשאלות הלכתיות שהפנו אליו. בביקוריו הוא נפגש אף עם מנהיגים מדיניים ולעתים אף העביר להם מסרים מטעם ממשלת ישראל.
- לסיכום,** הרב גורן ביקש ליצור משנה הלכתית והגותית המיישמת את ההכרה בקדושתה של המדינה באמצעות גיבוש הלכות להתנהלותה. נועזותו של הרב גורן בניסיונותיו לחדש הלכות מדינה ולהשפיע על אופייה הרוחני גבתה ממנו מחיר יקר. הוא חי במתח עצום בניסיון להטמיע את משנתו המורכבת בקרב הציבור בישראל, ולעתים מזומנות ספג ביקורת חריפה מצדיה השונים של המפה הדתית והחברתית בישראל ורווה אך מעט נחת מהצלחותיו ליישם מקצת תפיסותיו. משנתו ההלכתית הייחודית עשויה לשמש כר נרחב למחקר ויישום במציאות הישראלית מורכבת.

מבוא

1. מתודולוגיה

1.1. הרקע למחקר ומטרות עיקריות

טרם נערך מחקר מקיף על דמותו הציבורית של הרב שלמה גורן, אשר היה הרב הראשי לצה"ל מ-1948 עד 1971, הרב הראשי לתל-אביב-יפו בשנים 1971-1972 והרב הראשי לישראל מ-1972 עד 1983 והיה מעורב בפרשיות רבות אשר עמדו במרכז הדיון הציבורי בישראל. מחקר זה יבחן את מעמדו ואת פעילותו החברתית-דתית, את הרקע לפעילותו ואת הגורמים אשר עמדו בדרכו משעה שהחל לכהן בתפקידים ציבוריים עם הקמת המדינה ועד לפטירתו.

הרב גורן מילא תפקיד מכריע בהקמת הרבנות הצבאית ומיסודה בהיותו הרב הראשי של צה"ל, ובתקופה זו אף ביסס את מעמדו הציבורי. מלחמת ששת הימים ותוצאותיה וחלקו בה תרמו אף הם לביסוס מעמדו. תוצאות המלחמה והשלכותיה העצימו תהליכים היסטוריים שעברה החברה הישראלית אך הובילו גם לפילוגים רבים בתוכה. המחלוקות בחברה הישראלית אשר היו קיימות עוד קודם לכן הלכו והעמיקו בשנים אלו ונגעו במגוון נושאים, ביניהם היחס בין הפרט ללאום, היחס למדינות ערב ולערביי יהודה, שומרון ועזה, הקשר בין הדת למדינה ובין דתיים לחילוניים.¹ הרב גורן היה שותף לתהליכים אלו בתפקידיו השונים והגיב כלפיהם כשהוא מנסה להשפיע על עיצובה של החברה בפעילות ובמעורבות אינטנסיביות בהם. מעמדו המיוחד ומשנתו הייחודית של הרב גורן הביאו להחשבת דעתו בסוגיות השונות אך גם עוררו התנגדויות חריפות מצד אנשים וקבוצות אשר לא ראו בעין יפה את השקפותיו ופועלו. המחקר יבקש לעמוד על מסגרת האירועים ההיסטוריים לפי סדרם, משנת 1948 ועד שנת 1994.

עוד יכלול המחקר בחינת כתביו של הרב גורן אשר בתוקף תפקידו כפוסק כתב מאות רבות של תשובות ומאמרים בנושאים שלא נדונו קודם לכן או נדונו עד לתקופתו על ידי פוסקים מעטים, כגון רפואה, מדינה וכלכלה. ניתוח תשובותיו ומאמריו ההלכתיים בסוגיות אלו ועיון בכתביו ההגותיים יאפשרו הבנת עמדותיו כלפי המציאות המתחדשת שבה פעל ויסייעו לאבחן את אופן תגובתו באמצעות פסיקותיו וכתביו לנסיבות ההיסטוריות המשתנות שהיה שותף להן.²

המחקר אף מבקש לעמוד על הבדלים בין הרב גורן לעמיתו הספרדי ברבנות הראשית, הרב עובדיה יוסף, במידת מעורבותו של כל אחד מהם בתהליכים שהתרחשו בעת כהונתם, על הבדלי ההשקפות ביניהם בדבר ייעודה של הרבנות הראשית ועל עמדתו של כל אחד מהם בשאלות עקרוניות אחרות שהתעוררו בתקופת כהונתם.

1.2. מצב המחקר

כאמור, המחקר המדעי על אודות פעילותו של הרב גורן עדיין בראשיתו. כמה ביוגרפיות לא מקיפות ולא מדעיות נכתבו על אודותיו,³ ונזכרו בקצרה קורות חייו, פעילותו וכתביו בקבצים הנוגעים

¹ מצבה החברתית-תרבותי המורכב של החברה הישראלית בשנים אלה נדון בהרחבה בספרי מחקר. ראה, למשל, פרס ובן רפאל, קרבה ומריבה; יער ושביט, מגמות; כהן, ישראל והמודרניות; לאור ומן, רב גוניות.

² מחקרים מהשנים האחרונות עוסקים בהשפעות על הפסיקה הרבנית, ביניהן נסיבות היסטוריות. ראה, למשל, רוזנק, אגדה והלכה, עמ' 285-312; שביד, התמודדות ההלכה, עמ' 581-587; שפרבר, נתיבות פסיקה.

³ העיקריות שבהן: אלפסי, קווים לתולדות רבינו הגדול; ארליך, אישים ומאורעות בתולדות ישראל; בן שאול, האלופים; דון יחיא, רבי שלמה גורן; Freedman, Rabbi Shlomo Goren. עוד ביוגרפיות יצוינו בהמשך המחקר.

לרבנות הראשית לדורותיה ולאישים בתולדות ישראל.⁴ פעולותיו וקורותיו נזכרו בקבצים שנכתבו על אודות צה"ל והרבנות הצבאית⁵ ובערכים קצרים באנציקלופדיות כלליות.⁶ פועלו של הרב גורן בהקמת הרבנות הצבאית ומיסודה נזכר בעבודתו של אהרן קמפינסקי על הרבנות הצבאית לדורותיה⁷ ובמאמרו של ירון זילברשטיין⁸ ומעט בספרות העוסקת בתקומת מדינת ישראל.⁹ מיטל גז עסקה בהשתלבותו של החייל הדתי בצה"ל בשנים הראשונות להקמתו, ומחקרה נוגע אף הוא בסוגיית השירות הדתי בצה"ל והרבנות הצבאית.¹⁰ חניאל נהרי חקר את התפתחות הספרות ההלכתית לחייל ודן בפסקיו ההלכתיים של הרב גורן בנושא זה.¹¹ אריה אדרעי והרב מנחם הכהן כתבו מאמרים העוסקים בפסיקותיו ההלכתיות של הרב גורן בנושאי צבא ומלחמה.¹² עוד נזכר חלקו של הרב גורן במלחמת ששת הימים בספרות המתעדת מלחמה זו,¹³ ומעט סוגיות אחרות בפסיקותיו ההלכתיות נדונו במאמרים ובקבצים העוסקים ברבנות הראשית.¹⁴ ואולם הדיון על אודותיו במסגרות אלו הוא חלקי, קצר ולא ממצה. הוא עוסק מעט בפעילותו בהיותו הרב הראשי של צה"ל ולא דן כלל בפעילותו הציבורית בשאר התחומים, במעמדו הציבורי, בקשריו עם אישים ומנהיגים, ביצירתו התורנית הענפה ועוד. בימים אלו נכתב מחקר על ידי אביעד הולנדר במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, ועניינו דרכי הפסיקה ההלכתית של הרב גורן.¹⁵ ברם, מחקר זה אינו עוסק בפן ההיסטורי של פעילותו הציבורית וכתובתו התורנית ובהשפעתו על היבטים חברתיים ותרבותיים בישראל.

יצוין שחקר הציונות הדתית בכללה זכה אמנם לעדנה בשנים האחרונות,¹⁶ אולם תרומתו של הרב גורן כרב ומנהיג ציוני דתי כמעט שלא נדונה בו.

1.3. מקורות המחקר ושיטת המחקר

המחקר מתבסס במידה רבה על החומר הארכיוני הרב הקיים על הרב גורן, ושחלק ניכר ממנו לא היה נגיש לחוקרים עד עתה: הארכיון האישי של הרב גורן שבידי בני משפחתו; ארכיון מערכת

⁴ ביניהם: אבן חן, תולדות הרבנות הראשית לתקופותיה, עמ' 1117-1119; דון יחיא, הבחירות לרבנות הראשית; מכמן וצורן, המאורות הגדולים, עמ' 239-242.

⁵ הבר ושיף, לקסיקון; מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 83-132.

⁶ כגון א"ע, מילואים ב, טורים 345-346; רפאל, הציונות הדתית, ו, עמ' 253-261; תדהר, חלוצי היישוב, ב, עמ' 1482; 'Goren, Shlomo', EJ, VII, cols. 808-809.

⁷ קמפינסקי, דת, צבא וחברה.

⁸ זילברשטיין, לדמותו של הרב הצבאי, עמ' 85-87.

⁹ פוסטבסקי, אטלס כרטא, מפתח לשמות אישים ועניינים, עמ' 30; רפל, יחסי דתיים חילוניים, עמ' 135-139 ועוד. עם זאת יצוין שדיון ברב גורן ובפעילותו נעדר מרבים מהספרים העוסקים בתקומת מדינת ישראל, כגון מ' בראון, גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967. אבל יש דיון בספרי זיכרון ויומן של מנהיגים כגון בן-גוריון ומשה דיין, כפי שיפורט להלן.

¹⁰ גז, השתלבותו של החייל הדתי, עמ' 53-66.

¹¹ נהרי, הספרות ההלכתית לחייל, עמ' 57-73.

¹² אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 119-148; הכהן, משיב מלחמה, עמ' ג-יא; Edrei, Divine Spirit; Edrei, Law, Interpretation, and Ideology.

¹³ ארבל, מלחמה וניצחון; אשכול, מלחמת ששת הימים. עוד מקורות יוזכרו להלן.

¹⁴ אריאל, הרב, תולדות השמיטה; הכהן, החפירות ב'עיר דוד', עמ' 215-216; ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 745-747; זולדן, הרב, מעמד 'זכר להקהל', עמ' 796-798; כהן, הרבנות הראשית ושאלת הר הבית, עמ' 763-786; כץ, הרבנות הראשית ויום העצמאות, עמ' 888-900, 913-914; כץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים, עמ' 983-984; ליבמן, הרב, חכמת שלמה, עמ' 21-24; מאיר, ואיני יכול לנגוע בך, עמ' 213-221; עמיחי, הרב, הרבנות הראשית ומצוות התלויות בארץ, עמ' 671-672.

¹⁵ דיונים של פוסקים בעמדותיו ההלכתיות של הרב גורן יובאו אמנם לעתים בגוף המחקר, אולם הדיון בהם יהיה תמציתי בשל העיסוק הממוקד של הולנדר בתחום זה.

¹⁶ שגיא ושוורץ, מאה שנות ציונות דתית, ועוד פרסומים רבים.

הביטחון; ארכיון הרבנות הראשית המצוי בגנוז המדינה; ארכיונים נוספים, ביניהם ארכיון דוד בן-גוריון, ארכיון הציונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן, ארכיון עיריית תל-אביב וגנוז הציונות הדתית במוסד הרב קוק.

עוד מתבסס המחקר על הפרסומים הענפים בעיתוני התקופה אשר תיעדו רבות מפעולותיו של הרב גורן, על ספריו וכתביו הרבים, מהם שטרס פורסמו, ועל פסקי הדין שפסק בכהונתו בבית הדין הרבני. יצוין שבכתיבתו של הרב גורן ובראיונות שהעניק לעיתונות לעתים קרובות ניתן למצוא תיעוד רב לאירועי תקופתו, אך מקורות אלו נבחנו בזהירות היות שלא ניתן להסתמך עליהם בלבד לתיאור מלא של המאורעות.¹⁷

במהלך המחקר אף נערכו ראיונות עם אנשים שעבדו במחיצתו של הרב גורן בפרקי חייו השונים, אך יודגש שהשימוש במקורות אלה מצומצם, והעדויות נבחנו בביקורתיות רבה בשל הקושי לתאר את המציאות ההיסטורית על פי תיעוד בעל פה הסובל מליקויים שונים, ביניהם הסובייקטיביות של המעיד וליקויי זיכרון.¹⁸

הפרטים העולים במחקר נדונים דיון ביקורתי-מחקרי ומעומתים עם המידע המדיני-חברתי הרב הקיים על התקופה הנדונה עם מחקרים עדכניים של המחקר ההיסטורי ועם תחומים המשיקים לנושא או המסייעים להרחיב את הרקע החברתי-היסטורי של הרב גורן ופעילותו המגוונת בתקופה זו.

1.4. מבנה המחקר והיקפו

למחקר זה הוקדם מבוא היסטורי על תולדות חייו של הרב גורן, שנותיו הראשונות טרם מינויו לרב ראשי לצה"ל, הרקע הדתי והחברתי המורכב שבו צמח, יצירתו הרוחנית אשר בזכותה החל להתבלט כבר בצעירותו ובניצני פעילותו הציבורית לצד לימודיו התורניים והאקדמיים.

הפרק הראשון של המחקר עוסק בפעילותו, בתרומתו ובמעמדו של הרב גורן כרב ראשי לצה"ל, רבה הראשי של תל-אביב-יפו ורבה הראשי של מדינת ישראל. הפרק דן בהקמתו וביסוסה של הרבנות הצבאית עם הקמת מדינת ישראל וכולל סקירת מאבקיו של הרב גורן בגופים אשר ביקשו לצמצם את סמכויותיו. עוד נדונות בפרק השנים שעברו משלהי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל לכהונת הרב הראשי לישראל. בשנים אלה הוא היה שותף פעיל במלחמת ששת הימים וזכה במשרת הרב הראשי לתל-אביב-יפו. תקופה זו תרמה לביסוס מעמדו הציבורי אך גם טמנה את הזרעים לקרע חריף בינו ובין פלגים שונים בחברה הישראלית. זרעים אלה נבטו והשפיעו לאחר זמן. בסוף הפרק נדונות השנים רוויות המאבקים והאתגרים עבור הרב גורן, שבהן היה הרב הראשי לישראל. הרב גורן ביקש למנף את מעמדה של הרבנות הראשית לישראל, אך בראשית שנות כהונתו הוא היה מעורב בפרשה הרגישה שנודעה בשמה 'פרשת האח והאחות' או 'פרשת הממזרים' ופגעה במעמדו. בהמשך דרכו נתקלו רבות מן המזמות בהתנגדויות חריפות, בין השאר על רקע עמדתו ה'הלכתית-ממלכתית'. חלק זה של הפרק דן במגוון השאיפות והמטרות שהציב לעצמו הרב גורן בתפקידו זה, בגורמים שהפריעו בדרכו ובנסיבות סיום כהונתו בתפקידים ציבוריים ממלכתיים.

הפרק השני של המחקר עוסק באופייה של יצירתו התורנית וכולל דיון בשיטתו ההלכתית וההגותית בנושאים עיקריים אשר עמדו בראש סדר יומה של החברה הדתית והכללית בישראל,

¹⁷ בעניין זה ראה Soloveichik, Can Halakhic Texts Talk History, pp. 153-197.

¹⁸ גלבר, תיעוד בעל פה, עמ' 165-171.

בהתפתחויות בעמדותיו עם השנים ובתרומתו המעשית לקידום עמדותיו העקרוניות בתחומים אלה. הנושאים הנדונים בפרק זה הם בין השאר דת ולאומיות, צבא וביטחון, ארץ ישראל והמקדש, גיור ומעמד אישי.

הפרק השלישי דן בקשריו של הרב גורן עם מנהיגים מדיניים וצבאיים בארץ ובעולם, בהם ראש הממשלה הראשון של ישראל דוד בן-גוריון, ועם מפלגות וקהילות בארץ ובעולם, כגון יחסיו המורכבים עם העולם הדתי בכלל והחרדי בפרט וקשריו עם יהדות התפוצות. בסיכום המחקר נבחנים השסעים הדתיים, החברתיים והתרבותיים במדינת ישראל אשר הרב גורן ביקש בכל מאודו לתרום לאיחויים ופעמים שנכווה מעצמתם. עוד נבחנת השאלה אם יש המשך למורשתו הרוחנית והאידיאולוגית בסוגיות חברה, דת ומדינה על רקע אישיותו הסוערת והייחודית.

2. רקע היסטורי

2.1. פרקי חייו של הרב גורן עד בגרותו (1918-1948)

2.1.1. נערותו¹⁹

הרב שלמה גורן נולד בכ"א בשבט תרע"ח (3 בפברואר 1918) בכפר זמברוב (Zambrow) שבפולין לאביו אברהם גורונצ'יק, שהיה חסיד גור²⁰, ולאמו, חיה-ציפורה לבית ציביאק. בילדותו למד בביתו עם אביו, שהוסמך להוראה על ידי ר' חיים מבריסק²¹, והיה בעל ניסיון כ'מלמד'. בהיותו כבן 3 עקרה משפחתו לוורשה, ושם התגוררה במשך כארבע שנים והתפרנסה מייצור טריקו.²² משנחשפו הוריו של הרב גורן לרעיונות התנועה הציונית²³ החליטו להשתתף במפעל הציוני ועלו לארץ ישראל בשנת תרפ"ה (1925) עם ילדיהם – מרדכי, מרים ושלמה²⁴ ועם עוד אחת עשרה משפחות חסידי יבלונה. לקראת עלייתם מכרו הוריו של הרב גורן את מפעליהם בוורשה ורכשו אדמה בעמק זבולון מאת הקרן הקיימת לישראל ביישוב נחלת יעקב (לימים – כפר חסידים).²⁵ בתחילה לא היה המקום ראוי להתיישבות, ומשום כך הובאו החסידים העולים ל'שיח אַפֶּרֶץ', הידוע היום בשם 'גבעת זייד'. הגבעה הייתה נטושה, ללא צריפים בנויים, ובה התגוררה קבוצת העולים עד אשר יובשו הביצות באזור שנועד להתיישבותה. ר' אברהם גורונצ'יק התבקש לקבל עליו את עול הרבנות במקום והסכים בתנאי שיוסיף להיות חבר כשאר החברים בקבוצה ויעבוד עבודת כפיים ככולם. תנאי החיים של העולים, ובכללם משפחת גורונצ'יק, לא היו קלים: הם סבלו מאקלים חם, עוינות השכנים הערבים ובעיקר ממלריה, עוני ורעב ללחם. אביו של הרב גורן עבד עם שאר חברי הכפר בייבוש הביצות

¹⁹ תולדות חייו של הרב גורן בתקופה זו מתבססות על מסמכים השמורים בארכיון הרב גורן (להלן: אר"ג), על ראיונות שהתקיימו עמו ועל ביוגרפיות שנכתבו על אודותיו, למשל: אלפסי, הרב שלמה גורן, עמ' 485-489; הנ"ל, קווים לתולדות רבינו, עמ' 15-19; ארליך, אישים ומאורעות, עמ' 190-226; בן שאול, האלופים, עמ' 94-107; ברונקר, הרב שלמה גורן, עמ' 11-26; דון יחיא, רבי שלמה גורן, עמ' 267-279; ורהפטיג וכ"ץ, רבנות ראשית, ג, עמ' 1147-1149; רפאל, הציונות הדתית, ו, עמ' 253-261; שיף והבר, לקסיקון, עמ' 114-115; Freedman, Rabbi Shlomo Goren. אביו אף עמד בקשר עם ר' אברהם מרדכי אלטר, האדמו"ר מגור. ראה 'לדמותו של גאון' (חסר מחבר; ללא תאריך), אר"ג, ביוגרפיה של הרב זצ"ל.

²⁰ [חסר מחבר], רשימה ביוגרפית, ללא תאריך, אר"ג, ביוגרפיה של הרב זצ"ל.

²¹ הרב גורן אל יו"ר ועד הקהילות היהודיות בפולין, 1 באוגוסט 1978, אר"ג, מכתבים אישיים.

²² הרב גורן, הקלטות. בריאיון עם הרב גורן עם פרישתו מצה"ל (במחנה), 18 באוקטובר 1972, עמ' 10) צוין שאמו מסרה את כל תכשיטיה לשליח ציוני אשר ביקש לגייס תרומות לטובת המפעל.

²³ בן נוסף, יעקב, נולד בארץ.

²⁴ על כפר חסידים והקמתו ראה באתר כפר חסידים.

באזור ובניקוז נחל קישון להדברת המלריה.²⁶ הרב גורן, אשר היה כבן 7 בלבד כאשר עזבה משפחתו את פולין, השתתף גם הוא בעבודה הקשה: הוא עבד בשדה, רעה את צאן המתיישבים והלך מרחקים ארוכים על מנת להביא לחם למשפחתו ולהוביל חולים אל בית החולים 'הדסה' בחיפה. נוסף על אלה אף שלא היה מגודל בגופו ארגן את ילדי הכפר ותכנן עמם פעולות התגוננות נגד השודדים הבדואים. באותם ימים כבר בלט הרב גורן ביכולותיו הלימודיות אשר לא נמצא להן מענה בבית הספר האזורי שבו לימד המורה שלום שפירא.²⁷

במבוא לספר היובל לכפר חסידים אשר יצא בשנת תש"ס (1980) עמד הרב גורן על ייחודיותה של התיישבות זו אשר קיבלה עליה לייסד יישוב חקלאי לצד שמירה על המצוות התלויות בארץ, משימה לא קלה בתנאי החיים הקשים ששררו בארץ באותה עת, שלא כרוב היישובים החקלאיים שנוסדו באותם ימים. הרב גורן אף ציין את הקושי הרב שהיה כרוך בייסוד המושב בשל הביצות הרבות והאדמה הטרשית, אשר הפילו חללים בין המתיישבים והביאו רבים לעזוב בשל קשיי גוף ונפש.²⁸ בתקופה קשה זו קיבלה גם משפחת גורנצ'יק מכתב מידידיה בפולין ובו הציעו לה לשוב לוורשה ולקבל סיוע בפתיחה מחדש של בית החרושת. הרב גורן זכר שכאשר קראה אמו את המכתב זלגו עיניה דמעות, והיא הצביעה על בית הקברות ואמרה: 'באתי הנה על מנת להישאר פה בחיים או למות פה... אם אזכה לחיות פה אז נחיה ואם לא אז נמות, אבל נמות במולדת שלנו, באדמה שלנו'.²⁹ בשנת תרפ"ח (1928), לאחר פחות מארבע שנות מגורים בכפר חסידים ובשל התגברות המלריה ואשפוזים של בני המשפחה בבית החולים בחיפה החליטו הוריו של הרב גורן לעבור להתגורר בירושלים. שיקול נוסף שהביא להחלטתם להעתיק את מגוריהם היה ככל הנראה הרצון להעניק לילדיהם חינוך תורני על פי השקפתם, שלא כחינוך בכפר חסידים אשר הושפע באותה עת מתנועת 'הנוער העובד'.³⁰ לדברי הרב שאר-ישוב כהן, גיסו של הרב גורן, מעבר המשפחה לירושלים התאפשר הודות לביקורו של המשורר חיים-נחמן ביאליק בכפר חסידים, שבו תהה על קנקנו של הילד המוכשר ואמר עליו 'כאן פורח גאון אמיתי'. לדבריו, ביאליק השיג למשפחה מלגה חודשית מאת איש אמיד ששמו בצלאל דבליצקי,³¹ על מנת שתוכל לעבור ולהתגורר בירושלים ולשלוח את הבן ללימודים המתאימים לרמתו.³²

אף שהתגורר בכפר חסידים שנים אחדות בלבד בהיותו ילד צעיר, נראה ששנים אלה היו מכריעות בעיצובו של הרב גורן כתלמיד חכם בעל השקפת עולם ציונית. שנותיו בגבעת זייד ובכפר חסידים תופסות מקום נכבד בזיכרונותיו. הוא זכר שאמו נהגה לאפות פיתות בבצל ולחלק לשכנים ואורחים,

²⁶ על פי זיכרונות בני המשפחה, הוא ייבש בכוחות עצמו כשבעה עשר קילומטרים מרובעים של ביצות.

²⁷ לימים נודע שפירא בשם משורר ש' שלום. על תקופת לימודיו בבית הספר העיד הרב גורן: 'אני בעצמי מוכרח להגיד את האמת, לא הייתי מתמיד גדול ולא אהבתי ללמוד, לא מצאתי עניין בלימוד של בית הספר... והייתי ראש הבריונים של הילדים' (הרב גורן, הקלטות).

²⁸ מבוא לספר היובל לכפר חסידים מאת הרב גורן, אר"ג, ללא תיק. גם האדמו"ר מיאבלונה, ר' יחזקאל טויב, והאדמו"ר מקוזניץ, ר' ישראל-אליעזר הופשטיין, אשר הוא וחסידיו חברו לחסידי יאבלונה בהקמת הכפר, עזבו את המקום במרירות ובצער על שאינם יכולים לסייע לבני קהילתם.

²⁹ הרב גורן, הקלטות.

³⁰ ראה שם. 'הנוער העובד' – תנועת נוער ציונית סוציאליסטית שהוקמה בשנת 1924 ברוח תנועת העבודה. אביו של הרב גורן ניסה להיאבק בחילוניות שפשטה בכפר ובחינוך, אך בסופו של דבר נוכח לדעת שמאמציו אינם נושאים פרי כפי שחפץ.

³¹ היה מוכר בשם 'צדה' על שם מפעל השוקולדים שייסד.

³² הרב שאר-ישוב, ריאיון. באדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 121, מסופר על פי זכרונותיו של ביאליק שהוא עצמו נתן לרב גורן מלגה קבועה מכיסו. אלא שהרב גורן ייחס את המפגש עם ביאליק והתמיכה הכלכלית שזכתה בה המשפחה בשל כך לתקופה מאוחרת יותר, סמוך לפרסום ספרו 'נזר הקודש'. הרב גורן העיד שגם לאחר חתונתו המשיך דבליצקי לתמוך בו ובמשפחתו (הרב גורן, הקלטות). וראה הסכמתו של הרב קוק לספר נזר הקודש, שבה הוא מודה לדבליצקי על 'אשר פיזר מכספו להדפסת הספר' (אלפסי, המעלות לשלמה, עמ' 46).

ובין הבאים לטעום מהפיתות שלה היו גם 'שני גדולי הדור, לא בתורה אבל בציונות... ד"ר חיים ויצמן... והברון רוטשילד', אשר ביקשו לראות במו עיניהם חסידים המגשימים את הציונות.³³ לימים אף ציין הרב גורן עצמו שתקופת מגוריו בכפר חסידים עיצבה וחישלה את חייו ונטעה בלבו את 'שתילי האמונה, התקוה והחזון הצפונים מפעלי התקומה הלאומית, הדתית והרוחנית בארץ ישראל'.³⁴

בהגיעם לירושלים נאלצו בני המשפחה להתגורר תחילה בבית ישן ונטוש בשל מצבם הכלכלי הקשה, עד אשר נמצא להם בית ראוי בשכונת 'בית ישראל'. עם הגיעם לעיר מיהר אביו של הרב גורן עם ילדיו לכותל המערבי. לדברי הרב גורן, כאשר הגיעו לכותל הוא הרגיש ש'רוח אחרת חדרה ללבי', ומאותו היום החל ללמוד בשקידה רבה. הוא הופנה לחדר 'ישיבת ציון' של נטורי קרתא ביישוב הישן, אולם עד מהרה, לאחר שכבר התגלו כישרונותיו, הוא התעקש, כפי שסיפר כעבור שנים, לעבור לישיבת 'עץ חיים'³⁵ בשל היותה מזוהה עם השקפותיו של הרב קוק אשר היו קרובות ללבו.³⁶ גם ב'עץ חיים' זיהו את יכולותיו, כעדותו, והוא הוקפץ מכיתה לכיתה.

בשל קשייה הכלכליים של המשפחה היא נאלצה לעקור לזמן קצר למגורים בבית בפרדס סמוך לרחובות, אשר היה בבעלותו של יהודי עשיר מאמריקה. ר' אברהם, אביו של הרב גורן, עבד במקום כשומר הפרדס בימים ולימד את בנו בערבים.³⁷ רוב הזמן ישב הרב גורן בבית המדרש לבדו ושקד על לימודו ימים ולילות.³⁸ בפרעות תרפ"ט (1929) השתתף בפעילות המלחמתית ולחם מטעם ה'הגנה' ברחובות למרות גילו הצעיר והעביר בחשאי נשק בין העמדות. לאחר זמן מה חזרה המשפחה לזמן קצר לירושלים ולאחר מכן נדדה שוב לתקופה קצרה לפתח תקווה ושבה לירושלים.³⁹

2.1.2. הישיבה

עם שובה של משפחת הרב גורן לירושלים נפוץ שמו כעילוי בקרב הקהילה הקטנה של לומדי התורה בעיר באותה עת.⁴⁰ בעקבות פרעות תרפ"ט, אשר במהלכן נחרבה הקהילה היהודית בחברון ועמה גם ישיבת סלובודקה 'כנסת ישראל' בעיר, הוקמה הישיבה מחדש בירושלים בראשות הרב משה מרדכי אפשטיין והרב יחזקאל סרנא ונקראה מאז 'ישיבת חברון', זכר למקום משכנה הקודם.⁴¹ מכריה של משפחת הרב גורן הציעו שינסה להתקבל ללימודים בישיבה זו, אשר נחשבה אחת הישיבות המובחרות. יצוין שהישיבה נועדה לבחורים בשנות העשרים לחייהם, אשר באמתחתם שנות לימוד

³³ הרב גורן, הקלטות; במחנה (לעיל, הערה 23).

³⁴ מבוא לספר היוכל לכפר חסידים (לעיל, הערה 28).

³⁵ על ישיבת 'עץ חיים' שייסד הרב שמואל סלנט בירושלים בשנת 1850 ראה שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 281-301.

³⁶ הרב אברהם-יצחק הכהן קוק (1865-1935) – מייסד הרבנות הראשית ורבה הראשי הראשון של ארץ ישראל, הוגה דעות מקורי ומחברם של ספרי הגות והלכה רבים, אשר תמך במפעל הציוני והעניק לגיטימציה דתית לפועלם של החלוצים. עמד בראש ישיבה אשר נקראה על שמו 'מרכז הרב' והצמיחה לאחר פטירתו תלמידים רבים הרואים עצמם הולכים בדרכו ומפיצים את תורתו. להרחבה ראה, למשל, אבנרי, הראי"ה קוק.

³⁷ ריאיון של הרב גורן לימחתרות. ללא תאריך, אר"ג, ללא תיק.

³⁸ לדמותו של גאון (לעיל, הערה 20).

³⁹ לימים ייסד ר' אברהם גורונצ'יק בירושלים מכון להכנת תלמידים לסמיכה לרבנות ועם זאת עסק גם במסחר. התלמידים במכון שהקים הוסמכו לרבנות על ידי הרב קוק (על פי רשימה ביוגרפית, לעיל, הערה 21).

⁴⁰ נראה שהיה זה במידה רבה בזכות אביו של הרב גורן אשר הציג את בנו בפני תלמידי חכמים בעיר (הרב מנחם הכהן, ריאיון).

⁴¹ הרב משה-מרדכי אפשטיין (1866-1934) – ראש ישיבת כנסת ישראל בסלובודקה, אשר העלה את הישיבה לחברון בשל גזרת גיוס שהושתה על תלמידי הישיבה. היה בעל זיקה חיובית למפעל הציוני ואף רכש אדמות בחדרה. לאחר טבח בחורי הישיבה בחברון הצטרף חתנו, הרב יחזקאל סרנא (1896-1969), לראשות הישיבה והקים אותה מחדש בירושלים. על ישיבת חברון וראשיה ראה גליס, כנסת ישראל, עמ' 143-154; 173-186.

רבות, אך ר' אברהם הכיר את יכולותיו של בנו וביקש שראש הישיבה, הרב אפשטיין, יבחן אותו. וכך, בהיותו בן 12 בלבד, היה הרב גורן לתלמיד הצעיר בישיבת 'חברון'.⁴² על לימודו בישיבה יעיד מעשה שהיה: ביום מן הימים, כאשר הפסיק את לימודו וחדל להפוך במהירות את דפי הגמרא משום שהיה עליו לעזוב לרגע את החדר, לעגו עליו הלומדים שהוא הופך דפים במהירות אך ורק על מנת להרשים. כאשר חזר הרב גורן ושמע שלוועגים לו, ביקש מהם לפתוח את הגמרא בעמודים שלמד ולהקריא לו את השורה הראשונה של ה'תוספות' מהיכן שיבחרו. כאשר עשו כן, השלים את ה'תוספות' בעל פה, וכך עשה לאורך כל העמודים שלמד באותו יום.⁴³ סיפורים נוספים דומים המעידים על שקידתו והצלחתו בלימוד מובאים בזיכרונותיו ובזיכרונות מקורביו.⁴⁴ בימים אלו הוא אף קיבל עצה מאחד מראשי הישיבה, ועל פיה אם הוא מעוניין להצליח בלימודו עליו ללמוד בכל יום שבעה דפי גמרא וכך לסיים את התלמוד הבבלי בכל שנה. הרב גורן קיבל את עצתו ואף למד יותר ממכסה תובענית זו.⁴⁵

כבר בהיותו צעיר לימים בישיבה נראה שהרב גורן למד על מנת להיות לפוסק. הוא סיפר, לדוגמה, שכאשר למדו בישיבה את מסכת יבמות העוסקת בענייני עגונות, הוא חזר על הדף שלמדו באותו יום עשרים ותשע פעמים לפני הסדר בעיון שהתקיים בישיבה על מנת לשלוט היטב בדינים אלה.⁴⁶

כמה מחבריו של הרב גורן ללימודים נהיו לאחר זמן לרבנים ואישי ציבור נודעים, ביניהם הרב אלימלך בר-שאוול, הרב יעקב-בצלאל זילטי, הרב יצחק קוליץ והרב אברהם שפירא.⁴⁷ הרב גורן למד בישיבת חברון במשך כמה שנים, אך נראה שמשנות העשרים לחייו הוא מיעט לשהות בישיבה והקדיש את רוב זמנו ללימוד עצמי בבתי כנסת הסמוכים למקום מגוריו.⁴⁸ שנות לימודיו בישיבה הותירו עליו את חותמם העז, וגם שנים רבות אחר כך, בהיותו רבה הראשי של תל-אביב-יפו, כינה את עצמו 'בחור ישיבה'.⁴⁹ לימים התבטא הרב גורן על ימיו בישיבה: 'לדעתי הישיבה היא הדרך הטובה ביותר – היחידה – שיכולה להקנות לאדם לא ידע בלבד, אלא גם אורח חיים, והמסוגלת לעצב את הנפש'.⁵⁰

⁴² על פי עדותו הוא למד דרך כלל עד 2:00 לפנות בוקר, ופעם אחת הזעיקו השכנים שוטרים בריטים כדי לתפסו בשל לימודו בקול רם, אך הוא ברח מפניהם דרך חלון בית המדרש (על פי חיים שכאלה, הרב גורן).

⁴³ Freedman, Rabbi Shlomo Goren, p. 21

⁴⁴ סיפרו עליו שעמד ותפר לעצמו כפתור תוך כדי לימוד על מנת שלא להפסיק מלימודו (הרב שאר-ישוב, ריאיון). עוד סופר שהיה טובל את רגליו במים קרים על מנת שלא להירדם בעת לימודו (הרב יוסי הראל, ריאיון).

⁴⁵ הרב גורן, הקלטות.

⁴⁶ הרב אלי סדן, ריאיון. הרב סדן היה תלמידו של הרב גורן בכולל האידרא ושמע זאת ממנו. לימים אכן פסק הרב גורן בענייני עגונות בתוקף תפקידו כרב הראשי לצה"ל, כפי שיתואר להלן, עמ' 24.

⁴⁷ הלפרין, הרב, במחיצת, עמ' 154-155. כמה מתלמידי החכמים היו למתנגדים חריפים לרב גורן עם השנים, ואחרים נותרו ידידיו האישיים.

הרב אלימלך בר שאול (1913-1964) – רבה הראשי של רחובות. היה חבר בחבר הנאמנים של הפועל המזרחי לצד חברות בחבר הנאמנים של החינוך העצמאי של אגודת ישראל והיה מקובל גם כרבו של הקיבוץ הדתי. מחברם של ספרי הגות ומוסר.

הרב בצלאל זילטי (1920-1982) – דיין בבית הדין בירושלים ולאחר מכן בבית הדין הגדול לערעורים. בשנת 1978 התמנה לרבה הראשי האשכנזי של ירושלים וכיהן בתפקיד זה עד פטירתו.

הרב יצחק קוליץ (1922-2003) – אב בית הדין בתל-אביב, ולאחר מכן חבר בין הדין הרבני הגדול לערעורים ורבה של ירושלים מפטירת הרב זילטי עד שנת 2002.

הרב אברהם שפירא (1911-2007) – ראש ישיבת 'מרכז הרב' ודיין בבית הדין הרבני העליון, רבה הראשי האשכנזי הרביעי של מדינת ישראל.

⁴⁸ הרב יוסי הראל, ריאיון. בבית כנסת בקרית משה נמצאו לאחר שנים גמרות עם הערות בכתב ידו.

⁴⁹ הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים.

⁵⁰ במחנה (לעיל, הערה 23).

2.1.3. עולמו החברתי טרם הקמת המדינה

אף שהרב גורן למד בישיבת חברון אשר השתייכה לזרם הליטאי ביישוב הישן וראה עצמו תלמידם המובהק של הרב אפשטיין והרב סרנא,⁵¹ הרי הוא יצר קשר עם גדולי ישראל בירושלים אשר אחזו בדעות אחרות ולמד מהם. כך התוודע לרב אברהם-יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל. הקשר עם הרב קוק והזיקה להשקפת עולמו תופסים מקום נכבד בזיכרונותיו של הרב גורן אשר הוקלטו בשלהי ימיו. הוא זכר שכאשר הגיע הרב קוק לביקור בכפר חסידים בשנת תרפ"ז (1927) ב'מסע המושבות',⁵² הרשימו אותו דבריו בפני קהל המתיושבים על אודות קדושת ישראל וארץ ישראל.⁵³ עוד זכר שאביו פנה אל הרב קוק בשאלות שהתעוררו בעניין החקלאות בכפר חסידים,⁵⁴ וכשהיה נציג חברת 'המשביר' אשר סיפקה סחורה של מצרכי מזון לבית הרב קוק, התקרב האב לרב והיה מבאי ביתו.⁵⁵ הרב גורן סיפר שלאחר הגיעו לירושלים הבין שהעיר נחלקת ל'קוקניקים' ול-'אנטי קוקניקים', כלשונו, והוא החליט להיות 'קוקניק', ולכן, כאמור, עבר ללמוד בישיבת 'עץ חיים' שהייתה מזוהה עם דרכו של הרב קוק.⁵⁶ הרב גורן סיפר שבאחת מחופשותיו של הרב קוק בהרי הכרמל זכה להתלוות אליו ו'להשתעשע עמו בדברי תורה'.⁵⁷ לדבריו, בעת שהותו עם הרב קוק הוא כתב מכתב להוריו וציין בו את רצונו להיות בעתיד רב ראשי, וכי הוא מעוניין ללכת בדרכו של הרב קוק, אשר ישמש לו דגם שעל פיו 'יפעל, יפסוק, יחיה, ילמד וילמד'.⁵⁸ לימים התבטא הרב גורן כלפי הרב קוק: 'מיד עם השיחה הראשונה אתו אפשר היה להרגיש את האווירה המיסטית שנוצרה סביבך ואת הרגשת ההתעלות הקדושה שאפפה אותך בהיותך בצלו'.⁵⁹ הרב גורן הרבה לציין בזיכרונותיו את המחלוקות העזות ששררו בירושלים באותם ימים ואת הרושם שהותיר בלבו יחסם של אנשי 'העדה החרדית' בראשות הרב יוסף-חיים זוננפלד לרב קוק.⁶⁰ נראה שכעבור שנים, על רקע המחלוקות העזות בין הרב גורן לראשי הציבור החרדי, הוא שאב עידוד בזכרו שגם הרב קוק סבל מיחס דומה.⁶¹

הרב גורן היה קרוב ביותר לרב איסר-זלמן מלצר⁶² ונהג לפקוד את ביתו ללימוד בחברותא כמעט מדי יום במשך שלוש עשרה שנה.⁶³ הרב גורן אף התבטא כלפי הרב מלצר: 'מאז שנכנסתי בראשונה תחת כנפיו... התקשרתי אליו באלפי נימים של אהבת נפשי'.⁶⁴ בעזבונו של הרב מלצר נמצאו ספרי לימוד שבהם רשם הערות מאת הרב גורן.⁶⁵

51 ראה מבואות לספריו נזר הקדש ושערי טהרה.

52 על מסע זה, השני שערך הרב קוק במושבות, ראה אבנרי, הראי"ה קוק, עמ' 415-425.

53 הרב גורן, הקלטות.

54 רשימה ביוגרפית (לעיל, הערה 21); חיים שכאלה, הרב גורן.

55 רשימה ביוגרפית (לעיל, הערה 21).

56 הרב גורן, הקלטות.

57 הספד מאת הרב גורן במלאת שנה לפטירת חותנו, הרב הנזיר. אר"ג, אישים וספרים; הרב גורן, הקלטות.

58 הרב גורן, הקלטות. יצוין שהרב קוק ביקש לגייס תמיכה כלכלית ברב גורן על מנת שיוכל להמשיך בלימודיו. ראה להלן, נספח ראשון, עמ' 221.

59 הרצאת הרב גורן בגלי צה"ל במלאת עשרים וחמש שנים לפטירת הרב קוק, ט"ז באלול תש"ד, אר"ג, הרב קוק.

60 הרב גורן, הקלטות. הרב יוסף-חיים זוננפלד (1849-1932) – ראש ישיבת 'אור חדש', מייסודה של תנועת המוסר בירושלים, ורבה של העדה החרדית בעיר. יש שראו בו 'רבה הראשי' של היהדות החרדית בארץ ישראל.

61 על כך ראה בפירוט להלן, עמ' 50.

62 הרב איסר זלמן מלצר (1870-1953) – ראש ישיבת 'עץ חיים' בירושלים, מראשי היישוב הישן אך תומך במפעל הציוני. הרב גורן סיפר שבישיבת וולוז'ין היה הרב מלצר, מתלמידי הישיבה, הרוח החיה באגודת סתר של חובבי ארץ ישראל ששמה 'נס ציונה' (זיידמן, ישיבת 'עץ חיים' דקלוק, עמ' 232).

63 כך זכר גם הרב שאר-ישוב כהן, גיסו של הרב גורן (הרב שאר-ישוב, ריאיון).

64 דברי זיכרון של הרב גורן עם פטירת הרב מלצר, כסלו תשי"ד, אר"ג, אישים וספרים.

65 חיים שכאלה, הרב גורן.

את הסמכתו לרבנות קיבל הרב גורן מהרב קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל באותה עת,⁶⁶ ומהרב יצחק-אייזיק הלוי הרצוג, שירש את מקומו של הרב קוק ברבנות.⁶⁷ הרב גורן נהג להשתתף בקבוצת לימוד של תלמידי חכמים בולטים מדי יום שישי בביתו של הרב הרצוג. בין הלומדים היו הרב שלמה-זלמן אוירבך, הרב יוסף-שלום אלישיב, הרב אברהם שפירא, הרב בצלאל זילטי ואחרים.⁶⁸

עדות לקשריו ההדוקים ולהערכה שזכה לה מאת הרבנים הראשיים באותה עת היא שבשנת תש"א (1941), כאשר הגיעו פליטי שואה משיבת 'מיר' ליפן, נשלח הרב גורן על ידי הרבנים הראשיים להתפלמס עם הרב אברהם-ישעיהו קרליץ, ה'חזון איש',⁶⁹ בעניין ההוראה שנתן להם לצום ולהתענות יום לאחר יום הכיפורים שבארץ ישראל ולשמור את השבת ביום ראשון כיוון שיפן שוכנת מעבר לקו המשווה. רבני ירושלים פסקו שעליהם לצום ביום כיפור שבארץ ישראל ולמחרתו לאכול 'פחות משיעור'.⁷⁰

בד בבד עם שקידתו והתפתחותו בלימוד התורה למד הרב גורן גם מתמטיקה, פילוסופיה,⁷¹ יוונית⁷² ושפות קלאסיות אחרות באוניברסיטה העברית בהר הצופים בין שנת ת"ש לתש"ה (1940-1945).⁷³ בשנות לימודיו הוא זכה בפרסים אקדמיים על הצטיינותו. הרב גורן ציין שראשי ישיבת חברון לא ראו בעין יפה את לימודיו באוניברסיטה, אך הוא סבר שהם נחוצים לו להשתלמותו כתלמיד חכם פוסק. עוד הוסיף וסיפר שהבהיר לפרופ' שמחה אסף⁷⁴ אשר סייע לו במחקריו התורניים⁷⁵ שאינו מעוניין ללמוד מדעי יהדות באוניברסיטה אלא לימודי חול בלבד על מנת שאלו יסייעו לו במחקריו בתחומי היהדות והקבלה.⁷⁶ באוניברסיטה הכיר הרב גורן את צפניה כהן, בתו של הרב 'הנזיר', הרב דוד כהן,⁷⁷ ובשנת תש"ה (1945) נשא אותה לאישה.⁷⁸ קרבתו של הרב

⁶⁶ ביוגרפיה של הרב גורן באנגלית, 1967, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967. הרב יצחק-אייזיק הלוי הרצוג (1888-1959) – הרב הראשי השני לארץ ישראל ורבה הראשי הראשון של מדינת ישראל.

⁶⁷ כתב הסמכה מאת הרב הרצוג, ללא תאריך, אר"ג, מכתבי המלצה והסכמות אישיים.

⁶⁸ הרב שאר-ישוב, ריאיון.

הרב שלמה-זלמן אוירבך (1910-1995) – ראש ישיבת 'קול תורה' ונשיא 'ועד הישיבות בארץ ישראל'; הרב יוסף שלום אלישיב (נולד ב-1910) – שימש דיין בבית הרבני העליון לערעורים אך פרש בעקבות פרשת 'האח והאחות' (ראה להלן, עמ' 47).

⁶⁹ הרב אברהם-ישעיהו קרליץ (1878-1953) – מנהיגה הרוחני של החברה החרדית בישראל מעת עלייתו ארצה בשנת 1933 ועד פטירתו. אף שלא שימש במשרה רבנית רשמית נחשב לסמכות הלכתית ראשונה במעלה. נודע בכינויו 'חזון איש' על שם חיבורו ההלכתי הגדול.

⁷⁰ הרב גורן, הקלטות. על פי כותבי הביוגרפיות של ה'חזון איש', בני ישיבת מיר קיבלו את הוראתו על אף המחלוקות עליו (הלפרין, הרב, במחיצת, עמ' 95; כהן, פאר הדור, עמ' שלא-שלב. לימים ציין הרב גורן שכאשר התאפשר לו להגיע ליפן בחיותו הרב הצבאי הראשי, הוא בירר כיצד נוהגים יהודים הגרים שם, והתברר לו שהללו לא נוקטים כגישת ה'חזון איש' אלא שומרים שבתות וחגים כמועדם בארץ ישראל (במחנה, 29 בינואר 1963, עמ' 13).

⁷¹ הרב גורן העיד על עצמו שחש נטייה לתחום זה ובחר בו למרות הערכתו לשיטת הגר"א מוולנה אשר שלל את לימודי הפילוסופיה (חיים שכלאה, הרב גורן).

⁷² הרב גורן בחר בשפה זו כדי להסתייע בה להבין את המילים היווניות שבתלמוד הירושלמי (שם).

⁷³ יצוין שסביב פתיחת האוניברסיטה רבו הפולמוסים. הרב קוק נאם בטקס הפתיחה של המוסד ובוזוה נתן לו מעין לגיטימציה (מישלו, הרב קוק, עמ' 36-37; קפלן, חמש תגובות ועוד). ייתכן שהיה בזה כדי להשפיע על הרב גורן הצעיר לבחור במסלול לימודים במקום זה.

⁷⁴ הרב פרופ' שמחה אסף (1889-1953) – חוקר ומרצה לתולדות הגאונים, הספרות הרבנית והחינוך היהודי באוניברסיטה העברית בירושלים מראשיתה. התמנה לשופט בית המשפט העליון עם הקמת מדינת ישראל. שימש גם חבר הוועד העולמי הראשי של תנועת 'המזרחי' (רפאל, הציונות הדתית, א, עמ' 150-156).

⁷⁵ ראה מבוא לשערי טהרה, שבו הוא מודה לאסף על שהעביר לו כתבי יד נדירים וסייע לו למצוא תורם למימון עבודתו על ספרו.

⁷⁶ הרב גורן, הקלטות.

⁷⁷ הרב דוד כהן (1889-1972) – רב והוגה דעות, מתלמידי הקרובים של הרב קוק ועורך כתביו. קיבל עליו מנהגי נזירות ולפיכך כונה 'הנזיר'.

⁷⁸ לדברי הרב שאר-ישוב, הרב הרצוג היה אף הוא מעורב בחתונתם של השניים (טייטלבוים, הרב אלוף גורן).

גורן לרב 'הנזיר' בעקבות נישואיו לבתו השפיעה ככל הנראה אף היא על עיצוב השקפת עולמו. הרב גורן ציין שהרב קוק והרב הנזיר 'הם אלו שהחדירו את האור העליון, אור אין סוף לתוך החיים הגשמיים שלנו'.⁷⁹

יצוין שנוסף על אלה ואף שלמד בישיבה ליטאית ושיטת לימודו הושתתה על שיטת הלימוד הנהוגה בישיבות אלה, הרי היה מקורב לחסידות גור, אשר אביו היה מחסידיה, כנזכר לעיל, וספג מאווירת חצרו של הרבי מגור בירושלים.⁸⁰

אם כן, הרב גורן צמח על רקע דתי וחברתי מורכב אשר הוביל לסנתזה באישיותו: קרקע גידולו הייתה עמק זבולון החלוצית של ראשית שנות השלושים, שנות לימודיו כאברך היו בישיבת חברון הליטאית,⁸¹ הוא בחר לטעום גם מעולם הלימוד האקדמי, התקרב לרבנים ציונים והיה בעל זיקה לעולם החסידי. כל אלה מעמיקים את ההבנה כיצד נהפך לדמות רבנית בעלת השקפת עולם עצמאית וייחודית.

2.1.4. ניצני יצירה רוחנית – תהליכי פרסום ראשוניים

בשנת תרצ"ה (1935), בהיותו בן 17, פרסם הרב גורן את ספרו הראשון – 'נור הקודש', העוסק בהלכות קודשים של הרמב"ם, בייחוד בהלכות פסולי המוקדשין, אשר לא הרבו לעסוק בהן במשך הדורות בשל היעדר קיומו של בית המקדש.⁸² עם פרסומו זכה הספר בהסכמות נלהבות מהרבנים מלצר וקוק, אשר ציינו בהסכמותיהם שהם חוזים לרב גורן גדולות.⁸³

בשנת ת"ש (1940), בהיותו בן 23, פרסם הרב גורן את ספרו השני – 'שערי טהרה' על סדר טהרות, המפרש את מסכת מקוואות במשנה אשר אין לה מסכת בתלמוד.⁸⁴ הספר נועד למלא את החסר ונערך במתכונת שבה סודר התלמוד והתבסס על כתבי יד של מפרשי המסכת אשר טרם ראו אור. כדי לסייע בכתיבת הספר הוקם בארצות הברית 'הוועד למען שערי טהרה' בראשות הרב אליעזר סילבר.⁸⁵ ספרו זה זכה בהסכמות חמות של הרבנים הראשיים לארץ ישראל – הרב הרצוג והרב בן-ציון מאיר חי-עוזיאל⁸⁶ ושל הרב מלצר. פרופ' לוי גינצבורג⁸⁷ אמר עליו: 'אחת התופעות הנדירות ביותר בשדה הספרות התלמודית'.⁸⁸ על ספרו זה קיבל הרב גורן בשנת תש"א (1941) את פרס הרב קוק מטעם עיריית תל-אביב.⁸⁹

⁷⁹ הספד מאת הרב גורן במלאת שנתיו לפטירתו של הרב 'הנזיר', כ"ח באב תשל"ד, אר"ג, אישים וספרים.
⁸⁰ הרב מנחם הכהן, ריאיון. הרב מנחם הכהן (1932) הוא רבם של מושבי העובדים בישראל ושל הסתדרות העובדים הכללית, מייסד מרכז ספיר לתרבות ולחינוך יהודי, חבר כנסת משנת 1974 עד 1988. שירת בפיקודו של הרב גורן ברבנות הצבאית במגוון תפקידים והיה מקורבו במשך שנים רבות.

⁸¹ הרב מנחם הכהן מציין שבעקבות הרקע שבו צמח אמנם ביקש לעשות את פסיקתו ישימה לחיי עם ישראל המתחדשים בארץ אולם ביסס את פסקיו על דרך הפלפול המסורתי של הישיבה הליטאית כדי שיעמדו לא רק במבחן ההלכה הצרופה אלא גם בהתמודדות עם פלפולו של עולם הישיבות (הכהן, משיב מלחמה, עמ' ד-ה).

⁸² נראה שהרב גורן ביקש לפרסם חלקים נוספים של ספר זה, שכן הוא הוגדר 'חלק ראשון'.

⁸³ ראה מבוא לנזר הקדש. הרב מלצר כינה אותו בהמלצתו 'אהובי וחביבי, העילוי הנפלא רך בשנים ואב בחכמה'. הרב קוק כתב בהמלצתו בין השאר 'אחד מיחידי הסגולה בין צעירי תופשי תורתנו הקדושה ושוקדיה'.

⁸⁴ נראה שביקש לפרש גם את שאר המסכתות של סדר טהרות, משום שספרו כונה 'שערי טהרה'.

⁸⁵ מבוא לשערי טהרה. הרב אליעזר סילבר (1882-1968) – רב העיר סינסינטי שבמדינת אוהיו בארצות הברית ונשיא אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה.

⁸⁶ הרב בן-ציון מאיר חי-עוזיאל (1880-1953) – רבה הראשי הספרדי השני של ארץ ישראל ורבה הראשי הספרדי הראשון של מדינת ישראל. שימש ציר בקונגרסים ציוניים וחבר משלחות מטעם היישוב בארץ ישראל בפני ועדות בין-לאומיות.

⁸⁷ לוי גינצבורג (1873-1953) – מראשי בית המדרש לרבנים בארצות הברית, פעיל בתנועה הקונסרבטיבית.

⁸⁸ לדמותו של גאון (לעיל, הערה 20).

⁸⁹ פרס זה חולק לראשונה באותה שנה.

נראה שהעיסוק של הרב גורן בהלכות מקדש וטהרה נבע מאימוץ שיטתו של הרב קוק אשר ראה בשיבת עם ישראל לארצו חלק מתהליך גאולה ומאמונה שתהליך זה יוביל עד מהרה לחידוש המקדש.⁹⁰ מכאן שכבר בראשית יצירתו ניתן להבחין בניצנים של גישתו הייחודית אשר פותחה בהרחבה לאחר זמן, ועל פיה ביקש ליצור יצירה רוחנית חדשנית המגיבה להתפתחויות תקופתו, בעיקר לשיבה הלאומית לארץ ישראל. יצוין שבניגוד לספריו המאוחרים, ספריו הראשונים נכתבו בסגנון הכתיבה התורנית המסורתית המתאפיין בין השאר בכתב רש"י ובכתיבה ללא עריכה לשונית ופיסוק.

בשנת ת"ש (1940) החל הרב גורן ליזום את מפעל ההוצאה החדשה של התלמוד הירושלמי כדי לתקן את הנוסח המשובש הקיים על ידי השוואת כתבי יד ובתוספת פירוש משלו על התלמוד וציון מקורות. לשם כך הקים את 'מכון בצלאל' (על שם הנדבן בצלאל דבליצקי שתמך בו), ולאחר מכן המשיך את מפעלו ב'מוסד הרב קוק'.⁹¹ גם העיסוק בתלמוד הירושלמי, אשר נכתב בארץ ישראל ובמשך דורות רבים כמעט שלא עסקו בו תלמידי חכמים, מדגיש את ניצני היצירה הייחודית של הרב גורן, אשר מתוך אמונתו בחשיבות ליצור יצירה תורנית אשר תותאם לחזרת ישראל לארצו עסק בתלמוד זה.

בעקבות פרסומו המוקדם כתלמיד חכם בזכות ספריו ומאמריו שפרסם בבמות שונות, הרי בשנת תש"ז (1947), בהיותו בן 29 בלבד, כבר הגיש הרב גורן את מועמדותו למשרת הרב הראשי לתל-אביב-יפו, כהונה שאותה מילא הרב קוק עם עלייתו ארצה, אך באותה עת לא נבחר הרב גורן לתפקיד זה.⁹²

2.1.5. פעילותו הציבורית של הרב גורן טרם הקמת המדינה

אמנם הרב גורן הקדיש את זמנו ללימוד ולכתיבה תורנית אולם גם טרם את חלקו בהגנת היישוב בימי השלטון המנדטורי. במהלך מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) נענה הרב גורן לקריאתו של מפקד ההגנה בירושלים, ולצד לימודיו הצטרף כנוטר לכוחות שהתארגנו ביישוב בחסות המשטרה הבריטית. במסגרת זו הוא שמר באזור מגוריו, קריית משה, עד שנת תרצ"ח (1938).⁹³ לאחר מכן הצטרף הרב גורן לפעילות מחתרתית בלח"י וקיבל את השם המחתרתי 'ירמיהו'.⁹⁴ בשנת תש"ה (1945) הוא סייע לחברי המחתרת שברחו מכלאם והסתירים בביתו ברחוב עזה.⁹⁵ בביתו גם נבנה סליק נשק שישמש את חברי הלח"י בפעולותיהם,⁹⁶ וממנו יצאו לכמה מפעולותיהם, ובהן השתתף

⁹⁰ אדרעי (מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 122) מציין שכתובה זו עשויה להעיד שיחידוש המקדש היה במרכז עולמו כבר מגיל צעיר.

⁹¹ עם זאת הכרך הראשון של מפעל 'הירושלמי המפורש' על מסכת ברכות יצא רק בשנת תשכ"א בשל עיסוקיו הרבים של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל, וכרכים אחרים לא פורסמו. לאחרונה נמצא בעזבונו חלק שני של הפירוש למסכת ברכות.

⁹² למשרה זו נבחר הרב איסר-יהודה אונטרמן (1886-1976), לימים רבה הראשי האשכנזי השני של מדינת ישראל, פעיל ציוני אשר שימש נשיא המזרחי בבריטניה בהיותו רב קהילת ליברפול.

⁹³ הרב גורן, הקלטות.

⁹⁴ בן תור, לח"י, עמ' 249.

⁹⁵ ביניהם אנשיל שפילמן, מבכירי חברי הלח"י, אשר בני משפחת גורן אף סייעו להבריתו לתל-אביב (שם); טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

⁹⁶ הסליק נתפס על ידי משטרת ישראל לאחר פרשת רצח פולקה ברנדוט בשנת 1948 על ידי חברי הלח"י.

לעתים גם הרב גורן. ניסיון להקים בביתו תחנת שידור של הלח"י לא צלח בשל מצבו הרעוע של הבית.⁹⁷

בשנת תש"ז (1947), בשלהי שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל, לאחר החלטת עצרת האומות המאוחדות על תכנית החלוקה, כאשר היישוב היהודי בארץ נלחם על חייו, החליט הרב גורן להצטרף כלוחם ב'הגנה' מתוך הבנה שארגון זה ייהפך להיות בקרוב הצבא של מדינת ישראל.⁹⁸ בתוך זמן קצר מהצטרפותו להגנה נהיה לצלף מומחה וגילה אומץ רב בקרבות באזור קטמון ומלחה. עם רכישת נשק כבד עבר הרב גורן קורס מזורז והצטרף ליחידת המקלעים הכבדים.⁹⁹ עם כניעתה של העיר העתיקה במאי 1948 הוטל על הרב גורן, כעדותו, לטפל בזקנים וברבנים שפנו מהעיר, וזה תיאורו:

אני אז עליתי על הר ציון, ראיתי אותם יושבים על האדמה, זקני ירושלים העתיקה, שהיו ביניהם גאונים גדולים בתורה, וראיתי את המחזה הזה, מחזה של קינות זה היה... בכיתי כתינוק יחד איתם.¹⁰⁰

הקרבות שפרצו ערב הקמת המדינה ולאחר ההכרזה על הקמתה אילצו אפוא את הרב גורן לזנוח את פעילותו התורנית וללחום לצד שאר הלוחמים להגנת ירושלים, אך המוניטין שקנה לו עד אותה עת כתלמיד חכם בעל שיעור קומה הוביל עד מהרה לבחירתו לכהונת הרב הראשי הראשון של צה"ל.

2.2. קיצור פרקי חייו של הרב גורן עד פטירתו (1948-1994)

הרב גורן כיהן בתפקיד הרב הראשי לצה"ל משנת תש"ח (1948) ועד שנת תשל"א (1971). כבר בבחירות לרבנות הראשית לישראל שהתקיימו בשנת תשכ"ד (1964) הגיש הרב גורן את מועמדותו אך לא נבחר. לקראת סיום כהונתו כרב הצבאי הראשי היה הרב גורן שותף פעיל באחד מרגעי השיא של העם בישראל – הניצחון במלחמת ששת הימים, ועמו, בין השאר, שחרור חלקה המזרחי של העיר ירושלים, שטחי יהודה ושומרון, הגולן וסיני והמקומות הקדושים – הכותל המערבי, קבר רחל ומערת המכפלה. בשנת תשכ"ח (1968) נבחר הרב גורן לרבה הראשי של תל-אביב-יפו אך הוא נכנס לתפקידו רק בסיוון תשל"א (יוני 1971) וכיהן בו עד לבחירתו לרב הראשי לישראל במרחשוון תשל"ג (אוקטובר 1972). את תפקידו כרב הראשי האשכנזי של מדינת ישראל מילא הרב גורן לצד הרב הראשי הספרדי, הרב עובדיה יוסף. בשנת תשמ"ג (1983) סיימו שני הרבנים את כהונתם, ומאז עמד הרב גורן בראש רשת 'האידרא' אשר כללה ישיבת הסדר וכוללים, ומרכז שכן סמוך לכותל המערבי, והמשיך בפעילות תורנית ענפה, בכלל זה מתן שיעורים בבית הכנסת 'קוממיות אברהם' שהקים בתל-אביב ובישיבות שונות, מענה לשאלות הלכתיות שהופנו אליו מרחבי הארץ והעולם והבעת דעתו בעיתונות ובהופעות ציבוריות בסוגיות עקרוניות שעמדו על סדר היום. הרב גורן נפטר בכ"ד במרחשוון תשנ"ה (29 באוקטובר 1994) בגיל 76 לאחר מחלה.

⁹⁷ חיים שכאלה, הרב גורן.

⁹⁸ הרב גורן, הקלטות. ביום החלטת עצרת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית בכ"ט בנובמבר 1947 נולדה בתו הראשונה של הרב גורן, אשר נקראה משום כך תחיה. יצוין שהיו יוצאי ישיבות ליטאיות נוספים בירושלים אשר כבר היו מגויסים למחתרות והצטרפו ללחימה עם פרוץ מלחמת העצמאות (פרידמן, על גיוס בחורי הישיבות, עמ' 262-265).

⁹⁹ ארליך, עמ' 206; חיים שכאלה, הרב גורן.

¹⁰⁰ הרב גורן, הקלטות. הנ"ל העיד על עצמו שמאותה עת ועד מלחמת ששת הימים נהג להתפלל בכל שנה תפילת מנחה של תשעה באב באזור המשקיף על הכותל המערבי ואף התאמץ לחצות את הקוויים בחשאי ולהגיע לכותל בעודו בריבונות הירדנים, שכן לדבריו 'זה היה מאווי חיי', אך הדבר לא עלה בידו.

פרק א: הרב גורן כרב ראשי

1. הרוח והכוח: הרב גורן רב ראשי לצה"ל (1948-1971)

1.1. מ'השירות הדתי' לרבנות הצבאית

1.1.1. 'השירות הדתי'

החלטתה של עצרת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל במרחשוון תש"ח (נובמבר 1947) הובילה להקמתם ולהתארגנותם המהירה של מוסדות מדינת ישראל שבדרך על בסיס המוסדות שכבר היו קיימים עד אותה עת ביישוב היהודי בשלטון המנדט. כך החל להתגבש צבא ההגנה לישראל על בסיס המסגרת המאורגנת של 'ההגנה'.¹ ההתארגנות לייסוד הצבא כללה גם את הקמת 'המחלקה לענייני הדת' אשר יוסדה בעקבות לחץ הרבנים הראשיים והמפלגות הדתיות על המפקדה הארצית של 'ההגנה' לטפל בכל ענייני הכשרות והדת בצבא.² להקמת מחלקה זו הוקמה ועדה מיוחדת – ועדת המ"א (המפקדה הארצית), שתפקידה היה להקים את המחלקה, להגדיר את תפקידיה ולפרט את דרכי פעולתה ואמצעיה. ועדת המ"א הקימה את המחלקה, אשר עם הקמת צה"ל נקראה 'השירות הדתי', והעמידה בראשותה את נציג הפועל המזרחי נתן גרדי.³ תפקידי 'השירות הדתי' הוגדרו על ועדת המ"א וכללו בין השאר דאגה להקמתן של יחידות דתיות בחטיבות וסיפוק צורכיהן הדתיים, פיקוח על השבת והכשרות וקיום מגע עם הגופים הדתיים ביישוב.⁴ 'השירות הדתי' היה כפוף לראש אכ"א (אגף כוח אדם), ולמימוש תפקידיו מונו קציני דת וסמלי דת לכל יחידה.

פעולותיו של 'השירות הדתי' לוו בקשיים רבים. מעיון בתכתובת מתקופה זו עולה שלא העניקו לשירות זה את האמצעים הנדרשים לפעילותו. ראש השירות, גרדי, הפנה מכתבים רבים בעניין זה לרמטכ"ל, לשר הביטחון ולרב הראשי הרצוג, ובהם הציג את דרישותיו לקביעת חוקה מחייבת לצבא בענייני השבת והכשרות, מתן סמכות לאכיפת שמירת השבת, העברת תקציבים לאספקת צורכי הדת וקביעת מעמד ברור ל'שירות הדתי' הכולל תקנים, דרגות ואישורי כניסה למחנות.⁵ אולם לא כל דרישותיו נענו. ל'שירות הדתי' לא הוענקה הסמכות לפסוק בבעיות הלכתיות הנוגעות לחיים השוטפים בצבא, ובכל בעיה אשר הצריכה פסיקה הלכתית פנו אנשיו לרבנים האזרחיים בערים הסמוכות לבסיסים בשל התנגדותו של המטכ"ל למינוי רבנות צבאית בצה"ל.⁶

¹ הורביץ וליסק, מיישוב למדינה, עמ' 277-297; גלעדי ונאור, ארץ ישראל, עמ' 393-419 ועוד. אוסף מסמכים ארכיוניים המתעדים את הקמת צה"ל כצבא אחד ראה אצל צור, הדרך למדינה ולצבא אחד.

² הרחבה על 'השירות הדתי' ופעילותו ניתן למצוא במחקרים האלה: גז, השתלבותו של החייל הדתי, עמ' 48-66; זילברשטיין, לדמותו של הרב הצבאי, עמ' 84-85; מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 83-88; קמפינסקי, דת צבא וחברה, עמ' 40-47. במחקר זה תינתן סקירה קצרה על פעילותו של מוסד זה – רקע למינויו של הרב גורן.

³ אוסטפלד, צבא נולד, עמ' 239-240; גרדי, פרקי חיים, עמ' 192-198; מאיר, עמ' 11-22; מיכלסון, עמ' 83-84. נתן גרדי (1900-1980) – חבר ההגנה, ממייסדי הפועל המזרחי ואחראי מטעמו לקשר עם החיילים הדתיים בבריגדה.

⁴ פרוטוקולים של ישיבות ועדת המ"א, שנת 1948, אצ"ד, PA/5-31. ועדת המ"א אף התכנסה מפעם לפעם בשנה זו על מנת לבחון את פעולותיו של 'השירות הדתי'. פרוטוקולים של ישיבות אלו מצויים בא"צ, 194/69/1951.

⁵ נתן גרדי לרמטכ"ל יעקב דורי, תאריכים שונים, א"צ, 481/15/1949; דוחות 'השירות הדתי', 1948-1949, 7.1.1949, א"צ, 111/69/1951; נתן גרדי לרב יצחק-אייזיק הלוי הרצוג, 24 בפברואר 1949, אצ"ד, PA/5-29. על המחסור בכלי רכב ועל אי הנפקת רישיונות כניסה למחנות ראה נתן גרדי למטכ"ל, 20 באפריל 1948, א"צ, 15/481/1949; 171/69/1951; 124/5254/1949.

⁶ גרדי, פרקי חיים, עמ' 209-210.

1.1.2. מינוי הרב גורן לרב הראשי לצה"ל

תלונות של חיילים דתיים על אודות המצב הדתי הירוד בצבא, בין השאר בתחום שמירת השבת, הכשרות והטיפול בחללים, הגיעו באותה עת לגופים כגון 'הסתדרות הפועל המזרחי', ומקצתן הועברו לגופים הממשלתיים הממונים.⁷ בשל כך החליטו הרבנים הראשיים לישראל – הרב הרצוג והרב עוזיאל, שלא די ב'שירות הדתי', וכי יש למנות רב צבאי ראשי אשר יהיה בא-כוחם ובעל סמכות הלכתית של ממש.⁸ לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל נפגשו הרבנים הראשיים עם דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, ביוני 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות, ודרשו 'הקמת רבנות בתוך מסגרת הצבא של מדינת ישראל' ומינוי ראש לרבנים בצבא אשר יהיה בא-כוחה של הרבנות הראשית לישראל. תפקידו יתפרסם על פני תחומי החיים הדתיים בצבא אך יכללו גם מעורבות חברתית.⁹ בן-גוריון העביר את הטיפול בנושא לשר הדתות, הרב יהודה-לייב הכהן מימון,¹⁰ וזה נטל עליו את המשימה וביקש לקבוע שתי רמות היררכיות: רבנות צבאית ראשית בראשות רב צבאי ראשי כגוף הקובע מדיניות פסיקה הלכתית ותפקידים רבניים ושירות דתי שיהיה גוף מבצע.¹¹ כאמור, באותה עת כבר היה הרב גורן מוכר כתלמיד חכם ולוחם עז. הן הרבנים הראשיים הן הרב מימון הכירוהו בזכות פרסומיו התורניים, קשריו עם עולם הרבנות בארץ ישראל והצטיינותו כלוחם ב'הגנה' בחזית ירושלים. הרב גורן היסס אם לקבל עליו את תפקיד הרב הצבאי הראשי הן משום שביקש להמשיך בתפקיד לחימה כל זמן שנמשכת המלחמה¹² הן משום שנשא עיניו לתפקידים רבניים אזרחיים בכירים הן משום שרצה להתקדם בכתיבת המהדורה החדשה של הירושלמי שהחל בה.¹³ רק לאחר שהצטרפו אנשי צבא ללחצים הוא נענה בחיוב¹⁴ אך התנה את הסכמתו בכך שימשיך ללחום כל זמן שנמשכת המלחמה בירושלים.¹⁵ בסופו של דבר לאחר כמה ישיבות עם הרבנים הראשיים סוכם שימשיך להילחם בשעות הלילה ועם זאת ידאג לענייני הדת באזור ירושלים עד שיוכל ליצור קשר עם המפקדה המרכזית בתל-אביב ולנהל את כלל ענייני הדת בצבא. בשנה זו הוא

⁷ הרמטכ"ל יעקב דורי לאגפי, חילות וחטיבות צה"ל, 21 באפריל 1948, גצ"ד, חטיבת המרכז העולמי של המזרחי, 14/6; חיילי גבעתי להפועל המזרחי, 14 ביוני 1948, א"צ, 87/6127/1949; הסתדרות הפועל המזרחי למשרד הביטחון, 2 באוגוסט 1948, א"צ, 87/6127/1949; אלמוני – ח"ה למרכז העולמי של המזרחי, שנת 1948, גצ"ד, חטיבת המרכז העולמי של המזרחי, 14/6.

⁸ יצוין שמועצת הרבנות הראשית התכנסה כבר בחודש ינואר 1948, טרם הקמת 'השירות הדתי', וקבעה שיש להקים רבנות צבאית אשר תרכז את כל נושאי הדת בצה"ל, וכי הרב גורן יעמוד בראשה. מכתב בנושא שלחו הרבנים הראשיים לפיקוד העליון של ההגנה בארץ ישראל ב-2 במאי 1958. ראה עוזיאל, הרב בצמ"ח, מכמני עוזיאל, עמ' תקס. מוסד הרבנות הצבאית היה ידוע כבר קודם לכן בצבא ארצות הברית, בצבא הבריטי ובשאר צבאות אירופה. ראה קמפינסקי, דת צבא וחברה, עמ' 32-37.

⁹ מכתב לסיכום הפגישה – הרבנים הראשיים יא"ה הרצוג ובצמ"ח עוזיאל לדוד בן-גוריון, 30 ביוני 1948, אב"ג, רבנות צבאית.

¹⁰ דוד בן-גוריון לרבנים הראשיים הרב יא"ה הרצוג והרב בצמ"ח עוזיאל, 6 ביולי 1948, אב"ג, רבנות צבאית. הרב יהודה-לייב הכהן פישמן-מימון (1875-1962), ראש תנועת המזרחי ונציגה בכנסת ובממשלה ושר הדתות הראשון של מדינת ישראל.

¹¹ אוסטפלד, צבא נולד, עמ' 440; בת יהודה, הרב מימון, עמ' 585.

¹² הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון.

¹³ הרב גורן, הקלטות.

¹⁴ ביניהם דוד שאלתיאל, מפקד אזור ירושלים, אשר הפציר בו להיענות להצעה וסיפר שהחיילים הדתיים מתלוננים שצורכיהם אינם מסופקים בצבא (ריאיון עם הרב גורן עם פרישתו מצה"ל, ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 18 ביוני 1971, עמ' 7; מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 85).

¹⁵ חיים שכאלה, הרב גורן.

ארגן את הכשרת המטבחים הצבאיים באזור ירושלים לקראת חג הפסח, ובניגוד לדעתו של מושל ירושלים, דב יוסף, דרש בתוקף שהחיילים יאכלו מצות ולא חמץ.¹⁶

לאחר הסרת המצור על ירושלים בעת הפוגה בהתקפות בשלהי שנת תש"ח (1948) ניאות הרב גורן לעזוב את יחידתו ולקבל עליו את תפקיד הרב הראשי לצה"ל במלואו, אולם מינויו היה תלוי ועומד עד לאישורו של בן-גוריון. הרב הרצוג שלח לבן-גוריון את המלצתו למינויו בחודש אוגוסט בשנה זו:

הנני מתכבד להציג לפני את הרב רבי שלמה גורונצ'יק, מועמד הרבנות הראשית לארץ ישראל למשרת ראש רבני הצבא... הרב גורונצ'יק ידוע ומפורסם כבר מילדותו בעולם התורה בארץ ובחוץ לארץ כעילוי עצום, וכבר נתפרסמו ספריו בהלכה לשם ולתהילה. הוא באמת גאון בתורה, ועד כמה שאני יודע אין כמותו בגילו בארץ ובתפוצות. הוא גם בעל השכלה גבוהה שאותה הוא רכש לו בחלק גדול באוניברסיטה העברית כאן. למרות היותו עמוס בעבודת הקודש, לחבר פירוש חדש על התלמוד הירושלמי שהוטל עליו מאת מוסד הרב קוק, השתתף הרב גורונצ'יק באופן פעיל מאד בהגנת ירושלים בימים ובלילות והיה מופת לרבים.¹⁷

כבר באותו חודש, הגיע הרב גורן לפגישה עם בן-גוריון ובידו במכתב המלצה של הרב מימון.¹⁸ הם נפגשו בלשכתו של בן-גוריון וסיכמו את אופי התפקיד ומשמעויותיו,¹⁹ וביום י"ט באב תש"ח (24 באוגוסט 1948) אושר מינויו הרשמי בדרגת סגן אלוף.²⁰ הרמטכ"ל יעקב דורי הודיע על כך ליחידות הצבא.²¹

1.1.3. מיזוג 'השירות הדתי' עם הרבנות הצבאית

ההחלטה על מינויו של הרב גורן לרב הראשי לצה"ל התקבלה בחשד על ידי גרדי, הממונה על 'השירות הדתי', אשר חשש לפגיעה בסמכויות השירות. בעניין זה התקיימה פגישה בין הרב גורן לגרדי אצל בן-גוריון,²² ולדברי גרדי, נחתם הסכם להגדרת תפקידים ושיתוף פעולה, ועל פיו עניינים הנוגעים להלכה יוכרעו על ידי הרב הצבאי, ועניינים ארגוניים – על ידי ראש 'השירות הדתי'.²³ ההסכם הרגיע את גרדי והוביל אותו לצדד בהקמת הרבנות הצבאית בעיקר לשם הסדרת הפסיקה ההלכתית בצה"ל. אולם לא כך ראה את הדברים הרב גורן. דומה שכבר משעה שפנו אליו רבנים ואנשים בעניין התפקיד הוא היה נחוש בדעתו לקבל אותו רק אם הוא ילווה בקביעת מעמד גבוה וסמכותי, בכלל זה הכפפתו של 'השירות הדתי' לרבנות הצבאית, והוא הבהיר זאת לרב מימון. לטענתו, הוא מסר לבן-גוריון בפגישתם הראשונה שכניסתו לתפקיד תהיה כרוכה בביטול 'השירות הדתי'.²⁴ הרב גורן איים להתפטר אם לא תתקבל דרישתו, ובחודש תשרי תש"ט (ספטמבר-אוקטובר

¹⁶ הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון. לסדר המרכזי שארגן הרב גורן בשנה זו במחנה שנלר הגיע בן-גוריון מתל-אביב ב'פרימוס' על מנת לעודד את אלפי החיילים ששהו שם (מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 86). מיכלסון אף מציין פעולות נוספות בענייני דת שארגן הרב גורן באזור ירושלים באותה שנה.

דב יוסף (1980-1989) – מושל ירושלים במלחמת העצמאות, שר האספקה והקיצוב בראשית ימי המדינה ולאחר מכן שר לעניינים שונים בממשלות מפא"י.

¹⁷ הרב יא"ה הרצוג לדוד בן-גוריון, 6 באוגוסט 1948, אב"ג, התכתבויות, יולי 1948.

¹⁸ הרב יהודה-לייב מימון לדוד בן-גוריון, אב"ג, 2 באוגוסט 1948, אב"ג, רבנות צבאית.

¹⁹ בן-גוריון, יומן המלחמה, ב', עמ' 642.

²⁰ כאשר הונהגה בצה"ל דרגת אלוף משנה, הוא קיבל דרגה זו (במחנה, 15 ביוני 1971, עמ' 23).

²¹ יעקב דורי ליחידות הצבא, 24 באוגוסט 1948. נדפס אצל מאיר, לא בחיל, עמ' 25. דבר המינוי פורסם בעיתונות-הארץ, 25 באוגוסט 1948, עמ' 4. את המינוי אישר שר הדתות הרב מימון ביום 20 בספטמבר 1948, אצ"ד, PA/5-13.

²² בן-גוריון, יומן המלחמה ב', עמ' 693.

²³ הסכם בין נתן גרדי לרב גורן, 20 בספטמבר 1948, בתוך: גרדי, יומן חיים, עמ' 211; גצ"ד, המרכז העולמי של המזרחי, תיק 14/6.

²⁴ מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 88.

1948) פעל הרב מימון נמרצות בניסיון לקבוע את מעמד הרבנות הצבאית הראשית והורה לרמטכ"ל שהרבנות הצבאית תהיה כפופה למטכ"ל, ו'השירות הדתי' יהיה כפוף לה.²⁵ בתגובה השיב הרמטכ"ל שעניין הסדרת מעמדה של הרבנות הצבאית טרם טופל בשל המחלוקת בין הרבנות הראשית ובין 'השירות הדתי', ולכשתיושב יהיה ניתן להסדיר את העניין ללא דיחוי.²⁶ הרב מימון פנה לבן-גוריון וציין שעל פי הסמכות שהוענקה לו הוא הסדיר את מעמד הרבנות הצבאית וקבע את כלליה, אך הרמטכ"ל אינו מקבל את הכללים. הרב מימון ציין שנפגע מאוד מתגובת הרמטכ"ל, וכי הדבר דורש הסדרה מיידית.²⁷ כעבור זמן קצר פנה הרב מימון שנית לבן-גוריון והבהיר שאינו יכול לקבל אחריות על מצב הכשרות בצבא אם לא יוענק מעמד לרבנות הראשית, וניהול העניינים יושאר בידי 'השירות הדתי'.²⁸

גרדי מצדו לא ישב באותה עת בחיבוק ידיים. הוא פנה לרב מאיר בר-אילן²⁹ וביקש ממנו למנוע מן הרבנים פרסום פקודה או חוזר שיסדיר את מעמד הרבנות הצבאית לפי תפיסתם.³⁰ כל זמן שהתנהל המאבק בין גרדי לרב גורן נפגעה הסדרת ענייני הדת בצבא,³¹ אך לא חלף זמן רב, ולחציו של הרב מימון נשאו פרי, ובמרחשוון תש"ט (אוקטובר 1948) פרסמה המחלקה לתפקידי מטה במטכ"ל מנשר לכלל יחידות הצבא, ולפיו בראש לשכת הרבנות הצבאית יעמוד הרב הצבאי הראשי, ו'השירות הדתי' יהיה כפוף אליו.³² בן-גוריון תיעד ביומנו שביום 10 בנובמבר 1948 ביקר אצלו 'הרב גורנצ'יק' וביקש תקציב להבטחת הכשרות. בהזדמנות זו ציין לעצמו בן-גוריון שהרמטכ"ל הכריע במחלוקת בין הרבנות הצבאית ל'שירות הדתי' וקבע שהסמכות העליונה תהיה בידי הרבנות.³³ על מנת לתת תוקף ברור להכרעה זו ולמנוע את מימוש איומיו של הרב גורן בהתפטרות³⁴ הוסיף הרב מימון להתכתב בנושא זה עם בן-גוריון,³⁵ וביום כ"א בכסלו תש"ט (23 בדצמבר 1948) פורסם התקן של 'לשכת הרבנות הצבאית'.³⁶

גרדי, אשר בתחילה שיתף פעולה עם הרבנות הצבאית,³⁷ סירב עד מהרה לקבל את הכרעת הרמטכ"ל והגיש תלונות לוועד הפועל של 'המזרחי' ולגופים אחרים בטענה שהרב גורן מצר את צעדיו בסיוע הרב מימון ופוגע בסמכויות 'השירות הדתי' כגוף עצמאי.³⁸ בד בבד פנה גרדי לרמטכ"ל והציע להסדיר את תפקידי הרבנות הצבאית ו'השירות הדתי' ואת המבנה ההיררכי באופן שבו יהיו

25 הרב יהודה-לייב מימון ליעקב דורי, 20 בספטמבר 1948, אב"ג, התכתבויות.
26 יעקב דורי לרב יהודה-לייב מימון, ספטמבר 1948, אב"ג, התכתבויות.
27 הרב יהודה-לייב מימון לדוד בן-גוריון, 6 באוקטובר 1948, אב"ג, התכתבויות.
28 הרב יהודה-לייב מימון לדוד בן-גוריון, 7 באוקטובר 1948, אב"ג, התכתבויות.
29 הרב מאיר בר-אילן (1880-1949) – נשיא ה'מזרחי העולמי' וחבר מועצת המדינה הזמנית.
30 נתן גרדי לרב מאיר בר-אילן, 27 בספטמבר 1948, גצ"ד, המרכז העולמי של המזרחי, 14/6. יצוין שהרב בר-אילן היה יריבו הפוליטי של הרב מימון במזרחי, וייתכן שמשום כך ביקש גרדי לזכות בתמיכתו אל מול פעולותיו של הרב מימון. על אודות היריבות הפוליטית ביניהם ראה דון יחיא, מנהיגות פוליטית, עמ' 136-140.
31 תלונות על תפקודם של הגופים הממונים על הסדרת ענייני הדת בצבא ראה לדוגמה במכתבו של ישעיהו ליבוביץ, שהיה פעיל באותה עת ב'מרכז העובד הדתי', וקבל על שהאנשים עסוקים בסכסוכים אישיים ונמנעים מלדאוג לצורכי הדת (ישעיהו ליבוביץ למשרד הביטחון, 27 באוקטובר 1948, א"צ, 169/121/1950).
32 מנשר מאת המחלקה לתפקידי מטה בצה"ל ליחידות צה"ל, אוקטובר 1948, א"צ, 228/121/1950.
33 דוד בן-גוריון, יומן אישי, עמ' 46, אב"ג, יומנים.
34 ראה מכתב איום בהתפטרות של הרב גורן ליעקב דורי, 23 בדצמבר 1948, א"צ, 228/121/1950.
35 מכתבי הרב יהודה-לייב מימון לדוד בן-גוריון, 1-2 בדצמבר 1948, אב"ג, התכתבויות.
36 תקן לשכת הרבנות הצבאית, 23 בדצמבר 1948, א"צ, 10/1386/1951, 39/128/1950; גרדי, פרקי חיים, עמ' 212; מאיר, לא בחיל, עמ' 23-29.
37 גרדי, פרקי חיים, עמ' 215-216; קמפינסקי, דת צבא וחברה, עמ' 49.
38 גרדי, פרקי חיים, עמ' 216-217, 229.

הרבנים חלק מ'השירות הדתי' ויעמדו בראש המחלקה ההלכתית מטעמו.³⁹ המחלוקת שהוסיפה לשרור בין השניים הובילה להתערבות 'הפועל המזרחי', 'המרכז העולמי של המזרחי' והמפלגות הדתיות, והשניים נדרשו להופיע באדר תש"ט בכינוס מיוחד של ועדה מטעם הרבנות הראשית.⁴⁰ הם הופיעו בפני הוועדה והסבירו את עמדותיהם, ומועצת הרבנות הראשית קיבלה את עמדתו של הרב גורן וקבעה שהוא יהיה מפקד, וגרדי יהיה סגנו לנושאים אדמיניסטרטיביים וכפוף לו גם בהסדר שאר התחומים.⁴¹ לפיכך הורה שר הדתות לרמטכ"ל לקדם בהקדם את מיזוג הרבנות הצבאית ו'השירות הדתי' ומינה את הרב גורן לפעול בשמו לביצוע המיזוג.⁴² בתגובה הודיע גרדי על התפטרותו וסירב להיענות לבקשות מצד אישים, בהם הרב גורן והרבנים הרצוג ומימון, להימנע מצעדו, ובסיוון תש"ט (יוני 1949) פרש מתפקיד ראש 'השירות הדתי'.⁴³ לאחר התפטרותו המשיך 'השירות הדתי' לפעול במשך שבועות ספורים כיחידה נפרדת בפיקודו של הרב גורן, אולם עד מהרה התמזגו שני הגופים.⁴⁴ קציני דת ששירתו ב'שירות הדתי' שולבו ברבנות הצבאית, ואחרים פרשו.

1.2. פיתוח מוסד הרבנות הצבאית וביצור מעמדה

עם סיום הסכסוך בין 'השירות הדתי' ובין הרבנות הצבאית ומיזוג הגופים בראשותו של הרב גורן התפנה הוא לביסוסו ולפיתוחו של מוסד הרבנות הצבאית כגוף עצמאי וסמכותי. ברם, מולו עמדו גופים אשר ביקשו לצמצם את סמכויותיו.

1.2.1. סוגיית היחידות הדתיות

תחילה ביקש הרב גורן להבהיר שסמכותו תחול על כלל צה"ל והתנגד להקמתן של יחידות דתיות כהמשך לאלו שהתקיימו במסגרת 'ההגנה'.⁴⁵ הרב גורן שאף שהדתיים ישתלבו בכלל הצבא, וכי הוא עצמו יהיה אחראי לענייני הדת עבור כלל חיילי צה"ל ולא רק לדתיים המעוניינים בכך. עמדתו זו נבעה מתפיסתו הלאומית בדבר ערכן של מערכות המדינה המתחדשת והחשיבות שראה בהחלת הנורמות הדתיות על מערכות אלה, כפי שיתברר עוד להלן. הסוגיה עלתה בכל עוזה לאחר פרשת שני חיילים טבחים אשר סירבו לבשל בשבת, ובשל כך גולח שערם והם נשלחו לכלא. הדבר עורר הד ציבורי נרחב.⁴⁶ בתגובה הוקמה ועדת שרים בראשותו של בן-גוריון לדיון בנושא. רוב חברי הוועדה – נציגי מפלגות המזרחי, אגודת ישראל ואף מפ"ם (מפלגת הפועלים המאוחדת), תמכו בהקמת חטיבות דתיות נפרדות, שכן לא סברו שניתן לאפשר קיום חיים דתיים בצבא אלמלא כן.⁴⁷ הוועדה ביקשה לשמוע את דעתו של הרב גורן אשר הופיע בפניה והבהיר שאם תתקבל ההצעה להקים חטיבות דתיות יתפטר מיד. דעתו הייתה שהדת היא נחלתו של כל צה"ל, והחלטה כזאת תיצור שני צבאות – 'צבא דתי' ו'צבא לא דתי', ולא תינתן אפשרות לחיילים הדתיים לשרת על פי כישוריהם.

³⁹ נתן גרדי ליעקב דורי, 24 בפברואר 1949, 1 במרס 1949, אצ"ד, PA/5-29.

⁴⁰ קמפינסקי, דת צבא וחברה, עמ' 51.

⁴¹ מסקנות הוועדה מטעם הרבנות הראשית, 8 במרס 1949, אצ"ד, גרדי/29.

⁴² גרדי, פרקי חיים, עמ' 217.

⁴³ קמפינסקי, דת, צבא וחברה, עמ' 50-51.

⁴⁴ התכתבויות בין הרב גורן לראש אכ"א מ' צדוק בעניין המיזוג בין הגופים, מאי 1949, א"צ, 717/852/1951.

⁴⁵ יחידות דתיות התקיימו ב'הגנה' משנות העשרים של המאה העשרים. ראה פרידמן, היחידות הדתיות, עמ' 319-338. הרב גורן ציין שלמרות התנגדותו לגוף זה יש להעריך את פועלן של הפלוגות הדתיות בפלמ"ח. ראה ולנר, חמושים.

⁴⁶ ראה שאילתה שהגיש בנושא זה ח"כ הרב קלמן כהנא מפועלי אגודת ישראל לדוד בן-גוריון, 7 בספטמבר 1948, א"צ, 87/6127/1949.

⁴⁷ הרב גורן, הקלטות.

עוד טען שעלולה להיווצר תחושה שעל פיה אם החטיבה הדתית לא תישלח למלחמה, הרי לא מעריכים אותה כראוי, ואם ישלחוה ויפלו ממנה חללים רבים, ייטען ששלחו את החיילים להיהרג משום היותם דתיים.⁴⁸ אכן, בעקבות דברים אלה קיבל בן-גוריון את עמדתו של הרב גורן.⁴⁹

1.2.2. קשיי ראשית הדרך

בעקבות ההחלטה שלא להקים יחידות דתיות כללה אחריותו של הרב גורן מתן שירותים דתיים מלאים עבור כל חייל הרוצה בכך במסגרת הכללית של צה"ל. למילוי משימתו החל הרב גורן לפעול נמרצות להשגת תקציבים וכוח אדם.⁵⁰ מיד עם כניסתו לתפקידו הפעיל את כוחו על מנת שיפורסמו פקודות מטכ"ל בענייני שמירת השבת והכשרות בצבא, שכן סבר שבלעדי זה לא תהיה לו סמכות כלפי המפקדים ביחידות השונות. ברם, עד מהרה התברר לו שהמלאכה העומדת בפניו אינה קלה כלל ועיקר. ניסיונותיו האמורים להשגת תקציבים נתקלו בקשיים רבים, הוא נתקל בסירוב לפרסום פקודות המטכ"ל האמורות ובקושי לגייס כוח אדם מתאים ובהתנגדותם של מפקדים בדרגים שונים לסמכויותיו ולסמכויות הרבנים הצבאיים שתחתיו. הקושי הוחרף עוד היות שהרב גורן נכנס לתפקידו ונאלץ להסתגל אליו ולקדם אותו בעוד מלחמת העצמאות מתנהלת בשיאה וללא אפשרות להיערך מבעוד מועד למצבי החירום המסובכים שמזמנת המלחמה, עד שבראשית שנת 1949 שלח הרב גורן מכתב לבן-גוריון, לרמטכ"ל ולראש אכ"א וביקש בו שישחררוהו מתפקידו בטענה שבתנאים הקיימים אין הוא יכול למלא את התפקידים שיועדו לרב הראשי לצה"ל, ובעיקר את תפקידו כממונה על שמירת השבת, הכשרות ואספקת המזון הרוחני בצבא.⁵¹ שר הדתות, הרב מימון, ביקש לעכב את פיטוריו ופנה לבן-גוריון שיתערב בסוגיה, והוא אכן נענה בהצלחה.⁵²

בעקבות לחציו של הרב גורן ניתנה עם חלוף הזמן הוראה לפרסם פקודות מטכ"ל מפורטות אשר על פיהן ייאכפו כללי הדת בצבא.⁵³ את פקודות המטכ"ל ניסח וערך הרב גורן עצמו,⁵⁴ והן כללו בין השאר הוראות בדבר תכנון והפעלה של שירותי דת ביחידות הצבא, ייעוץ בענייני דת לגופים צבאיים ופרסום חומרי הסברה דתיים.

לחציו של הרב גורן אף הביאו להפניית תקציבים לרבנות הצבאית ואמצעים למילוי תפקידיה, ביניהם כלי תחבורה נוספים.⁵⁵ הרב גורן אף דרש בפגישה עם בן-גוריון 'מעמד' לרבנות הצבאית

⁴⁸ הרב גורן, הקלטות. אכן, כאשר נפלו 81 לוחמים מפלוגת הדתיים שבה שירתו שני הטבחים שסירבו לבשל בשבת, ואחד מהם נפל גם הוא בלחימה בכיס פלוגיה, הפגינו הוריהם של הנופלים מול משרד ראש הממשלה וטענו ששלחו אותם להיהרג בנקמה על האירוע האמור. הרב גורן מונה לחקור את העניין, ומסקנתו הייתה שלא הייתה כוונת זדון בשליחתם (מכתבי הורים, מינויו של הרב גורן לחקירה ודו"ח שכתב בנושא בשנת 1949 מצויים באר"ג, מסמכים אישיים הקשורים למסלול חיי הרב; א"צ, 417/1308/1950). יצוין שגם מרכז העובד הדתי בהסתדרות בראשותו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ התנגד להקמת יחידות דתיות. ראה ישעיהו ליבוביץ לרב מאיר בר-אילן, 10 במרס 1948, גצ"ד, חטיבת המרכז העולמי של המזרחי, תיק 14/6.

⁴⁹ הרב גורן, חיים שכאלה.

⁵⁰ הרב גורן לוועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 7 בנובמבר 1948, אמ"י, פ-3074/13, ועדת הביטחון. בתגובה למכתבו הנחה אותו דוד צבי פנקס, יו"ר ועדת הביטחון, להגיש את בקשת התקציב לוועדת הגזברות. ראה ד"צ פנקס לרב גורן, אמ"י, פ-3074/13, ועדת הביטחון.

⁵¹ הרב גורן לדוד בן-גוריון, יעקב דורי ומשה צדוק, 9 במרס 1949, אמ"י, פ-3073/16.

⁵² בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 980: 'בא אלי... הרב מימון ושאל מה יהיה על גורנצ'יק... הבטחתי לו שלא אתן לו להתפטר'. הרב גורן שב והודיע על כוונותיו להתפטר בשל סירוב לדרשותיו גם בחודשים הבאים. הרב גורן לרמטכ"ל יעקב דורי, 5 ביולי 1949; הרמטכ"ל יעקב דורי לרב גורן, 31 ביולי 1949, אר"ג, מכתבי המלצה והסכמות אישיים.

⁵³ פקודות המטכ"ל, אב"ג, רבנות צבאית; מיכלסון, רבנות צבאית, עמ' 90-91.

⁵⁴ הרב גורן לעורך ידיעות אחרונות דב יודקובסקי, 6 בדצמבר 1988, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא מאוקטובר 1988.

⁵⁵ Freedman, Rabbi Shlomo Goren, p. 40

והגדרתה כ'חיל דת', וכך יינתנו לה משאבים נכבדים.⁵⁶ דרישה זו הופנתה בכתב גם לרמטכ"ל.⁵⁷ ברם, בן-גוריון סירב לאשר את מעמדה של הרבנות כ'חיל דת', משום שסבר שתחומים שאמורים להיות מוחלים על כל הצבא, כגון דת, חינוך ותרבות, לא ראויים לקבל מעמד של חיל בפני עצמו.⁵⁸ בפגישות הבאות עם בן-גוריון חזר ודרש הרב גורן מפעם לפעם תקציבים ותקן משודרג לרבנות הצבאית אשר יאפשר לה לקבל עוד כוח אדם וכלים על מנת למלא את משימותיה.⁵⁹ אמנם בן-גוריון פעל להגדלת התקציבים לרבנות הצבאית⁶⁰ אולם הוסיף לדבוק בסירובו להעניק לרבנות הראשית מעמד של 'חיל דת'.

1.2.3. הרבנות הצבאית והרבנות הראשית לישראל

עוד סוגיה שעלתה בעניין תפקידו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל בראשית פעילותו הייתה מידת העצמאות שלו מן הרבנות הראשית לישראל, משרד הדתות וגופים מפלגתיים. הרב גורן ראה בסמכות שניתנה לו לנהל את כלל ענייני הדת בצבא סמכות עצמאית, ריכוזית ומשמעותית, אך לא כך היה בעיני הרשויות הנזכרות.

כאמור, הרבנות הראשית ביקשה לראות ברב גורן את 'בא כוח הרבנות הראשית לארץ ישראל' בצבא וינציגם של הרבנים הראשיים לכל העניינים הדתיים בצבא ההגנה לישראל, וביקשה לתחום את סמכויותיו,⁶¹ ואילו הרב גורן מצדו ראה את צה"ל נתון לסמכותו הבלעדית בכל הנוגע לענייני הדת וביקש בין השאר לערוך את טקסי הנישואין של החיילים, לרשום את נישואיהם ולפסוק בעניינים שונים של חיילים אשר עד אותה עת היו נתונים לסמכות בתי הדין הרבניים האזרחיים. בתגובה הודיעה לו הרבנות הראשית לישראל שלרבנים הצבאיים יש סמכות לערוך חופות אך ורק במחנות צבאיים שמחוץ לשטח עיר ומושבה, ואילו נישואי חיילים הנערכים במחנות שבתוך שטח עיר ומושבה ייערכו על ידי הרבנות המקומית בשיתוף הרב הצבאי. עוד הובהר שרישום הנישואין ייערך בכל מקרה רק על ידי הרבנות המקומית הסמוכה ולא על ידי הרבנים הצבאיים. בסוף המכתב נאמר כי 'מובן מאליו כי כל עניינים של שחיטה, גרושין, חליצה, גרות וכל דבר שצריך בית דין שייך אך ורק לרבני הקהילות וחלילה לגעת בהם'.⁶²

נראה שתחושתה של הרבנות הראשית שהרב גורן חורג מסמכותו החריפה בעקבות החלטתו של בן-גוריון בתמוז תש"ט (יולי 1949) להטיל על הרב גורן את המלאכה המורכבת של בירור הנתונים לשם התרת עגונות מלחמת השחרור.⁶³ כאשר ברבות הזמן נוכחה הרבנות הראשית שבדעת הרב גורן לקבוע פסק הלכה בעניין העגונות, התכנסה מועצת הרבנות הראשית לשיבה בעניין, ומן ההחלטות שעלו בה עלה שהרבנים בצה"ל כפופים לרבנות הראשית, מייצגים אותה ונתונים לפיקוחה הישיר

⁵⁶ בן-גוריון, יומן אישי, עמ' 26, 20 בספטמבר 1949, אב"ג, יומנים.

⁵⁷ הרב גורן לרמטכ"ל יגאל ידין, 30 בנובמבר 1949, א"צ, 23/95/1951.

⁵⁸ ראה תגובתו של בן-גוריון להצעה זו בישיבת הממשלה – פרוטוקול ישיבת הממשלה, 1 בנובמבר 1949 (כרך י"ד), עמ' 10-13, א"צ.

⁵⁹ ראה לדוגמה בן-גוריון, יומן אישי, 6 בדצמבר 1949, עמ' 67, אב"ג, יומנים. בפגישה זו אף ביקש הרב גורן דרגת אלוף ודירה למגוריו עם אשתו ובתו הקטנה.

⁶⁰ ראה לדוגמה דיווח יו"ר הוועדה לענייני כספים בכנסת ישראל גורי לדוד בן-גוריון, 19 בנובמבר 1952, אב"ג, רבנות צבאית.

⁶¹ הרבנים הראשיים בצמ"ח עוזיאל ויא"ה הרצוג לרמטכ"ל יעקב דורי, 15 בנובמבר 1948, א"צ, 228/121/1950.

⁶² הרבנות הראשית לרב גורן, 16 בפברואר 1949, א"צ, 27/101/1957. תגובת הרב גורן למכתב אינה בידינו.

⁶³ ראה 'תקנת העגונות של מלחמת השחרור' שכתב הרב גורן בעקבות בקשתו זו של בן-גוריון. פורסם במשיב מלחמה, ג, עמ' יא-סא; ורהפטיג ולוין, מזכרת, עמ' 162-194.

בכל הנוגע לדת ודין. היא הדגישה שאין לרבנים הצבאיים סמכות להורות הלכה למעשה בעניינים חמורים כעגונות אלא רק לאסוף חומר עובדתי בעניין זה ולמסרו לרבנות הראשית לישראל לדיון ולהוראה. עוד הוחלט שהתואר של הרב גורן או של מי שיתמנה במקומו לא יהיה 'רב ראשי לצבא הגנה לישראל' או 'הרב הצבאי הראשי' כי אם 'הרב הצבאי הכללי לצה"ל'. כך ביקשה המועצה להפחית ממעמדו של נושא המשרה ולהדגיש את כפיפותו לרבנות הראשית.⁶⁴ בעקבות החלטות אלה התכנסה על פי דרישת הרב גורן ישיבה נוספת של מועצת הרבנות הראשית לבירור ההחלטות, ונכחו בה הרבנים הראשיים, שר הדתות ורבנים אחרים. בישיבה הביע הרב גורן את הסכמתו העקרונית להכפפתו לרבנות הראשית ואמר שתחושתו הפוכה מזו שהציגה הרבנות הראשית. לטענתו, הרבנות האזרחית הזניחה את הרבנות הצבאית ואינה מסייעת לה במלאכתה הקשה. אף על פי כן הוא הבהיר שיש להסדיר את עניין הסמכות שמעליו עם המטכ"ל והתעקש שאין לפגוע במעמדו ולכנותו 'הרב הכללי לצה"ל', כיוון שמעמדו מאפשר את השפעתו וקבלת עמדתו בצבא.⁶⁵

הרבנות הראשית לא הסתפקה בישיבה ובהחלטותיה ופנתה למשרד הביטחון בדרישה להסדיר את זיקתו של הרב גורן אליה.⁶⁶ בן-גוריון הורה ליועץ המשפטי לממשלה, יעקב שמשון שפירא, להכין חוות דעת משפטית בדבר סמכותה של מועצת הרבנות הראשית לישראל בעניין מינוי רבנים צבאיים. בחוות דעתו של היועץ המשפטי נקבע לאחר דיון במקורות הסמכות של הרבנות הצבאית ולאור תקדימים של 'כוהני דת' בצבא הבריטי בזו הלשון:

מינוי רב צבאי הוא ענין לשלטונות הצבאיים בלבד. שלטונות אלה לא ימנו לרב צבאי אלא מי שיש בידו "היתר הוראה", אך למועצת הרבנות הראשית אין לגבי מינויים כאלה מעמד בעיני החוק.⁶⁷

במחלוקת שבין הרב גורן לרבנות הראשית התקבלה אפוא עמדתו של הרב גורן. אין צריך לציין שבפקודות המטכ"ל לא נזכרה אפילו ברמז תלות כלשהי של הרבנות הצבאית ברבנות הראשית לישראל, ובזה שוב ניתן ביטוי לעצמאותו ולסמכותו ההלכתית והארגונית של הרב גורן ברבנות הצבאית.

החלטתו של בן-גוריון לקבל את עמדת הרב גורן לאור חוות דעת היועץ המשפטי סתמה את הגולל על הניסיונות לצמצם את מרחב פעולתו של הרב גורן. אך בזה לא בא הקץ לחיכוכים בין הרב גורן לרבנות הראשית. הרבנות הראשית הוסיפה שלא לראות בעין יפה את התנהלותו של הרב גורן בתפקידו והפצירה בבן-גוריון – ללא הועיל – שלא להאריך חוזה עם איש מהמשרתים ברבנות צה"ל עד לבירור יסודי של מצב הרבנות.⁶⁸ כאשר כתב הרב גורן פסק הלכה המתיר רבות מעגונות מלחמת השחרור, הוא קיבל את אישור הרבנים הראשיים והרב צבי פסח פרנק.⁶⁹ ברם, כאשר שיבח אותו בן-גוריון על כך שנאמו בכנסת וביקר את הרבנות הראשית על שאינה עושה די לפתרון בעיית העגונות וציין שהרבנות הצבאית 'אינה כפופה למשרד הרבנות',⁷⁰ התרעמה הרבנות הראשית ודרשה מהרב גורן שיפרסם מיד בעיתונות שכל היתרי העגונות שיצאו מתחת ידו נעשו בהסכמת הרבנות הראשית

⁶⁴ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, 27 בפברואר 1950, אב"ג, רבנות צבאית.

⁶⁵ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית בנוכחות הרב גורן, תאריך לא ידוע, אמ"י, 885/13/140.

⁶⁶ ראה שאול אביגור, עוזר שר הביטחון, לדוד בן-גוריון ולמטכ"ל יגאל ידין, 14 במרס 1950, אב"ג, התכתבויות.

⁶⁷ חוות דעת היועץ המשפטי לממשלה בעניין מקור הסמכות של הרב הראשי לצה"ל, 13 באפריל 1950, אב"ג, רבנות צבאית.

⁶⁸ הרבנות הראשית לדוד בן-גוריון, 19 בפברואר 1951, אב"ג, התכתבויות.

⁶⁹ על פעילותו להתרת העגונות ראה להלן, עמ' 24.

⁷⁰ דברי הכנסת, 9, כנסת ראשונה, מושב שלישי, 17 ביולי 1951, עמ' 2186.

ושיפנה לבן-גוריון על מנת שיתקן את הודעתו בפני הכנסת ויציין שההיתר ניתן מן הרבנות הראשית. כך ביקשה הרבנות הראשית לסלק 'את הרושם המוטעה שעשו דברי ראש הממשלה בכנסת'.⁷¹ הרב גורן סירב לדרישה, ומשום כך פנתה הרבנות הראשית לבן-גוריון במכתב מחאה.⁷² ואולם על אף נטייתו של הרב גורן לנטילת סמכויות עצמאיות הוא פנה מפעם לפעם לרבנים הראשיים והתייעץ עמם בסוגיות שונות, בהן העברת עצמות מתים וחילול שבת ומועד,⁷³ וכן כאמור קיבל את אישורם בעניינים חמורים הנוגעים להתרת עגונות. במשך השנים זנחה הרבנות הראשית את שאיפתה לפקח על פעילותו⁷⁴ ושיתפה עמו פעולה, על כל פנים כלפי חוץ, בהשתתפותם של הרבנים הראשיים במסעות התעוררות שערך הרב גורן לחיילים לקראת הימים הנוראים ובאירועים דתיים אחרים ובפרסום מאמרי הרבנים בכתב העת 'מחניים' של הרבנות הצבאית.⁷⁵ לדברי הרב מרדכי פירון, סגנו של הרב גורן וראש מחלקת 'הוויי דתי' ברבנות הצבאית, אשר ליווה את פעילותו באותן שנים, אישיותו העצמאית של הרב גורן הובילה אותו לרצון לנתק את תלותו ברבנות הראשית. לדבריו, הרבנות הראשית מצדה לא הסתגלה לדמותו המהפכנית של הרב גורן אשר היה איש צבא מובהק לצד גדלותו בתורה.⁷⁶

1.2.4. הרבנות הצבאית וארגונים מפלגתיים

פרשת טיפולו של הרב גורן בעגונות המלחמה אף הובילה אותו להוכיח את עצמאותו גם ממשרד הדתות, לאחר שבעקבות הפרסומים בעיתונות וביקורתה של הרבנות הראשית ביקש סגן שר הדתות זרח ורהפטיג⁷⁷ מהרב גורן לקבל דו"ח על מצב הדת בצבא ועל היתרי העגונות שהוציאה הרבנות הצבאית הראשית.⁷⁸ הרב גורן סירב וטען שלשם כך על ורהפטיג לפנות לבן-גוריון, שבהיותו שר הביטחון הוא הממונה על הרבנות הצבאית.⁷⁹ אכן ורהפטיג פנה לבן-גוריון בבקשה זו והתלונן על תגובתו האמורה של הרב גורן,⁸⁰ אך בן-גוריון גיבה את עמדת הרב גורן בפרשה והבהיר לוורהפטיג שאם ירצה דבר מה מהרב גורן, עליו לפנות לשר הביטחון, כנהוג כלפי כל אחד מקציני הצבא.⁸¹ לימים ציין ורהפטיג שנהג לעמוד בקשר עם הרבנות הצבאית – הוזמן להרצאות, סייע ברכישת ספרי תורה ותשמישי קדושה לצבא ועוד, ולכן הופתע כשבן-גוריון הבהיר שצה"ל הוא מבנה מסוגר העומד בפיקוחו הבלעדי של שר הביטחון.⁸²

⁷¹ הרבנות הראשית לרב גורן, 19 ביולי 1951, אב"ג, התכתבויות.

⁷² הרבנות הראשית לדוד בן-גוריון, 20 ביולי 1951, אמ"י, 6378/18/98.

⁷³ הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון. וראה לדוגמה הרב גורן לרב בצמ"ח עוזיאל בעניין העברת עצמות לוחמי כיס פלוגיה, 11 במאי 1949, אמ"י, פ-885/1. וראה הערות הרב הרצוג והרב עוזיאל והתנגדותם להיתר הרב גורן ליציאה מתחום שבת במחנה לשמיעת שופר. בהערותיו ציין הרב עוזיאל שלא עיין בחוברת של הרב גורן בפרוטרוט מתוך הנחה שחזקה על רב וגאון שאינו מוציא מתחת ידו הלכה שאינה ברורה ומוסכמת, ורק לאחר שהרב הרצוג העיר את תשומת לבו שם לב לפסיקתו של הרב גורן בעניין זה. עוזיאל, הרב בצמ"ח, משפטי עוזיאל, עמ' ככו; הרצוג, הרב יא"ה, פסקים וכתבים, ב, אורח חיים, עג. יצוין שהרב גורן ביכר להתייעץ בפסיקותיו עם מומחים מחוץ לממסד הרבני הממלכתי, כפי שיתברר להלן, עמ' 166.

⁷⁴ קמפינסקי, דת, צבא ומלחמה, עמ' 88.

⁷⁵ הרב מנחם הכהן, ריאיון.

⁷⁶ הרב פירון, ריאיון.

⁷⁷ זרח ורהפטיג (1906-2002) – משפטן וחבר כנסת מטעם המפד"ל מהכנסת הראשונה ועד התשיעית, שר הדתות משנת 1961 עד 1974.

⁷⁸ זרח ורהפטיג לרב גורן, 23, 28 בנובמבר 1951, אב"ג, התכתבויות.

⁷⁹ הרב גורן לזרח ורהפטיג, 20 בינואר 1952, א"צ, 200/1559/1952.

⁸⁰ זרח ורהפטיג, לדוד בן-גוריון, 5 בפברואר 1952, אב"ג, התכתבויות.

⁸¹ דוד בן-גוריון לזרח ורהפטיג, 19 בפברואר 1952, אב"ג, רבנות צבאית.

⁸² ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 83.

הרב גורן דחה תחילה גם את דרישותיה של ועדת המ"א, הוועדה הפוליטית שכאמור פיקחה על הקמת 'השירות הדתי' והייתה מורכבת מנציגי המפלגות הדתיות. נציגי הוועדה דרשו שהרב גורן יפעל על פי הנחיותיהם וימנה בעלי תפקידים על פי מפתח מפלגתי, אך הוא הבהיר להם שהוא מגויס לצבא, מקבל את הוראותיו ממפקדיו ומגייס אנשים אך ורק על פי כושרם למלא את התפקיד.⁸³ גילויי העצמאות ותקיפותו של הרב גורן הובילו לאי-שביעות רצון מצד הגופים המפלגתיים, ובישיבות הוועד של 'הפועל המזרחי' הועלתה הדרישה להעביר אותו ממשרתו או למנות אדם נוסף אשר יסדיר את ענייני הדת בצבא.⁸⁴ אולם בשל תמיכתו של בן-גוריון ברב גורן לא צלחו ניסיונות הדחה אלו.

אם כן, בסיועו של בן-גוריון ביסס הרב גורן בשנים הראשונות את מעמדה של הרבנות הצבאית כגוף עצמאי בעל סמכויות מוגדרות החלות על כלל חיילי צה"ל ונתון אך ורק לפיקוחו של הדרג הצבאי ושר הביטחון. נראה שבן-גוריון תמך במגמה זו בשל הערכתו ליכולותיו של הרב גורן אך בעיקר כיוון שהיא תאמה את עמדתו הממלכתית שעל פיה ראוי שכל הפונקציות הארגוניות במדינה יעברו מגופים מפלגתיים לידי גופים ממשלתיים.⁸⁵

1.3. פעילות הרב גורן כרב צבאי ראשי

תחומי פעילותה של הרבנות הצבאית נסקרו בהרחבה אצל קמפינסקי, לפיכך הם יובאו בפרק זה בקצרה ויתמקדו בתרומתו של הרב גורן לייסוד הרבנות הצבאית וביסוס תפקידיה בשנות כהונתו הרבות.

הרב גורן פיקד על הרבנות הצבאית בסמכויות רבה.⁸⁶ רבות העדויות על התקיפות שבה השליט את קיום פקודות המטכ"ל בענייני הדת בצבא. הוא נהג לפקוד את בסיסי צה"ל ולגזור במפקדים אשר ביחידותיהם נמצאו ליקויים בנושאי הכשרות והשבת והיחס לחיילים הדתיים וצורכיהם, ולעתים אף המליץ להדיח מפקדים מתפקידם בשל ליקויים בתחומים אלה.⁸⁷ דרכו זו של הרב גורן אפשרה לו לעמוד בנחרצות מול התנגדותם של גורמים בצבא ומחוצה לו אשר לא ראו בעין יפה את השלטת הנורמות הדתיות על התנהלותו היום-יומית של צה"ל. במשך השנים נאלץ הרב גורן להיאבק אף בראשי מערכת הביטחון בניסיון לשמור היטב על יישום פקודות המטכ"ל על פי ההגדרות ההלכתיות המחייבות.⁸⁸

⁸³ הרב גורן, הקלטות; מיכלסון, רבנות צבאית, עמ' 88.

⁸⁴ פרוטוקול של ישיבות הוועד הפועל של המועל מזרחי, 12 בינואר 1950; 16 בפברואר 1950, אצ"ד, 7/3.

⁸⁵ על מגמתו זו של בן-גוריון ראה דון יחיא, ממלכתיות, עמ' 51-88; ינאי, התפיסה הממלכתית, עמ' 169-189 ועוד. על תרומתו של בן-גוריון לייסודו של צה"ל ראה Gelber, Ben-Gurion, pp. 56-80.

⁸⁶ פירוט על אופן פעילותה של הרבנות הצבאית בהנהגתו של הרב גורן מנקודת מבטו של פקודו, הרב יצחק מאיר, ניתן למצוא בהרחבה בספרו: מאיר, לא בחיל.

⁸⁷ הרב מנחם הכהן, ריאיון; יצחק שטרסברג, ריאיון; הרב גורן למפקד גיסות השריון בעניין טיפול בהפרת סידורי הדת בחטיבה 8, 29 בנובמבר 1966, א"צ, 4/83/1970; אלוף פיקוד הצפון לרב גורן – מחאה על אופי הערותיו של הרב גורן על מצב הדת, 25 ביולי 1961, א"צ, 5/207/1963. אלוף פיקוד המרכז, י" גבע לרב גורן – מחאה על שהרב גורן האשימו בהפרת הבטחה אישית למנוע חילול שבת, א"צ, 63/401/1962 – 'רק מתוך הנחה שחילול שבת כואב לך אישית, ועל כן נוסח מכתבך כפי שנוסח, מוצא אני לנחוץ לחזור לשלוח לך הסבר'. תיקים רבים נוספים הכוללים מכתבי התראה חמורים, א"צ, 5/135/1960, 4/117/1970, 734/1034/1965, 234/433/1971, 55/349/1961, 34/852/1951, 27/101/1957 ועוד. ביקורת ספרותית מרומזת על אופן התנהלות הרבנות הצבאית תחת פיקודו של הרב גורן ראה באר, עת הזמיר.

⁸⁸ דוגמאות בודדות למאבקי ראה מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 97-98; קמפינסקי, דת, צבא וחברה, עמ' 110, 180-183; דיין, אבני דרך, עמ' 203.

1.3.1. מערכת שירותי דת

תפקידו הרשמי העיקרי של הרב גורן בעמדו בראש הרבנות הצבאית לאחר ש'השירות הדתי' התמוזג עמה היה הפעלת שירותי הדת ביחידות השונות, ובכלל זה בניית מערכת של קציני דת ורבנים צבאיים אשר יפעלו לשמירה על הכשרות והשבת במחנות ובבסיסי צה"ל ושאר ענפי הדת, ייתנו מענה לשאלות העולות בשטח ויוודאו שפקודות המטכ"ל בענייני דת מקוימות במלואן. כל זה מלבד תפקידו הרבני בפסיקת הלכות. הרב גורן מינה רבנים צבאיים לכל פיקוד והקפיד שהממונים יהיו רבנים מובהקים היודעים היטב את ההלכה ואת דרכי הפסיקה.⁸⁹ יצוין שבתקופת שירותו היו הרבנים הצבאיים מועטים, ותפקידם היה לפסוק וללמד שיעורים, ואילו קציני הדת היו מרובים, והם אשר שירתו ברוב היחידות, ותפקידם היה לספק צרכים דתיים טכניים. יש לשער שהדרישות הגבוהות שהציב הרב גורן למינוי הרבנים הצבאיים ואופי פעילותו הריכוזי הם שהובילו למיעוט רבנים צבאיים בתקופתו.⁹⁰ משימה בולטת במורכבתה הייתה הכשרת מטבחי צה"ל לקראת פסח, ומשום כך היא כונתה מדי שנה 'מבצע פסח'. להצלחת ה'מבצע' בשנותיה הראשונות של הרבנות הצבאית לא די היה בכוח האדם הדל של הרבנות הצבאית, והרב גורן פנה לבחורי ישיבות וביקשם להתנדב להכשרת המטבחים.⁹¹

1.3.2. נופלים ונעדרים

תחום חשוב אשר בו הטביע הרב גורן את חותמו, בייחוד בשנים הראשונות להיותו הרב הראשי לצה"ל, היה הבאת הנופלים במלחמות לקבר ישראל ובירור גורלם של הנעדרים.⁹² עם הקמת צה"ל הייתה דעת הרבנים הראשיים, בייחוד הרב הרצוג, שיש להחתים את יוצאי המלחמה על הרשאה למתן גט אם ייעדרו, ועל ידי זה למנוע את בעיית העגינות. אולם הרב גורן הבהיר שכאשר ניסה ליישם הוראה זו של הרבנות הראשית נוכח שהיא פוגעת קשות במורל החיילים, ולכן לא עשה כן.⁹³ כך נוצרו במהלך המלחמה ולאחריה בעיות רבות של נעדרים ועגונות.

משימת איתור הנופלים וזיהוים הייתה קשה במיוחד לאחר מלחמת העצמאות. גופות הלוחמים היו פזורות באזורים רחבים, מקצתן אף מעבר לקווי האויב. כאמור, סמוך לסיום המלחמה הטיל בן-גוריון על הרב גורן את הטיפול באיסוף החומר להתרת העגונות.⁹⁴ במבצעים צבאיים מורכבים חצו הרב גורן וחיילי הרבנות הראשית בפיקודו את הקווים ואף שוטטו באזורים ממוקשים לאיתור חללי צה"ל ומערכת הביטחון, זיהוים והבאתם לקבורה והתרת נשות החללים מעגינות. בין השאר

⁸⁹ כמה מהרבנים הצבאיים שימשו לאחר מכן דיינים, בהם הרב שמואל אליעזרי אשר מונה לדיין בבית הדין בירושלים והרב יצחק הלוי אפשטיין שהיה דיין בבית הדין בתל-אביב. הרב שאר-ישוב, ריאיון.

⁹⁰ קמפינסקי, דת, צבא וחברה, עמ' 231-232.

⁹¹ 'מבצעי פסח' היו מורכבים ודרשו תקציבים גדולים ותכנון מוקדם, ויש תיעוד נרחב שלהם בתיקי הרבנות הצבאית. לדוגמה: דו"ח 'מבצע פסח' תשי"ז, א"צ, 261/433/1971; דו"ח 'מבצע פסח' תשכ"ה, א"צ, 53/519/1966; טופס התנדבות להכשרת מטבח צבאי, א"צ, 261/433/1971 ועוד.

⁹² ראה פירוט פסקיו ופעולותיו בעניין זה בספרו משיב מלחמה, פרק ג'. בעניין היחס לחללי צה"ל במשנת הרב גורן ורבנים נוספים ראה ארנד, חללי צה"ל, עמ' 201-213.

⁹³ משיב מלחמה, ג, עמ' ס-סב; הרב גורן, הקלטות. נוסח ההרשאות לגטין שחולקו בראשית דרכו של הרב גורן ברבנות הצבאית, א"צ, 27/101/1957.

⁹⁴ מתוך 'תקנת העגונות של מלחמת השחרור' שכתב הרב גורן בעקבות בקשתו של בן-גוריון. פורסם במשיב מלחמה, ג, עמ' יא-סא; ורהפטיג ולוין, מזכרת, עמ' 162-194.

הם זיהו והביאו לקבורה את חללי שיירת הל"ה, את הנופלים בגוש עציון, בכיס פלוגיה, בלטרון, בגנין, בשכם ובעוד עשרות אזורים אחרים.⁹⁵

חיפוש שרידי גופות חללי מלחמת העצמאות נמשך יותר משנתיים, ובמהלכן הובאו לקבר ישראל יותר מאלף חללים.⁹⁶ עם סיום איסוף עצמותיהם של הנופלים בגוש עציון, לטרון, נוה יעקב וגבעת הרדאר נערכה להם לווייה המונית בהר הרצל אשר הוקדש לבית עלמין צבאי על ידי הרב גורן ואנשי הרבנות הצבאית, ובה השתתפו עשרות אלפי אנשים.⁹⁷

לאחר שאסף את מרב הנתונים האפשריים על אודות נעדרי מלחמת העצמאות כתב הרב גורן פסק היתר עגונות לנשותיהם, ועליו חתמו שני הרבנים הראשיים – הרב הרצוג והרב עוזיאל, אשר דרשו צירופו של רב נוסף, וכאמור, הרב צבי פסח פרנק, רבה של ירושלים, ניאות להצטרף.⁹⁸ הרב גורן נועץ בסוגיות רגישות אלו עם ה'חזון איש'.⁹⁹ לימים התבטא שהתחבט קשות כאשר התיר או אסר נשות נעדרים במהלך השנים אך טען שבסופו של דבר 'מכל ההיתרים שהוצאתי עוד אף פעם לא נכשלתי בשום מקרה של התרת עגונות'.¹⁰⁰

במלחמות שלאחר מכן – מבצע קדש, מלחמת ששת הימים ומלחמת ההתשה, הייתה לרבנות הצבאית יחידה לטיפול בחללים, והרב גורן השתתף באיתור חללים וחילוצם אף ממקומות מסוכנים ביותר.¹⁰¹

הרב גורן הקפיד לשמור על קשר עם בני משפחותיהם של הנופלים בקרבות, עם הפצועים ועם השבויים.¹⁰² הוא ערך בלשכתו טקסי בר-מצווה ובת-מצווה לילדי הנופלים, נהג לבקר עם סגל הרבנות הצבאית חיילים פצועים ולהעניק להם שי בהזדמנויות שונות.¹⁰³ ודאג לספק חבילות ותשמישי קדושה לשבויים.¹⁰⁴

1.3.3. מורשת יהודית

הרב גורן ראה בתפקיד הרבנות הצבאית גם מתן הזדמנות לכלל חיילי צה"ל להכיר מושגי יסוד ביהדות. הוא סבר שצבא ישראל ממשיך את מורשת לוחמי ישראל מימי קדם, ובהם המכבים ולוחמי בר-כוכבא, 'להיות יורשי המסורת המקודשת של ישראל ומגשימי חזונה וייעודיה בחיים'.¹⁰⁵

⁹⁵ על פינני עצמות לוחמי גוש עציון ראה בן יעקב, גוש עציון, עמ' 316-317. פירוט פעולותיה של הרבנות הצבאית בתחום זה ראה מאיר, לא בחיל, עמ' 83-85. על ההתיישבות היהודית בהרי חברון ערב הקמת המדינה ועד נפילת היישובים ראה Katz, Between Jerusalem and Hebron.

⁹⁶ Freedman, Rabbi Shlomo Goren, p. 44.

⁹⁷ הלווייה נערכה ביום 17 בנובמבר 1949 (כ"ה במרחשוון תש"י). הרב גורן, הקלטות; בן יעקב, גוש עציון, עמ' 318-319. בעניין זה יצוין שעל פי זיכרונותיו של הרב גורן היו התלבטויות בדבר היום המתאים לציון נפילת החיילים, עד שחלפה כמעט שנה מעת הכרזת המדינה, כשנותרו שלושה ימים לפני יום העצמאות וטרם נקבע מועד. לפיכך הודיע הרב גורן שיום הזיכרון יחול יום לפני יום העצמאות, בחשבו שזאת הוראה זמנית, אך כך נקבע הדבר לדורות. הרב גורן ראה חשיבות רבה בהבאת נופלים לקבר ישראל והנחה את הוריהם לברך ברכת הטוב והמיטיב על כך, כפי שנתקן על הרוגי ביתר במרד בר-כוכבא. נאמן, ריאיון.

⁹⁸ הרצוג, הרב יא"ה, היכל יצחק, סימן א'; עוזיאל, הרב בצמ"ח, פסקים בשאלות הזמן, סימן סט; במוצאי יום מנוחה, 21 ביוני 1969.

⁹⁹ הרב מנחם הכהן, ריאיון; ארליך, אישים ומאורעות, עמ' 210.

¹⁰⁰ הרב גורן, ריאיון, משיב מלחמה, עמ' 20.

¹⁰¹ שלמה להט ביום זיכרון לרב גורן, תל-אביב תשנ"ז; נאמן, ריאיון.

¹⁰² Freedman, Rabbi Shlomo Goren, p. 47.

¹⁰³ התכתבויות בעניין טקסים אלה וביקורי פצועים מצויים בא"צ, 3/294/1975; במחנה, 3 בספטמבר 1953, עמ' 8.

¹⁰⁴ מכתב תודה משבויים ישראלים במצרים לאחר מלחמת ששת הימים לרב גורן, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967; הרב גורן לשבויי מלחמת ההתשה, 7 באפריל 1970, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים.

¹⁰⁵ סוד קיומו הנחצי של עם ישראל, עמ' 7, וראה מאמריו בגיליונות נוספים של מחניים שיצאו לקראת חג החנוכה במשך השנים. על פי עמדתו זו, לקראת חג החנוכה הדפיסה הרבנות הראשית בפקודו את ספרי החשמונאים עבור

משום כך הוא הנהיג 'מסעי התעוררות' שנתיים ללימוד מושגי יסוד ביהדות לקראת הימים הנוראים, וההשתתפות בהם הוגדרה חובה לכל החיילים – דתיים וחילוניים.¹⁰⁶ בן-גוריון קבע שההשתתפות במסעות ההתעוררות תיכלל בפקודות מטכ"ל בניגוד לקובלנות שהועלו בעניין זה.¹⁰⁷ הרב גורן נהג להרצות בפני חיילים וקצינים בימי עיון נוספים בנושאים תורניים וציוניים אשר ארגנה הרבנות הצבאית¹⁰⁸ ואף ביקש להקים בשנת תשכ"ה (1965) ישיבה צבאית בבית המדרש 'קוממיות אברהם',¹⁰⁹ שמטרתה הייתה הכשרת בחורי ישיבה מצטיינים ו'הדרכתם בשטחי התורה והמדע והסמכתם לתפקידי רבנות בצה"ל והמדינה תוך שימת דגש להגברת הזיקה שלהם לעם ולמדינת ישראל ושילובם במערכת הבטחון של צה"ל,¹¹⁰ אך יזמה זו לא נשאה פרי. הרב גורן פרסם דרך קבע בכתב העת 'מחניים' של הרבנות הצבאית מאמרים בנושאי הלכה, מוסר והגות¹¹¹ והשתתף לעתים מזומנות בתכנית בנושאי דת אשר שודרה ביזמת הרבנות הצבאית בגלי צה"ל במוצאי שבתות – 'במוצאי יום מנוחה', ובחידוני תנ"ך שערכה הרבנות הצבאית לחיילי צה"ל.¹¹²

1.3.4. כהן משוח מלחמה

הרב גורן לא הסתפק בקביעת נהלים ובפסיקת הלכות אלא נהג לבקר את החיילים בבסיסים, ובכלל זה במוצבים הרחוקים והמסוכנים ביותר, ולהשתתף בפעולות מלחמתיות וזכה על כך בהערכה רבה של חיילים ומפקדים.¹¹³ את הטקס המרכזי של ליל הסדר בצה"ל, לדוגמה, הוא נהג לערוך בבסיסי צה"ל במקומות האסטרטגיים ביותר בהשתתפות מנהיגים ומפקדים בכירים.¹¹⁴ אמנם הרב גורן מילא את תפקיד הרב הראשי לצה"ל אולם לא זנח את רצונו להשתלב כלוחם בין הלוחמים. הוא ביקש שדרגתו הגבוהה תהיה מבוססת לא על תפקידו הדתי בלבד אלא גם על הכשרה צבאית. משום כך במהלך שירותו הצבאי רכש הרב גורן הכשרה צבאית מקצועית, ובין השאר השתתף בקורסי מג"דים ומח"טים ובקורס צניחה והיה שותף פעיל כלוחם בתרגילים, בפעולות צבאיות

החיילים 'לאות כי חיילי צה"ל הינם הממשיכים של גבורת המכבים'. דבר הרב הראשי לצה"ל, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, דברי הרב הראשי לצה"ל באירועים שונים. על טיפוח התודעה היהודית בחינוך הישראלי ככלל ראה Dror, Jewish Consciousness, pp. 58-82

¹⁰⁶ מסעות ההתעוררות החלו בשנת 1951. ראה במחנה, 20 בספטמבר 1951, עמ' 22. תכנית יום העיון ב'מסע ההתעוררות' כללה דבר מפקד היחידה, דבר הרב גורן או סגנו הרב פירון והופעה אמנותית (כגון הופעותיו של 'הרב המרקד' – הרב שלמה קרליבך, וכדו'). תכנית לדוגמה מופיעה אצל י" אבידור, למפקדי יחידות, 11 באוגוסט 1961, א"צ, 4/168/1967.

¹⁰⁷ שלא כדברי קמפינסקי כאילו בן-גוריון התנגד לכך (קמפינסקי, דת, חברה וצבא, עמ' 143). הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון; הרב גורן, חיים שכאלה.

¹⁰⁸ דיווחים על הרצאות הרב גורן בבתי ספר לקצינים, א"צ, 426/433/1971; 4/639/1963; 831/433/1971 ועוד. דיווחים על ימי עיון מיוחדים לחיילים דתיים, א"צ, 428/433/1971; 4/215/1964 ועוד; במחנה, 27 במאי 1954, עמ' 2, 2 בנובמבר 1962, עמ' 13 ועוד.

¹⁰⁹ בשנת תשכ"ג הקים הרב גורן במרכז תל-אביב, סמוך לביתו, את בית הכנסת 'קוממיות אברהם', על שם אביו, ר' אברהם גורוניצקי. בית הכנסת נהפך למרכז תורני בהנהגתו, והוא נהג להעביר בו שיעורים בנושאים תורניים מגוונים בפני קהל משתתפים רב. הליכות, ה, ג (ניסן תשכ"ג), עמ' 18.

¹¹⁰ הרב גורן לראש אכ"א, 16 בינואר 1964, א"צ, 4/696/1968.

¹¹¹ על כתב העת ראה צימרמן, מחניים, עמ' 108-115. רבים מהמאמרים שפרסם הרב גורן בכתב עת זה ובכתבי עת אחרים כגון אור המזרח קובצו ופורסמו לאחר זמן בספרים שהוציא הרב גורן בחייו או שהוציאה משפחתו לאחר פטירתו.

¹¹² במחנה, 30 ביולי 1953, עמ' 4.

¹¹³ Freedman, Rabbi Shlomo Goren, p. 47. באחת מהרצאותיו ציין שלהיות עם החיילים בתעלה הוא 'ההובי שלי'. הרצאות הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים. על פי עדות יוסף פיליפ, נהגו של הרב גורן, נוהגו היה לגשת תחילה אל החיילים ולשאול לצורכיהם, ורק לאחר מכן פנה לשוחח עם המפקדים במקום. חיים שכאלה, הרב גורן.

¹¹⁴ בכמה סדרים נכחו שר הביטחון או סגנו, הרמטכ"ל, ראש אכ"א ומפקדים בכירים נוספים. ראה לדוגמה רשימת המשתתפים שאישרו את השתתפותם לליל הסדר תשכ"ה, 14 באפריל 1965, א"צ, 5/705/1968. בכמה מן הסדרים המרכזיים החליף הרב פירון את הרב גורן, משום שהרב גורן בחר לערוך אותו במוצבים מרוחקים בגבול. הרב פירון, ריאיון.

ובמלחמות.¹¹⁵ מלבד זה נראה שהרב גורן ראה את עצמו 'כהן משוח' ההולך לפני המחנה,¹¹⁶ ותפקידו להוביל את הלוחמים למילוי משימתם וביקש לצקת תוכן רוחני בלחימה. הוא ראה זאת מחובתם של אישי רוח לתת את 'הדוגמה לגבורה עצמית בהתמודדות בשדות הקרב נגד אויבי ישראל'.¹¹⁷ לימים ציין הרב גורן שאף על פי שהשתתף במבצעים מסוכנים ביותר מעולם לא חש פחד מוות.¹¹⁸ בזיכרונותיו הבהיר שחש תמיד 'שיש השגחה עליונה עלי ששומרת אותי ואני נמצא תחת חסות השמים ואני יכול לסמוך עליה ולכן אף פעם לא פחדתי'.¹¹⁹

1.4. מלחמת ששת הימים והשפעתה על מעמדו

מבין הפעולות והמבצעים אשר בהם השתתף הרב גורן פורסם במיוחד חלקו במלחמת ששת הימים, בשחרור העיר העתיקה ושאר המקומות הקדושים וקיום הטקס הראשון ברחבת הכותל אשר שודר באמצעי התקשורת ברחבי העולם. המלחמה ותוצאותיה היו רבות-חשיבות בעיני הרב גורן והשפיעו על מעמדו בישראל. פעולותיו במלחמה נסקרו בהרחבה בביוגרפיות שנכתבו על אודותיו,¹²⁰ בספרים, בקבצים ובשירים שיצאו בשבועות ובחודשים שלאחר סיום המלחמה¹²¹ ובספרים העוסקים בתולדות המלחמה.¹²² לפיכך במסגרת זו ייסקר בקצרה חלקו במלחמה.

התקווה שמדינת ישראל תשוב לעיר העתיקה ולמקום המקדש העסיקה את הרב גורן במשך השנים, ויותר מעשור טרם מלחמת ששת הימים, בשנת תשט"ז (1956) הוא כבר נערך לאפשרות לשחרור המקומות הקדושים מידי הירדנים וגיבש הוראות להגנה עליהם.¹²³ עדות נוספת לחשיבות העיר העתיקה ומקום המקדש עבור הרב גורן בשנים אלה היא הסכם שערך עם מוטה גור¹²⁴ בעת מסע ההתעוררות לקראת ראש השנה תשכ"ג (1963), ועל פיו הם ייכנסו יחדיו לעיר העתיקה ולכותל המערבי.¹²⁵

ערב פרוץ מלחמת ששת הימים, בתקופת ההמתנה,¹²⁶ שהה הרב גורן בביקור באוסטרליה, שבה היה אורח הכבוד של 'מגבית היהודית המאוחדת' בחגיגות יום העצמאות.¹²⁷ ביום העצמאות הוא

¹¹⁵ מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 98.

¹¹⁶ הרב יוסי הראל, ריאיון.

¹¹⁷ 'הרוח והכח במשנת היהדות'. בעניין זה יש לציין את החשיבות הדתית שהעניק הרב גורן לכלל החשוב בצה"ל, שעל פיו על המפקדים לצעוד בראש המחנה, ונהג כך בעצמו אף שכלל זה לא חל על מפקדים בדרגתו. ראה מאמרו בנושא, 'הדוגמה האישית של המפקד במלחמה', משיב מלחמה, ג, עמ' שמג-שמט.

¹¹⁸ חיים שכאלה, הרב גורן.

¹¹⁹ הרב גורן, הקלטות; מעריב, מוסף שבת, 24 בדצמבר 1993, עמ' 5.

¹²⁰ ארליך, אישים ומאורעות, עמ' 216-217; Freedman, Rabbi Shlomo Goren, pp. 58-70; ועוד. הרב גורן עצמו תיאר בהזדמנויות רבות את מעורבותו בלחימה מתחילתה. תיאור מפורט ביותר של השתתפותו ראה הרב גורן, ריאיון, ערוץ 7.

¹²¹ בראון, שישה ימים, עמ' 148; גורן, הר הבית, עמ' 321; נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 248; לנדאו, ירושלים לנצח, עמ' 133 ועוד. ראה שירו ההומוריסטי של יורם טהר לב 'רבנו גורן', אתר שירי יורם טהר לב. יצוין שהעובדות ההיסטוריות הנזכרות בשיר רחוקות מדיוק.

¹²² שגב, 1967, תמונות; שפר, אנציקלופדיה מקדש, עמ' 272 ועוד.

¹²³ הר הבית, עמ' ט.

¹²⁴ מרדכי (מוטה) גור (1930-1995) – הרמטכ"ל העשירי של צה"ל (משנת 1974). היה חבר כנסת מטעם מפלגת העבודה משנת 1981 ועד סוף ימיו וכיהן בה במגוון תפקידים, בין השאר שר הבריאות וסגן שר הביטחון.

¹²⁵ לימים הסביר מוטה גור שבשנה זו הייתה הערכה בישראל שירדן עומדת בפני הפיכה, ולכן הורו לו להכין גדוד לפריצה לירושלים. ריאיון משותף של הרב גורן ומוטה גור לקראת יום ירושלים, הצ'פה, מוסף שיחות, 29 במאי 1992, עמ' 12. שלושה ימים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים בוטלה משימת הצניחה של חטיבה 55 בפקודו של מוטה גור באל עריש, אך הרב גורן עודד אותו שההסכם ביניהם עומד להתקיים, וכי חטיבתו תפרוץ לירושלים. הרב גורן, ריאיון, ערוץ 7; גורן, הר הבית, עמ' 45; לנדאו, ירושלים לנצח, עמ' 144.

¹²⁶ על 'תקופת ההמתנה' ערב המלחמה ראה שלום, תקופת ההמתנה, עמ' 368-378; Geist, The Six Day War, I, pp. 81-396.

הופיע בעצרת עם במלבורן, ובתגובה לחששות הרבים שהביעו יהודי הקהילה בדבר גורלה של מדינת ישראל בתקופה מתוחה זו שידר הרב גורן ביטחון והכריז כי 'בעזרת ה' יהיה ניצחון גדול לישראל'.¹²⁸ הוא הקדים לחזור מביקורו 'כדי להימצא בימי הרת עולם אלה יחד עם חיילי צה"ל ועם עם ישראל במדינתנו'.¹²⁹ הצמרת המדינית והצמרת הצבאית בראשות הרמטכ"ל יצחק רבין¹³⁰ עדיין היססו בשלב זה לפתוח במהלך מנע,¹³¹ ולדברי הרב גורן, מיד עם שובו מאוסטרליה הוא עורב בדיונים בסוגיה זו, והוטלה עליו שליחות מטעם הרמטכ"ל וראש אמ"ן להשפיע על שרי המפד"ל חיים משה שפירא¹³² וזרח ורהפטיג להצטרף למחייבי הפתיחה למלחמה.¹³³ בימים אלה, טרם פרוץ המלחמה, הגיע הרב גורן לחזיתות על מנת לעודד את רוחם של החיילים.¹³⁴

ביום כ"ו באייר תשכ"ז (5 ביוני 1967) ניתנה הפקודה לתקוף את צבאות מצרים וסוריה. באותה עת שהה הרב גורן במוצב הפיקוד העליון של צה"ל – 'הבור', והעניק לכל אחד ממפקדי החילות תפילה עם חתימתו וברכתו 'בשם ה' תעשו ותצליחו'.¹³⁵ לאחר מכן שידר נאום לחיילי צה"ל בנוסח דברי ה'כהן המשוח' ביציאת צבא ישראל למלחמה¹³⁶ והזדרז עם נהגו, אריה שלום, להצטרף ללחימה באזור עזה עם חטיבה 11 שיועדה לחצות את הקווים ולהתקיף מוצבים של הכוח המצרי. הוא ערך תפילה עם הכוחות הלוחמים ואף השתתף בירי מרגמות לעבר עזה.¹³⁷ הרב גורן התעקש להתמקם בראש הכוח הפורץ לעזה, ולאחר שהקומנדקר שבו נסע נפגע וכל יושביו נפצעו, הוא הצליח לחמוק מפגיעת פגזי המצרים ונמלט עם נהגו בחסות החשכה לעבר כוחות צה"ל.

כאשר שמע הרב גורן שבעקבות הצטרפותה של ירדן למלחמה מתנהלים קרבות בירושלים, יצא לשם במהירות. בהגיעו לירושלים החיש פעמיו למוזיאון רוקפלר, ושם כבר התמקם גור עם המטה שלו. גור צינן את התלהבותו כאשר דיווח לו שהממשלה החליטה שלא לכבוש את ירושלים העתיקה אלא רק להקיף אותה מכל הצדדים מחשש לתגובות העולם הנוצרי והמוסלמי לכיבוש. הרב גורן נחרד מהאפשרות שתוחמץ ההזדמנות ההיסטורית לשחרר את העיר ודחק בגור לפעול על דעת עצמו, אך הלה סירב ויעץ לו לנסות להשפיע על הממשלה לשנות את ההחלטה.¹³⁸ הרב גורן יצא ממוזיאון רוקפלר ושוחח עם שפירא, אשר בישיבה האחרונה שקיימה הממשלה בעניין זה תמך בעמדת מנחם

¹²⁷ ידיעות אחרונות, 2 במאי 1967, עמ' 20.

¹²⁸ חיים שכאלה, הרב גורן.

¹²⁹ הצפה, 29 במאי 1967, עמ' 1.

¹³⁰ יצחק רבין (1922-1995) – הרמטכ"ל השביעי של צה"ל, חבר כנסת משנת 1974 וראש ממשלה ושר בממשלות ישראל השונות עד להירצחו בעקבות הסכמי אוסלו.

¹³¹ על הרקע לפריצת מלחמת ששת הימים והיסוסי ההנהגה ראה אורן, שישה ימים, עמ' 19-211; אשכול, מלחמת ששת הימים, עמ' 22-23 ועוד.

¹³² חיים משה שפירא (1902-1970) – מנהיג תנועת ה'מזרחי' ולאחר מכן המפד"ל משנת 1951 ועד פטירתו. היה חבר כנסת ושר במגוון משרדים (הפנים, העלייה, הדתות ועוד) מעת הקמת המדינה ועד מותו.

¹³³ ידיעות אחרונות, 15 בספטמבר 1985, עמ' 5. על התנגדותו של שפירא ושאר שרי המפד"ל ליציאה למלחמה ראה דון יחיא, מנהיגות ומדיניות, עמ' 148-150; דון יחיא, שפירא, עמ' 248-255.

¹³⁴ הצפה, 4 ביוני 1967, עמ' 1.

¹³⁵ מפקד חיל האוויר, מרדכי הוד, אשר בפיקודו הושמד חיל האוויר המצרי בשעות הראשונות לפריצת המלחמה, שמר בכיסו במשך שנים רבות את הפתק שמסר לו הרב גורן באותם ימים. מאיר, לא בחיל, עמ' 282-283.

¹³⁶ נאום הרב גורן במלואו כלל דברי עידוד נוספים לחיילים. אר"ג, רב צבאי ראשי, 1966-1967. חלקים מהנאום פורסמו בעיתונות. הצפה, 6 ביוני 1967, עמ' 1.

¹³⁷ הרב גורן הסביר שהגיע לעזה משום שביקש לנקום את נקמת עינו השנייה של שמשון על פי דברי חז"ל על הפסוק 'ואַנְקָמָה נָקָם-אֶחָת מִשְׁתֵּי עֵינַי', שנקמת העין השנייה תהיה לעתיד לבוא. ייתכן שהתכוון לירושלמי, סוטה, דף ז', ע"ב.

¹³⁸ גור אישר את דבריו אלו של הרב גורן בתכנית חיים שכאלה, הרב גורן.

בגין¹³⁹ שצה"ל יכריע בסוגיה,¹⁴⁰ ועם מזכיר הממשלה יעקב הרצוג,¹⁴¹ אשר נודעה לו השפעה על אשכול בפרט ועל הממשלה בכלל. לפנות בוקר התכנסה שוב הממשלה, ובלחץ החלטת מועצת הביטחון על הפסקת האש, אשר משמעותה הייתה שהקרבות ייפסקו בקרוב, החליטה לכבוש את העיר העתיקה.¹⁴²

בעקבות ההחלטה שב הרב גורן למוזיאון רוקפלר לא לפני שעבר בבית חותנו, הרב דוד כהן – 'הנזיר', ונטל ממנו שופר במקום שופרו שנשרף במהלך הפריצה לעזה. הרב גורן הגיע עם מלווי אריה שלום והרב מנחם הכהן לאזור הקרבות והצטרף לריצתם של הצנחנים בשביל העולה לשער האריות. הדרך הייתה מופגזת בירי ארטילרי מסיבי מן החומות, ופלוגות הצנחנים רצו צמודות לקיר החומה על מנת שלא להיפגע, אך הרב גורן סירב להפצרות המג"ד ולניסיונות למשכו להיצמד לקיר ורץ באמצע הדרך כשבידו ספר תורה, תקע בשופר והתפלל בצעקה, והחיילים סביבו צועקים לעברו 'כל הכבוד לרב'.¹⁴³ הוא רץ בסמטאות העיר העתיקה לעבר הר הבית בעודו תוקע בשופר ומתפלל תחת אש עזה – 'לא הרגשתי כלל באותו זמן שאני הולך על האדמה, הרגשתי שאני מרחף באוויר. הייתי כל-כך שקוע בתוך החזון, בתוך המשימה הקדושה ההיסטורית'.¹⁴⁴

בהגיעו להר הבית כבר מצא שם את גור עם חייליו.¹⁴⁵ הרב גורן קיים במקום טקס והקריא מנשר שהכין מראש ובו הכריז שהמקומות הקדושים יהיו פתוחים לבני כל הדתות. בהיותו על הר הבית אף נכנס הרב גורן למבנה כיפת הסלע, השוכן במקום קודש הקודשים.¹⁴⁶

מהר הבית התקדמו הרב גורן, מלווי וחיילים נוספים לכיוון הכותל המערבי. הם פרצו את הדלת אשר חסמה את היציאה משער המוגרבים לכיוון הכותל וירדו במדרגות לכותל כשהכדורים שורקים מכל עבר. הרב גורן פנה אל חיילי צה"ל בקריאה:

חיילי ישראל, אהובי העם, ה' עמכם גיבורי החיל! מדבר אנוכי אליכם מרחבת הכותל המערבי, שריד בית מקדשנו. 'נחמו נחמו עמי, יאמר אלוהיכם'. זה היום קיווינו לו, נגילה ונשמחה בישועתו. חזון כל הדורות נתגשם לעינינו: עיר האלוקים, מקום המקדש, הר הבית והכותל המערבי, סמל הגאולה של העם, נגאלו היום על ידכם, גיבורי צבא ההגנה לישראל. קיימתם היום בזה את שבועת הדורות: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני'. אכן, לא שכחנו אותך ירושלים, עיר קודשנו ובית תפארתנו. בשם כל קהל ישראל בארץ ובגולה, הנני מברך בשמחה עילאית: 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה'.

¹³⁹ מנחם בגין (1913-1992) – מפקד האצ"ל. מעת הקמת המדינה ועד שנת 1977 עמד בראש האופוזיציה כראש תנועת חירות והליכוד (מלבד כהונתו כשר בממשלה מתקופת מלחמת ששת הימים בשנת 1967 ועד שנת 1970). בשנת 1977 מונה לראש ממשלה, וכיהן בתפקיד זה עד לפרישתו בשנת 1983.

¹⁴⁰ ישיבת הממשלה התכנסה לבקשת בגין אשר סבר שהגיעה שעת כושר היסטורית, אך הסכים להעביר זאת להכרעת צה"ל. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 5 ביוני 1967, עמ' 3, אמ"י, תיק א-8164/6. השר שפירא תמך בהצעתו של בגין לנצל את שעת הכושר ולשחרר את ירושלים אך סבר גם הוא שיש לחכות להכרעת צה"ל.

¹⁴¹ יעקב הרצוג (1921-1972) – בנו של הרב יצחק-אייזיק הלוי הרצוג, בעל הסמכה לרבנות ודוקטור למשפטים. מילא תפקידים בכירים במשרד החוץ, ובשנותיו האחרונות היה מנכ"ל משרד ראש הממשלה גולדה מאיר ולוי אשכול.

¹⁴² פרוטוקול ישיבת הממשלה המוגדר 'סודי ביותר' מיום 6 ביוני 1967, אמ"י, א-7927/4. ראה בעניין זה גם בראון, גבולות עשנים, עמ' 390, הטוען שדיין כבר נתן פקודה למוטה לכבוש את העיר עוד טרם התכנסותה של ישיבת הממשלה.

¹⁴³ על פי כתב גלי צה"ל, יוסי רוני, אשר רץ עם הרב גורן והקליט אותו לכל אורך ההתקפה ושחרור העיר העתיקה. טייטלבוים, הרב אלוף גורן. לימים הסביר הרב גורן שרץ חשוף לכדורים מתוך רצון לרומם את מורל החיילים שיראוהו רץ עם ספר תורה ולא נפגע. הצ"פה, מוסף שיחות, 29 במאי 1992, עמ' 5-8, 12.

¹⁴⁴ הרב גורן, ריאיון, ערוץ 7.

¹⁴⁵ יצוין שהרב גורן פסק שמותר לחיילים להימצא על הר הבית לצורך כיבושו. במוצאי יום מנוחה, י"ד בתמוז תשכ"ז, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1967-1966.

¹⁴⁶ הרב גורן צולם בכיפת הסלע עם השופר וספר התורה על ידי אחד מחייליו, וסרט הצילום שכן במשך עשרות שנים בארכיון משרד הביטחון ופורסם במקור ראשון ב-28 במאי 2006, עמ' 2, ואצל בן דוב, סולם למלכות ישראל, עמ' 171. הרב גורן טען שנכנס לשם על מנת לטהר את המקום ממוקשים. הרב גורן, ריאיון, ערוץ 7.

הוא בירך ברכת 'מנחם ציון ובונה ירושלים', שר 'התקווה' עם החיילים וערך תפילת אזכרה בבכי לחיילים הנופלים, והיא עוררה בכיות עזות בקרב הלוחמים. לאחר מכן תקע בשופר והכריז 'לשנה הזאת בירושלים הבנויה'. יצוין שהדיון בישיבת הממשלה שבה הוחלט לכבוש את העיר העתיקה חושף שטקס זה לא נועד להיערך על ידי הרב גורן. בגין הציע שמיד עם שחרור הכותל המערבי יגיעו אליו ראש הממשלה וחברי הממשלה והרבנים הראשיים ויקוים טקס הכולל ברכת 'שהחיינו' אשר ישודר לכל העולם על מנת לתת חשיבות למעמד גם בעיני העולם הנוצרי. יגאל אלון הוסיף שגם 'הרב הראשי הצבאי לצה"ל יוזמן לטקס, אך לא דובר שהוא שויביל אותו'.¹⁴⁷ בזמן קיום הטקס הגיעו למקום עוזי נרקיס,¹⁴⁸ מפקד פיקוד מרכז, וסגן הרמטכ"ל, חיים בר לב, והרב גורן נשק להם בחום.¹⁴⁹

בעת ההמתנה לחצות היום, זמן תפילת מנחה, יצאו נהגו של הרב גורן והרב מנחם הכהן להביא לכותל את חותנו, הרב הנזיר, ואת הרב צבי-יהודה הכהן קוק, ראש ישיבת 'מרכז הרב'.¹⁵⁰ תפילת המנחה נאמרה מפי הרב גורן בחגיגות וכללה הלל שלם בשם ומלכות¹⁵¹ וברכת 'נחם' של תשעה באב בשינוי נוסח המשמיט כמה ממילות האבל.¹⁵² המעמד שודר ב'קול ישראל' וברחבי העולם, והדיווחים הראשונים מהעיתונים הכלליים באותו היום ובימים שלאחריו הרחיבו בשחרור העיר העתיקה והכותל המערבי ובחלקו של הרב גורן באירוע.¹⁵³

לאחר סיום הטקסים באזור הכותל והר הבית ביקש הרב גורן להוסיף ולהוביל את שחרורם של מקומות קדושים נוספים. הרב גורן ומלווי נסעו לגוש עציון בדרך העוברת בבית לחם, ולאחר חיפושים מצאו את קבר רחל והצליחו להיכנס אליו.¹⁵⁴ בגוש עציון, שבו רוכזו כוחות הפריצה לחברון, נאם הרב גורן בפני החיילים היוצאים לקרב והכינס לקראת מלחמה קשה הצפויה להם נגד הפורעים בחברון אשר רצחו את מתיישבי גוש עציון במלחמת העצמאות. הרב גורן, נהגו והרב מנחם הכהן החלו לנסוע לכיוון חברון וחלפו על פני המחסומים של הצבא, על פני הטורים הארוכים של טנקים, כוחות חי"ר, גייסים וסיירת והגיעו לראש הטור. כאשר הגיעו לחלחול, השוכנת בדרך לחברון, הבחינו בדגלים לבנים. הם נכנסו לרחוב הראשי של חברון וגילו שהעיר נתונה בעוצר עצמי, ואין איש ברחובות. בכל המרפסות הונפו סמרטוטים לבנים וסדינים לבנים. הרב גורן ירה כמה צרורות על מנת להודיע שחברון שוחררה והיא בידי חיילי צה"ל ומיהר למערת המכפלה, אשר נעלה מבפנים על ידי הממונה על המערה מטעם הוואקף. ניסיון פריצה למערה באמצעות יריות על המנעול

¹⁴⁷ פרוטוקול ישיבת הממשלה המוגדר 'סודי ביותר', מיום 6 ביוני 1967, אמי"י, 7927/4.

¹⁴⁸ עוזי נרקיס (1925-1997) – כיהן בפלמ"ח ובצה"ל במגוון תפקידי פיקוד, ביניהם ראש המכללה לביטחון לאומי ואלוף פיקוד המרכז. לאחר פרישתו מצה"ל בשנת 1968 שימש מנכ"ל מחלקת העלייה בסוכנות היהודית.

¹⁴⁹ גור, הר הבית בידיו, עמ' 333.

¹⁵⁰ הרב צבי-יהודה הכהן קוק (1891-1982) – בנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק ועורך כמה מכתביו. ממנהיגי הרוחניים הבולטים של הציונות הדתית. עמד בראש ישיבת מרכז הרב כ-30 שנה, עד פטירתו.

¹⁵¹ חנן פורת, ריאיון.

¹⁵² בעניין אמירת תחנון בתפילת מנחה זו יש מחלוקת בין מי שהיו עדים לה. גור ציין בספרו הר הבית, עמ' 333, ובבמות נוספות על ויכוח שהתנהל לכאורה בין הרב ישראל אריאל (שטיגליץ), שהיה אחד הלוחמים, ובין הרב גורן. לדבריו, הרב אריאל רצה לומר תחנון כנהוג בתפילת מנחה. הרב גורן אמר לו שאין לומר תחנון אלא הלל, אך הרב אריאל השיב שאינו מסוגל בשל הכאב על חבריו הלוחמים שנפלו. הרב גורן ביקש מגור לחדול מלספר זאת (הרב גורן למוטה גור, 28 ביוני 1988, אר"ג, מכתבים לעיתונות). הרב אריאל הבהיר שלא הייתה זו התנצחות בינו לרב גורן, אלא שהוא כחייל מהשורה ביקש להמשיך בשגרת התפילה, ואילו הרב גורן במעמדו כפוסק הבין את השינוי ההיסטורי הגדול שהתחולל באותם רגעים, ולכן הורה כפי שהורה. הרב ישראל אריאל, ריאיון.

¹⁵³ יובהר שהן עיתוני הציבור החרדי, כגון 'המודיע' של אגודת ישראל, הן עיתון תנועת השומר הצעיר 'על המשמר' נמנעו מלהזכיר ולתעד בהבלטה את חלקו של הרב גורן בשחרור הכותל והר הבית. פירוט עיתוני העולם אשר הביאו את תמונתו של הרב גורן תוקע בשופר ודיווחו על כך ראה Lederhendler, The Six-Day War, pp. 76-77.

¹⁵⁴ הרב גורן סיפר שהם פתחו את הקבר באמצעות צרור מפתחות שנזרק על הכביש, ולהערכתו היה שייך לשומר הקבר הערבי שגר ממול לו והיה נתון בעוצר. הרב גורן, ריאיון שרביט.

לא צלח, והרב גורן ופמלייתו נאלצו להמתין לבואו של טנק ישראלי, ובאמצעות הצריח שלו הוצאו השערים מצריהם. במערה תקע הרב גורן בשופר, קרא בתורה את פסוקי קניית מערת המכפלה בפרשת 'חיי שרה' והניף מעל המערה את דגל ישראל.¹⁵⁵

דיווחים על שחרור העיר חברון ופעולותיו של הרב גורן באזור הופיעו גם הם בעיתונות במהלך הקרבות ולאחריהם אך בהבלטה פחותה מן הדיווחים על אודות פעולותיו בעיר העתיקה.

לקראת סיום המלחמה פנה הרב גורן לחזית הצפונית והצטרף ללוחמים שכבשו את החרמון.¹⁵⁶ הוא לא הספיק להשתתף בשחרור סיני אך ביקש לקיים גם באזור זה טקס דתי להענקת ממד רוחני לכיבושו. בערב חג השבועות אשר נחוג ימים ספורים לאחר סיום מלחמת ששת הימים עלה הרב גורן להר סיני,¹⁵⁷ הציב את דגל ישראל בין שני סלעים, התעטף בטלית, ולאחר שתקע פעמים אחדות בשופר קרא מנשר לחיילי צה"ל:

נושא אני דברי לכם מהר האלוקים הר סיני המשוחרר בידי כוחות צה"ל בשנית... עורו אחים יקרים פעמי הגאולה נשמעים באוזנינו ומהדהדים במרום שמים, אור השכינה זורח מעלינו ומאיר את הדרך לגאולה לפני העם.¹⁵⁸

לאחר מכן קרא הרב גורן את עשרת הדיברות אשר ניתנו על הר סיני, נטל מגילת קלף והחל לכתוב את ספר התורה 'הראשון מאז כתבו משה רבנו',¹⁵⁹ לזכר חיילי צה"ל, וכתיבתו נסתיימה לאחר כשלוש שנים.¹⁶⁰

השתתפותו של הרב גורן בשחרור המקומות הקדושים והטקסים הדתיים שערך בהם זכו לפרסום ועוררו התרגשות בקרב חלקים גדולים בעם היהודי, אך בחודשים שלאחר מכן נשמעו גם ביקורות נגד ייחוס סמכות שמימית לפעולות הצבא ולשחרור חבלי ארץ כתפיסתו של הרב גורן.¹⁶¹ הרב גורן העניק משמעות רוחנית רבה למלחמת ששת הימים, ולאחר סיומה נאבק לביסוס נוכחות יהודית במקומות הקדושים ששחררו, ובייחוד על מעמדה של ישראל בהר הבית ובמערת המכפלה כחלק מתפיסתו ההלכתית וההגותית, כפי שיפורט בפרק העוסק בכך.

1.5. הפרישה מצה"ל בצל מלחמת ההתשה

זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים התבדתה התקווה שמדינות ערב ישלימו עם קיומה של מדינת ישראל,¹⁶² והיא החלה לסבול מהתקפות חוזרות ונשנות בגבולותיה מצד צבאות מצרים וירדן

¹⁵⁵ לאחר מכן הזדרז לעיריית חברון והתערב בנוסח כתב הכניעה שעליו חתמו ראש העיר חברון ג'עברי ונכבדים נוספים. יצוין שלרב גורן כרב הצבאי הראשי לא ניתנה הסמכות לשאת ולתת על כניעה, אך משום שהוא היה בעל הדרגה הגבוהה ביותר במקום (עופר היה בדרגת סגן אלוף בלבד) לא נתעוררה שאלת הסמכות. תיאור נרחב של השתתפותו בשחרור חברון – הרב גורן, ריאיון, שרביט.

¹⁵⁶ הרב גורן, הקלטות.

¹⁵⁷ הרב גורן סבר שהר סיני הוא 'ג'בל מוסה', כפי המסורת הנוצרית, ושלא כדעת מדענים. הוא גרס שהמדענים טועים משום שאינם מחפשים את המקום על פי תיאורים הנזכרים בתורה. הוא אף ביסס את עמדתו על מסמכים המתארכים את המסורת הנוצרית בדבר ההר לזמן קדום ביותר, כבר מהמאה השנייה לספירה. הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל, 1968, אר"ג, הרצאות ומפגשים שונים.

¹⁵⁸ נוסח מלא של המנשר שהוקרא בטקס בהר סיני, ד' סיון תשכ"ז, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 66-67.

¹⁵⁹ הצ'פה, 15 ביוני 1967, עמ' 4.

¹⁶⁰ במחנה נח"ל, אוקטובר 1970, עמ' 23. גם במבצע קדש קיים הרב גורן טקס תקיעה בשופר על הר סיני, והוא שודר ברחבי הארץ. הרב גורן, ריאיון, ערוץ 7. הרב גורן סיפר שלפני תחילת מבצע קדש מסר לו יהודי את השופר הענק באורך של כמטר וסיפר שחלם חלום ובו עליו להביא שופר גדול לרב הראשי הצבאי על מנת שיתקע בו בהר סיני (יצוין שהרב גורן שילם לו תמורת שופר זה, כפי שנהג תמיד לסרב לקבל תשורות בתפקידיו השונים).

¹⁶¹ ישעיהו ליבוביץ, 'הדיסכונתל', הארץ, 21 ביולי 1967; נח צוויילסט, 'נעים תקיעות ישראל', הארץ, 25 באוגוסט 1967 ועוד.

¹⁶² על תקוות אלו וניפוצן ראה דיין, ביטחון ללא שלום, עמ' 204-215 ועוד.

ומפעולות טרור של ארגוני מחבלים ונכנסה לתקופה של כשלוש שנות לחימה מתמשכת שנקראה לימים 'מלחמת ההתשה'.¹⁶³ ידיו של הרב גורן היו עמוסות באותם ימים בפקוד על התאמת השירותים הדתיים בצבא למצב שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים ולפריסת כוחות צה"ל באזורים החדשים. מצב הלחימה המתמשך והפריסה החדשה הצריכו הקמת בתי כנסת חדשים במחנות צה"ל, מתן הנחיות חדשות בעניין התפילות, שמירת השבת ושאר צורכי הדת בהתאם למשימות הביטחוניות של מלחמת ההתשה.¹⁶⁴ זיהוי החללים והתרת עגונות מלחמת ששת הימים ארכו אף הם זמן רב,¹⁶⁵ ובשל המתיחות בגבולות הגביר הרב גורן את ביקוריו במעוזים המופגזים בגבול מצרים וסוריה לעידוד רוחם של החיילים ומילוי משימות הרבנות הצבאית.¹⁶⁶

בסיוון תשכ"ח (יוני 1968) נבחר הרב גורן לרבה הראשי של תל-אביב-יפו,¹⁶⁷ אך הוא התמנהמה בכניסה לתפקידו בטענה שמצב המלחמה אינו מאפשר לו להשתחרר מצה"ל. שר הביטחון משה דיין פנה אף הוא אל הרב גורן וביקש ממנו להוסיף ולשרת בתפקידו:

בהמשך לשיחתנו בע"פ הנני לחזור ולהציע לך שלא להשתחרר מצה"ל בשעה זו. מבחינת בעיותינו היום יומיות מצבנו כבעת מלחמה ונראה לי שטוב היה לו יכולת להקדיש את מלוא זמנך ואת ניסיוןך, ידיעותיך ובקיאותך הקשורים בבעיות דין ודת של צבאנו בתקופות אלה.¹⁶⁸

בשנים אלה, לצד שירותו הצבאי, פורסם הרב גורן בשל מעורבותו בפרשת גיורה של הלן זיידמן ובגין חוות דעתו שניתן להעניק היתר נישואין לאח והאחות לנגר, אשר בתי דין רבניים פסקו שהם ממזרים.¹⁶⁹ באותה עת אף נפוצו ידיעות ששר הביטחון מבקש למנותו ליועצו לענייני דת לאחר שיפרוש מצה"ל,¹⁷⁰ ובכנסת הועלתה שאילתה בעניין זה על ידי חברי הכנסת נתן פלד ממפ"ם ואברהם ורדיגר מפועלי אגודת ישראל. משה דיין, שר הביטחון,¹⁷¹ הכחיש את הידיעה וטען שהרב גורן לא פנה אליו ולא ביקש למנותו ליועץ לענייני דת.¹⁷²

הפרידה מצה"ל לאחר שירות של 23 שנים ומהרבנות הצבאית, שאותה בנה והקים במו ידיו, הייתה קשה על הרב גורן, ברם, ביום כ' בסיוון תשל"א (13 ביוני 1971), בעקבות לחצים שהופעלו עליו להיכנס לתפקיד רבה הראשי של תל-אביב-יפו, פרש מתפקידו כרב הראשי הצבאי, ופרישתו סוקרה בהרחבה בעיתונות בציון תרומתו הרבה להקמת הרבנות הצבאית.¹⁷³

¹⁶³ על מלחמת ההתשה ראה נאור, המלחמה.

¹⁶⁴ ראה התכתבויות בעניין החלת נוהלי הכשרות במחנות קבע ב'שטחים הכבושים', אוגוסט-ספטמבר 1967, א"צ, 8/479/1972. הערכות למצב המלחמתי ראה הרב ש' גורן, הוראות מיוחדות לצום יום כיפור במוצבים בתעלות, א"צ, 11/133/1972; הרב גורן לאלוף פיקוד הדרום, היתר לעבודה בשבת במעוזי התעלה בבניית בונקרים, תעלות קשר וסוללות לאורך קו הפסקת האש כהוראה חד פעמית מוגבלת, אפריל 69, ספטמבר 1970, א"צ, 9/479/1972; תכנית עבודה שנתית של הרבנות הצבאית – הקמת בתי כנסת במרחבי ארץ ישראל, שמירה על אחזקת המקומות הקדושים, שמירה על הכשרות במעוזים ובמוצבים הרבים, העברת חללי מלחמת ששת הימים מבתי הקברות הארעיים לבתי קברות ממלכתיים ועוד, 1969, א"צ, 839/433/1971.

¹⁶⁵ במחנה נח"ל, אוקטובר 1971, עמ' 11-12. היתרי עגונות מורכבים כגון היתר עגונת טייס קרב שצנח ממטוסו וטבע ביום סוף מצויים באר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969.

¹⁶⁶ על פי עדויות, בעת שביקר במעוזים סירב הרב גורן לכופף את גופו אל מול הפגזים ועמד זקוף על מנת לרומם את רוח החיילים. הרב פרופ' מוטי הלפרין, רב צבאי באותה עת, בתוך: טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

¹⁶⁷ ראה להלן, עמ' 33.

¹⁶⁸ משה דיין לרב גורן, 7 באוגוסט 1970, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא מאוקטובר 1988.

¹⁶⁹ על עמדתו בפרשיות אלה ראה להלן, עמ' 44, 120.

¹⁷⁰ ידיעות אחרונות, 26 במאי 1969, עמ' 1.

¹⁷¹ משה דיין (1915-1981) – הרמטכ"ל הרביעי של צה"ל. משנת 1965 היה חבר כנסת, ולאחר מכן שר הביטחון ולבסוף גם שר החוץ בממשלות אשכול, רבין ובגין.

¹⁷² דברי הכנסת, 55, כנסת שישית, מושב רביעי, 4 ביוני 1969, עמ' 2857-2858.

¹⁷³ ראה עיתוני התקופה, 13-14 ביוני 1971.

1.6. סיכום

על אף היסוסיו של הרב גורן בתחילה אם לקבל עליו את תפקיד הרב הראשי של צה"ל הוא השתלב היטב בתפקידו בשנות שירותו הרבות, מימש בו את שאיפתו להחלת הנורמות הדתיות על כל צה"ל והפך את הצבא לגוף הממלכתי היחיד המתנהל על פי ההלכה. לאות הערכה לפעילותו הוענקה לו דרגת אלוף ביום העצמאות תשכ"ג (1963) שלא על פי הנוהל בצבא שלפיו ראשי חילות הם אלוף משנה או תתי אלוף בלבד.¹⁷⁴ כאמור, הרב גורן התקשה להיפרד מתפקידו, וכאשר נאלץ בסופו של דבר לפרוש, ציין ששירותו בצה"ל יהיה תמיד נר לרגלי וישמש עבורי נושא לאהבה, להערכה ולכיסופין.¹⁷⁵ לאחר סיום כהונתו הביע הרב גורן לעתים ביקורת על התנהלותה של הרבנות הצבאית בפיקודו של הרב מרדכי פירון, אשר מונה לרב הראשי לצה"ל תחתיו,¹⁷⁶ ומנגד היו שטענו שהאחריות למצבה של הרבנות הצבאית מוטלת עליו כיוון שלא מינה די רבנים צבאיים ולא הכשיר את בעלי התפקידים למלא את תפקידם כיאות בגין אופי פיקודו הריכוזי והעצמאי.¹⁷⁷ ואולם על אף הביקורת הרב גורן הוא שבנה במו ידיו את הרבנות הצבאית והטביע בה את חותמו הייחודי, עד כי הרב גד נבון, הרב הראשי השלישי לצה"ל, ציין שהרבנות הראשית בפיקודו ראתה ברב גורן 'מרן' גם לאחר פרישתו ולא שינתה מדרכו בתחום הפקודות והפסיקה.¹⁷⁸

2. תקופת מעבר: רב ראשי לתל-אביב-יפו

2.1. הבחירות לרבנות העיר תל-אביב-יפו

שנות כהונתו הרבות של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל לא השכיחו ממנו את שאיפתו להתמנות לרב הראשי לישראל. כבר בבחירות לרבנות הראשית לישראל שהתקיימו בשנת תשכ"ד (1964) התמודד הרב גורן על תפקיד הרב הראשי האשכנזי מול הרב איסר-יהודה אונטרמן אך הפסיד על חודם שלושה קולות.¹⁷⁹ הוא טען שהפסדו נגרם מ'אי סדרים בבחירות', וכי הוא ניאות שלא לערער על תוצאות הבחירות רק בשל רצונו למנוע חילול ה', ולאחר שהובטח לו על ידי ראשי המפד"ל שהרב אונטרמן לא יתמודד על התפקיד פעם נוספת.¹⁸⁰ כישלונו בבחירות גרם לו מפח נפש משום שביקש בכל מאוודו לממש את שאיפותיו, ערכיו, ויכולותיו באמצעות תפקיד זה.¹⁸¹

¹⁷⁴ במחנה, 1 במאי 1963, עמ' 12. דרגה זו היתה אישית, ומלבד המעמד שהיא העניקה לו, גם אפשרה לו להשתתף בדיוני סגל הפיקוד הכללי של צה"ל. לדברי שלמה להט, ראש אכ"א בשנותיו האחרונות של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל, גם אם היה הרב גורן משרת כחייל מן השורה בצה"ל ולא כרב הראשי, הוא היה מגיע לדרגת אלוף בין השאר בשל הסמכויות, האומץ וכושר האלתור שלו. דברי שלמה להט בערב זיכרון לרב גורן ב'זמן ליר', ירושלים תשס"ה.

¹⁷⁵ הרב גורן לחיים בר-לב, 4 ביולי 1971, אר"ג, שוטף, אפריל 1974.

¹⁷⁶ הרב גורן ביקר חריפות את תפקודה של הרבנות הצבאית במלחמת יום הכיפורים וטען שכאשר הגיע לחזיתות בעת המלחמה ראה מאות חללים בצדי הדרכים שלא פונו בשל השבת, נאלץ להתערב על מנת שיפנו, והדבר הביא לריבוי נעדרים. לאחר שנתן לביקורתו פרסום תקשורתי בשנת 1975, עוררו דבריו סערה רבה ונטען שפגע ברגשות המשפחות השכולות. ראה עיתוני התקופה 3-5 בינואר 1975.

¹⁷⁷ בתקופת כהונתו של הרב פירון כרב הראשי לצה"ל השתנתה המדיניות ומונו רבנים צבאיים רבים יותר. קמפינסקי, דת, צבא וחברה, עמ' 231-232. עוד נשמעה הטענה שדימויה החיובי של הרבנות הצבאית נובע בעיקר מאישיותו הכריזמטית של הרב גורן, אך בפועל מופרות פקודות המטכ"ל לעתים קרובות על ידי חיילים ומפקדים. י' ביילין, 'הרבנות הצבאית שונה מהרבנות הראשית', דבר, 19 בספטמבר 1971, עמ' 5.

¹⁷⁸ הרב גד נבון, ערב זיכרון לרב גורן, תל-אביב תשנ"ז.

¹⁷⁹ ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 418. על הרקע הסוער לבחירות ועל הרכב גוף הבוחרים ראה אבן חן, תולדות הרבנות הראשית, עמ' 1112-1115.

¹⁸⁰ הרב גורן, הקלטות.

¹⁸¹ הרב פירון, ריאיון. הנ"ל ציין שהתנהגותו המחוּספסת-מה של הרב גורן בשנים אלה נבעה במידה רבה מאכזבה שחש מחוסר הצלחתו להתקדם לשלב הבא שאליו שאף.

הפסדו בבחירות הוביל אותו להחלטה להגיש את מועמדו למשרת הרב הראשי האשכנזי לתל-אביב-יפו אשר לא אושה מאז בחירתו של הרב אונטרמן לרב הראשי לישראל. נראה שהוא ראה בתפקיד זה שלב ביניים אשר יאפשר לו להתמנות לאחר זמן לרב הראשי לישראל וללכת בדרכם של הרב קוק, הרב עוזיאל והרב אונטרמן, אשר כיהנו אף הם בתפקיד זה בטרם מונו לרבנים הראשיים לישראל. בתהליך בחירת רבנים ראשיים לעיר תל-אביב הוחל כבר בשנת תשכ"ו (1966), אך הוא נמשך יותר משנה וחצי, ובמהלכן הוסיף הרב גורן לשרת כרב הראשי לצה"ל.

בראשית שנת תשכ"ז (1967) הגיש הרב גורן את מועמדו לכהונה, ובעיתוני התקופה דווח שמובטח רוב לבחירתו.¹⁸² בבחירתו תמכו הן חברי המועצה הדתיים הן חברי סיעת המערך. גם סקר דעת קהל שנערך בקרב תושבי העיר קבע שרובם תומכים בבחירתו לרב הראשי של העיר.¹⁸³ לקראת הבחירות אישרה הרבנות הראשית על פי סמכותה להעניק ללא בחינות למי שמוכר על ידה כגדול בתורה' כושר לרבנות עיר לכמה רבנים, ביניהם הרב גורן והרב עובדיה יוסף אשר הגיש את מועמדו למשרת רבה הספרדי של העיר.¹⁸⁴

ביום י"א בסיוון תשכ"ח (7 ביוני 1968) נערכו הבחירות. הרב גורן קיבל את רוב קולות הבוחרים מול הרב ידידיה פרנקל ונבחר לרב הראשי האשכנזי, ואילו הרב יוסף זכה כמועמד יחיד בכהונת הרב הראשי הספרדי.¹⁸⁵ הרב גורן הגיב לבחירתו באמירות אשר ביטאו את המשמעות הרבה שהעניק לתפקיד:

קבלתי את הבחירה בחרדת קודש, באשר נהירים לי חומרת הבעיות הרוחניות העומדות ברומי של עולמנו וכובד התפקידים והמשימות המוטלות על מנהיגיה הדתיים של ישראל בתקופה הרת עם ועולם זו.¹⁸⁶

עם היוודע תוצאות הבחירות נתמלא ביתו של הרב גורן במבקרים רבים, מברקי ברכה ואיחולים טלפוניים, ובין המברכים היו רבנים, אנשי ציבור ואלופי צה"ל. עיתון הצפה ועורכו, משה אישון, מקורבו של הרב גורן,¹⁸⁷ פרסמו בהרחבה את גילויי האהדה. מערכת העיתון דיווחה בין השאר על ביקורים ואיחולים מאת זלמן שזר, נשיא מדינת ישראל, אשר בירך את הרב גורן כידיד אישי, ידיד המשפחה, וכנשיא מדינת ישראל' ומאת יהושע רבינוביץ', ראש עיריית תל-אביב-יפו וראשי עיריות נוספים.¹⁸⁸ אריאל שרון, שהיה ידידו הקרוב של הרב גורן ובאותה עת היה ראש מחלקת הדרכה בצה"ל, הגיע לביתו, הרים עמו כוסית ואמר 'סוף סוף יהיה לנו רב ראשי שאוכל לדבר אתו עברית'.¹⁸⁹ לתשומת לב מיוחדת ראוי הדיווח שראש ועד הישיבות, הרב יחזקאל אברמסקי,¹⁹⁰ ראש ישיבת פוניבז', הרב יוסף כהנמן, ודיינים ורבנים נוספים בארץ ובעולם בירכו את הרב גורן לרגל בחירתו.¹⁹¹ עוד דווח על ברכות של אישים וגופים רבים, ביניהם מועצת הרבנות הראשית באנגליה, הסתדרות הרבנים בארצות הברית, הרב עמנואל רקמן נשיא ישיבה-אוניברסיטה, ראשי הקהילה

¹⁸² ראה עיתוני התקופה, 17 במרס 1967.

¹⁸³ ידיעות אחרונות, 8 במאי 1967, עמ' 2.

¹⁸⁴ פרוטוקול החלטת מועצת הרבנות הראשית, י"ז באדר תשכ"ח, אר"ג, שונות; הצפה, 20 במרס 1968, עמ' 4.

¹⁸⁵ ראה עיתוני התקופה, 6-9 ביוני 1968.

¹⁸⁶ הרב גורן לראש עיריית תל-אביב, יוני 1968, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1967-1966.

¹⁸⁷ משה אישון היה מעורכי כתב העת 'מחניים' של הרבנות הצבאית.

¹⁸⁸ הצפה, 11 ביוני 1968, עמ' 6.

¹⁸⁹ ידיעות אחרונות, 16 באוקטובר 1972, עמ' 2.

¹⁹⁰ הרב יחזקאל אברמסקי (1886-1976) – רבה של 'קהילת מחזיקי הדת' בלונדון וראש בין הדין בלונדון. לאחר עלייתו לארץ לימד בישיבת סלבודקה בבני ברק ומונה לנשיא 'ועד הישיבות בארץ ישראל'. מחבר 'חזון יחזקאל' על התוספתא.

¹⁹¹ הצפה, 12 ביוני 1968, עמ' 4.

היהודית באוסטרליה, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, ד"ר נחום גולדמן, האדמו"רים לבית רוזין, הסופר ש"י עגנון וארגון 'העובד הדתי'. ברכתו האישית של בן-גוריון פורסמה אף היא.¹⁹²

כאשר שככה ההמולה סביב הבחירות התברר שהרב גורן והרב יוסף לא יוכלו להיכנס מיד לתפקידם בשל עתירות שהוגשו נגד מינויים בטענה שאין להם סמכות לכהן בתפקיד אבות בית דין, וכי הם נבחרו בשל קנוניות פוליטיות בין מפלגות בעירייה.¹⁹³ העתירות הובילו להתכנסותה של מועצת הרבנות הראשית, וזו העניקה לרב גורן סמכות לכהן כדיין מכוח הסמכות המוענקת לה להעניק תואר זה למי שנחשב 'גדול בתורה'.¹⁹⁴ בשל העתירות אף תוקן חוק הדיינים, תשט"ו-1955, ונקבע שרבני ערים יוכלו לכהן גם כראשי אבות בית הדין הרבני, כפי שהיה נהוג קודם לכן אך ללא הגדרה מפורשת בחוק. כל הנואמים בכנסת במהלך הדיון סביב התיקון, הן התומכים הן המתנגדים, הביעו הערכה ל'אישיותם הדגולה ולגדלותם בתורה' של שני הרבנים.¹⁹⁵ ערעור נוסף הוגש בעניין תקינות הליך הבחירות וגרם אף הוא עיכוב,¹⁹⁶ אך בית המשפט קבע שהליך הבחירות התנהל כשורה.¹⁹⁷

אף לאחר שנפתרו הבעיות המשפטיות התעכב הרב גורן בכניסה לתפקידו הן בטענה שאינו יכול לעזוב את הצבא כל זמן שמתנהלת לחימה, כאמור, הן בשל רצונו לסיים את ה'שולחן הערוך הצבאי' – ספרו 'משיב מלחמה', על מנת להשאיר כללים הלכתיים ברורים לבאים אחריו.¹⁹⁸ עם זאת היו שטענו שהרב גורן היסס אם להיכנס למשרת הרב הראשי של תל-אביב-יפו לאחר שנבחר לה, כיוון שהמתין ליום שבו יירש את הרב אונטרמן על כס הרב הראשי לישראל ולא שש לקבל משרת רב עיר אשר היא פרוצדוראלית ומנהלית באופייה.¹⁹⁹ עיריית תל-אביב והמועצה הדתית שלחו אליו שוב ושוב מכתבים ונציגים בכירים בדרישה שיחל במילוי כהונתו, שאם לא כן ייבחר רב ראשי אשכנזי אחר, אך הרב גורן ביקש וקיבל שוב ושוב דחיות למועד פרישתו מצה"ל.²⁰⁰ הרב יוסף המתין כמה חודשים עד שנקרא להיכנס לתפקידו, אך לבסוף התייצב לבדו, ונערך לו טקס הכתרה בנפרד מהרב גורן.²⁰¹ לימים הוסיף הרב גורן וטען שהעיכוב בכניסתו לתפקידו נבע גם מעמדתו בעד יצירת דגם של רב ראשי מכהן אחד במקום שניים, והוא סבר שיש להתחיל לבחון את הדגם הזה בתל-אביב, כאשר ראה שהרב יוסף מנהיג את הרבנות היטב לבדו.²⁰²

¹⁹² הצ"ח, 16 ביוני 1968, עמ' 1.

¹⁹³ הצ"ח, 11 בספטמבר 1968, עמ' 1.

¹⁹⁴ ידיעות אחרונות, 24 באוקטובר 1968, עמ' 19. הרב יוסף כבר היה קודם לכן דיין בבתי הדין הרבניים בפתח תקווה ובירושלים ובבית הדין הרבני הגדול. ראה לאו, מרן, עמ' 91.

¹⁹⁵ הצ"ח, 20 בנובמבר 1968, עמ' 1.

¹⁹⁶ הצ"ח, 30 בספטמבר 1968, עמ' 4.

¹⁹⁷ חן ופפר, מרן, עמ' 164.

¹⁹⁸ הרב גורן, חוזר בתגובה, עמ' 99. בשל המשימות השונות שהיה עסוק בהן לא הספיק לפרסם את ספרו בתקופה זו אלא רק שנים רבות לאחר מכן, בשנת תשמ"ג. במכתב לרמטכ"ל ביקש הרב גורן לעכב את ההחלטה על פרישתו מצה"ל עד לאחר הבחירות לעיריית תל-אביב על מנת שלא ייווצר הרושם שהוא ביקש להשפיע על הבחירות (הרב גורן לרמטכ"ל חיים בר לב, אוקטובר 1969, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969).

¹⁹⁹ מעריב, 22 ביולי 1970, עמ' 2; ח"כ גדעון פת מסיעת גח"ל – דברי הכנסת, 60, כנסת שביעית מושב שני, 31 במאי 1971, עמ' 2567.

²⁰⁰ מכתבי הסבר לעיכוב בכניסה לתפקיד, הרב גורן לראש המועצה הדתית, פנחס שיינמן, 1970-1968, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969; שאילתות 2-3; בישיבות המועצה הדתית, 25-26 בדצמבר 1969, אהת"א, 263-07(03) – פרוטוקולים, בחירות לרבנים ראשיים; ישיבת הנהלת המועצה הדתית, 15 בספטמבר 1970, אהת"א, 25/3645 – המועצה הדתית; החלטת הנהלה שבעקבותיה ביקרה ביום 8 בפברואר 1971 משלחת אצל הרב גורן ובקשה ממנו תאריך לכניסתו לתפקיד, אהת"א, 25/3645 – מועצה דתית.

²⁰¹ הצ"ח, 16 ביוני 1969, עמ' 1. הרב גורן השתתף ונאם בטקס זה.

²⁰² ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 18 ביוני 1971, עמ' 7.

בשנת תש"ל (1970), כשנתיים לאחר שנבחר, גברו הלחצים מצד אנשי ציבור. ברוח זו פעל גם שר הדתות ורהפטיג,²⁰³ אף כי בדיוני ועדת הפנים של הכנסת גיבה את הרב גורן והסביר שהוא עסוק בפתרון בעיות הלכתיות מורכבות בצבא, אשר רק לו כפוסק מובהק היכולת להתמודד אִתָּן.²⁰⁴ גם דו"ח מבקר המדינה משנה זו ביקר את העובדה שעל אף היבחרו ביוני 1968 טרם נכנס הרב גורן לתפקידו.²⁰⁵ שאילתה בעניין זה הופנתה בכנסת לשר הביטחון דיין על ידי חבר הכנסת יוסף תמיר ממפלגת גח"ל שהיה גם חבר הנהלת עיריית תל-אביב, והוא הקשה אם שתי הכהונות – רב ראשי לצה"ל ורב ראשי של תל-אביב-יפו, מתיישבות זו עם זו. דיין השיב שכל זמן שהרב גורן דוחה את כניסתו לתפקיד שאליו נבחר אין מניעה לכך מצד הצבא.²⁰⁶ ח"כ תמיר הגיש עוד שאילתה בעניין זה לשר הדתות, ורהפטיג, וזה השיב שראש המועצה הדתית בתל-אביב, פנחס שיינמן, הבהיר לו כי 'בהיות צה"ל קרוב ללבנו ולנפשנו גילינו הבנה לפעולותיו החשובות של הרב גורן במסגרת צה"ל, וקיבלנו עלינו את דחיית כניסתו לתפקיד', והוברר שהרב גורן יכנס לתפקידו לפני חג השבועות.²⁰⁷ כאשר גם לאחר חג השבועות באותה שנה פורסם שהרב גורן מבקש לחתום על חוזה להמשך שירותו בצה"ל, הוגשה לשר הביטחון שאילתה נוספת בעניין על ידי ח"כ שמחה ארליך ממפלגת הליברלים אשר היה קודם לכן חבר מועצת עריית תל-אביב. דיין אישר את הידיעה וטען שצה"ל אינו מעורב בסוגיה וזכאי להאריך את שירותו של חייל המבקש להמשיך בתפקידו הצבאי ואינו מתערב בהחלטתו שלא לקבל עליו לפי שעה את התפקיד האזרחי שאליו נבחר.²⁰⁸ ארליך הפנה את השאילתה לשר הדתות, והלה השיב שהדחייה הנוספת בכניסתו לתפקיד נובעת מפנייתו של שר הביטחון לרב גורן שלא ישתחרר מצה"ל.²⁰⁹

2.2. כהונה ברבנות הראשית של תל-אביב-יפו

לצד כהונתו כרב הצבאי הראשי וטרם הכתרתו הרשמית כבר החל הרב גורן למלא כמה תפקידים כרבה הראשי של תל-אביב-יפו, למשל חתם על מסמכים הנוגעים לתפקיד זה והשתתף בעצרות תפילה.²¹⁰ מיד לאחר פרישתו מהצבא בעקבות הלחצים נערך ביום כ"ב בסיוון תשל"א (15 ביוני 1971) טקס הכתרתו לרב הראשי האשכנזי של תל-אביב-יפו. בטקס השתתפו הרבנים הראשיים, שרים ואנשי ציבור רבים.²¹¹

בנאומו בעת בטקס הזכיר הרב גורן את חמשת תפקידיה של הרבנות כפי שהוא ראה אותה: (א) גיבוש הלכות שייתנו מענה לשאלות המתעוררות מהקמת מערכות המדינה; (ב) מתן פתרון לבעיות בתחום המעמד האישי שהתעוררו עם קיבוץ הגלויות; (ג) מתן פתרונות הלכתיים שילוו את ההתפתחויות הטכנולוגיות; (ד) השפעה חינוכית רוחנית ומוסרית על הנוער; (ה) גישור על פערים

²⁰³ הצ"ח, 10 ביולי 1970, עמ' 2.

²⁰⁴ 22 ביולי 1970, עמ' 3.

²⁰⁵ דו"ח מבקר המדינה, 1970, אהת"א, 25/3644 – המועצה הדתית.

²⁰⁶ דברי הכנסת, 56, כנסת שביעית מושב ראשון, 6 ינואר 1970, עמ' 406-407.

²⁰⁷ דברי הכנסת, 57, כנסת שביעית מושב ראשון, 9 במרס 1970, עמ' 1057.

²⁰⁸ דברי הכנסת, 59, כנסת שביעית מושב שני, 9 בנובמבר 1970, עמ' 86.

²⁰⁹ דברי הכנסת, 59, כנסת שביעית, מושב שני, 25 בינואר 1971, עמ' 1083.

²¹⁰ ידיעות אחרונות, 25 באוגוסט 1969, עמ' 12.

²¹¹ הצ"ח, 16 ביוני 1971, עמ' 1.

חברתיים-סוציאליים בין חלקי העם וחינוך לשוויון.²¹² בריאיון לעיתונות עם כניסתו לתפקיד הבהיר הרב גורן כי 'בתל-אביב, כמו בצה"ל, אלך תמיד בדרכו של בית הלל'.²¹³

הרב גורן ביקש לקדם יזמות בעיר בהתאם למטרות שעליהן הצהיר, ביניהן פתיחת אולפן גיור, הקמת ישיבה גבוהה לרבנים, אכיפת החוק בדבר פתיחת בתי קולנוע ושעשועים בשבת,²¹⁴ מניעת תחבורה ציבורית לפני צאת שבת,²¹⁵ בניית משחטות נוספות²¹⁶ והסדרת נוהלי הכשרות במלונות.²¹⁷ על פי עדותו של דוד איינהורן, אשר ניהל את לשכתו של הרב גורן באותם ימים, הרב גורן הקפיד שימלאו את הוראותיו הקפדניות בכל הנוגע לשירותי הדת בעיר. הוא דרש שיתקיימו בירורים מקיפים בעניין זוגות הנרשמים לנישואין, פיקח פיקוח הדוק על הכשרות במלונות ובאולמות ונהג להזמין את השוחטים ללשכתו על מנת לבדוק את סכיניהם. הוא ביקר במפעלי המזון ובבתי המטבחים וסירב להעניק להם תעודת הכשר כל זמן שלא עמדו בתנאים שהציב. התנהלותו הקפדנית עוררה התנגדויות מצד בעלי העסקים, אך הרב גורן זכה בתמיכתו של ראש המועצה הדתית, פנחס שיינמן, אשר סייע לו להטמיע נהלים אלו. עוד ביקש הרב גורן לייעל את עבודתם של הדיינים בבית הדין הרבני והגדיר נהלים להגעה בזמן ודן בעצמו מדי שבוע בתיקים מורכבים.²¹⁸ בתקופה זו הוא זכה באהדה ציבורית כלפיו מצד התושבים, והמונים פקדו אירועים ציבוריים שבהם השתתף.²¹⁹ עם זאת, לדברי הרב פירון, הרב גורן לא רווה נחת מכהונתו ברבנות בתל-אביב בשל הפער הניכר בין העצמאות, הסמכותיות והגיבוי שמהם נהנה בצה"ל, שבו היו לו סגנים ואלפי פקודים, ובין מעמדו ברבנות בתל-אביב, שבה קיבל לשכה קטנה והיה תלוי בתקציביה הקטנים למדי של המועצה הדתית.²²⁰

הרב גורן כיהן בתפקידו זה רק כשנה וארבעה חודשים, וזמן קצר לאחר תחילת כהונתו הצהיר על כוונתו להתמודד על כהונת הרב הראשי לישראל לקראת הבחירות לרבנות אשר התקיימו בראשית שנת תשל"ג (אוקטובר 1972).²²¹

2.3. סיכום

תקופת כהונתו של הרב גורן כרב ראשי של תל-אביב-יפו הייתה קצרה למדי, והיא שימשה לו מעין תקופת הכנה לכהונת הרב הראשי לישראל. בתקופה זו הוא הבהיר את מטרות הרבנות הראשית לשיטתו והחל ליישם מטרות אלה הן במסגרת המקומית שבה כיהן הן על ידי מעורבות בפרשיות כלל-ארציות בענייני גיור ומעמד אישי.²²² תקופה זו תרמה לביסוס מעמדו הציבורי בקרב הציבור

²¹² נאום ההכתרה, 15 ביוני 1971, אר"ג, מסמכים אישיים הקשורים למהלך חיי הרב.

²¹³ ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 18 ביוני 1971, עמ' 7.

²¹⁴ הרבנים הראשיים יצאו בהוראה לבעלי אולמות שלא לקבל הזמנות לעריכת שמחות באולמות בשבתות, בשל חילולי השבת ההמוניים הנגרמים בשל כך. ידיעות אחרונות, 5 בינואר 1972, עמ' 7.

²¹⁵ בעניין זה נפגש עם נציגי 'דף' וביקש מהם אישית להפסיק את הנסיעות בשבת. ידיעות אחרונות, 29 ביולי 1971, עמ' 23.

²¹⁶ הרב גורן לראש עיריית תל-אביב, 24 באוגוסט 1971, אה"ת"א, 25/3645 – המועצה הדתית.

²¹⁷ הרב גורן, הקלטות.

²¹⁸ לדוגמה, כך דן בפרשה שנקראה 'נישואי אכזיב' והתיר לאישה להינשא לאחר שקודשה על ידי מפעיל חוף אכזיב, דני ארביב-איינהורן. ריאיון.

²¹⁹ ראה לדוגמה דיווח על ההמונים אשר צבאו על סוכתו בסוכות של אותה שנה. ידיעות אחרונות, 12 באוקטובר 1971, עמ' 9; דיווח על ליל סדר המוני שערך עבור עולים חדשים – הצפה, 31 במרס 1972, עמ' 8.

²²⁰ הרב פירון, ריאיון.

²²¹ יצוין שבשנים אלה, החל משנת 1970, הוא אף היה חבר מועצת הרבנות הראשית במקום הרב יהושע קניאל שנפטר (מזכיר מועצת הרבנות הראשית, הרב עקיבא גוטליב לרב גורן, ט"ז בתמוז תש"ל, אמ"י, גל-9/443).

²²² על כך ראה להלן, עמ' 44, 120.

הכללי בישראל, ונוצר הרושם שאם ייבחר לרב הראשי לישראל ינקוט גישה מקלה בפסיקותיו ההלכתיות ויסייע להתגבר על סוגיות מורכבות ביחסי דת ומדינה ולצמצם את המחלוקות החברתיות והדתיות.

3. החזון ושברו: הרב גורן רב ראשי לישראל

3.1. הבחירות לרבנות הראשית

3.1.1. ההיערכות לבחירות

בשנת תשל"ב (1972) נערכו הכנות לקיום בחירות לרבנות הראשית לישראל עם התקרב סיום מועד כהונתם של הרבנים הראשיים אוטרמן ויצחק ניסים.²²³ על אף בקשתם של הרבנים הראשיים המכהנים שכהונתם תוארך כבעבר ביקשה מפלגת העבודה לקיים במהירות את הבחירות לרבנות הראשית מחשש לפריצת משברים בקואליציה אשר יפוררו את הממשלה על רקע סוגיות גיור ומעמד אישי.²²⁴ גולדה מאיר, ראש הממשלה,²²⁵ הפצירה במפלגות הדתיות מחד והליברליות מאידך להמתין בהעלאת הצעות חוק הנוגעות לשאלות 'מיהו יהודי' ומעמד אישי:

תנו שאנס לרב שלמה גורן העשוי להיבחר כרב ראשי, שימצא פתרון לאותן בעיות במסגרת הרבנות... אני מטילה את כל יהבי על הרב גורן. הוא עמד במבחנים בעבר, יש מקום לתקווה.²²⁶

יודגש שהרב גורן נבדל מהרבנים הראשיים שקדמו לו ומהמועמדים האחרים לכהונה זו, היות שבעת הצגת מועמדותו הוא כבר צבר ניסיון ומוניטין רב כמי שהתמודד בנחישות ובקצמה עם האתגרים שמציבה מערכת ממלכתית מורכבת ונודע במוטיבציה רבה לצמצם את המתח בין דת למדינה. מכאן התקוות הרבות שנתלו בו מצד המערכת השלטונית אשר ביקשה להגיע לפתרונות בתחומים אלו מחד וחששם של רבנים, מנהיגים וגופים אשר התנגדו לשילוב בין דת למדינה מפני בחירתו מאידך.

לקראת בחירת הרבנים הראשיים מונתה ועדת בחירות למועצת הרבנות הראשית, ובין חבריה כיהנו רבנים ואישי ציבור,²²⁷ ונחקק חוק הבחירות למועצת הרבנות הראשית, תשל"ב-1972,²²⁸ והוא הגדיל את כוחם של נציגי הציבור בגוף הבחור לעומת נציגי המועצות הדתיות אך לא קיבל את עמדת שר הדתות ורהפטיג לבטל את הכפילות ברבנות ולהותיר רב ראשי אחד. הבחירות לרבנות עמדו במוקד סערה ציבורית, והוגשו עתירות לוועדת הערר שליד ועדת הבחירות ולבג"ץ סביב הרכב הגוף הבחור ובדבר עצם קיומן. לבסוף נבחר הגוף הבחור אשר הורכב על פי החוק מ-150 חברים, מהם 80 רבנים ו-70 נציגי ציבור, ונראה היה שרובם תומכים בבחירת הרב גורן ובהמשך כהונתו של הרב ניסים.²²⁹

²²³ הרב יצחק ניסים (1895-1981) – הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי לישראל בין 1955 ל-1972.

²²⁴ 'מפלגת העבודה רוצה רבנות דינמית ולא "מושב זקנים"' (ידיעות אחרונות, 2 בפברואר 1972, עמ' 3). יצוין שעד לבחירות אלה כיהנו הרבנים הראשיים לישראל עד פטירתם.

²²⁵ גולדה מאיר (1898-1978) – חברת הסוכנות היהודית ולאחר מכן חברת כנסת ושרה מטעם מפא"י מהכנסת הראשונה ועד לכנסת השמינית; ראש ממשלת ישראל בין 1969 ל-1974.

²²⁶ הצפה, 7 ביולי 1972, עמ' 1.

²²⁷ מועצת הרבנות הראשית לשר הדתות זרח ורהפטיג, 10 במאי 1972, אמ"י, גל-444/6. בראש הוועדה עמד ח"כ מרדכי סורקיס, יו"ר ועדת הפנים של הכנסת, ובין חבריה היו הרב יהודה שולמן ומר אהרן אוזן, נציגי הממשלה, והרב אהרן כץ והרב מרדכי אליהו, נציגי הרבנות הראשית. הארץ, 16 ביוני 1972, עמ' 3.

²²⁸ על הליכי הבחירות לרבנות הראשית ראה ורהפטיג, חוקה, עמ' 412-423.

²²⁹ ידיעות אחרונות, 24 שעות, 8 באוקטובר 1972, עמ' 7.

3.1.2. תגובות למועמדות הרב גורן

3.1.2.1. תגובת העולם הדתי והחרדי למועמדותו

רבנים ומנהיגים חרדיים התנגדו בתוקף לבחירתו של הרב גורן בשל תפיסתו הלאומית ומשום שראו במשנתו ההלכתית-ממלכתית ובנכונותו לפסוק לקולא במקרה הצורך כניעה ללחצי השלטון ומוכנות לערוך שינויים בהלכה.

לאחר שהוחלט על קיום הבחירות ביקש הרב אונטרמן שלא להתמודד שוב, אך דיינים מבית הדין הרבני הגדול – הרב יוסף שלום אלישיב, הרב אליעזר גולדשמידט והרב בצלאל זילטי, פנו אליו בבקשה שיציג שוב את מועמדותו על מנת למנוע את בחירתו של הרב גורן 'ולהציל את היהדות והחיים הדתיים במדינה',²³⁰ והוא נענה לבקשות.

עוד פורסם בעיתונות שרבנים ואישי ציבור, ביניהם הרב יצחק קוליץ²³¹ והרב אברהם רביץ,²³² פנו לרב גורן וביקשוהו שיסיר את מועמדותו כיוון שאין מעבירים רב ממשרתו ובשל הרושם שהתקבל בציבור שהוא מוכן לבצע הקלות ניכרות בהלכה.²³³ הרב גורן דחה את האשמות שהופנו נגדו והדגיש שמעולם לא סטה 'אף בקוצו של יו"ד' מההלכה בנושאים שבאו לפניו, אך הוא סבור שיש לנקוט עמדה מקלה על מנת לשמור על 'ליכוד האומה'. הוא ציין שהגיש את מועמדותו רק לאחר שהרב אונטרמן פנה במכתב לשר הדתות והצהיר בו על כוונתו שלא להתמודד על משרת הרב הראשי. עוד הבהיר הרב גורן שעל פי ההלכה ניתן להעביר רב ממשרתו אם נבחר לזמן קצוב מראש.

בקרוב רבנים אחרים בארץ ובתפוצות לא שררה תמימות דעים בדבר מועמדותו של הרב גורן. ערב הבחירות ביקר הרב גורן בארצות הברית ובקנדה ונפגש עם רבנים ומנהיגים יהודים אשר עמם עמד בקשר. הרבי מליובאוויטש,²³⁴ מתומכיו של הרב גורן בבחירות לרבנות הראשית שנערכו בשנת תשכ"ד (1964), התנגד להעברת הרב אונטרמן ממשרתו, ולדברי ראש לשכתו של הרב גורן, דוד איינהורן, הוא אף כתב לרב גורן מכתב ובו הורה לו להמתין עד שהרב אונטרמן יעזוב את המשרה מעצמו. הוא הדגיש שאם יעביר אותו ממשרתו לא יצליח במעשיו. הרב גורן השיב למכתבו והבהיר שבבחירות הקודמות התחייב בפניו הרב אונטרמן שלא יתמודד שנית,²³⁵ אך הרבי מליובאוויטש לא קיבל את הטענה והמשיך להתנגד למועמדותו.²³⁶ הרב משה פיינשטיין²³⁷ הביע במכתב את תמיכתו ברב אונטרמן.²³⁸ הרב יוסף דב סולובייצ'יק²³⁹ אמנם לא הביע תמיכה מפורשת ברב גורן, אולם בעת ביקורו אצלו אמר לו: 'יש לך יתרון חשוב על מתנגדיך בזה שאתה נרדף על ידם וכתוב: "ואלקים

²³⁰ המודיע, 15 במרס 1972, עמ' ד.

²³¹ הרב יצחק קוליץ (1922-2003) – אב בית דין בתל-אביב, לימים רבה הראשי של ירושלים ודיין בבית הדין הרבני העליון.

²³² הרב אברהם רביץ (1934-2009) – מראשי ישיבת אור שמח ואיש ציבור חרדי. לימים הוצב בראש רשימת 'דגל התורה' לכנסת וכיהן בכנסת מטעמה ומטעם 'יהדות התורה'.

²³³ הארץ, 17 באוגוסט 1972, עמ' 2.

²³⁴ רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש (1902-1994) – האדמו"ר השביעי בשושלת אדמו"רי חסידות חב"ד. עמד בראש החסידות משנת 1951 ועד לפטירתו ואחראי לפריחתה של החסידות ולמפעל השלוחים – חסידים שנשלחו מטעמו להפיץ את היהדות בעולם.

²³⁵ הרב גורן טען שכבר בבחירות בשנת 1964 זכה הרב אונטרמן באמצעות שיבוש הבחירות, והרב גורן נמנע מלהגיש בג"ץ בעניין רק בשל הבטחתו של הרב אונטרמן שלא יתמודד שוב.

²³⁶ הרב גורן, הקלטות; איינהורן, ריאיון.

²³⁷ הרב משה פיינשטיין (1895-1986) – ראש ישיבת תפארת ירושלים בניו יורק. הוכר כפוסק הלכה חשוב, מחבר שו"ת אגרות משה.

²³⁸ המודיע, 12 באוקטובר 1972, עמ' 1.

²³⁹ הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק (1903-1993) – איש הלכה והגות, ראש ישיבת רבי יצחק אלחנן בארצות הברית, נחשב מנהיגה של האורתודוקסיה המודרנית שם.

יבקש את נרדף²⁴⁰. כך גם פורסמו על ידי תומכיו של הרב גורן דברי הרב סולובייצ'יק – 'עכשיו הרב של תל-אביב אבל בעוד זמן יהיה הרב הראשי של ישראל אולם אני שואל, אם יהיה לו כח לעמוד נגד האיומים והטרור שיופעלו נגדו – אז ההצלחה מובטחת לו'.²⁴¹ 'הסתדרות הרבנים של אמריקה וקנדה' הביעה תמיכה מפורשת במועמדותו וסירבה לבקשתו של הרב בצלאל ז'ולטי לנאום בגנות הרב גורן ולשכנעה לקבל החלטה נגד מינויו.²⁴² כאשר ביקר הרב גורן במונטריאול, נערכה לו קבלת פנים חמה על ידי ועד הרבנים, ורבה הראשי של מונטריאול, הרב פנחס הירשפרונג, התבטא עליו 'הגר"ש גורן שמו הולך לפניו כפוסק וכלוחם גדול למען שלמות היהדות. גדולתו בתורה מקרינה לא רק על מדינת ישראל, אלא על התפוצה היהודית כולה'.²⁴³ בארץ פרסם הרב צבי-יהודה הכהן קוק את תמיכתו ברב אונטרמן בשל איסור העברת רב ממשרתו אך הדגיש שדבריו אלה 'אינם מהווים שלילה לגבי אחרים'.²⁴⁴ גם הרב שאול ישראל²⁴⁵ תמך בבחירתו של הרב אונטרמן.²⁴⁶

ערב הבחירות פורסמו חוברות בעד בחירתו לכהונה הנדונה ונגדה, והן חולקו לחברי הגוף הבוחר. ארגון ששמו 'הוועדה הציבורית להחזרת כבוד הרבנות והאחדות בעם, ברוח מייסדה מרן הגרא"ה קוק זצ"ל', הפיץ חוברת ובה כינס מכתבי תמיכה במינויו של הרב גורן. בהקדמה לחוברת נכתב:

הגאון הרב שלמה גורן... שהוצג על ידי למעלה ממאה חברי הגוף הבוחר, בהם מחשובי הרבנים, דיינים, ראשי ערים ופרנסי הציבור בעיר, במושב ובקיבוץ הדתי לכהונת הרב הראשי לישראל, הוא מיחידי הסגולה בגדולתו בהלכה, ברוחב דעתו, ובעוז הכרעתו בפסקיו, בשקידתו ובתושייתו להגדיל תורה בחיי העם והמדינה ולהרבות אמונה בגאולת ישראל... רצוי ומקובל על כל שכבות העם מהם אדירי התורה.²⁴⁷

מנגד פורסמה חוברת שכותרתה 'המערכה להצלת הרבנות בישראל והסכנה במועמדותו של הרב שלמה גורן'. בחוברת נטען שוועדת הבחירות לרבנות הראשית מוטה מראש לטובתו בשל הסכסוך שנכרת בינו לבין גולדה מאיר שאם ייבחר יפתור את הבעיות הדתיות כרצון הממשלה. מחברי החוברת פירשו את התבטאויותיו של הרב בזכות גישה הלכתית-ממלכתית כאילו כוונתו 'התאמת ההלכה לרוח הזמן ולדרישות השלטון' והכפפה של דרישות ההלכה ללחצים מטעם מדינאים המשתנים 'מקואליציה לקואליציה'.²⁴⁸ עורכי החוברת אף טענו שהרב גורן מבקש לבטל את התקן של רב ראשי ספרדי ולהשאיר את עצמו רב ראשי אחד, וכי הוא מנע את קידום של בני עדות המזרח ברבנות הצבאית כשהייתה בפיקודו.²⁴⁹ מפרסמי החוברת פרסמו בעיתונות החרדית מדי יום, בשבוע שקדם לבחירות, קריאה לבוחרים שלא להירתע מאיומים המופעלים עליהם, לא להיענות

²⁴⁰ ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 13 באוקטובר 1972, עמ' 7.

²⁴¹ עוז ותפארת לרבנות הראשית, עמ' יח.

²⁴² ידיעות אחרונות, 16 ביולי 1972, עמ' 4. הרב אליעזר ברנשטיין, ראש 'הסתדרות הרבנים של ארצות הברית וקנדה', שלח מכתב מעודד התומך בבחירתו של הרב גורן: 'אנו פונים אליך בברכת חזק ואמץ... אנו משוכנעים יותר מאיזה פעם קודמת, שבחירתך כרב ראשי חיונית לאחדות האומה וכבוד התורה ומחזקים את ידך לא לסגת ולא להירתע'. הרב אליעזר ברנשטיין לרב גורן, תשרי תשל"ג, אר"ג, מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.

²⁴³ הצפה, 8 ביוני 1972, עמ' 2.

²⁴⁴ הצפה, 9 ביוני 1972, עמ' 2.

²⁴⁵ הרב שאול ישראלי (1909-1995) – רב המושב כפר הרא"ה, חבר מועצת הרבנות הראשית (במועצות שלפני תקופת כהונתו של הרב גורן כרב הראשי ולאחריה), דיין בבית הדין הרבני הגדול וראש ישיבת מרכז הרב.

²⁴⁶ המודיע, 12 באוקטובר 1972, עמ' 1.

²⁴⁷ עוז ותפארת לרבנות הראשית לישראל, הקדמה.

²⁴⁸ המערכה להצלת הרבנות, עמ' 20. טענות אלה פורסמו גם בעיתונות החרדית. המודיע, 9 ביוני 1972, עמ' ג.

²⁴⁹ המערכה להצלת הרבנות, עמ' 31-32.

להבטחות כלכליות אלא להצביע על פי מצפונם, ופרסמו את תמיכתם של רבנים מזרמים שונים ברב אונטרמן.²⁵⁰

הרב גורן יצא נגד הטענות שפורסמו נגדו וטען שאין בהן ממש ואין להן 'על מה לסמוך' אלא רק 'על מי לסמוך'.²⁵¹ הוא הבהיר שאף על אף פי שהוא יודע את זהות המממנים והמפצים של החוברת והפרסומים, הוא גזר על עצמו שתיקה בעניין זה על מנת להתרחק ממריבה ורכילות והדגיש שמעולם לא סטה מן ההלכה, אך הוא סבור שעל הרבנות לעסוק במכלול הבעיות של עם ישראל.²⁵²

בהתקרב הבחירות ונוכח בחירתם הצפויה של הרב גורן והרב ניסים לרבנים הראשיים פנתה לרב עובדיה יוסף קבוצת דיינים בראשות הרב אלישיב, וביניהם הרב שאול ישראל, וביקשוהו שיציג את מועמדותו מול הרב ניסים. דיינים אלה, אשר ישבו בהרכב בית הדין הרבני הגדול אשר סירב להעניק היתר נישואין לאחים לנגר, לא ראו בעין יפה את הסכמתו של הרב ניסים להושיב בית דין מיוחד שידון בפרשה.²⁵⁴ עוד חששו לקיומו של הסכם בין הרב ניסים לרב גורן, ולפיו לאחר שייבחרו יתפטר הרב ניסים ממשרתו בשל גילו ובריאותו, וכך יישאר הרב גורן רב ראשי יחיד.²⁵⁵ הרב אלישיב כתב בעניין זה מכתב דחוף לרב יוסף בעיצומו של חול המועד סוכות²⁵⁶ ויזם את הפגישה האמורה. הדיינים דחקו ברב יוסף אשר היסס אם להיענות להצעה ולהעמיד את עצמו לבחירה נגד רב ראשי מכהן בשל איסור העברת רב ממשרתו. בסופו של דבר נעתר הרב יוסף לבקשה שבועות ספורים לפני עריכת הבחירות.

סמוך לבחירות הבהיר הרב יוסף שגישתו ההלכתית היא פסיקה בדרך מקלה.²⁵⁷ עיתון הציבור החרדי 'המודיע' היה מלא במודעות הקוראות לתמוך בו מצד מנהיגי ציבור ורבנים ספרדים.²⁵⁸ היו שטענו שמקורו של הרב גורן, הרב מנחם הכהן, אשר היה באותה עת רב ההסתדרות, השפיע אף הוא על חברי הגוף הבוחר מטעם המערך להצביע עבור הרב יוסף מתוך הערכה שאישיותו הרכה תושפע בקלות על ידי הרב גורן, וכך תרם לניצחונו.²⁵⁹ עוד יש הטוענים שאף הרב גורן עצמו לא הנחה את בוחריו לבחור דווקא ברב ניסים, במחשבה שכהונה במשותף עם הרב יוסף עשויה להיות מוצלחת, לאור פעילותם יחדיו ברבנות תל-אביב-יפו.²⁶⁰

3.1.2.2. תגובת הציבור הרחב בישראל למועמדותו

אם העולם הדתי היה חלוק ביחסו לרב גורן ערב בחירתו, הרי בקרב הציבור הרחב בישראל הוא זכה באהדה רבה. הצלחתו בתפקידו כרב הראשי לצה"ל והתבטאויותיו חדשים לבקרים בזכות גישה מקלה וסובלנית הובילו לפרסומו בקרב הציבור בישראל כמי שמוכן להרחיק לכת על מנת לפתור בעיות מורכבות על פי ההלכה, ונוצרה דעת קהל בעד מינויו לרב הראשי לישראל כבר בראשית

²⁵⁰ המודיע, 12-13 באוקטובר 1972.

²⁵¹ הארץ, 28 ביוני 1972, עמ' 3.

²⁵² ידיעות אחרונות, שבת, 13 באוקטובר 1972, עמ' 7.

²⁵³ לאו, מרן, עמ' 188. הרב ישראלי אשר כיהן עד לאותה עת הן כדיין בבית הרבני העליון לערעורים הן כחבר מועצת הרבנות הראשית, לא נכלל ברשימתו המומלצת של הרב גורן לקראת הבחירות החדשות על אף זיקתו הציונית.

²⁵⁴ על פרשה זו ראה בהרחבה להלן, עמ' 44.

²⁵⁵ לאו, מרן, עמ' 101-102.

²⁵⁶ מכאן עדות לדחיפות העניין עבורו, בשל ההלכה שאין כותבים בחול המועד אלא אם כן מדובר ב'דבר האבד'. המכתב מופיע אצל יוסף, הרב עובדיה, יביע אומר, ט, חושן משפט, סימן ט.

²⁵⁷ ידיעות אחרונות, 9 באוקטובר 1972, עמ' 4.

²⁵⁸ המודיע, 10-14 באוקטובר 1972.

²⁵⁹ ידיעות אחרונות, 18 באוקטובר 1972, עמ' 5; הרב מנחם הכהן, ריאיון.

²⁶⁰ לאו, מרן, עמ' 190.

ההיערכות לקראת הבחירות לתפקיד. בשנה שקדמה לבחירות דומה היה ששמו של הרב גורן משורבב לאמצעי התקשורת השונים כמעט מדי יום, והאהדה אליו בציבור הלכה וגברה.²⁶¹ עדות לפופולאריות הרבה של הרב גורן ערב כניסתו לתפקיד הרב הראשי היא החלטת המפיק עמוס אטינגר לערוך תכנית 'חיים שכאלה' על אודותיו. בתכנית זו נהגו לארח אישים מוכרים ואהודים בהווה הישראלית. התכנית שודרה בחודש תמוז תשל"ב (יוני 1972), חודשים ספורים לפני הבחירות לרבנות הראשית. הרב גורן התלבט מאוד אם לאשר את הקרנת התכנית בתקופה כה רגישה, אך לאחר הפצרות רבות נענה, והתכנית נצפתה על ידי רבים וזכתה בתגובות נלהבות.²⁶² עם זאת נשמעו גם קולות אחרים בקרב הציבור שטענו שהתקוות שתולים ברב גורן מוגזמות. הטענה הייתה שהרבנות הצבאית מייסודו של הרב גורן, לכאורה סמל לגמישות ולנכונות לפתור בעיות, למעשה מטילה באמצעות פקודות המטכ"ל חובות קשות על החילונים, וההיתרים היחידים שהיא משתמשת בהם נובעים מפיקוח נפש. נטען שהרב גורן כרב הראשי לישראל לא יוכל להגמיש את ההלכה בנסיבות אחרות.²⁶³ ראשי מפלגת הליברלים העצמאיים טענו שהאווירה השוררת ערב בחירתו מבשרת שהרב גורן יסבול מלחצים אם ינסה להתמודד עם הבעיות בפתיחות.²⁶⁴

3.1.3. תוצאות הבחירות

בימים שטרם הבחירות מלאו העיתונים דיווחים על יחסי הכוחות בין התומכים למתנגדים של המועמדים.²⁶⁵ הבחירות לרבנות הראשית כללו גם בחירות לחברי מועצת הרבנות, והרבנים גורן וניסים הגישו רשימה משותפת משלהם למועמדים למועצת הרבנות. רשימה זו כללה את הרב שמואל יוסף זווין, חסיד חב"ד ומייסדה ועורכה של האנציקלופדיה התלמודית; הרב מנחם יהודה אושפיזאי, רבה של רמת-גן; הרב כתריאל פישל טכורש, ראש חבר הרבנים של המפד"ל; הרב אליעזר שפירא, דיין בבית הדין הרבני בירושלים; הרב אליהו כץ, רבה של באר שבע; הרב חיים דוד הלוי;²⁶⁶ הרב יוסף קפאח, דיין בבית הדין הרבני הגדול; הרב רפאל צבאן, רבה של נתיבות; הרב יוסף שרביט, רבה של אשקלון; הרב בנימין אביעד, רבה של המועצה האזורית שפיר.²⁶⁷ הבחירות לרבנות הראשית התקיימו ביום ז' במרחשוון תשל"ג (15 באוקטובר 1972).²⁶⁸ הרב גורן נבחר ברוב של 89 קולות מול 57 קולות שקיבל הרב אונטרמן,²⁶⁹ ורשימת המועמדים שלו למועצת

²⁶¹ בעיתונות נכתב כי 'תקוות הכל היא כי בחירת הרב גורן כרב ראשי תמנע את הקיטוב הקיצוני ההולך וגובר בין המחנה הדתי למחנה החילוני'. ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 2 ביוני 1972, עמ' 19. יצוין שנה מוזס, עורך 'ידיעות אחרונות', עמד בקשר קרוב עם הרב גורן ונתן מקום נרחב בעיתונו לסיקור פעולותיו. איינהורן, ריאיון. כתב ידיעות אחרונות, שלמה נקדימון, היה מקורב מאוד לרב גורן וסיקר רבות מפעולותיו, והרב אף כינה אותו 'ידידי היקר המסור בלב ובנפש'. הרב גורן לנח מוזס, 2 בנובמבר 1972, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

²⁶² התכתבויות בינו לבין מפיקי התכנית מתקופה זו, אר"ג, תוכנית 'חיים שכאלה' עם הרב.

²⁶³ דבר, 19 בספטמבר 1971, עמ' 5.

²⁶⁴ הצפה, 11 ביולי 1972, עמ' 1.

²⁶⁵ ראה עיתוני התקופה, ראשית אוקטובר 1972.

²⁶⁶ הרב חיים דוד הלוי התמנה לרבה הראשי של העיר תל-אביב לאחר מינויו של הרב עובדיה יוסף לרב הראשי לישראל ופרש מהמועצה בסיוון תשל"ד, ובמקומו נבחר הרב מרדכי לופז. פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ו בסיוון תשל"ד, אמ"י, גל 443/9.

²⁶⁷ פעילותם של חברי מועצת הרבנות הראשית בעצה אחת עם הרב גורן לאחר בחירתו תידון להלן, עמ' 58.

²⁶⁸ ראה עיתוני התקופה, 15 באוקטובר 1972.

²⁶⁹ אבן חן, תולדות הרבנות הראשית, עמ' 1118.

הרבנות הראשית נבחרה במלואה. הרב עובדיה יוסף נבחר ברוב של 81 קולות, מול 68 קולות שקיבל הרב ניסים.²⁷⁰

עם בחירתו עלה הרב גורן לקברו של הרב קוק בהר הזיתים ואמר 'אני מתחייב לעשות כל מה שאוכל כדי להמשיך בדרכך'.²⁷¹ הוא הבהיר שבדעתו 'להצדיק את התקוות, הציפיות והאיחולים שקהל ישראל בארץ ובתפוצות תולים בבחירתו, 'שלא אכזיב ולא אתאכזב... למען התורה, העם והמדינה'.²⁷² לרגל בחירתו זכה הרב גורן בברכות ואיחולים משרים, חברי כנסת, רבנים בארץ ובחו"ל ואלופי צה"ל.²⁷³ נשיא המדינה זלמן שזר כתב לו שרגשי שמחה ותקווה ממלאים את חדרי לבו לרגל הבחירה, והוא ניסה להשיגו טלפונית אך לא הצליח כי 'רבים הצובאים על השפורפרת'.²⁷⁴ בן-גוריון העריך שרוב הציבור בארץ תומך בבחירה:

בטוחני שהרוב הגדול של היושבים בארצנו מרוצה מבחירתך להיות ראש הרבנים לישראל. זוכרני היטב פעולתך בצבא ההגנה לישראל, ואין לי כל ספק בכשרך היוצא מן הכלל גם בפעולות ראש רבני הארץ. איני יודע אם אסכים לכל פעולותיך... אבל אני יודע שאין רב טוב ממך בישראל. הצלחת בצבא תצליח גם במדינה.²⁷⁵

גולדה מאיר ודיין הביעו גם הם סיפוק מבחירתו, ודיין התבטא: 'עד כמה שאני מכיר אותך לא תאכזב'.²⁷⁶ דיין אף ערך לרבנים הראשיים טקס חגיגי במשרד הביטחון, ובו השתתפו בן-גוריון, הרמטכ"ל, דוד אלעזר, מפקדי צה"ל לדורותיהם וראשי מערכת הביטחון, וכבר במעמד זה הציב לרבנים דרישה ברורה שידונו בהקדם בסוגיה הבוערת שעמדה באותה עת במרכז תשומת הלב הציבורית: מעמדם ההלכתי של האח והאחות לַגֵּר. הרב גורן השיב שתורת ישראל היא תורת חיים, וכי הוא יפעל עם הרב יוסף להפיכתה לגורם מאחד.²⁷⁷

גם בעיתונות הכללית דווח עם בחירתו שהציבור בארץ מקווה שהרב גורן אכן יממש את התקוות שתולים בו, ינקוט את גישת 'בית הלל' ויביא לפתרון בעיות הגיור והאישות.²⁷⁸ העיתונות החרדית הגיבה בביקורתיות רבה על תוצאות הבחירות, ואף נשמעו טענות שהן זויפו,²⁷⁹ אף כי נשמע גם קול שיש להמתין ולראות מה תהיה דרכו של הרב גורן, והוא נקרא לשנות את דרכו ולמלא את תפקידו כרב הראשי ללא נקיטת הליכים המנוגדים לדעת תורה'.²⁸⁰ יש לציין שבשבועות שלאחר בחירתו סבל הרב גורן ממכתבי איום ברצח ומניסיון הצתה בביתו.²⁸¹

²⁷⁰ ראה עיתוני התקופה, 16 באוקטובר 1972. יצוין שבעת בחירתם טרם נבחרו תחתיהם רבנים ראשיים לתל-אביב-יפו, וכך הם הוסיפו לכהן בתפקיד זה עוד כשנה לצד כהונתם כרבנים הראשיים לישראל עד לבחירת רבנים אחרים לעיר. רשימתו של הרב אונטרמן כללה את הרב שאול ישראלי, הרב אליעזר גולדשמידט והרב בצלאל זילטי, אך הם לא נבחרו למועצה. הרב גורן ראה בזה הוכחה שהם לא מייצגים בדעותיהם את הרבנות בארץ. הארץ, מוסף שבת, 20 באוקטובר 1972, עמ' 37.

²⁷¹ הצ"ח, 16 באוקטובר 1972, עמ' 1.

²⁷² הרב גורן למנהל מערכת ידיעות אחרונות, נח מוזס, 2 בנובמבר 1972, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

²⁷³ הארץ, לעיל הערה 270; הצ"ח, 19 באוקטובר 1972, עמ' 1; ידיעות אחרונות, 16 באוקטובר 1972, עמ' 2.

²⁷⁴ זלמן שזר לרב גורן, 17 באוקטובר 1972, אר"ג, מכתבים לאישים חשובים.

²⁷⁵ דוד בן-גוריון לרב גורן, 3 בנובמבר 1972, אר"ג, מכתבים לאישים חשובים.

²⁷⁶ ידיעות אחרונות, 16 באוקטובר 1972, עמ' 2; 18 באוקטובר 1972, עמ' 5.

²⁷⁷ הארץ, 30 באוקטובר 1972, עמ' 3.

²⁷⁸ דבר, 16 באוקטובר 1972, עמ' 1; הארץ. מוסף שבת, 20 באוקטובר 1972, עמ' 16-17 ועוד רבים.

²⁷⁹ המודיע, 16 באוקטובר 1972, עמ' א.

²⁸⁰ הפרדס, מז, ג (תשל"ג), עמ' 4.

²⁸¹ ראה עיתוני התקופה, 30 באוקטובר 1972.

3.2. שאיפות ומטרות של הרבנות הראשית

הרב גורן ראה ברבנות הראשית לא רק מוסד דתי עליון של מדינת ישראל אלא גם 'סנהדרין שבדרך', 'הסוללת את הדרך להחזרת מעמד התורה ליושנה, באמצעות יצירת הכלים והאמצעים להשבת הסמכות, היוקרה והאמון של העם כולו בארץ ובעולם במוסד זה'.²⁸² הוא סבר שהזדמנויות שנוצרו לממש את מטרות הרבנות עם הקמת המדינה ולאחר מלחמת ששת הימים לא נוצלו כיאות על ידי הרבנים הראשיים, וערכו ויוקרתו של המוסד ירדו. מטרתו המוצהרת הייתה 'להחזיר את המוסד למעמדו מימי הרב קוק', כפי שהוא ראה אותו, ולהפוך את הרבנות לשם בעל קונוטציה חיובית.²⁸³ הרב גורן סבר ששלושה גורמים עשויים לשפר את מעמד הרבנות ולהפכה למוסד משפיע: (א) הדימוי האנושי שלה; (ב) סמכויותיה; (ג) האמצעים העומדים לרשותה.²⁸⁴ אכן, מיד לאחר מינויו לרב הראשי לישראל החל הרב גורן לפעול במרץ לשיפור שלושה תחומים אלה. הוא ביקש להגדיר מחדש את סמכויות הרבנות, פעל להשגת תקציבים ממשרד הדתות וממשרדי ממשלה אחרים והקפיד על פרסום קבוע ועל הסברת פעולות הרבנות על מנת לשפר את דימויה.²⁸⁵ ייתכן שהרב גורן ראה בתפקידו כרב הראשי לצה"ל אשר כלל גם סמכויות מעשיות כמי שפיקד על הרבנות הצבאית דגם שביקש ליישם גם ברבנות הראשית לישראל, וביקש ליצור רבנות ראשית פעילה ומעשית ולא כזאת המתמקדת רק בפסיקת ההלכה.²⁸⁶

לשם השגת יעדי זימן הרב גורן את שר הדתות, זרח ורהפטיג, לישיבה הראשונה של מועצת הרבנות הראשית. ישיבה זו פתח הרב גורן בהבעת תקווה כי 'המועצה תהיה גורם חשוב לעם היהודי בארץ ובתפוצות להרבות שלום בעולם, להרים את קרן התורה ולאחד את העם מסביב לתורה בארץ ובתפוצות'. בישיבה זו הוחלט להקים חמש מחלקות חדשות ברבנות הראשית: (א) מחלקה להסברה וחינוך; (ב) מחלקה לקשרים עם הקהילות היהודיות בתפוצות; (ג) מחלקה לכשרות הבשר, המזון, בתי המלון והמסעדות בארץ; (ד) מחלקה לתיאום וקשרים בין הרבנות הראשית לישראל לדיינים ורבנים בארץ; (ה) מחלקה לשבת ולטהרת המשפחה.²⁸⁷ עוד הוחלט בישיבה שמועצת הרבנות הראשית תהיה פעילה ודינאמית ותקיים ישיבות קבועות אחת לשבועיים ולא רק אחת לכמה חודשים בהתאם לצורך, כפי שהיה נהוג בעבר.²⁸⁸

עיתוני התקופה, ביניהם עיתונים בעלי זיקה אידיאולוגית חילונית, אכן שיקפו בתחילת כהונתו של הרב גורן את הרושם שהרב גורן מפיח חיים ברבנות הראשית:

ברית זו של חדלון ואי עשייה בין הרבנות ומשרד הדתות הופרה עם בחירתם של הרבנים שלמה גורן ועובדיה יוסף לכהונת הרבנים הראשיים. כבר מן היום הראשון לבחירתו נעשה ברור, כי

²⁸² דון יחיא, רבי שלמה גורן, עמ' 267-268.

²⁸³ אף כי יובהר שגם הרב קוק לא הצליח לבסס את מעמד הרבנות אל מול כוחות ביישוב שהתנגדו לה ובהיעדר אמצעים כלכליים עצמאיים. על זה ראה אבנרי, הרב קוק, עמ' 128-156.

²⁸⁴ שאלות בענייני דת ומדינה, אר"ג, שוטף, אפריל 1974.

²⁸⁵ איינהורן, ריאיון.

²⁸⁶ לימים התבטא הרב גורן שכוונתו הייתה להיות 'קצין המבצעים של הרב קוק'. ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 10 בינואר 1986, עמ' 19.

²⁸⁷ כך, יומן פעילות, עמ' 1405. הרבנות הצבאית, אף היא הייתה מורכבת ממחלקות שונות – מחלקת כשרות, מחלקת הוויי דתי ועוד. יצוין שעד לחקיקת חוק הרבנות הראשית לישראל, (התש"ס – 1980) לא הוגדרו בחוק סמכויותיה של הרבנות הראשית הגדרה מסודרת אלא פוזרו בחוקים שונים, כגון הסמכות למתן תעודות הכשר ולמתן כשירות לכהן כרב עיר ודיין, ולפיקד הרבנות הראשית לא הכילה מחלקות שטיפלו בעניינים נוספים. מכאן הכר הנרחב ליזמותו של הרב גורן לחדש את פני הרבנות הראשית. ראה הכהן, הרבנות הראשית לישראל.

²⁸⁸ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' בכסלו תשל"ג, אמ"י, גל 43552/1.

3.3. ניסיונות הרב גורן לבסס את הרבנות הראשית והפגיעה במעמדה

הרב גורן נתקל בקשיים רבים בניסיונותיו לקדם את יזמותיו האמורות. בחודשים הראשונים לכהונתו חל כרסום במעמדו הציבורי על רקע מעורבותו בפרשיות דת ומדינה וביקורתו על הרבנות הצבאית. סכסוך ארוך ומתוקשר בינו לבין הרב יוסף פגע אף הוא במעמדו והציב מכשולים ליזמותיו בשל סירובו של הרב יוסף לתמוך בהן.

3.3.1 השפעת מעורבותו של הרב גורן בענייני דת ומדינה על מעמדו הציבורי

כאמור, ברב גורן נתלו ציפיות רבות שישכיל להתמודד עם הבעיות החמורות ביחס שבין דת למדינה וירגיע את המערכת הפוליטית אשר סערה סביב סוגיות אלה. עמדותיו של הרב גורן בעניינים שעמדו על סדר יומה של החברה הישראלית בשנות כהונתו, בעיקר בסוגיות דתיות, יידונו בהרחבה בפרק העוסק ביצירתו הרוחנית. ברם, בפרק זה יסקרו שתיים מהפרשיות העיקריות שבהן היה מעורב הרב גורן בראשית דרכו כרב הראשי לישראל, ומדגימות את מערכת הלחצים המורכבת שבה היה נתון, את היחס כלפיו מצד פלגים בחברה הישראלית בגין עמדותיו ואת הקשיים שבהם נתקל בניסיונותיו להוביל תהליכים משמעותיים: פרשת האחים לנגר, שבה היה הרב גורן מעורב עוד קודם לכן, ופרשת "מיהו יהודי".

3.3.1.1 פרשת 'האח והאחות' לנגר

3.3.1.1.1 רקע

האחים לנגר ביקשו להינשא לבני זוגם אך לא קיבלו היתר נישואין בטענת ממזרות, משום שנולדו לאמם לאחר שנישאה שנית בלי שקיבלה גט מגר פולני, אברהם בורוקובסקי, שלו הייתה נשואה בפולין. ממזרותם נקבעה כבר בשנת תשט"ו (1955) בבית הדין הרבני בתל-אביב אשר דן בתיק הנוגע להוריהם. בשנת תשכ"ה (1965), כאשר נתקלו בסירוב להשיאם, פנו השניים שוב לבית הדין הרבני בתל-אביב, ולאחר דיון בעניינם קבע שלא ניתן להעניק להם היתר נישואין. גם בית הדין הרבני בפתח תקווה דחה את בקשתם בשנת תשכ"ו (1966). בין שנת תשכ"ו לשנת תש"ל (1970-1966) נדון התיק בעניינם בפני בית הדין הרבני הגדול לערעורים, ואף בו נקבע שאין להתיר לאחים להינשא. בית הדין החזיר את הדיון בעניין יהדותו של בורוקובסקי לבית הדין הרבני בפתח תקווה, וזה דן במעמדו של בורוקובסקי ושמע עדים נוספים וקבע שהוא יהודי, ולכן היה צורך בגט לביטול הנישואין, וכי הממזרות קיימת. על פסק דין זה הוגש ערעור נוסף בפני בית הדין הרבני הגדול, וזה פסק בשנת תש"ל (1970) שאין לשנות את הכרעתו של בית הדין בפתח תקווה.²⁹⁰ הרב גורן הכיר את האחות לנגר מימי שירותה בצה"ל במטכ"ל סמוך ללשכתו, והיא גוללה בפניו את צרתה. בעת

²⁸⁹ הארץ, 26 בדצמבר 1972, עמ' 11.

²⁹⁰ לאו, שני מלכים, עמ' 88. יצוין שבבית הדין הרבני הגדול טען הרב שאול ישראלי שבורוקובסקי אינו יהודי ולכן האחים אינם ממזרים, אך דעת הרוב שנתקבלה הייתה דעתו של הרב יוסף שלום אלישיב אשר קבע שבורוקובסקי מתנהג כיהודי, ולכן גרותו אינה בטלה.

הדיונים בתיק בבית הדין הגדול לערעורים פנה הרב גורן לבית הדין וטען שיש פתח להתיר את האחים ממזרותם, אך טענתו לא נתקבלה.²⁹¹

בצר להם פנו האחים לשר הביטחון משה דיין, והוא פנה אל הרב גורן בבקשה שיפתור את הבעיה. הרב גורן כתב חוות דעת והבהיר בה כיצד ניתן להתיר את השניים ופרסם אותה בחודש אדר תשל"א (מרס 1971). חוות הדעת התבססה בעיקרה על מסמכים ועדויות שמהם אפשר להסיק שבורקובסקי לא התגייר כדין, וכי אף אם התגייר, הרי לאחר מכן חזר לדת הנוצרית ובזה הפקיע את גיורו, ולפיכך נישואיו עם אמם של האחים לא היו תקפים, ולא היה צורך בגט כדי לבטלם.²⁹²

חוות דעתו נמסרה לרב הראשי לישראל, הרב ניסים, ולשרי הממשלה אשר היו מעורבים בעניין. עיתוני התקופה פרסמו בהרחבה את מסקנות חוות דעתו של הרב גורן שעל פיהן ניתן להתיר את הממזרים. משה דיין פנה לרב ניסים בבקשה שירכיב בית דין מיוחד לדיון חוזר בעניין ואף הביא את הנושא לדיון בממשלה והודיע שלא יהיה מוכן לוותר בעניין זה, ואם לא ימצא פתרון הלכתי, ידרוש את תיקון חוק הנישואין, וכך יאפשר לממזרים להינשא שלא על ידי בתי דין רבניים. דרישתו זו הובילה לאיומי פרישה מהקואליציה מצד המפד"ל, ומשבר קואליציוני עמד בפתח.²⁹³ הרב ניסים ניסה להרכיב בית דין שיתיר את האחים בהתאם לחוות דעתו של הרב גורן, אך לטענתו, מאמציו לא צלחו בשל התנגדותם העזה של חוגים חרדיים.²⁹⁴ על רקע המערבולת שאליה נכנסה המערכת הפוליטית בעקבות הפרשה נפגשה גולדה מאיר בעצמה עם האחים וביקשה מהם שלא לנקוט הליכים משפטיים נוספים עד שייערכו בחירות חדשות לרבנות הראשית. האחים נעתרו לבקשתה לאחר שהבהירה להם שהיא מעריכה שהרב גורן ייבחר לרב הראשי וירכיב בית דין שיתיר אותם.²⁹⁵

מיד עם היבחרו לרב הראשי לישראל קרא הרב גורן למנהיגי מפלגת הליברלים העצמאיים, אשר על רקע בעייתם של האח והאחות לנגר ביקשו לקדם הצעה לשינוי חוק הנישואין שיתיר נישואין אזרחיים, וביקשם להקפיא את הצעת החוק ולמנוע משבר קואליציוני. המפלגה קיבלה את בקשתו והחליטה לדחות בשנה את הגשת החוק כדי שלא להיראות בציבור כמי שנוקטת צעדים בעקשנות בלתי מובנת ונימקה זאת בהסכמתו של הרב גורן לנסות ולפתור את בעיותיהם של פסולי החיתון.²⁹⁶

3.3.1.1.2. התרת האחים

זמן קצר לאחר היבחרו ניסה הרב גורן להקים בית דין מיוחד שידון בעניינם, אך לטענתו בכל פעם שניסה להושיב בית דין 'הופעל מסע איומים על הדיינים המיועדים מצד קבוצות אלימות ושליחיהן השונים אשר איימו על הדיינים לשרוף עליהם את ביתם ואפילו לרצוח אותם עם בני ביתם'.²⁹⁷ גם הרב עובדיה יוסף, אשר ישב בהרכב האחרון של בית הדין הרבני הגדול שדן בכך, התנגד להקמת בית דין מיוחד ודרש שהעניין יובא שוב לפתחו של בין דין רבני אזורי, ואם לא יותרו בבית דין זה יוגש ערעור נוסף לבית הדין הרבני הגדול. הרב גורן סירב בנימוק שבית הדין הרבני הגדול מושפע מ'חוגים

²⁹¹ פסק הדין בעניין האח והאחות, עמ' 12.

²⁹² חוות דעת בעניין מעמד אישי.

²⁹³ ראה עיתוני התקופה, 9-10 במרס 1971.

²⁹⁴ ראה עיתוני התקופה, 14 במרס 1971; 1 באפריל 1971.

²⁹⁵ ידיעות אחרונות, 15 בספטמבר 1971, עמ' 3. על פי דיווחי העיתונות, באותה עת הרב אונטרמן, אשר סירב בתחילה להתערב בעניין בטענה שלא התייעצו עמו, הציע לאח ולאחות להביא את עניינם לדיון נוסף בפני בית הדין הרבני הגדול שידון בהרכב של שבעה דיינים במקום ארבעה דיינים שדנו בעניינם קודם לכן. ברם, הם העדיפו להמתין לרב גורן מחשש שהתוצאה בבית הדין הרבני הגדול שישב פעם נוספת תקבע את מעמדם כממזרים. ראה Don-Yehiya

and Liebman, Religion and Politics, pp. 93-94

²⁹⁶ ראה עיתוני התקופה, 19-24 באוקטובר 1972.

²⁹⁷ האח והאחות, הקדמה.

קיצוניים' ולא יוכל לפסוק לקולא בעניין זה. בית הדין הרבני הגדול אף סירב למסור לידי הרב גורן את התיק בעניינם של האח והאחות, והוא הופקד בכספת הבנק הלאומי. המחלוקת החריפה כל-כך עד שהרב גורן הכריז שלא ישתתף בטקס הכתרתו לרב ראשי עד אשר יצליח להרכיב בית דין אשר יפתור את בעייתם של האחים.²⁹⁸

לצד מאמציו של הרב גורן להרכיב בית דין מיוחד הגיש בורוקובסקי בקשה להכרה ביהדותו בבית הדין בפתח תקווה בגיבוי רבנים חרדיים. הבקשה הוגשה בבית הדין שבו ישב הרב שלמה קרליץ, אשר פסק במהלך השנים בעניינם של האחים וניהל מלחמת חרמה נגד כוונתו של הרב גורן להתירם. הכרת בית הדין ביהדותו של בורוקובסקי עלולה הייתה לשים לאל את מאמציו של הרב גורן להתיר את האחים, משום שחוות הדעת שפרסם הסתמכה, כאמור, במידה רבה על ביטול גירותו. בעקבות הגשת הבקשה על ידי בורוקובסקי ומידע שהגיע לרב גורן בדבר כוונות לפנות לבג"ץ על מנת שיוציא צו מניעה נגד כינוס בית דין מיוחד מיהר הרב גורן לכנס בית דין שהורכב מתשעה דיינים, אשר לדברי הרב גורן כיהנו באותה עת בפועל בבתי הדין הרשמיים של המדינה, אך שמותיהם נשארו בעילום שם 'פן יבולע להם'.²⁹⁹ בית הדין פסק ביום י"ג בכסלו תשל"ג (19 בנובמבר 1972) שהאחים מותרים לבוא בקהל, והרב גורן כינס מסיבת עיתונאים והכריז על הכרעת בית הדין.³⁰⁰ לדברי הרב גורן, כמה שבועות קודם לכן, לאחר שכבר חתמו שלושה דיינים על ההיתר, הוא הודיע לאחות מרים לנגר ולכלתו של האח חנוך לנגר להתכונן לחתונה, וכך, ביום שבו ניתן ההיתר נערכו גם נישואיהם של האחים לבני זוגם. את חופתם ערכו הרב הראשי לצה"ל, הרב מרדכי פירון והרב משה אושפיזאי, רבה של רמת-גן. הרב גורן מימן מכיסו את הוצאות החתונה.³⁰¹

3.3.1.1.3. התגובות לפסק

פסקו של בית הדין ונישואי האח והאחות עוררו סערה עזה בעולם היהודי בארץ ובתפוצות. ח"כ שלמה לורנץ מאגודת ישראל³⁰² הודיע שיוקמו קהילות נפרדות, ותנוהל מגילת יוחסין שבה יירשמו המותרים לחיתון. הוא קרא מעל בימת הכנסת 'איננו מכירים עוד ברב גורן כרב ראשי לישראל ולא נקבל את פסקי ההלכה שלו'. הרב אליעזר-מנחם שך³⁰³ התבטא בישיבת מרכז אגודת ישראל: 'מי שמכניס לקהל ישראל ממזרים שעליהם נאמר כי לא יבואו בקהל (על פי דברים, כג, ג) הוציא עצמו מלהיות רב בישראל'. עם זאת יודגש שבישיבת אגודת ישראל לא התקבלו דברי לורנץ שיש לגזור מסקנות מעשיות בעקבות הפסק.³⁰⁴

'העדה החרדית' בירושלים פרסמה כרוזים וכינתה בהם את הרב גורן בכינויים חריפים ויזמה עצרת מחאה בירושלים על פי קריאת רבה של העדה החרדית, הרב יצחק יעקב וייס.³⁰⁵ בעצרת השתתפו אלפי אנשים, ונערך בה 'מעמד קריעה' במחאה 'נגד הנבלה שנעשתה בישראל'. אף הוכרו

²⁹⁸ ראה עיתוני התקופה, 14-19 בנובמבר 1972.

²⁹⁹ האח והאחות, עמ' 22-26. במהלך הראיונות למחקר זה נודעו לי שמותיהם של הדיינים שחתמו על ההיתר, אך המרואיינים ציינו את בקשתו הנחרצת של הרב גורן שלא לפרסם את השמות. כמה מהשמות כבר פורסמו, ובהם הרב יעקב רוזנטל, אב בית הדין בחיפה; הרב יוסף גליקסברג, רבה של גבעתיים, והרב חיים פרדס, אב בית דין בתל-אביב.

³⁰⁰ ראה עיתוני התקופה, 20 בנובמבר 1972.

³⁰¹ טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

³⁰² שלמה זלמן לורנץ (1918-2009) – חבר כנסת במשך 33 שנים מטעם צעירי אגודת ישראל, שהייתה סיעה בתוך אגודת ישראל וייצגה את הזרם החרדי הליטאי בהנהגת הרב ש"ך.

³⁰³ הרב אלעזר מנחם מן שך (1898-2001) – ראש ישיבת פוניבז' ומנהיגו של הציבור החרדי-ליטאי.

³⁰⁴ הארץ, 22 בנובמבר 1972, עמ' 3. יצוין שעיתון אגודת ישראל, 'המודיע', כלל לא אזכר את דבריו של לורנץ.

³⁰⁵ הרב יצחק יעקב וייס (1901-1989) – רבה של העדה החרדית בירושלים וראש בין הדין שלה, מחבר ספר השו"ת 'מנחת יצחק'. ראה כרוז הקוראת להשתתף בעצרת זו אצל סאקס, מלחמות ה', עמ' רפ.

שלפסקיו של הרב גורן אין ערך.³⁰⁶ עצרת נוספת התכנסה בבני ברק בנוכחות הרב שך, הרב יעקב לנדא והרב שמואל הלוי ואזנר.³⁰⁷ הרב שך הכריז כי 'הוא אינו רב ופסקיו אינם פסקים, אין לאכול על פי הכשריו, ומחוץ למחנה מושבו, ואם מותרים הממזרים לבוא בקהל הרי שאסור הוא לבוא בקהל'.³⁰⁸ בעצרת הופיע גם בורקובסקי וחזר על טענתו שהוא יהודי.³⁰⁹ בסיומה הוקראה החלטה:

אנו מוחים נמרצות על עלבונה של תורה בשעה שאנשים רחוקים מתורה ויראה לוקחים איצטלא של רבנים ומתיימרים לדבר בשם התורה ועושים את ההלכה ללעג ולקלס לעיני כל העולם בהתירם איסורים מפורשים כדי למצוא חן בעיני הכופרים.³¹⁰

כרזה נוספת בדבר בטלות פסקיו והוראותיו של הרב גורן התפרסמה כמה ימים לאחר מכן בחתימותיהם של הרב יעקב ישראל קנייבסקי,³¹¹ הרב אברמסקי, הרב אלישיב, הרב שלמה זלמן אוירבך³¹² וראשי ישיבות 'חברון' ו'מיר'.³¹³ הרב אלישיב, אשר עמדתו היא שהכריעה נגד התרתם של האחים בבית הדין הרבני הגדול, פרש מכהונתו בבית הדין לאחר בחירתו של הרב גורן לרב ראשי ומתוך התנגדות לפסק ואף הוביל את המאבק נגדו.³¹⁴

אל מול ההתנגדויות החריפות נגדו הגיב הרב גורן בטענה שהוא ביסס את הפסק על פסק דומה שנתן רבה של העדה החרדית, הרב וייס, ובו הפקיע גם הוא גיור בשל אי שמירת מצוות במקרה של עגינות.³¹⁵ הוא ציין שכאשר שלח לו את חוות דעתו בנושא, כשנה לפני מתן ההכרעה על ידי בית דינו המיוחד, סמך עליו הרב וייס את ידיו. כנגד הטענה שפסקיו ניתנו בלחץ השלטון השיב הרב גורן שדווקא הפעלת לחצים על ידי גורמים קיצוניים מונעת מדיינים לפסוק על פי שיקול דעתם והרתיעה דיינים שאליהם פנה מלהצטרף לבית דינו למרות הסכמתם לנימוקיו. בתגובה לקריאתו של לורנץ להקים קהילות נפרדות הבהיר הרב גורן שיפטר את כל הרבנים, הדיינים, המשגיחים ושאר בעלי התפקידים הציבוריים אשר ייתנו ידם לזמה זו. הרב גורן ציין שגם את ספרי הרמב"ם שרפו, ואף הרב קוק סבל מהתקפות חריפות אשר 'הוציאו אותו מכלל ישראל'.³¹⁶

עמיתו של הרב גורן, הרב עובדיה יוסף, הכריז בתחילה שהוא מקבל את הפסק ולא יצא נגדו נחרצות אף שהתנגד לכינוס בית דין מיוחד.³¹⁷ הוא אף ניאות באותה עת לפגישת פיוס עם הרב גורן והוציא הודעה המגנה את מעשי האלימות נגדו. עם זאת לאחר כמה שבועות הוא הביע הסתייגות מהפסק.³¹⁸ לאחר שפורסם שהוא חתם על תעודת הנישואין של האח חנוך לנגר, טען שהוחתם עליה בערמה, ללא ידיעתו, והיא הוכנסה בין מאות תעודות שעליהן הוא חותם מדי שבוע כרבה הראשי של

³⁰⁶ מאשקאוויטש, דבר העצרת, עמ' רפא.

³⁰⁷ מאשקאוויטש, דבר העצרת, עמ' רפב. הרב יעקב לנדא (1893-1986) – חסיד חב"ד, רבה הראשי האשכנזי של העיר בני ברק; הרב שמואל הלוי ואזנר (נולד ב-1913) – ראש ישיבת חכמי לובלין בבני ברק, רבה של שכונת 'זכרון מאיר' בעיר ומגדולי הפוסקים ביהדות החרדית.

³⁰⁸ שם, עמ' רפח. המודיע, 21 בנובמבר 1972, עמ' א.

³⁰⁹ ראה עיתוני התקופה, 26 בנובמבר 1972.

³¹⁰ מאשקאוויטש, דבר העצרת, עמ' רפד.

³¹¹ הרב יעקב ישראל קנייבסקי (1899-1985) – כונה 'הסטיילר' על שם מקום הולדתו. גיסו של ה'חזון איש', מנהיג רוחני בולט של הציבור החרדי בישראל.

³¹² הרב שלמה זלמן אוירבך (1910-1995) – ראש ישיבת קול תורה, מגדולי הפוסקים בימיו.

³¹³ דגלנו, רכב-רכג (כסלו תשל"ג), עמ' א; המודיע, 24 בנובמבר 1972, עמ' 1; כחן, פאר הדור, עמ' רנ-רנא. שר הדתות ורהפטיג הגיב לכרזה בהודעה שהוא שוקל לשלול את הרישיון לרישום נישואין מרבנים שחתמו על הכרזה ומחזיקים ברישיון זה. ידיעות אחרונות, 12 בדצמבר 1972, עמ' 8.

³¹⁴ לוי, השקדן, עמ' 179-193.

³¹⁵ וייס, הרב יצחק יעקב, מנחת יצחק, א, סימן קכב.

³¹⁶ ראה תגובות הנגד ותגובתו של הרב גורן בכותרות הראשיות של עיתוני התקופה, 21-23 בנובמבר 1972; נאום בפני כנס מהנדסים, ידיעות אחרונות, 24 בדצמבר 1972, עמ' 7.

³¹⁷ על פי דיווחי העיתונים, בעת שנודע על ההיתר הוא אמר 'ברוך שפטרנו'. ראה עיתוני התקופה, 20 בנובמבר 1972.

³¹⁸ חן ופפר טוענים שהיה זה בעקבות לחצים מצד גופים חרדיים. חן ופפר, מרן, עמ' 196-197.

תל-אביב-יפו. הרב גורן הכחיש מעורבות בעניין וציין שלא חיתן את בני הזוג, והתיק היה מוחזק בידי המועצה הדתית בתל-אביב. בעקבות פרסום דבר חתימתו קרע הרב יוסף את התעודה, והרב גורן נאלץ לחתום על תעודה חדשה.³¹⁹

מרכז מפלגת 'העבודה', אשר ראשיה חיכו זה חודשים רבים לקבלת הפסק בתקווה לפתרון הטלטלות הפוליטיות, שיבח את מעשהו של הרב גורן והכריז שהוא הוכיח שהרבנות הראשית לישראל מסוגלת לפתור בעיות 'דת ומדינה'. בעקבות הפסק אף הוחלט בישיבת המרכז להמשיך בהשעיית הצעות חוק בעניין תיקון חוק הנישואין.³²⁰ גולדה מאיר אשר חששה שההתקפות החריפות על הרב גורן יפגעו ביכולתו וביכולתם של רבנים אחרים לפסוק לקולא בענייני מעמד אישי ובעניינים אחרים, ניסתה לשכך את הסערה העזה סביב הפסיקה. בישיבתה השבועית של הממשלה הועלתה לדיון סוגיית 'ההתפרעויות נגד הרב גורן', והועלתה האפשרות לשלול מתן תקציבים ופטור מגיוס לישיבות המנהלות את מסע ההסתה.³²¹ בעקבות הדיונים בממשלה הופצה חוברת אשר האשימה את הרב גורן שלאחר שנהג 'מינות' והתיר את הממזרים הוא נוקט דרך של 'מלשינות' ומנסה לפגוע בישיבות ובראשיהן ולקפח את תקציביהן.³²²

מנהיגי המפד"ל, ובראשם שר הדתות ורהפטיג, עמדו לצד הרב גורן וראו במאבק נגדו מאבק שמנהל העולם החרדי נגד עולם הרבנות הציוני:

המאבק שמנהלים נגד הרב הראשי גורן אינו נגד פסק הדין שנתן בעניין האח והאחות אלא נגד רבני ישראל המזדהים עם מדינת ישראל... אלה שמכנים את עצמם גדולי תורה, מבזים את התורה... הייתכן... שיפסלו גדול בתורה מבלי שיטרחו אפילו לקרוא את נימוקיו ההלכתיים החשובים?³²³

תגובתם החריפה של רבני הציבור החרדי הובילה את הרב גורן לפרסם בטבת תשל"ג (דצמבר 1972), כחודש לאחר מתן ההיתר, ספר שבו פרס את השתלשלות האירועים שהובילו למתן פסיקתו, את הנימוקים ההלכתיים לפסיקה בצירוף מסמכים ועדויות לביסוסה.³²⁴ את הספר הוא שלח לרבנים ברחבי הארץ והעולם³²⁵ בתקווה שהוא 'יחסום פיהם של רשעים דוברי שקר ומהלכי אימים בארץ ובתפוצות... כל אחד יוכל כעת להיווכח, בדברי האמת לאמיתה של תורה עליהן מבוסס ההיתר'.³²⁶ פרסום ספרו הוביל לתגובה מנומקת נגדו מצד חברו של הרב גורן לספסל הלימודים בישיבת חברון, הרב בצלאל ז'ולטי.³²⁷ בין השאר הוא טען שהעדויות שגבה הרב גורן נגבו שלא על פי ההלכה המחייבת גביית בנכחות בעל הדין, ופרסום פסק הדין ללא חשיפת שמות הדיינים מנוגד גם הוא לדין, וכי עצם ביטול הגירות בטענה שבורקובסקי חזר לדתו הנוצרית הוא בעייתי.

³¹⁹ ראה עיתוני התקופה, 7-8 בינואר 1973. לדברי לאו, הרב יוסף דווקא נטה במשך השנים להקל בהתרת ממזרים, אף כי התנגד לפרסום הנרחב של שיטות ההתרה. לאו, מרן, עמ' 107.

³²⁰ ראה עיתוני התקופה, 23 בנובמבר 1972.

³²¹ ראה עיתוני התקופה, 27 בנובמבר 1972; המודיע, 12 בדצמבר 1972, עמ' 1.

³²² על המינות ועל המלשינות, בסל"א, עמ' 5.

³²³ דבריו בישיבת הנהלת המפד"ל, הצ"ח, 15 בדצמבר 1972, עמ' 1. המרכז העולמי של המזרחי והפועל המזרחי שלחו אף הם מברק עידוד וברכה לרב גורן לאחר ניסיון ההצתה בביתו. גצ"ד, 9/3.

³²⁴ הספר פורסם בהוצאת הרבנות הראשית. הרב יוסף הביע את הסתייגותו על שהרב גורן הוציא זאת תחת השם הרשמי של הרבנות הראשית על אף התנגדותו לפסק. ידיעות אחרונות, 19 בדצמבר 1973, עמ' 5.

³²⁵ מכתבים לרבנים בצירוף עותק הספר מינואר 1973 מצויים בתיקיו של הרב גורן. אר"ג, מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.

³²⁶ הרב גורן לרב אליעזר ברנשטיין, 2 בינואר 1973, אר"ג, מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.

³²⁷ ז'ולטי, הרב, גילוי דעת.

שני דיינים פרסמו תגובות מפורטות למאמרו של הרב ז'ולטי וגילו את פסיקת הרב גורן, אחד מהם בשמו המלא – ר' אליעזר שפירא, דיין בבית הדין בירושלים וחבר מועצת הרבנות הראשית, אשר מלבד תגובתו ההלכתית הבהיר כי 'נסיון לברור הלכתי של הנושא הוא מובן ונכון', אך יש לתמוה על שהרב ז'ולטי נקט לשון מבזה ופוגעת אשר 'אינה מקובלת בעולמה של תורה'.³²⁸ מלבד זה פרסם הרב גורן שדיינים נוספים הסכימו לפסק הדין מלבד התשעה שחתמו עליו מתחילה אך סירבו לחשוף את שמותיהם פן יבולע להם.³²⁹

תמיכה חשובה קיבל הרב גורן מהרב צבי-יהודה הכהן קוק, שכתב במכתבו:

ממעמקי לבי ונפשי אביע את רחשי תודות על פרסום הספר בירורי הדברים המפורשים והגלויים של ההוראה בקדושה כהלכתה למעשה של ביטול הלעז על נפשות אחינו ואחותנו ברכם וישמרו צור ישראל וסילוק מהומת המגרעת בדברי האמת מעל כל עם ה' ונחלתו. כל שעה ורגע ציפיתי וייחלתי בימים אלה לפרסומי הבירורים האלה. החייתני! תאלמנה שפתי שקר, ותקצצנה ידי רשע של מחלוקת.³³⁰

בחודשים שלאחר פרסום הפסק הופעל לחץ על רבנים בארץ ובעולם שיגנו אותו. בתחילה פורסם שהרב משה פיינשטיין סירב לגנות את הפסק בטרם עיין בנימוקים.³³¹ ברם, לאחר זמן פורסמה בעיתונות החרדית מודעה מטעמו בשם חברי 'אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה',³³² שלאחר שהרב יחזקאל אברמסקי פסל את הפסק, הם מצטרפים לקריאה שכל הוראותיו ופסקיו של הרב גורן בטלים.³³³ הרבי מליובאוויטש יצא אף הוא נגד הפסק, ובדרשה לפני קהל חסידיו בניו יורק דרש מהרב גורן להתפטר מכהונתו ולומר לממשלה 'לא ארשה לכם לנצל אותי במסע שלכם נגד התורה'. הוא ציין שגם אם ההיתר תואם את ההלכה, הרי כיוון שעשה זאת בלחץ הממשלה הוא נפסל מפסיקה בעניין.³³⁴ הרב יוסף אליהו הנקין³³⁵ לעומתם טען שאסור לאיש לחלוק על הרב גורן כיוון שנתמנה לרב ראשי והוא מגדולי הדור. את הטענות שנטענו כאילו פסק בשל הבטחות שלטוניות ביטל כלאחר יד ואמר שהן פוליטיקה ולא הלכה. נכדו, הרב יהודה הרצל הנקין, ציין שלמרות הפצרות ולחצים רבים שהופעלו עליו מצד רבנים שונים הוא המשיך להחזיק בדעתו זו עד סוף ימיו.³³⁶ הרב סולובייצ'יק הבהיר שלא יביע את עמדתו כיוון שלא עיין בפסק וסלד מהניסיונות לגרור אותו להתבטא נגדו.³³⁷ הוא אף ניסה ללא הצלחה לשכנע את הרב פיינשטיין שלא יתבטא בעניין.³³⁸ הרב אליעזר ברנשטיין, ראש 'הסתדרות הרבנים של ארצות הברית וקנדה', עמד לצד הרב גורן ותמך

³²⁸ [ח"מ], 'מכתב גלוי ליבעל גילוי דעת', הצפה, 2 בפברואר 1973, עמ' 5; הרב א' שפירא – 'גילוי דעת' ואמיתה של תורה', הצפה, 9 במרס 1973, עמ' 3.

³²⁹ הצפה, 24 בדצמבר 1972, עמ' 1. מי שנודעו כמזדהים עם הפסק הותקפו בחריפות. הרב פירון, ריאיון.
³³⁰ הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב גורן, י"ח בכסלו תשל"ג, אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה. מכתב זה פורסם בעיתון הצפה ב-26 בנובמבר 1972, עמ' 1. עיתון זה אף פרסם מכתב מחאה חריף של הרב צבי-יהודה לרב פלוני אשר ניסה לשכנעו שהרב גורן פרסם את פסקו בעקבות לחץ של הממשלה. הצפה, 13 בדצמבר 1972, עמ' 1.

³³¹ הצפה, 4 בדצמבר 1972, עמ' 1.

³³² 'אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה' היא בעלת אופי חרדי, מה שאין כן 'הסתדרות הרבנים של ארצות הברית וקנדה' אשר נחשבת מתונה ומזוהה עם 'המזרחי'.

³³³ המודיע, 11 בדצמבר 1972, עמ' א.

³³⁴ הצפה, 27 בנובמבר 1972, עמ' 1. בשיחותיו טען הרבי מליובאוויטש שהפסק ניתן כנגד שוחד – כספים שהממשלה העבירה לרב גורן על ידי עקיפת שר הדתות למימון פעולותיו ברבנות הראשית. שניאורסון, הרב מנחם מנדל, שיחות קודש, תשל"ג, חלק א, עמ' 445.

³³⁵ הרב יוסף אליהו הנקין (1881-1973) – מגדולי הפוסקים בארצות הברית, ראש ארגון 'עזרת תורה' לסיוע לתלמידי חכמים ולנוקדים מטעם 'אגודת הרבנים' בארצות הברית.

³³⁶ הנקין, הרב, אמונות ודעות, עמ' 408; הנקין, הרב, שו"ת בני בנים, עמ' רי.

³³⁷ הצפה, 19 בדצמבר 1972, עמ' 1. גם לדברי הנשיא שז"ר, הוא ביקש להראות את פסק הדין לרב סולובייצ'יק בעת ביקורו בארצות הברית, אך הוא 'סרב לדעת מזה'. תשורה, עמ' 86-87.

³³⁸ הרב אליעזר ברנשטיין לרב גורן, חנוכה תשל"ג, אר"ג, קשרים עם התפוצות, I.

בפסיקתו.³³⁹ הרב גורן זכה גם בתמיכתו של הרב פרופ' שאול ליברמן,³⁴⁰ אשר מיד לאחר חתונת האחים דיבר בעיתונות בזכותו של הרב גורן ואמר שהוא מעריך אותו אישית כגדול בתורה ויראת שמים, אך סירב להביע את עמדתו העניינית עד שיעיין בחומר הכרוך בנושא.³⁴¹ במכתב לרב גורן הסביר שהוא מסרב להביע עמדה מפורשת בעניין משום שאינו רוצה לגרום לו נזק כאשר 'הקנאים יאמרו: נמצא עוד רב קונסרבטיבי שמסכים להרב הראשי, מצא מין את מינו... אבל לך אכתוב את האמת: יברך אותך ה' וישר כוחך. אני מכיר גם את תורתך ואת יראת השמים שלך, ובטוח אני שצדקת'.³⁴² ליברמן ציין שבעת ביקורו בירושלים לחצו עליו רבנים חרדיים שיקרא את הפסק, אך הוא סירב בטענה שאין לו פנאי כיוון שהבין את כוונתם להכשיל את הרב גורן באמצעות מתן הסכמה ממי שאינו מוסכם עליהם.³⁴³

רבנים ראשיים באירופה תמכו אף הם תמיכה פומבית בפסק. רבה הראשי של צרפת, הרב יעקב קפלן, רבה של שטרסבורג, הרב ישראל ורשבסקי ורבה הראשי של בריטניה הרב עמנואל יעקובוביץ' הביעו את תמיכתם ברב גורן בעת שביקרו בלשכתו.³⁴⁴ ועידת רבני אירופה שהתכנסה באמצע דצמבר, כחודש לאחר מתן הפסק, שלחה ברכה לרב גורן והחליטה לחזק את ידיו 'ביישום עקרונות ההלכה בבניין המדינה'.³⁴⁵ גם רבה הראשי של רומניה, הרב משה רוזן, התבטא שאין לערער על מעשה בית דין של הרב גורן.³⁴⁶ מנגד פרסמו רבנים בקהילות בזל, לוצרן וציריך תמיכה בהוראת הרבנים על בטלות פסיקותיו של הרב גורן.³⁴⁷

3.3.1.1.4 התמודדות עם הביקורת הציבורית

תקופה קשה מנשוא עברה על הרב גורן. הוא סבל מהתקפות אלימות באירועים שבהם השתתף,³⁴⁸ ואף נשלחה מעטפת נפץ לביתו ורק הודות לערנותו של בנותיו לא התפוצצה.³⁴⁹ אווירת המתיחות הקשה אלצה את הרב גורן להסתייע בשמירת כוחות הביטחון במשך כחצי שנה.³⁵⁰ הוא הרבה לבטא את הקושי אשר גרמו לו ההתקפות נגדו בכנסים שבהם השתתף בחודשים שלאחר מתן הפסק. הוא התבטא כי 'גם אם אשאר לבדי, אמשיך במאבק ובמלחמה, כדי שאוכל להוכיח שתורת ישראל היא תורת חיים. לא עוד למות על קידוש השם. אלא לחיות על קידוש השם'.³⁵¹ הוא הרבה לציין שהוא ממשיך דרכו של הרב קוק בעניין זה והזכיר את פרשת אברהם סטבסקי שבה עמד הרב קוק לבדו מול דעת רוב היישוב.³⁵² הוא הגדיר את היוצאים נגדו 'שונאי ציון' וציין שההתקפות נגדו הן המשכן

³³⁹ הרב אליעזר ברנשטיין לרב גורן, י"ז בטבת תשל"ג, אר"ג, קשרים עם התפוצות, I.
³⁴⁰ פרופ' שאול ליברמן (1898-1983) – חוקר התלמוד, עמד בראש מכון הארי פישל לחקר התלמוד, ולאחר מכן היה רקטור בית המדרש לרבנים בארצות הברית.
³⁴¹ ידיעות אחרונות, 21 בנובמבר 1972, עמ' 2.
³⁴² ליברמן התכוון כנראה לתמיכתו של פרופ' פנימון גרינברג, מראשי התנועה הקונסרבטיבית, אשר שיבח את הרב גורן על מעשהו, ולדבריו הוא 'קידש שם ה'". הבוקר הזה (תכנית הבוקר של רשת ב' ביקול ישראל), 20 בנובמבר 1972.
³⁴³ שאול ליברמן לרב גורן, טבת תשל"ג, אר"ג, קשרים עם התפוצות, I.
³⁴⁴ הצפה, 7 בדצמבר 1972, עמ' 1.
³⁴⁵ הצפה, 17 בדצמבר 1972, עמ' 1.
³⁴⁶ הצפה, 22 בינואר 1973, עמ' 2.
³⁴⁷ המודיע, 1 בדצמבר 1972, עמ' א.
³⁴⁸ בלוויה בבית העלמין בנס ציונה תקפו אותו שלושה אברכים משיבת פוניבז', ובמקומות אחרים נשמעו כלפיו קריאות גנאי. ידיעות אחרונות, 23 בנובמבר 1972, 24 שעות, עמ' 5.
³⁴⁹ ראה עיתוני התקופה, 29 בנובמבר 1972, עמ' 1.
³⁵⁰ איינהורן, ריאיון.
³⁵¹ דבריו בכנס שהתקיים בהיכל שלמה בפני כאלף תלמידי תיכון. ראה עיתוני התקופה, 1 בדצמבר 1972.
³⁵² אברהם סטבסקי (1906-1948) – פעיל בתנועות בית"ר וברית הבריונים. זוכה מאשמה ברצח חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בשנת 1933.

של ההתנכלויות לגדולי ישראל במשך הדורות, 'ואל לנו להתחשב אתם ועם מעשיהם הנלוזים'.³⁵³ סבלו היה כה רב עד כי השווה את צרותיו לאלו של איוב: 'הצרות של איוב, אמר פעם לי הרב [קוק] הן כאין וכאפס כלפי הצרות שמעוללים לי. וברוך ה' אני לא מפגר אחריו בנדון זה לפחות'.³⁵⁴ בתגובה למכתב עידוד ששלח לו ליברמן, כנזכר לעיל, גילה הרב גורן את לבו בדבר הקושי הגדול שגרמה לו הפרשה וכיצד התגבר עליו כשהיה בטוח שפעל על פי שיקול דעתו ההלכתי בלבד ללא התחשבות בדעות המתנגדים לו:

כבודו מודע בודאי בכל מה שעובר עלי בזמן האחרון: נתקיים בי: 'כל משברך וגליך עלי עברו'. אולם אני שמח לציין שמעולם לא הרגשתי את עצמי חפשי להחליט, להורות ולפסוק לפי מצפוני ושיקול דעתי כמו היום. השתחררתי ב"ה מכל המחשבות הפסולות שהטרידו אותי תמיד, מה יאמר זה ומה יאמרו אלה לאלה, כעת אני מקיים אין לדין אלא מה שענינו רואות. מכיון שמברכים על הרעה כעין הטובה, אני חושב לא רק גם זו לטובה, אלא בדיעבד גם לכתחילה טוב. ראשית חכמה בהנהגה רוחנית ציבורית היא שהמורה הוראה יהיה שלם עם עצמו, 'ולא תגורו מפני איש', גם היא אזהרה היא מן התורה (דברים א, יז). עכ"פ בכל הנוגע אלי אי"ה לא ארתע ולא אסוג מדרכי ומדרך לימודי והוראותי, וה' ינחנו בדרך האמת הצרופה של תורה"ק, והאמת והשלום אהבו.³⁵⁵

3.3.1.1.5. סיכום הפרשה

הדי הפרשה הוסיפו לתפוס מקום מעל דפי העיתונות גם חודשים לאחר חתונתם של האחים, כאשר בורוקובסקי פנה לבג"ץ, ועל מנת שיוכל להוכיח שהוא יהודי ביקש צו על תנאי המורה לרב גורן להסביר מדוע אינו מראה לו את המסמכים שעליהם התבסס בקביעתו.³⁵⁶ בג"ץ קבע שפסק הדין של הרב גורן ובית דינו אינו נוגע לבורוקובסקי ואינו מחייב אותו, והוא ימשיך להיות מוכר כיהודי על ידי רשויות מדינת ישראל, לכן אין פגם בכך שלא זומן להופיע בפני בית דינו של הרב גורן ולא ניתנה לו הזדמנות להעיד ולעין במסמכים.³⁵⁷ הפרשה התעוררה שוב בכסלו תשל"ד (דצמבר 1973), כאשר בית הדין האזורי בפתח תקווה, אשר פסל את האחים כאשר דן בתיקם, הכריע שבורוקובסקי יהודי, וכי גיורו נעשה כדין.³⁵⁸

פסיקתו האמורה של הרב גורן הובילה אפוא להכרזת מלחמת חרמה נגדו מצד העולם החרדי, אשר גם קודם לכן הסתייג ממנו בשל עמדותיו הלאומיות ופסיקותיו החדשניות בהיותו הרב הראשי לצה"ל והתנגד למינויו לכהונת הרב הראשי לישראל. בשנים שלאחר מכן הוא סבל קשות מסירובם של מנהיגים ורבנים מקרב ציבור זה לשתף פעולה עם הרבנות הראשית ומהניסיונות להביא להפסקת כהונתו.

³⁵³ אר"ג, מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות.

³⁵⁴ הרצאתו בפני ועידת המזרחי לרגל יובל השבעים לתנועה – פרוטוקול ועידת המזרחי לרגל יובל השבעים לתנועה, 8 בינואר 1973, גצ"ד, 73/13. לאחר כמה שנים הבהיר הרב גורן שפרשה זו פגעה קשות בבריאותו. הצפה, ראיון, שבת חנוכה.

³⁵⁵ הרב גורן לשאול ליברמן, 31 בדצמבר 1972, אר"ג, מכתבים אישיים. לאחר שקרא ליברמן את ספרו של הרב גורן על אודות הפרשה, הוא שלח לו מכתב נוסף ובו קושיה למדינית על פסק הדין, והרב גורן ענה על קושייתו, צירף את מאמרו האמור של הרב אליעזר שפירא והודה לו שוב על תמיכתו בו. הרב גורן לשאול ליברמן, 15 בפברואר 1973, אר"ג, מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות. המכתבים מופיעים גם ב- Shapiro, Saul, Lieberman, pp. 9-11.

³⁵⁶ ראה בג"ץ 494/72, אברהם בורוקובסקי נגד הרב הראשי לישראל, הרב שלמה גורן. דווח בפרדס, מז, ח (תשל"ג), עמ' 31-30.

³⁵⁷ ראה עיתוני התקופה, 4 באפריל 1973. כמה חרדים ניסו להסית את בורוקובסקי להגיש את העתירה כבר בראשית הפרשה, בשנת 1971, אך הוא סירב והצהיר שלא ישמש אמצעי בידי בעלי מחלוקת ואינטרסנטים. ידיעות אחרונות, 23 במרס 1971, עמ' 3.

³⁵⁸ הצפה, 19 בדצמבר 1973, עמ' 1.

מנגד הפגיעה החמורה במעמדו של הרב גורן בשל תגובת ראשי הציבור החרדי כלפיו יצרה תחושה אצל נציגי מפלגת הליברלים העצמאיים שהרב גורן לא יוכל להמשיך ולפעול ביעילות לפתרון בעיות כאלה, וכך לאחר כמה חודשים התבטא ראש הסיעה גדעון האוזנר שהתאכזב מה'שאנס'³⁵⁹ שניתן לרב גורן, כיוון שהוא נותן פתרונות הלכתיים לבודדים 'ומכבה שרפות', אך אינו יכול להעניק פתרון כולל לפסולי החיתון. הוא קבע שמשום כך תמשיך המפלגה ביזמותיה לשינוי החקיקה בענייני גירושין ונישואין.³⁶⁰

3.3.1.2 פרשת 'מיהו יהודי'

3.3.1.2.1 רקע

עוד סוגיה בוערת אשר הייתה תלויה ועומדת ומחכה לבחירתו של הרב גורן לרב ראשי על מנת להגיע לפתרונה הייתה הגדרת 'מיהו יהודי' בחוק השבות. הרקע לדיונים בסוגיה זו היה החלטה של בית המשפט העליון בשנת תש"ל (1970) להורות למשרד הפנים לרשום ילדים שנולדו מאם גויה כיהודים.³⁶¹ החלטה זו הובילה עד מהרה לתיקון חוק השבות בעקבות לחצי המפד"ל, ונקבע בו שיהודי הוא מי שנולד לאם יהודייה או התגייר.³⁶² המושג 'התגייר' פתח פתח להכרה בגיורים שלא על פי ההלכה והוביל לעתירתה של הלן זיידמן לבית המשפט העליון בבקשה שיורה למשרד הפנים לרשמה כיהודייה לאחר שעברה גיור רפורמי. העתירה בוטלה לאחר שהרב גורן, שבאותה עת היה הרב הראשי לצה"ל, כינס בית דין ובו גייר את זיידמן.³⁶³ המפד"ל הוסיפה לדרוש את תיקון החוק על ידי שיוגדר בו שיהודי הוא מי שהתגייר כהלכה, ואילו סיעת הליברלים העצמאיים התנגדה לשינוי ודרשה שהגדרת 'מיהו יהודי' תכלול גם גיורים רפורמיים וקונסרבטיביים. ראש הממשלה גולדה מאיר תמנה בין הדרישות של שותפותיה לקואליציה ודחתה עוד ועוד את הדיונים בנושא בתקווה שהרב גורן יוכל להוביל לפתרון גם בעניין זה.

לאחר בחירתו לרב הראשי לישראל פנה הרב גורן לסיעת הליברלים העצמאיים וביקש ממנה לתת לו 'אשראי של שנה' כדי לפעול להסדרת הנושא ברבנות הראשית ולא להגיש הצעות חוק בעניין.³⁶⁴ באותה עת ניהל הרב גורן מגעים שקטים עם חברי הממשלה והכנסת על מנת להגיע להסכמה בסוגיה, כפי שגילה לרב הראשי של צרפת, הרב יעקב קפלן:

יש רק דרך אחת אשר צופנת בחובה סיכויי הצלחה והיא: הוצאת הבעיה הזאת מן האפוסטרופוסים המפלגתיים, ומן הצעקנים למיניהם ולהתחיל בניהול מו"מ חשאי וענייני עם ראש הממשלה וחבריה. ועם ראשי הסיעות הגדולות בכנסת ללא רעש וללא פרסום כי לא ברעש ד'... זאת דרכי מאז ומתמיד ובדרך זו אני פועל גם בנושא זה של 'מיהו יהודי'.³⁶⁵

3.3.1.2.2 הרבנות הראשית ושינוי חוק השבות

בשלהי דצמבר 1973 (תשל"ד) נערכו בחירות לכנסת אשר נדחו ממועדן המקורי, אוקטובר 1973, בשל מלחמת יום הכיפורים. בבחירות אלה על אף שמפלגת המערך נותרה הגדולה ביותר, הרי שהיא

³⁵⁹ חיקוי לסגנונה של גולדה מאיר. ראה לעיל, עמ' 37.

³⁶⁰ ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 17 באוגוסט 1973, עמ' 9. הצעותיה של מפלגת הליברלים העצמאיים לשינוי החוק לא התקבלו גם לאחר מכן בשל התנגדותה של המפד"ל והרכב הקואליציה.

³⁶¹ בג"צ 58/68, בנימין שליט נגד שר הפנים, פד"י כ"ג (2), 477.

³⁶² על תיקון החוק והרקע לו ראה שאקי, מיהו יהודי, עמ' 173-198; 214-244, ועיתוני התקופה, 25-27 בינואר 1970; 11 במרץ 1970.

³⁶³ על פרשה זו ראה בהרחבה בעמ' 120.

³⁶⁴ דבר, 16 באוקטובר 1972, עמ' 1.

³⁶⁵ הרב גורן לרב י' קפלן, 22 בינואר 1973, אר"ג, מכתבים לרבני חו"ל.

איבדה 5 מנדטים מכוחה, וקבלה 51 מנדטים בלבד, ואילו כוחן של מפלגות הימין התחזק.³⁶⁶ ההחלטות בכוחה הפוליטי של המערך צמצמה את יכולת הפעולה שלה והיא חיזרה אחר שותפות קואליציוניות, ביניהן סיעת המפד"ל אשר זכתה בבחירות אלה בעשרה מנדטים. לאחר הבחירות קראה מועצת הרבנות הראשית לגולדה מאיר, בעת ניסיונותיה להרכיב ממשלה, לתקן את חוק השבות ולקבוע במפורש 'שרק גיור על פי ההלכה הוא בר תוקף במדינת ישראל'.³⁶⁷ במגעים הקואליציוניים להקמת ממשלה שקיימה מפלגת המערך בראשות גולדה מאיר עם סיעת המפד"ל הוצע שלאחר הקמת הממשלה תוקם ועדה שתבדוק את הנושא עם הרבנים הראשיים וגופים אחרים בעולם היהודי ותגיע להכרעה בתוך שנה. סיעת הצעירים במפד"ל בראשות זבולון המר ויהודה בן מאיר³⁶⁸ התנגדה נחרצות להצעה זו, וסוכם בין מנהיגי המפד"ל שהשאלה תובא לפתחם של הרב גורן והרב יוסף.³⁶⁹ בכירי המפד"ל סברו שהרב גורן ילך לקראתם בסוגיה זו בהתאם לעמדתו המקלה בפרשיות קודמות, ולכן פנו אליו.³⁷⁰

הרב יוסף סירב להתערב בשאלה בטענה שזאת שאלה פוליטית שאינה נוגעת לפסיקה רבנית. הרב גורן הביא את השאלה לדיון במועצת הרבנות הראשית, ולאחר דיון ממושך, שבמהלכו אף נועץ עם הרב סולובייצ'יק,³⁷¹ הוחלט להורות למפד"ל שלא לקבל את ההצעה אלא לדרוש תיקון מיידי של החוק או של תקנות הרישום במשרד הפנים.

בתגובה להחלטה זו הודיעה גולדה מאיר שתקים ממשלת מיעוט בלי המפד"ל. שר האוצר, פנחס ספיר,³⁷² אשר ניהל את המשא ומתן הקואליציוני, התקשר בזעם אל הרב גורן ושאל אותו: 'אני ידד שלך כבר 27 שנים. כיצד אתה נוקט החלטה שתביא לחורבן הדת ולשנאה?' הרב גורן השיב שהחלטת המועצה אינה פוליטית אלא הלכתית.³⁷³ בריאיון שהתקיים עמו באותה עת הבהיר הרב גורן שאין להתפשר בעניין נוסח החוק, משום שיש לו השפעה רבה על התבוללות הנוער בתפוצות. הוא הדגיש שעל אף ההתקפות נגדו בגין ההחלטה הוא מחזיק בעמדתו מתוך אמונה שעל הרבנות לקיים את הצו 'לא תגורו מפני איש' (דברים א, יז).³⁷⁴

³⁶⁶ זאת על רקע איחוד מפלגה זו עם מפ"ס בשנת 1969 ומלחמת יום הכיפורים. על המצב הפוליטי החדש שנוצר בעקבות תוצאות הבחירות לכנסת השמינית ראה ביילין, מחירו של איחוד, עמ' 16, 213-216; דיסקין, מפלגות, עמ' 165.

³⁶⁷ מועצת הרבנות הראשית לג' מאיר, 31 בינואר 1974, אמ"י, גל-443/9.

³⁶⁸ על סיעת הצעירים במפד"ל ראה עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות. זבולון המר (1936-1998) – חבר סיעת הצעירים בתנועת המפד"ל ולאחר מכן שר וחבר כנסת מטעם המפד"ל מהכנסת השביעית עד לפטירתו. יהודה בן מאיר (נולד ב-1939) – דוקטור לפסיכולוגיה, חבר המפד"ל, כיהן מטעמה מהכנסת השביעית ועד לכנסת העשירית.

³⁶⁹ ראה עיתוני התקופה, 18 בפברואר 1974.

³⁷⁰ Don-Yehiya and Liebman, Religion and Politics, p. 109

³⁷¹ על פי פרוטוקול שיחה טלפונית של הרב גורן עם הרב סולובייצ'יק. הרב סולובייצ'יק ציין בשיחה עמו שאינו רוצה להתערב כיוון שאינו מתגורר בארץ ואף אינו מורה הוראה ופוסק, אך כידד המליץ לרב גורן לא לוותר ולא להגיע לפשרה בעניין זה, משום שדעת הקהל בארצות הברית היא נגד ויתור בסוגיה, לאחר שמפד"ל כללה את העניין בקווי היסוד שלה, ואם המפד"ל תוותר, היא תחריב את ה'מזרחי' בארצות הברית. עוד ציין שהחלטה כזאת תפגע ברבנות בארץ ובגולה, משום שהסוגיה נהפכה לסמל המחלוקת בין הרבנים ובין הרפורמים והקונסרבטיבים. הוא המליץ שאם המפד"ל תוותר, יתנער הרב גורן ממעורבות בויתור. פרוטוקול שיחת הטלפון בין הרב גורן לרב יוסף-דב סולובייצ'יק, כ"ח בשבט תשל"ד, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

³⁷² פנחס ספיר (1906-1975) – איש ציבור ופוליטיקאי. שר המסחר והתעשייה ושר האוצר בממשלות מפלגת העבודה משנת 1955 עד לשנת 1974.

³⁷³ ראה עיתוני התקופה, 21 בפברואר 1974.

³⁷⁴ הצ"פ, 1 במרס 1974, עמ' 3, 10.

3.3.1.2.3. התנערות מפסיקת הרב גורן ומועצת הרבנות הראשית

לאחר שבועות מעטים החליטה הנהלת המפד"ל בראשות יוסף בורג³⁷⁵ להצטרף לקואליציה על אף החלטת מועצת הרבנות ולמרות התנגדותה של סיעת הצעירים במפד"ל למהלך.³⁷⁶ ד"ר יצחק רפאל, מראשי ההנהגה הוותיקה,³⁷⁷ אף טען שהעניין הובא בפני הרב גורן בבקשה למתן עצה בלבד, וכינוס מועצת הרבנות נבע מחוסר הבנה, ומאינטרסים אישיים של הרב גורן.³⁷⁸ וכך, אשרה הכנסת את הממשלה החדשה במרץ 1974 בהשתתפות שלושה חברי כנסת ותיקים של המפד"ל- בורג, מיכאל חזני³⁷⁹ ורפאל.

הרב גורן הגיב בחריפות למהלך זה. בנאומו בוועידה העולמית של בני עקיבא יום לאחר הודעת המפד"ל על הצטרפותה לקואליציה אמר שהרבנות הוכתה קשות על ידי 'ידידנו שבנו אותה'. הוא הדגיש שכאשר הובאה לפניו השאלה הוא וידא עם מנהיגי המפד"ל שיכבדו גם תשובה שלילית, ולטענתו, חזני ורפאל אמרו בשמו של בורג שימלאו כל החלטה.³⁸⁰ בריאיון שהתקיים עמו ב'קול ישראל' הדגיש הרב גורן שאי ציות המפד"ל להוראת הרבנות הוא פגיעה חמורה במוסד זה.³⁸¹ הרב צבי-יהודה הכהן קוק הצטרף להתקפות הרב גורן על מהלכה של המפד"ל ופרסם הודעת מחאה:

הטראגי קומדיה הנוראה של הרכבת ממשלה לא נורמלית ללא צדק ודת של מיעוט על מדינתנו הנשגבת, עשתה את כולנו ללעג ולקלס, והיא חילול השם שאין כמוהו: חילול שם שמים וחילול שם כבוד ישראל, עם ישראל ומדינת ישראל.³⁸²

במסיבת עיתונאים שכינס בביתו ביזמת סיעת הצעירים במפד"ל כינה הרב צבי-יהודה את המפד"ל ושריה בכינויים חריפים והפנה קריאה למרכז המפלגה שלא לאשרר את החלטתם של בורג, חזני ורפאל להצטרף לממשלה.³⁸³ גם חברי מועצת הרבנים של המפד"ל בראשות הרב כתריאל פישל טכורש יצאו נגד הצטרפותה של המפד"ל לממשלה וצינו שיש בזה פגיעה חמורה בסמכותה של הרבנות הראשית.³⁸⁴

התערבותה של מועצת הרבנות הראשית בשאלה זו הובילה גם לעתירה לבג"ץ נגד המועצה בטענה שאל לרבנות להתערב בעניינים פוליטיים.³⁸⁵ בעקבות העתירה הוציא בית המשפט צו מניעה למועצה לעסוק בנושא, אולם מועצת הרבנות הראשית החליטה בישיבתה מיום י"ב באדר תשל"ד (6

³⁷⁵ יוסף-שלמה בורג (1999-1909) – בוגר בית המדרש לרבנים בברלין ומוסמך לרבנות. חבר כנסת ושר מטעם תנועת המזרחי והמפד"ל מקום המדינה במשך ארבעים שנה. בשנות כהונתו כיהן כשר הבריאות, שר הסעד, שר הדואר, שר הפנים ושר הדתות.

³⁷⁶ ראה עיתוני התקופה, 12 במרס 1974.

³⁷⁷ יצחק רפאל (1999-1914) – מנהל מוסד הרב קוק, חבר כנסת מטעם החזית הדתית לאומית, הפועל המזרחי והמפד"ל מהכנסת השנייה ועד לשמינית, ושר הבריאות בין 1961 ל-1965 ושר הדתות בין 1974 ל-1977.

³⁷⁸ ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 6 במרס 1974, עמ' 9. על פרוט מהלך העניינים בפרשה זו מנקודת מבטו של יצחק רפאל ראה רפאל, לא זכיתי, עמ' 377-379.

³⁷⁹ יעקב מיכאל חזני (קנטרוביץ') (1975-1913) – בוגר ישיבת בריסק בפולין ומוסמך לרבנות, פעיל חשוב בהתיישבות הדתית טרם הקמת המדינה וחבר כנסת מטעם המזרחי והמפד"ל משנת 1951 ועד מותו.

³⁸⁰ ראה עיתוני התקופה, 13 במרס 1974. שנים אחר כך עוד חלוקות היו הדעות מי יזם את הבאת העניין לפני מועצת הרבנות הראשית – ראשי המפד"ל או הרב גורן עצמו, מה היו המניעים להחלטת הרב גורן ועוד. יצחק רפאל כתב על כך בסדרת מאמרים על פעילותו הפוליטית במפד"ל. ידיעות אחרונות, שבת, 30 בינואר 1981, עמ' 8.

³⁸¹ היום הזה (תכנית בוקר של רשת ב' ב'קול ישראל'), 28 במרס 1974.

³⁸² ידיעות אחרונות, 17 במרס 1974, עמ' 5. יצוין שדבריו החריפים לא פורסמו בעיתון הצ'פה.

³⁸³ ידיעות אחרונות, 29 במרס 1974, עמ' 2. גם דבריו אלו לא פורסמו בעיתון הצ'פה. על אף קריאתו אישרו חברי המרכז את הצטרפות המפלגה לממשלה. הצ'פה, 1 באפריל 1974, עמ' 1.

³⁸⁴ הצ'פה, 18 במרס 1974, עמ' 1. כיוצא בזה נקט הרב שמואל שפירא, חבר בית הדין הרבני בטבריה במכתבו לרב גורן, ג' באדר תשל"ד, אר"ג, התכתבות עם גדולי ישראל – 'וכנגד מעיזי הפנים חובה לברכו'.

³⁸⁵ בג"ץ 291/74, ראובן בילט ואח' נגד הרב שלמה גורן ואח', פ"ד כט (1), עמ' 98.

במרס (1974) שלבג"ץ אין סמכות דתית להתערב בשיקוליה, שהם שיקולים הלכתיים, והיא לא תזדקק לצו. הודעה ברוח זו הועברה לנשיא בית המשפט העליון, שמעון אגרנט.³⁸⁶

הצטרפותה של המפד"ל לממשלה הובילה להקמת ועדת שרים למציאת פתרון לסוגיה, כפי שהוסכם, והרב גורן הוזמן להשתתף בה.³⁸⁷ ברם, היזמה לא יצאה אל הפועל, כנראה בשל התפטרותה של גולדה מאיר מראשות הממשלה והמפלגה.³⁸⁸

3.3.1.2.4. חידוש המגעים למציאת פתרון לסוגיית 'מיהו יהודי'

יחזק רבין, אשר מונה לראשות המפלגה, פתח במשא ומתן מחודש להרכבת הממשלה ופנה בין השאר לרב גורן על מנת להשיג פשרה בנושא.³⁸⁹ הרב גורן ניסה לשכנע את רבין ובגין להקים ממשלת 'ליכוד לאומי' וסבר שבממשלה כזאת יהיה סיכוי רב יותר לקבל תיקון בחוק השבות.³⁹⁰ כנס של כמאה רבנים מישראל והתפוצות אשר ארגן הרב גורן קבע באותה עת שפסק הדין של הרבנות הראשית האוסר כניסה לממשלה בלי שיתוקן החוק חל כלפי כל הממשלות.³⁹¹ עתה הוצע למפד"ל שחוק השבות יתוקן, ויוגדר בו שיהודי הוא מי שהתגייר 'כמקובל בעם היהודי מדורי דורות'. הרב גורן התייעץ עם משפטינים, ואלה טענו שהנוסח לא יעמוד בפני עתירות לבג"ץ, ובית המשפט יוכל להמשיך לאשר גיורים רפורמיים בטענה שגיורי התנועה הרפורמית הקיימת זה כ-170 שנה עומדים גם הם בתנאי של 'דורי דורות'.³⁹²

בינתיים הקים רבין ממשלה צרה והמשיך בניסיונותיו לשכנע את המפד"ל להצטרף אליה. כאשר נסע הרב גורן בסיוון תשל"ד (יוני 1974) לארצות הברית ונפגש שם עם חברי הקונגרס, נשלח אחריו מקורבו, ח"כ הרב מנחם הכהן, שכיהן מטעם מפלגת העבודה, כדי למצוא נוסחת פשרה אשר תאפשר את כניסתה של המפד"ל לממשלה.³⁹³ לנסיעתו של הרב הכהן קדמו מגעים בעניין זה בין בכירים בעבודה לבכירים בהנהגה הוותיקה של המפד"ל.³⁹⁴

בחזרתו ארצה כינס הרב גורן את מועצת הרבנות הראשית וביקש שתתקבל החלטה שתאפשר את כניסתה של המפד"ל לממשלה על ידי שינוי החוק, ובו ייקבע כי 'יהודי הוא מי שנתגייר כנהוג וכמקובל בעם ישראל מדורי דור'. הוא הדגיש שהתייעץ עם הרב סולובייצ'יק אשר תמך בנוסח זה ואף העדיף אותו על נוסח 'על פי ההלכה'.³⁹⁵ עוד ציין שהוא מוכן לקבל את הפשרה על מנת להבטיח את כניסתה של המפד"ל לממשלה לשם הגנה על יהודה ושומרון. חברי מועצת הרבנות הראשית

³⁸⁶ מועצת הרבנות הראשית לנשיא בית המשפט העליון, כ"א באדר תשל"ד, אמ"י, גל 443/9. בג"ץ החליט בסופו של דבר לדחות את העתירה בטענה שאין פגם שמועצת הרבנות הראשית כבעלת סמכות רוחנית מייעצת למפד"ל, ואין בזה פגיעה בסמכויותיה הסטאטוטוריות.

³⁸⁷ גולדה מאיר לרב גורן, 19 באפריל 1974, אמ"י, ג-6492/21, ועדות שונות.

³⁸⁸ היא התפטרה לאחר פרסומן של מסקנות ועדת אגרנט על מלחמת יום הכיפורים והביקורת הציבורית על תפקודה.

³⁸⁹ ראה עיתוני התקופה, 26-29 באפריל 1974.

³⁹⁰ ידיעות אחרונות, שבת, 3 במאי 1974, עמ' 3.

³⁹¹ הארץ, 28 באפריל 1974, עמ' 6.

³⁹² פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, סיון תשל"ד, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית; עיתוני התקופה, 8 במאי 1974.

³⁹³ הרב מנחם הכהן, ריאיון.

³⁹⁴ ראה עיתוני התקופה, 30 ביוני 1974; הרב מנחם הכהן, ריאיון.

³⁹⁵ בעיתונות החרדית פורסם שהרב סולובייצ'יק הכחיש את תמיכתו בנוסח 'מדורי דור' ועמד על עמדתו שייחקק בפירוש נוסח 'גיור כהלכה'. הפרדס, מט (תשרי תשל"ח), עמ' 25.

התנגדו להצעתו וסברו שהדבר יצטייר כנסיגה מהעמדה שהציגו מלכתחילה. היו שסברו שלשם שינוי העמדה הראשונית שנקטו יש לכנס מועצה רחבה יותר של רבנים ולהחליט במשותף.³⁹⁶

למרות עמדתו של הרב גורן שיש לקבל את נוסח הפשרה לא צלחו בשלב זה המגעים לצירוף המפד"ל לממשלה בשל התנגדותם של רבים מקרב חברי העבודה ומקרב השותפות האחרות לקואליציה – מפ"ם ולי"ע, לנוסח המוצע לשינוי החוק.³⁹⁷ עם זאת חודשים ספורים אחר כך, באלול תשל"ד (אוקטובר 1974), הצטרפה המפד"ל לממשלה בלי שקיבלה כל התחייבות לשינוי החוק ועל אף התנגדותם של חברי סיעת הצעירים במפלגה. שנה לאחר מכן, עם פטירתו של השר חזני ולקראת האפשרות שהמר יחליפו בתפקיד שר הסעד, קיבלו חברי סיעת הצעירים ממועצת הרבנות הראשית חוות דעת ולפיה 'בהתחשב בהחלטות החמורות העומדות על הפרק בעניינים לאומיים, מדיניים ודתיים', עליהם להיכנס לממשלה אף שטרם תוקן חוק השבות.³⁹⁸

פרשה זו וכל אשר התרחש סביבה הובילו לפגיעה במעמדו ובסמכותו של הרב גורן גם בקרב המפד"ל ומפלגת העבודה, אשר תמכו בבחירתו לרב הראשי לישראל ועמדו לצדו אל מול התנגדויות העולם החרדי לפסיקותיו הקודמות.

3.3.2. מערכת היחסים בין שני הרבנים הראשיים

בשנות כהונתם המשותפות סבל מוסד הרבנות הראשית ממתחים רבים בין שני הרבנים הראשיים.³⁹⁹ הרב עובדיה יוסף לא היה שותף למשנתו האידיאולוגית של הרב גורן ולמטרות שהציב לעצמו ברבנות הראשית, כנזכר לעיל. ואף כי גם הוא נקט את שיטת 'כח דהיתרא עדיף' ונהג למצוא קולות ולא חומרות, הרי שלא כרב גורן, עמדתו זו לא נבעה מטעמים ממלכתיים – שאיפה למצוא פתרונות הלכתיים להתנהלותה של מדינה בעידן דמוקרטי וטכנולוגי, אלא על מנת להחזיר את הציבור הרחב לדרך התורה – 'להחזיר עטרה ליושנה',⁴⁰⁰ ומתוך ראייה אינדיבידואליסטית ולא ציבורית-לאומית.⁴⁰¹ על רקע ההבדל ביניהם צצו חדשים לבקרים מחלוקות בין השניים.

טרם מינוים לרבנים הראשיים לישראל שררו בין הרב גורן לרב יוסף יחסי הערכה הדדיים. במכתב ברכה ששלח הרב יוסף לרגל זכייתו של הרב גורן בפרס ישראל בשנת תשכ"א הוא כינה אותו 'ידידי וחביבי הרב הגאון הגדול המפורסם בכל קצווי ארץ רב הפעלים', וביקש שישלח לו הערות על ספרו 'ביע אומר'.⁴⁰² השניים אף שיתפו פעולה זה עם זה לצורך בחירתם המשותפת לרבנים הראשיים בבחירות לרבנות הראשית בשנת תשכ"ד (1964).⁴⁰³ כהונתם הקצרה המשותפת כרבנים הראשיים של תל-אביב-יפו עמדה אף היא בסימן שיתוף פעולה.⁴⁰⁴ הרב גורן הגדיר את הקשר ששרר

³⁹⁶ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' באב תשל"ד, אמ"י גל 43551/14. עוד פורסם שהרב זווין אשר לא השתתף בדיוני המועצה בשל מחלתו התנגד לנוסח זה והבהיר שכל נוסחה מלבד המילים 'נתגייר כהלכה' פסולה. הפרדס, לעיל, הערה 395.

³⁹⁷ ראה עיתוני התקופה, 11-18 ביולי 1974.

³⁹⁸ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ו' באלול תשל"ה, אמ"י, גל 43551/5.

³⁹⁹ במהלך המחקר ביקשתי מספר פעמים לראיין את הרב יוסף על מנת לקבל את גרסתו על פעילותם המשותפת של הרבנים, אך בשל בריאותו הלקויה הדבר לא התאפשר.

⁴⁰⁰ פיקאר, משנתו, עמ' 38-40; זהר, האירו פני המזרח, עמ' 336.

⁴⁰¹ Fischer, Excursus, pp. 229-244.

⁴⁰² הרב עובדיה יוסף לרב גורן, ז' באייר תשכ"א, אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים.

⁴⁰³ לאו, מרן, עמ' 142-143. הרב יוסף משך את מועמדותו, והרב גורן לא נבחר.

⁴⁰⁴ הרב גורן, הקלטות; איינהורן, ריאיון.

ביניהם 'ידידות כנה ועמוקה'⁴⁰⁵ וסבר שכהונה משותפת כרבנים הראשיים לישראל תהיה אף היא נוחה למדי ותאפשר לו לקדם את יזמותיו.⁴⁰⁶

אלא שלא כך היה. פרשת 'האח והאחות' הייתה 'יריית הפתיחה' למערכת יחסים עכורה בין שני הרבנים.⁴⁰⁷ הרב גורן סבר שהרב יוסף 'הוסת על ידי קנאים של אגודת ישראל' בעקבות הפרשה.⁴⁰⁸ מלבד זה פרוטוקול הישיבה הראשונה של מועצת הרבנות הראשית מראשית כסלו תשל"ג (נובמבר 1972) מעלה שכבר באותה עת, עוד טרם מתן הפסק בעניין 'האח והאחות', התגלעו חילוקי דעות בין השניים על רקע מידת זיקתם ל'עולם התורה' החרדי. הרב יוסף הציע שבבעיות הלכתיות גורליות ומיוחדות יצורפו להתייעצות במועצה גדולי תורה בהסכמת שני הרבנים הראשיים. הרב אושפיזאי הגיב להצעה: 'אני לא יודע מה המושג הזה "גדולי תורה"... המועצה הרכיבה על עצמה שני גדולי תורה, הם הרבנים הראשיים לישראל'. כך טען גם הרב טכורש: 'יכול להיות גם שעל ידי התייעצות עם מי שנקראים "גדולי תורה", כפי שהוצע, יהיה ערעור של כל המועצה. אנו גוף סוברני ויכולים להחליט לבד'. הרב זיון הוסיף כי 'אילו היינו מזמינים גדולי תורה כפי שדורשים כאשר דנו בזמנו על אמירת הלל ביום העצמאות ובכ"ח באייר, אז לא היתה מתקבלת החלטה לומר הלל'. הרב גורן תמך בקבלת הצעת פשרה של הרב קאפח, ונקבע כי 'מועצת הרבנות הראשית לישראל הינה עצמאית בדיוניה והחלטותיה. כאשר תתעורר בעיה מיוחדת וגורלית תדון המועצה אם יש צורך להזמין גדולי תורה להתייעצות'.⁴⁰⁹

כבר בשבועות הראשונים לבחירתם מלאו עיתוני המדינה בדיווחים על המחלוקות ביניהם בסוגיות שונות ודיווחו על הטחת האשמות של הרב יוסף ברב גורן שעל פיהן מועצת הרבנות הראשית מתנהלת כדיקטטורה.⁴¹⁰ הרב גורן התבטא כי 'ישנם גורמים המנסים לסכסך בינינו והדבר לא יצלח בידם'. כחודש לאחר בחירתם צוין בעיתונות שנתלו תקוות רבות בבחירתם, אך אם יימשך הסכסוך, הוא יגרום אכזבה מרה לאזרחי המדינה ויחזק את החיץ שנוצר בין הציבור הדתי לחילוני.⁴¹¹ נראה ששורש הסכסוך היה הדומיננטיות של השניים. הרב יוסף לא היה שותף לשאיפותיו של הרב גורן ולדרכים שבהן ביקש לקדם את יזמותיו ואת השקפת עולמו על הרבנות הראשית. ההבדלים בין השניים התחדדו על ידי חוגים חרדיים אשר ביקשו לשתק את עבודת הרבנות ואת יזמותיו של הרב גורן בשל התנגדותם למוסד זה בכלל ולרב גורן בפרט. גם ראשי העדה הספרדית בירושלים הבליטו את הסכסוך בטענה לפגיעה בכבוד הרב יוסף על רקע אפליה עדתית.⁴¹² הרב גורן פנה לרב יוסף בבקשה שיהיה שותף מלא בהחלטות הרבנות הראשית, אך עתה כבר לא היה אפשר להחזיר את הגלגל לאחור. הרבנים בן-ציון אבא שאול, אויערבך, אלישיב, גולדשמידט, זיולטי וישראל⁴¹³ נפגשו תדיר עם הרב יוסף בביתו לליבון סוגיות וליצירת חזית נגד עמדותיו של

⁴⁰⁵ הארץ, מוסף שבת, 20 באוקטובר 1972, עמ' 37.

⁴⁰⁶ הרב מנחם הכהן, ריאיון.

⁴⁰⁷ לאו, שני מלכים, עמ' 88.

⁴⁰⁸ הרב גורן, הקלטות.

⁴⁰⁹ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' בכסלו תשל"ג, אמ"י, גל 43552/1.

⁴¹⁰ לאו, מרן, עמ' 200.

⁴¹¹ ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 15 בנובמבר 1972, עמ' 9; 24 בנובמבר 1972, עמ' 9.

⁴¹² לאו, מרן, עמ' 103.

⁴¹³ הרב בן ציון אבא שאול (1924-1998) – מראשי ישיבת פורת יוסף בירושלים.

הרב גורן.⁴¹⁴ חודשים ספורים לאחר היבחרם הקימו רבנים ועסקנים חרדיים את 'ארגון הרבנים הספרדיים בישראל', אשר נועד להיות גוף חלופי למועצת הרבנות, והרב יוסף הועמד בראשו. ארגון זה היה חזית תמיכה ברב יוסף וקרא תיגר על הרבנות הראשית והרב גורן.⁴¹⁵

מועצת הרבנות הראשית ניסתה להיאבק בהשמצות נגדה ונגד הרב גורן ובניסיונות לקעקע את סמכותה והביעה תמיכה ברב גורן וקראה לציבור בארץ להתאחד סביבו, 'שהוא הסמכות התורנית ההלכתית העליונה אשר מפיו תצא תורה והוראה לכל בית ישראל'.⁴¹⁶ נגד טענתו של הרב יוסף כאילו הרב גורן מנהל את המועצה כדיקטטורה שיגרו לו חברי מועצת הרבנות מכתב:

יקשה לנו להאמין שהדברים יצאו מכבוד תורתו. הלא יודע כבוד תורתו כמונו בדיוק, ששיבות מועצת הרבנות הראשית מתנהלות בהגיונות, בכל דרכי הדיון המקובלות בכל מוסד דמוקרטי מכובד. זו זכותם של חברי המועצה להשמיע דעתם ולהצביע לפי מיטב מצפונם שלהם. כל הצעה זוכה לדיון מעמיק ומכובד וההחלטות מתקבלות במקרה הצורך, ברוב דעות.⁴¹⁷

בשנות כהונתם הראשונות התנהלה בין הרב גורן לרב יוסף חליפת מכתבים ענפה, ונכרת הסכם לשיתוף פעולה.⁴¹⁸ מתוך ניסיון להשיב את הרב יוסף לדיוני המועצה ולעבודה משותפת עמה, ומפעם לפעם התפייסו השניים בסיועם של שר הדתות, ועדת הפנים של הכנסת וגורמים אחרים.⁴¹⁹ ברם, זמנם של פיוסים אלו היה קצר, כיוון שהרב יוסף ביקש להפעיל את הסמכויות שהוענקו לו בהסכם שלפיו המועצה תדון רק בעניינים המוסכמים על שני הרבנים.⁴²⁰ מועצת הרבנות הראשית התנגדה להסכם זה וקראה לרב יוסף להשתתף בישיבותיה ולהחזיר את השלום ושיתוף הפעולה לרבנות הראשית.⁴²¹ הרב יוסף טען שכך דרכו להגיב להצבעות גורפות של הרבנים כדעת הרב גורן.⁴²² הוא אף פנה ליועץ המשפטי של משרד הדתות על מנת לקבל את חוות דעתו בעניין מספר הקולות הדרוש לקבלת החלטות בהצבעות מועצת הרבנות הראשית. הלה השיב לו שאין בהוראות החוק הוראה הנוגעת במפורש למועצת הרבנות הראשית, אך בהשוואה לגופים ממשלתיים אחרים עולה שיש צורך ברוב המשתתפים בהצבעה בפועל.⁴²³

⁴¹⁴ לאו, מרן, עמ' 197. נטייתו של הרב יוסף הייתה ללכת בדרך ביניים. מחד גיסא הוא לא ראה עצמו מחויב להשקפה הדתית ציונית המשלבת בין דת למדינה, ומאידך גיסא לא היה שותף לכל השקפות הזרם החרדי ולא דגל בהתבדלות ובאידיאל של חומרות. טאוב, מנהיגות דתית, עמ' 201-207.

⁴¹⁵ לאו, מרן, עמ' 102-103; 200.

⁴¹⁶ הודעה לעיתונות, כ"א בכסלו תשל"ג, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית. המועצה הוסיפה למחות גם בשנים שלאחר מכן נגד הפגיעות בה וברב גורן. פרוטוקול מועצת הרבנות הראשית, ח' בטבת תשל"ג, אמ"י, גל 43552/1; ה' בשבט תשל"ו, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית ועוד.

⁴¹⁷ הצפה, 8 בינואר 1973, עמ' 1.

⁴¹⁸ הסכם לשיתוף פעולה בין הרבנים הראשיים אשר נכרת בט"ז בשבט תשל"ג והגדיר את אופן העלאת נושאים לדיון במועצת הרבנות הראשית וקבלת ההחלטות במועצה והעניק לכל אחד מהם זכות וטו על ההחלטה על נושאים לדיון. אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית. בשנים לאחר מכן התנהלה חליפת מכתבים ענפה סביב קיומו והפרתו של הסכם זה. הרב עובדיה יוסף לרב גורן, ד' בכסלו תשל"ד; הרב עובדיה יוסף לרב גורן, ט"ז בכסלו תשל"ד; הרב גורן לרב עובדיה יוסף, ח' בסיוון תשל"ד; הרב עובדיה יוסף לרב גורן, ח' בסיוון תשל"ד; הרב גורן לרב עובדיה יוסף, ט' בסיוון תשל"ד; הרב עובדיה יוסף לרב גורן, י' בסיוון תשל"ד; הרב גורן לרב עובדיה יוסף, כ"ב בסיוון תשל"ד; הרב עובדיה יוסף לרב גורן, כ"א בתמוז תשל"ד; הרב גורן לרב עובדיה יוסף, י"ב באב תשל"ד; הרב גורן לרב עובדיה יוסף, ל' באב תשל"ד; אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים.

⁴¹⁹ איינהורן, ריאיון; יוסף תמיר, יו"ר ועדת הפנים של הכנסת לרב גורן, 30 במאי 1974, אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים. במכתבו ביקש תמיר לפשר בין הרבנים.

⁴²⁰ לדוגמה, פרוטוקול ישיבת המועצה, ז' במרחשוון תשל"ה, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית; הרב עובדיה יוסף למועצת הרבנות הראשית, כ"ה בתמוז תשל"ה, אמ"י, גל 443/9.

⁴²¹ חברי מועצת הרבנות הראשי לרב עובדיה יוסף, י"ב בטבת תשל"ד, אמ"י, גל 443/9. פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, סיוון תשל"ד, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית; הודעת מועצת הרבנות הראשית לעיתונות, ט"ו בסיוון תשל"ד, אמ"י, גל 43552/1.

⁴²² ראה עיתוני התקופה, 17 במאי 1974.

⁴²³ חוות דעת היועץ המשפטי של משרד הדתות, 1 בינואר 1973, אמ"י, גל 443/9.

בתחילה השתתף הרב יוסף לסירוגין בישיבות מועצת הרבנות הראשית וטען כל העת שלא ניתן לו לבטא את עמדותיו כנגד עמדתה האחידה של המועצה בתמיכה ברב גורן, עד שחדל להשתתף בהן כמעט לגמרי.⁴²⁴

היעדרותו של הרב יוסף מישיבות המועצה הובילה לקבלת החלטות שלא בנוכחותו, והוא מחה על כך. הרב גורן ביקש לאפשר את תפקודה של המועצה ופנה ליועץ המשפטי לממשלה, אהרן ברק,⁴²⁵ וביקש ממנו שיוציא הנחיות מפורשות בעניין קביעת סדר היום לדיונים בישיבות המועצה. הנחיותיו של ברק קבעו שהחלטות מועצת הרבנות חוקיות גם אם נתקבלו שלא בנוכחות הרב יוסף, ובלבד שיודיעו לו חמישה ימים מראש על כינוס הישיבה ועל סדר היום שלה.⁴²⁶

הרב גורן סבר שהמחלוקת בינו לבין הרב יוסף נופחה מעל לממדיה האמיתיים באמצעי התקשורת על ידי גורמים מאגודת ישראל אשר התנגדו להקמת הרבנות הראשית וביקשו לקעקע את סמכותה באמצעות הבלטת המחלוקת:

כל הפרסומים בנושא זה הם חד סטריים ומגמתיים ומכוונים נגדי ונגד חברי מועצת הרבנות הראשית לישראל. אינני מוכן להתייחס להשמצות ולהלבנת פנים חדשים לבקרים על דברים שלא היו ולא נבראו ומטרתם העיקרית לפגוע ולהזיק בלבד. אני בטוח שכאשר יפסיקו החוגים העויינים את הרבנות הראשית בהסתה השיטתית שלהם, תשרור ברבנות הראשית אהבה ואחוה ושלוש ורעות.⁴²⁷

הוא הדגיש שמחלוקות בין שני רבנים מכהנים היו גם בין הרבנים שקדמו לו, וכי מחלוקות בעולמה של תורה הן לגיטימיות.⁴²⁸

בסוף ימיו ציין הרב גורן כי 'הריב שהיה בינינו לא הביא כבוד לרבנות הראשית'.⁴²⁹ לאחר פטירת הרב גורן העלה הרב עובדיה יוסף על נס את התמדתו של הרב גורן בתורה ואת היותו פרוש מענייני העולם הזה וטען שהסכסוך ביניהם בעת כהונתם המשותפת כרבנים ראשיים הוביל על ידי גורמים חיצוניים: 'כשנעשינו רבנים ראשיים היו אנשים רעים וחטאים שניסו להפריד בינינו, אבל בסופו של דבר יישרנו את ההדורים ונעשינו ידידים'.⁴³⁰

בין השניים התגלעו במהלך השנים מחלוקות הלכתיות עקרוניות על רקע הבדלים בגישתו ההלכתית של כל אחד מהם. באחד המקרים אף הגיעה המחלוקת ביניהם לבית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ, והעותר טען שסירובו של הרב גורן להעניק לו היתר לנשיאת אישה שנייה נובע מסכסוכו עם הרב יוסף.⁴³¹ הרב גורן נימק את עמדתו בעניין היתר לשאת אישה שנייה בתשובה לעתירה,⁴³² ובית המשפט השתכנע שעמדתו לא נבעה מריב והתגוששות סתמית בין הרבנים הראשיים אלא נומקה כראוי.⁴³³

⁴²⁴ על פי פרוטוקולים של ישיבות מועצת הרבנות הראשית, 1972-1977. אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית.

⁴²⁵ אהרן ברק (נולד ב-1936) – היועץ המשפטי לממשלה בין 1975 ל-1978, שופט בית המשפט העליון משנת 1978 ונשיא בית המשפט העליון משנת 1995 עד לפרישתו בשנת 2006.

⁴²⁶ חוות דעת היועץ המשפטי לממשלה, 23 ביולי 1975, אמ"י, גל 443/9.

⁴²⁷ הרב גורן ליוסף תמיר, יו"ר ועדת הפנים של הכנסת, 6 ביוני 1974, אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים.

⁴²⁸ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

⁴²⁹ הרב גורן, הקלטות.

⁴³⁰ מעריב, 31 באוקטובר 1994, עמ' 17.

⁴³¹ בג"ץ 160/75, ביטון נגד הרב הראשי לישראל הרב שלמה גורן, פ"ד ל (1), עמ' 309-311.

⁴³² תשובתו לעתירה מופיעה בתרומת הגורן, ב (עתיד להתפרסם בקרוב), עמ' 352-354.

⁴³³ לאו, מרן, עמ' 192-193. על סוגיית ריבוי נשים במסורות השונות בעולם היהודי ראה בין השאר: וסטרליך, הגנת מעמד הנישואין, עמ' 273-347; ויצמן, שתי נשים.

עוד הנחה שהועלתה היא שבשל החוויה הקשה שחווה הרב יוסף לצד הרב גורן הוא פיתח עמדות הלכתיות אנטי אשכנזיות מובהקות.⁴³⁴ לדוגמה, בעניין נוסח התפילות קבע הרב יוסף לבית ספר שבו הורגלו להתפלל על פי הנוסח האחד שניסח הרב גורן לחיילי צה"ל הקרוב לנוסח ספרד שאל לו לעשות כן אלא לחזור לנוסח הספרדי, משום שמסורת התפילה הספרדית היא המועדפת.⁴³⁵

3.4. השיתוק בתפקוד הרבנות הראשית

3.4.1. הקפאת יזמות

משרד הדתות בראשות ורהפטיג הביע בראשית הדרך נכונות לשתף פעולה עם הצעתו של הרב גורן להקים מחלקות חדשות ברבנות הראשית. לשם כך הוקמה ועדה משותפת לרבנות הראשית ולמשרד הדתות ובדקה את האפשרות 'לחזק ולבסס את הרבנות הראשית תוך שיתוף וסיוע של משרד הדתות'.⁴³⁶ המשרד אף העביר בתחילה תקציבים לרבנות הראשית למימון פעולותיה,⁴³⁷ אך לאחר הפגיעה במעמדו של הרב גורן והמתח שנוצר בינו לבין יצחק רפאל, שר הדתות משנת תשל"ד (1974), על רקע סוגיית 'מיהו יהודי', נסוג בו גם משרד הדתות מתמיכתו והקפיא את היזמה להקמת מחלקות חדשות מחשש לנגיסה בסמכויותיו והעברתן לידי הרבנות הראשית.⁴³⁸ בשנה זו הופתעה מועצת הרבנות לגלות שיזמותיה השונות, בהן הסדרת הכשרויות בבתי מלון בארץ ומינוי רבני ערים, מטופלות על ידי משרד הדתות, והיא מחתה בתוקף בפני שר הדתות.⁴³⁹ המחלוקת בין הרבנות הראשית למשרד הדתות בדבר חלוקת הסמכויות ביניהם הוסיפה לשרור גם בשנים שלאחר מכן.⁴⁴⁰

3.4.2. סכסוכים פנימיים

הסכסוכים בין הרבנים הראשיים הובילו גם הם לשיתוקה של הרבנות הראשית. השניים לא הצליחו להגיע להסכמה על מינוי רבנים ודיינים אשר היו נתונים לסמכותה של מועצת הרבנות הראשית.⁴⁴¹ הרב גורן ביקש למנות דיינים ורבנים אשר תרמו למדינת ישראל ומזדהים עם הרעיון הציוני,⁴⁴² נהג לשאול את הנבחנים אם שירתו בצבא ואם הם אומרים הלל ביום העצמאות. הרב יוסף התנגד לנוהג זה.⁴⁴³ מועצת הרבנות הראשית ביקשה להתגבר על השיתוק ברבנות הראשית בתחום זה ולשם כך מינתה ועדה מטעמה לבחינת רבנים וקבעה כללים לבחינת דיינים, אך הרב יוסף הביע התנגדות

⁴³⁴ לאו, מרן, עמ' 111.

⁴³⁵ לאו, מרן, עמ' 198. הרב יוסף אף התבטא שתפילה בנוסח האחד של הרב גורן 'אינה מגיעה לשמים'. ראה שם, עמ' 233. וראה על אודות מחלוקות הלכתיות נוספות ביניהם להלן, בפרק הלכה, הגות ומעשה.

⁴³⁶ דברי הכנסת, 67, כנסת שביעית מושב רביעי, 2 באפריל 1973, עמ' 2454-2455.

⁴³⁷ לאו, מרן, 211-212.

⁴³⁸ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' באב תשל"ד, אמ"י, גל 43551/1.

⁴³⁹ ראה לדוגמה פרוטוקול מועצת הרבנות הראשית, כ"ה בניסן תשל"ד, אמ"י, גל 43552/1 – דיון בהתערבות שר הדתות בסמכות המועצה בענייני כשרות. מזכיר מועצת הרבנות הראשית, הרב עקיבא גוטליב למשרד הדתות, ז' באייר תשל"ד, אמ"י, גל-443/9.

⁴⁴⁰ מאורות, 1, עמ' 31; תכתובות בין הרב גורן לשר הדתות יצחק רפאל ינואר-מרס 1977, אמ"י, גל-15793/12. הרב גורן ביקש להבהיר כי 'הרבנות הראשית לישראל היא מוסד עצמאי מאז יסודה ועד היום ואינה כפופה למשרד כלשהו'. הרב גורן לישראל ליפל, מנכ"ל משרד הדתות, 11 בינואר 1979, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1977-1979, אך בפועל מניעת תקציבי המשרד לרבנות הראשית פגעה ביכולתו ליישם את יזמותיו.

⁴⁴¹ על הקושי בין השניים להגיע להסכמה בעניין זה ראה רפאל, לא זכיתי, עמ' 410-412.

⁴⁴² הרב גורן לשלום רוזנפלד, עורך מעריב, 2 בפברואר 1975, אר"ג, שוטף, אפריל 1974; נאמן, ריאיון.

⁴⁴³ איינהורן, ריאיון; נאמן, ריאיון.

חריפה לוועדה ולהרכבה והבהיר שלא יסכים לשום מתן כושר שלא על דעתו ושלא בהסכמתו.⁴⁴⁴ העיכובים חלו גם בשל התנגדותם של אברכים חרדיים להיבחן בעל פה אצל הרב גורן. בסופו של דבר הסכים הרב גורן גם למינוים של אלה אשר הוכיחו את גדולתם בתורה ואת התאמתם למשרות הרבניות אף אם לא הזדהו עם הרעיון הציוני.⁴⁴⁵

הרב גורן ביקש בתחילה לשפר את שירותי הכשרות ולמנות ראש מחלקה חדש לתחום זה, אך הרב יוסף התנגד בתוקף וקרא בעקבות החלטה זו לפזר את הרבנות ולא להכיר בהחלטותיה.⁴⁴⁶ הרב יוסף אף הטיל מגבלה על שימוש בהוצאות הרבנות הראשית על ידי הרב גורן:

הריני להודיעו שכל הוצאה מתקציב הרבנות הראשית לישראל צריכה להיות מאושרת בכתב בחתימתי ובחתימת כבודו, כשם שבשאר עניינים דרושה חתימת שני הרבנים הראשיים לישראל.⁴⁴⁷

יזמות אחרות של הרב גורן ומועצת הרבנות הראשית נתקלו בהתנגדותו של הרב יוסף על רקע מעמדה המעורער של המועצה בעיניו. לדוגמה, כאשר ביקשה המועצה לקבוע תקנה שעל פיה יועלה גיל החיוב במזונות ילדים לגיל 18, גיל הבגרות על פי חוקי המדינה, 'לאור הנסיבות המוסריות, החינוכיות והכלכליות בזמננו',⁴⁴⁸ סירב הרב יוסף וטען שיש לקבל את הסכמתם של כל 'דייני, רבני וגדולי התורה במדינת ישראל'.⁴⁴⁹ יצוין שעל אף התנגדותו תיקנה המועצה את התקנה.⁴⁵⁰

בחלוף כשנתיים וחצי מהיבחרו לתפקיד הרב הראשי לישראל הבהיר הרב גורן שאילו ידע אלו קשיים יעמדו בדרכו לא היה נכנס לתפקידו, וכי הוא נחל אכזבה על שלא מילא את הציפיות שתלו בו ואת הציפיות שתלה בעצמו.⁴⁵¹ בסיכום חמש שנות פעילותו הראשונות הוא ציין ששאיפתו לעשות את הרבנות ל'רבנות ראשית לאומית ציונית ואפילו לרבנות עולמית' אשר תהיה 'אור ליהודים', ותהיה 'כח משיכה עצום לדת, לאמונה ולתורת ישראל', לא התגשמה אפילו במעט בשל המכשולים הגדולים שטמנו לו על כל צעד ושעל. הוא טען שאגודת ישראל אשר נלחמה נגד הקמת הרבנות בימי הרב קוק התחזקה מאז ומשתמשת בכוחה כדי לגנוח את הרבנות הראשית בכלל ואותו בפרט.⁴⁵²

3.5. בחירה נוספת והגבלת כהונה

שני הרבנים הראשיים נבחרו לחמש שנות כהונה על פי החוק הזמני שנתקבל ערב בחירתם. לקראת סיום חמש שנות כהונתם ולקראת הבחירות לרבנות הראשית שעמדו להתקיים בתמוז תשל"ח (יולי 1978) נראה היה שקטנים סיכוייו של הרב גורן להיבחר שנית.⁴⁵³ אולם על אף הפגיעה החריפה

⁴⁴⁴ מועצת הרבנות הראשית לרב עובדיה יוסף, כ"ג בשבט תשל"ד, אמ"י, גל 443/9; הרב עובדיה יוסף למועצת הרבנות הראשית, ז' במרחשוון תשל"ו, אמ"י, גל 443/9; מועצת הרבנות הראשית לרב עובדיה יוסף, י"ב במרחשוון תשל"ו, אמ"י, גל 43551/13.

⁴⁴⁵ שטרסברג, ריאיון; קויטנר, ריאיון; נאמן, ריאיון. נאמן היה נציג לשכת עורכי הדין בוועדה למינוי דיינים וניסה לפשר בין השניים על מנת להגיע להסכמה בדבר המועמדים.

⁴⁴⁶ ראה עיתוני התקופה, 23 במאי 1974. בעקבות תגובתו של הרב גורן נגד הרב יוסף נשלחה לבית הרב גורן מעטפת נפץ ובה היה כתוב 'אם התחלת עם הרב יוסף, אז תאסף'. כמו כן נעשה ניסיון הצתה בבית הכנסת 'קוממיות אברהם'. ראה עיתוני התקופה, 4 ביוני 1974.

⁴⁴⁷ הרב עובדיה יוסף לרב גורן, י' בטבת תשל"ד, אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים.

⁴⁴⁸ מאורות, 1, עמ' 124.

⁴⁴⁹ הרב עובדיה יוסף למועצת הרבנות הראשית, ט"ו בתמוז תשל"ו, אמ"י, גל 15793/3.

⁴⁵⁰ כ"ץ, יומן הרבנות הראשית, עמ' 1428. בעניין תוקף תקנה זו ותקנותיה של הרבנות בכלל ראה בר-אילן, משטר ומדינה, א, עמ' 91.

⁴⁵¹ ידיעות אחרונות, 24 שעות, 22 ביוני 1975, עמ' 5.

⁴⁵² הרב גורן, ריאיון, חנוכה תשל"ח.

⁴⁵³ ראה עיתוני התקופה, 20 בינואר 1978.

במעמדו נהנה הרב גורן מתמיכתו של ראש הממשלה מנחם בגין ומתמיכתה של המפד"ל אשר ביקשה למנוע את מינויו של הרב ישראלי אשר היה מקורב לדיינים החרדיים בהנהגת הרב אלישיב,⁴⁵⁴ וכך לאחר שכבר הושלמו ההליכים לקראת הבחירות, נתקבלה הצעת חוק ממשלתית לדחיתו.⁴⁵⁵

שר הדתות אהרן אבו-חצירא⁴⁵⁶ הוביל מהלך לניסוח חוק מסודר וקבוע לרבנות הראשית. הרב גורן, אשר עדיין לא נואש מהרחבת סמכויותיה של הרבנות הראשית, תמך בחקיקת חוק אשר ייתן מעמד ממלכתי רשמי לרבנות הראשית וביקש להיות מעורב בניסוחו.⁴⁵⁷ בסופו של דבר התקבלו בחוק רק מקצת המלצותיה של מועצת הרבנות הראשית, ונקבע שלא כדעת הרב גורן שהרבנים הראשיים יכהנו עשר שנים בלבד ולא יוכלו להיבחר שוב.⁴⁵⁸ עוד נקבע שהם יחלקו ביניהם בתקופת כהונתם את תפקידי ראש מועצת הרבנות הראשית ונשיא בית הדין הגדול.⁴⁵⁹

החוק הובא לאישור הכנסת בתמוז תשל"ט (יולי 1979), ובעת הדיון בו נשמעה ביקורת חריפה מצד נציגי אגודת ישראל מכאן ונציגי מפ"ם מכאן על עצם קיומו של המוסד ועל שמטרת החוק היא להביא להארכת כהונתו של הרב גורן.⁴⁶⁰ לאחר דיון ממושך ולקול מחאות רבות התקבל בסופו של דבר החוק בניסן תש"ס (מרס 1980),⁴⁶¹ ועל פיו התקיימו באלול תש"ס (ספטמבר 1980) בחירות למועצת הרבנות הראשית בלבד. הרב גורן והרב יוסף הציגו רשימה מוסכמת של חברי המועצה, ורובם נבחרו.⁴⁶² לאחר הבחירות החל הרב גורן לשמש נשיא מועצת הרבנות הראשית, והרב יוסף שימש נשיא בית הדין הרבני הגדול, ובראשית שנת תשמ"ב (1981) הם התחלפו רשמית בתפקידים, אף כי הרב יוסף סירב למלא את תפקיד נשיא המועצה, ולפיכך הוסיף הרב גורן לשמש נשיא בפועל וניהל את ישיבותיה.⁴⁶³

לדברי מזכירו האישי, זלמן קויטנר, בשנות כהונתו האחרונות הפנים הרב גורן שלא יוכל לקדם את יזמותיו בשל המתנגדים העומדים מולו, ולכן מילא את תפקידו 'ברמת הישרדות' של שמירה על

⁴⁵⁴ דון יחיא, מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית, עמ' 121.

⁴⁵⁵ ראה עיתוני התקופה, 25 במאי 1978.

⁴⁵⁶ אהרן אבו-חצירא (1938) – חבר כנסת מטעם המפד"ל בין 1974 ל-1981. בשנת 1981 הקים תנועה עדתית פוליטית בשם תמ"י, ובשנת 1987 התמזגה התנועה עם הליכוד, והוא היה חבר כנסת עד שנת 1992. היה שר הדתות, שר הקליטה ושר העבודה והרווחה.

⁴⁵⁷ הרב גורן לאהרן אבו-חצירא, 18 בינואר 1979, אמ"י, גל 43552/6; הרב שאר-ישוב כהן, בתוך: טייטלבוים, הרב אלוף גורן; מאורות, 2, עמ' 123.

⁴⁵⁸ בעניין החוק והליך קבלתו ראה בהרחבה ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 411-424.

⁴⁵⁹ הרב גורן תמך בהוראה זו שאחד מהרבנים ישמש נשיא מועצת הרבנות הראשית, והשני נשיא בית הדין הרבני הגדול, כיוון שטען ששני אלו הם תפקידים כבדים משל עצמם, והענקת הסמכות לשניים לנשיאה בשניהם וזכות וטו לכל אחד מהם על שני התפקידים מזמינה חיכוכים. הרב גורן לאהרן אבו-חצירא, 9 באוגוסט 1977, אר"ג, הצעות חוק; הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה. בהציגו את החוק בפני הכנסת ציין אבו-חצירא שהוא נחקק בין השאר על רקע מצבה הנוכחי של הרבנות הראשית. הצעות חוק, 1405, 9 ביולי 1979, עמ' 214.

⁴⁶⁰ דברי הכנסת, 86, כנסת תשיעית, מושב שלישי, 9 ביולי 1979, עמ' 3419-3405.

⁴⁶¹ דברי הכנסת, 88, כנסת תשיעית מושב רביעי, 19 במרס 1980, עמ' 2462-2477.

⁴⁶² הצפה, 4-5 בספטמבר 1980, עמ' 1.

⁴⁶³ כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1433; קויטנר, ריאיון.

מעמדה של הרבנות הראשית כרבנות ממלכתית אך לא יותר מזה.⁴⁶⁴ בתקופה זו חזרו היחסים האישיים בין שני הרבנים להיות סבירים על אף חוסר שיתוף הפעולה ביניהם בעבודת הרבנות.⁴⁶⁵

3.6. פרישה מאונס

הרב גורן אשר זכה להוקרה ולהערכה על ידי ההנהגה והציבור בישראל לאחר שנות כהונתו כרב הראשי לצה"ל נאלץ לחוות מציאות אחרת לקראת סיום כהונתו כרב הראשי לישראל. הוא ביקש להמשיך בכהונה וניסה להשיג את תמיכתם של נבחרי הציבור בשינוי חוק הרבנות הראשית ולקבוע שלא תוגבל כהונת הרבנים הראשיים לעשר שנים, אך ללא הצלחה.

ראש הממשלה בגין, אשר תמך בהמשך כהונתו, אמנם פנה למנהיגי המפד"ל על מנת שיתמכו בשינוי החוק ובהארכת הכהונה, ושר החינוך זבולון המר הביא בפני הכנסת כנציג הממשלה הצעת חוק להארכת כהונתם של הרבנים עד אשר תתברר האפשרות לשנות את לשון החוק ויתאפשר להם להגיש שוב עת מועמדותם.⁴⁶⁶ גם סיעת הצעירים במפד"ל תמכה בהארכת כהונתם של הרבנים הראשיים, אולם בכירים בהנהגה הוותיקה של המפד"ל, אשר לא היו מתומכיו של הרב גורן כבר בשנותיו הראשונות כרב הראשי לישראל, ביניהם בורג, התנגדו לשינוי החוק ולבחירת הרב גורן פעם נוספת בטענה שעמדותיו בנושא ארץ ישראל הן קיצוניות, והתבטאויותיו אינן הולמות רב ראשי.⁴⁶⁷ הרב גורן הבהיר שאם לא יתאפשר לו להיבחר פעם נוספת, הוא יקים מפלגה דתית לאומית מתחרה למפד"ל ששמה 'דגל ירושלים'.⁴⁶⁸ אבל ידם של המתנגדים גברה, בייחוד כאשר הצטרף אליהם זבולון המר.⁴⁶⁹ אגודת ישראל התנגדה אף היא להארכת כהונתו של הרב גורן גם במחיר מניעת בחירתו הנוספת של הרב יוסף שבו תמכה.⁴⁷⁰ למרות מאמצים רבים לא התקבלה ההצעה להאריך את כהונת הרבנים הראשיים, החוק לא שונה, ונמנע אפוא מן הרבנים להגיש את מועמדותם פעם נוספת.

בתקופה שבה ניהל הרב גורן את המאבק לשינוי החוק הוא נשאל מדוע מרבים כל-כך לתקוף אותו, והשיב:

יש הרבה אנשים שהם אלרגיים לרב גורן. מדוע? משום שלא נשאתי פנים. תמיד שנאתי פרוטקציות. אנשים רבים אינם יכולים לסבול אדם בעל השקפה מוצקה, שאינו מכופף את

⁴⁶⁴ קויטנר, ריאיון. כחלק משמירה על מעמד הרבנות הוא הנהיג שניאי ישראל יבואו לפני הרבנים הראשיים להציג את עצמם עם כניסתם לתפקידם. הרב גורן אף ביקש לבסס את מעמדם של חברי מועצת הרבנות, בין השאר על ידי שיהיו בין המוזמנים הראשיים לטקסים ממלכתיים. ראה מזכירות מועצת הרבנות הראשית ליו"ר ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, 26 באפריל 1973; מזכירות הממשלה למוזכיר מועצת הרבנות הראשית, 2 במאי 1973 אמ"י, גל-443/9.

⁴⁶⁵ ההתכתבויות הענפות ביניהם באותם ימים סביב איחולים לחגים ותגובות לספרים שפרסמו רצופות מילים חמות כדוגמת התבטאותו של הרב גורן כלפי הרב יוסף 'ידיד כל בית ישראל, ועמיתי הגדול והדגול, אהוב על המקום ועל הבריות גאון ישראל והדרו'. הרב גורן לרב עובדיה יוסף, ערב ראש השנה תשמ"ב, אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים ועוד. התבטאותו של הרב יוסף כלפיו באותם ימים – 'עמיתי הדגול הגאון הגדול רב הפעלים לתורה ולתעודה גודר גדר ועומד בפרץ... השי"ת יזכנו להמשיך יחדיו באהבה ואחוה ושלום ורעות, כדרך של תלמידי חכמים שבארץ ישראל המנעימים זה לזה בהלכה, בצדק ובמשפט בחסד וברחמים... ידידו עז נאמן אהבתו כל הימים'. הרב עובדיה יוסף לרב גורן, כ"ג אלול תשמ"א, אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים, ועוד רבים. הרב יוסף אף סידר באדר תשמ"ב חופה וקידושין בחתונתו של רמי, בנו של הרב גורן. לאו, מרן, עמ' 235. דוגמה להתכתבות ביניהם מאותם ימים ראה להלן, נספח שני, עמ' 222.

⁴⁶⁶ דברי הכנסת, 96, כנסת עשירית, מושב שלישי, 22 בפברואר 1983, עמ' 1983-2001.

⁴⁶⁷ ראה עיתוני התקופה, 11-12 באוקטובר 1982.

⁴⁶⁸ כשמה של תנועת הרב קוק אשר נועדה להציב אלטרנטיבה לימורח"י. ראה בעניין זה אבנרי, הראי"ה קוק, עמ' 372 ועוד; עיתוני התקופה, 15 באוקטובר 1982.

⁴⁶⁹ על התמורות שעברו ביחסי הרב גורן והמר ראה להלן בעמ' 172.

⁴⁷⁰ ראה עיתוני התקופה, 16 בינואר 1983.

עצמו, וכזה אני... לא התכופתי בפני ראשי ממשלה, אפילו לא לפני בן-גוריון. הייתי כמדומני האדם היחיד שדפק על שולחנו... נוסף לכך קיימת גם הקנאה – ככל שאדם מצליח יותר יש לו יותר שונאים.⁴⁷¹

למרות כאבו על שלא התאפשר לו להמשיך בכהונתו עשה הרב גורן כמיטב יכולתו על מנת שבבחירות בניסן תשמ"ג (אפריל 1983) ייבחר הרב אברהם שפירא, שבו ראה מועמד ראוי, ולא הרב יצחק קוליץ, מועמד של אנשי אגודת ישראל. יצוין שהרב שפירא עצמו ניסה לשכנע את חברי הכנסת להאריך את כהונתם של הרבנים הראשיים, שכן הוא סבר שעל פי ההלכה אין להעבירם ממשרתם.⁴⁷²

בשנים שבהן כבר לא היה הרב הראשי לישראל התבטא הרב גורן בביטול כלפי מועצת הרבנות הראשית וטען שהיא מורכבת מרבנים ממוצעים ואף פחות מזה, ושהרבנות פוזלת אל 'אגודת ישראל' ומנסה למצוא חן בעיניה. 'אני לא פחדתי לפסוק, לכן סקלו אותי באבנים'.⁴⁷³ לקראת הבחירות לרבנות הראשית לישראל בשנת תשמ"ג (1993) הוא התבטא שיש לבטל את מוסד הרבנים הראשיים, שכן איש מן המתמודדים אינו ראוי לתפקיד, 'כולם מליגה ג''.⁴⁷⁴

3.7. סיכום

כהונתו של הרב גורן ברבנות הראשית לישראל עמדה בסימן אכזבה מרה על שלא זו בלבד שלא הצליח לממש את יזמותיו להגברת השפעתה של הרבנות הראשית ולהרמת מעמדה, אלא אף מימוש תפקידיה המוגדרים נתקלו בקשיים רבים. עם זאת במהלך שנות כהונתו ביטא הרב גורן את עמדתו במגוון רחב מאוד של סוגיות חשובות שעמדו על סדר יומה של החברה הישראלית ואף קידם מעשית יזמות נקודתיות בהתאם להשקפת עולמו. לפיכך אף שלא הצליח לפעול רבות במסגרת הרשמית של הרבנות הראשית, ניתן לאתר הצלחות לא מעטות ביישום תפיסותיו, כפי שיפורט בפרק העוסק ביצירתו התורנית ובמימושה הלכה למעשה.

4. סיכום פרק א'

פעילותו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל עמדה בסימן הצלחה ותרומה ניכרת לקידום עמדתו בדבר החלת הנורמות הדתיות במערכת הצבאית. דומה שאופיו של צה"ל כגוף היררכי סייע לרב גורן לצבור כוח וסמכות במידה שאפשרה לו לקדם את יזמותיו אל מול התנגדויות שונות, כל זה בעיקר הודות לתמיכתו של בן-גוריון ברבים ממהלכיו ועל רקע פעילותם המשותפת לנטרול השפעתם של גורמים פוליטיים מחוץ למערכת הצבאית. בשנות פעילותו כרב הראשי לצה"ל התבסס מעמדו של הרב גורן בזכות גדולתו התורנית אשר התבטאה בין השאר בהתרת עגונות ובפסיקה תקדימית נוספת ובשל פעולותיו הנועזות בשטחי אויב למימוש תפקידי הרבנות הצבאית והצלחתו בהקמתה ומיסודה של מערכת הרבנות הצבאית כמעט מראשיתה בשנותיו הראשונות של צה"ל.

⁴⁷¹ י' שביט, 'יש מנהיגים בישראל הרוצים שהרבנים הראשיים יהיו בכיסם', ידיעות אחרונות, שבת, 15 באוקטובר 1982, עמ' 8.

⁴⁷² הרב מנחם הכהן, ריאיון; חנן פורת, ריאיון.

⁴⁷³ הצ'פה, 8 במאי 1987, עמ' 10.

⁴⁷⁴ ידיעות אחרונות, 12 בנובמבר 1992, עמ' 13. יצוין שבבחירות אלו התמודדו על משרת הרב הראשי הרב לאו וגיסו של הרב גורן, הרב שאר-ישוב כהן.

הצלחתו של הרב גורן במערכת הצבאית לא השכיחה ממנו את שאיפתו להתמנות לרבה הראשי של ישראל וליישם את עמדתו ההלכתית הממלכתית גם במערכת האזרחית. לאחר מלחמת ששת הימים, שבה התפרסם שמו בארץ ובעולם כמי שהוביל את הטקסים הראשונים שהתקיימו על הר הבית ובכותל המערבי, נבחר הרב גורן לרבה הראשי של תל-אביב-יפו ופרש מצה"ל, ועד מהרה הגיש את מועמדותו לכהונת רבה הראשי של ישראל.

בחירתו של הרב גורן לכהונת הרב הראשי לישראל לוותה בציפיות רבות שינצל את תפקידו לשיפור היחסים בין דת למדינה בישראל ויפתור בעיות אשר עמדו במוקד סדר היום של החברה הישראלית בנושאים דתיים. הצלחתו במערכת הצבאית והצהרותיו החוזרות ונושנות על כוונתו למנף את מוסד הרבנות הראשית ולהפכו למוסד משפיע אשר יקדם נושאים הנוגעים להתפתחויות הלאומיות, הדתיות, החברתיות והטכנולוגיות בישראל ובעולם יצרו ציפייה זו בקרב החברה הכללית בישראל, אך בו בזמן עוררו נגדו מתנגדים מקרב ההנהגה החרדית, אשר כוחה הלך והתחזק בשנות כהונתו. בראשית דרכו כרב הראשי לישראל אכן זכה הרב גורן לתמיכת ראשי ההנהגה ביזמותיו, אולם פסיקתו בעניין 'האח והאחות' והסערה שקמה בעקבותיה מצד העולם החרדי אשר התנגד מכול וכול לעמדתו הלאומית, ניסיונותיו האגרסיביים לקדם את יזמותיו השונות אל מול התנגדותו של הרב הראשי הספרדי, הרב עובדיה יוסף, ונקיטת עמדה מנוגדת לראשי המערכת הפוליטית בסוגיית שינוי חוק השבות הובילו את המערכת הפוליטית להסיר את תמיכתה ביזמותיו, ובלי תמיכה ותקציבים הוא נותר ללא יכולת מעשית לקדם את שאיפותיו ברבנות הראשית. עד מהרה התברר לו שבניגוד למערכת הצבאית ההיררכית שבה הצליח, במערכת האזרחית כוחות פוליטיים חזקים הם שקבעו במידה מרובה את אפשרויות הפעולה שעמדו לפניו, ובהיעדר גיבוי פוליטי הוא נאלץ להסתפק בקידום יזמות נקודתיות מפעם לפעם ובדחיית ההאשמות שהטיחו בו מתנגדיו לשמירה על מעמדה של הרבנות הראשית אל מול מתנגדיה.

פרק ב: הגות, הלכה ומעש

1. יצירתו התורנית – הקדמה

מלבד עשייתו הציבורית בכהונתו בתפקידים רבניים בכירים הקדיש הרב גורן רבות מזמנו ומרצו ליצירה תורנית ענפה ופורייה בתחומים רבים ומגוונים של עולם התורה, ההלכה והמחשבה. שתי יצירותיו שחיבר בצעירותו בתחום התלמוד¹ היו הסנוניות שהקדימו יצירה רחבה ומגוונת לאורך שנותיו.

לצד כהונתו כרב הראשי לצה"ל הוסיף הרב גורן לכתוב ולהרצות במסגרות רבות ומגוונות, ותקופת פעילותו זו הייתה פורייה גם בפרסומיו התורניים. בשנת תשי"ד (1954) הוא פרסם מאמר רחב-היקף על הגהות הגר"א (הגאון ר' אליהו מוילנא) על הירושלמי.² הוא לא זנח בשנים אלה את שאיפתו לכתוב פירוש על התלמוד הירושלמי והוסיף לעבוד על מפעל זה בזמן המועט שהותירה לו עבודתו הצבאית. וכך בשנת תשכ"א (1961) הוא פרסם את החלק הראשון של ירושלמי מסכת ברכות ערוך ומפורש³ וזכה בפרס ישראל על ספרו זה.⁴ נוסח התלמוד הירושלמי שעליו הסתמך בעיקר היה נוסח 'ונציה' 1552, אך הוא אימת אותו, בין השאר, על ידי התוספתא והמדרשים.⁵

באותן שנים הוא פרסם מאמרים בנושאים הלכתיים והגותיים בכתב העת של הרבנות הצבאית 'מחניים' ובכתבי עת תורניים אחרים, כגון 'סיני' ו'אור המזרח'. הרב גורן אף הרצה דרך קבע בכינוס השנתי 'תורה שבעל פה' מייסודו של מוסד הרב קוק בירושלים, ומקצת הרצאותיו במסגרת זו פורסמו בפרסומי הכינוס, 'תורה שבעל פה'.⁶ מאמריו התבססו בעיקר על מקורות תנאיים ואמוראיים ומעט מאוד על כתבי ראשונים ואחרונים. יצוין שאף על פי שהוא פרסם גם מאמרים מחשבתיים ולא רק הלכתיים, הרי הללו לא נשאו אופי הגותי-פילוסופי אלא תלמודי-הלכתי. רבים ממאמריו מאותם ימים קובצו בספרו על מועדי ישראל 'תורת המועדים', אשר פורסם בשנת תשכ"ג (1963), ועניינו היבטים הלכתיים והיסטוריים של החגים. בשנים אלה פרסמה הרבנות הצבאית קבצים הלכתיים פרי עטו אשר עסקו בהלכות צבא ומלחמה.⁷

על יצירתו התורנית בתקופה זו הוא זכה להכרה והערכה על ידי הרב שלמה יוסף זווין, אשר הזכירו בספרו:

'בוצין בוצין' [פתגם ארמי אשר משמעו שכבר מקטנותו ניתן לראות כי טוב הוא. ש"מ]. כבן שמונה עשרה כבר הספיק להפתיע את הקהל בספרו הראשון 'נזר הקודש', ובעוד מספר שנים – ושערי הטהרה לפנינו. ובנתיים ושקדנותו בתורה הולכת ומוסיפה, ושמו הולך לפניו בתור אחד מגדולי התורה, וגורנצ'יק הפך לגורן – הלא הוא הרב הראשי לצה"ל רבי שלמה גורן.⁸

¹ ראה לעיל, עמ' 10.

² 'הירושלמי והגר"א מוילנא'. פורסם בשנת תשנ"א כספר נפרד. יצוין שהרב גורן לא נטה לצטט 'אחרונים' במאמריו ובפסיקותיו ולהיזקק להם, ובולט ויוצא מכלל זה מאמרו האמור.

³ הירושלמי המפורש.

⁴ תעודת הפרס בחתימת אבא אבן שר החינוך והתרבות מיום העצמאות תשכ"א, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967.

⁵ לימים טען הרב גורן שכן-גוריון הציע לתמוך במפעל זה והציע לו לעסוק במשרת הרב הצבאי הראשי בחצי משרה, ובשאר הזמן יעסוק בהמשך כתיבת הפירוש. ברם, בתקופה זו היה הרב גורן שקוע רובו ככולו בתפקידו כרב הצבאי הראשי, ושנים אחר כך, כאשר התקשה לגייס את המשאבים הדרושים לעבודת העריכה, הצטער על שלא קיבל את הצעתו של בן-גוריון. הרב גורן, ריאיון, משיב מלחמה.

⁶ ראה רשימת מאמריו בביבליוגרפיה בסוף עבודה זו.

⁷ ק'בץ פסקי הלכות צבא, תל-אביב תשי"ט; ק'בץ פסקי הלכות צבא ודינים לחייל, ישראל תשכ"א.

⁸ זווין, הרב, סופרים וספרים, עמ' 200.

לקראת סיום כהונתו כרב הראשי לצה"ל עמל הרב גורן בכינוס תשובותיו ומאמריו בנושאי צבא ומלחמה וביקש להשאיר לבאים אחריו מעין 'שולחן ערוך צבאי' אשר יתווה דרך הלכתית ברורה.⁹ ברם, בשל עיסוקיו הרבים פורסמו שלושת הכרכים של סדרת ספריו בתחום זה – 'משיב מלחמה', רק עם סיום כהונתו כרב הראשי לישראל, בשנת תשמ"ג (1983),¹⁰ והכרך הרביעי, העוסק בהר הבית, פורסם רק בשנת תשנ"ב (1992). על שלושת הכרכים הראשונים הוא קיבל מעיריית תל-אביב את הפרס על שם הרב קוק לספרות תורנית מקורית,¹¹ ועל הכרך הרביעי הוא זכה בשנת תשנ"ד בפרס ירושלים לספרות תורנית ולמחשבת ישראל על שם הרב קוק.¹²

בשנות כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל הוא הוסיף לפרסם מאמרים ולשאת הרצאות בנושאים מגוונים בבמות שונות. מאמריו מתקופה זו פורסמו בעיתוני היום, בעיקר בעיתון הצ'פה, ומפעם לפעם גם בעיתונים אחרים – ידיעות אחרונות והארץ, ובכתבי עת, בהם אסיא, תחומין, שנה בשנה ודיני ישראל. לקראת סוף כהונתו כרב הראשי לישראל בשנת תשמ"ב (1982) פורסם ספר נוסף שלו העוסק במאמרים לשבת ולמועדים – 'תורת השבת והמועד', ובו כינוס מאמריו שנתפרסמו בבמות שונות.

בשנת תשנ"ג (1993) פרסם הרב גורן ספר נוסף העוסק במועדים וחגים – 'מועדי ישראל'. הוא ביקש להמשיך בשנים אלה גם את המפעלים שהחל בהם שנים קודם לכן, ביניהם המהדורה החדשה והמפורשת של התלמוד הירושלמי, אשר הוא העריך שתהיה בהיקף של כעשרים כרכים,¹³ ופירוש מעין גמרא על משנה סדר טהרות, המשך לפירוש שהחל בו בצעירותו על מסכת מקוואות.¹⁴ עוד ביקש ללקט לספרים את השאלות שנשאל ותשובותיו בנושאים אזרחיים במשך השנים, לפרסם פירוש הלכתי על התורה וספר העוסק בפילוסופיה יהודית.¹⁵ הרב גורן לא הספיק לסיים את מפעליו התורניים הללו, אך בני משפחתו פרסמו לאחר פטירתו כמה ספרים, ובהם רוכזו מאמריו, הרצאותיו ותשובותיו בתחומים אלה. בשנת תשנ"ו (1996) פורסם ספרו 'תורת המקרא' על פרשיות השבוע, ובו כינוס דרשות שנשא בבית הכנסת 'קוממיות אברהם'. בשנת תשנ"ח פורסם ספרו העוסק בענייני מדינה מנקודת מבט פילוסופית – 'תורת הפילוסופיה', ובו כינוס הרצאות שנשא בטכניון לפני המרצים והתלמידים בין תשכ"ו לתשכ"ח (1966-1968). מאמריו ההלכתיים וההגותיים בנושאי עם, מדינה וארץ לוקטו בספר 'תורת המדינה', שיצא בשנת תשנ"ו בעריכת חתנו, ד"ר ישראל תמרי, ובספר 'משנת המדינה', שיצא בשנת תשנ"ט בעריכת הרב מיכה הלוי. מאמריו ותשובותיו בענייני רפואה פורסמו בשנת תשס"א בספר 'תורת הרפואה', אף הוא בעריכת חתנו, ד"ר ישראל תמרי, קרדיולוג במקצועו. בשנים האחרונות החלה להתפרסם סדרת ספרים המרכזת את תשובותיו במגוון עניינים – 'תרומת הגורן'.¹⁶

⁹ ראה להלן, עמ' 79.

¹⁰ ייתכן שבשל העיכוב הרב בפרסום הדברים לא בלטו פסיקותיו בנושאים אלה בפסיקת הרבנים הצבאיים. ראה נהרי, הספרות ההלכתית לחייל, עמ' 72.

¹¹ חיים-מנחם בסוק, ראש מנהל החינוך, עיריית תל-אביב לרב גורן, 9 ביולי 1989, אר"ג, דואר נכנס, 1985-1984.

¹² אלפסי, המעלות לשלמה, עמ' 52.

¹³ לאחרונה מצאו בני משפחתו של הרב גורן בביתו בירושלים כתב יד של פירושו על חלק נוסף של מסכת ברכות, ושטרס יצא לאור, אך מלבד זה נראה שלא הספיק להמשיך במלאכה.

¹⁴ ראה לעיל, עמ' 10.

¹⁵ הרב גורן, ריאיון, משיב מלחמה, עמ' 20.

¹⁶ תרומת הגורן א' פורסם בשנת תשס"ה, ותרומת הגורן ב' עתיד להתפרסם בקרוב.

בפרק זה ייסקרו נושאים בולטים ביצירתו הענפה, אשר יש בהם כדי ללמד על משנתו בענייני הלכה והגות, תוך התמקדות בתמורות שידעה משנתו במשך השנים, בהיבטים המעשיים של תפיסותיו ובפסיקות ועמדות שיש בהן מן החדשנות והנועזות.

2. ענייני עם, ארץ ומדינה

הקו הייחודי אשר אפיין יותר מכול את פסיקתו והגותו של הרב גורן היה אמונתו העזה במפנה ההיסטורי החשוב שחל עם הקמת מדינת ישראל ותמיכתו במפעל הציוני ובמדינה. הוא ביקש להיות שותף בולט במהלך זה על ידי הענקת כלים הלכתיים להתפתחותה של המדינה, יציקת תוכן רוחני לדרכה ויצירת אופני ביטוי דתיים אשר יבטאו את השינוי ומשמעותו.¹⁷ הרב גורן לא היסס לבטא את גישתו זו בבמות שונות. בדיון פומבי שהתקיים בשנת תשכ"ו (1966) סביב נושא זה התבטא הרב גורן כי 'בדור הזה אנו זקוקים לתורה והלכה שתהיה להם גישה ממלכתית לבעיות ויחס חיובי למפנה ההיסטורי בעם היהודי עם הקמת המדינה'.¹⁸ הוא סבר שעל ההנהגה הדתית 'לשנות את גישתה הגלותית ולראות את העניינים בצורה יותר ממלכתית ואנושית',¹⁹ וכי 'הרבנות בארץ עם כל גדולתה ומאמציה, נמצאת במשבר, כיוון שהיא לא נגמלה עדיין מהמנטאליות הגלותית שהיתה בה בגולה... לא החדירה לעצמה את המפנה שחל עם תקומתה של מדינת ישראל ועם התחלת העידן הטכנולוגי'.²⁰

בהיותו הרב הראשי לצה"ל מימש הרב גורן הלכה למעשה את אמונתו שעל הדת לעצב את פני המערכות במדינה וייצר פתרונות הלכתיים אשר יאפשרו את התנהלותו התקינה של הצבא. הוא סבר שיש ליישם גישה זו בכלל תחומי החיים המדיניים, וכך ביקש לעשות בהיותו הרב הראשי לישראל. הוא התנגד להפרדה בין דת למדינה²¹ והאמין שניתן למצוא פתרונות לשילוב הרמוני בין אלה: 'אנו יכולים להצהיר קבל עם ועולם, כי קיימת אפשרות מלאה ללא כל סייג להשתית את אורח החיים במדינה על פי חוקי התורה וההלכה היהודית'.²²

עמדתו זו עוררה כלפיו תגובות קשות מצד העולם החרדי. וכך לאחר שבריאיון שהעניק לטלוויזיה הישראלית במרחשוון תשל"ב (1971) הביע את עמדתו שההלכה מסוגלת בזכות נצחיותה המבוססת על גמישותה לייצר פתרונות אשר יאפשרו חיים דמוקרטיים וחופשיים של עם ישראל בארצו, התכנסה בירושלים עצרת מחאה ובה הוקיע הרב בצאלאל זילטי את דבריו וטען כי 'יוצא מדבריו כי ח"ו נצחיותה של ההלכה היא בגלל גמישותה ולא מפני שהיא תורה מסיני'.²³

להלן ייסקרו נושאים בולטים הנוגעים לתקומת המדינה והתפתחותה, ואשר הרב גורן דן בהם בהרחבה לאור תפיסתו האמורה בדבר תפקידו של פוסק בעת הזאת.

¹⁷ מקומה החשוב של נקודה זו בעולמו ההלכתי וההגותי של הרב גורן עלה מדבריהם של כל המרואיינים שראיינתי במחקר זה ומדברי הספד שאמרו עליו תלמידיו ומקורביו לאחר פטירתו.

¹⁸ במה ליהדות ורוח, עמ' 17-19. הבמה ליהדות ורוח נוסדה על ידי ח"כ מרדכי-חיים שטרן על מנת ליצור מסגרת לבירור ולליבון של בעיות דת ויהדות וארגנה אספות פומביות וכנסים בנושאים אלו – על פי דברי הפתיחה לחוברת שתיעדה את הדיון שבו הופיע הרב גורן בצוותא עם בן-גוריון וד"ר נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי.

¹⁹ ידיעות אחרונות, 27 באוקטובר 1968, עמ' 10.

²⁰ הרצאה בפני סטודנטים באוניברסיטת בר-אילן, ידיעות אחרונות, 3 באוגוסט 1969, עמ' 27. וראה התבטאויות דומות בהרצאות אחרות, כגון הרצאה בסימפוזיון על 'הדת והמדינה' מטעם המחלקה לאקדמאים של מועצת פועלי תל-אביב-יפו, הצפה, 14 באפריל 1972, עמ' 8. כך הגדיר את גישתו ההלכתית גם גיסו, הרב שאר-ישוב כהן: 'גישתו ההלכתית המקורית היתה לגשת לדברים מנקודת מבט ממלכתית, ולא גלותית'. ערב זיכרון לרב גורן בבית כנסת 'קוממיות', תל-אביב תשס"ה.

²¹ ראה מאמרו 'הפרדת הדת מן המדינה בשבילי, כמוה כהפרדת הנשמה מן הגוף', עמ' 10-12.

²² 'בעיות המדינה לאור ההלכה', עמ' 11.

²³ זילטי, הרב, המערכה על שלמות התורה, עמ' 19-21.

2.1. מדינת ישראל בחזון הנביאים

2.1.1. השקפתו הלאומית

מראשית הקמת המדינה ואף קודם לכן התגלעו חילוקי דעות חריפים בין רבנים והוגים בדבר מעמדו הדתי של השלטון בישראל ויחסי הגומלין בינו לבין המערכת הדתית. יש שהעניקו משמעות דתית לשלטון בשל אמונתם שהקמת המדינה על מערכותיה היא חלק ממהלך גאולת ישראל וביקשו להשפיע עליה להתנהל על פי חוקי התורה. מנגד יש שסברו שהשלטון הוא מנגנון חילוני שיש לנתק בינו לבין הדת, ואף היו שראו בחומרה את הקמת המדינה על ידי שלטון חילוני כפרני וכפרו בסמכותו.²⁴

הרב גורן אימץ לעצמו כבר בגיל צעיר השקפת עולם תורנית לאומית, ולצד לימוד התורה השתתף במשימות לאומיות שעמדו על סדר היום, כנזכר לעיל. בהתאם לגישתו ההלכתית אשר התבססה, כאמור, בעיקר על דברי התלמוד והמשנה, הוא ביסס את עמדתו בדבר היחס לתקומת מדינת ישראל על דברי הגמרא (מגילה, יז, ע"ב) וקבע כי 'ימות המשיח' מורכבים משבעה שלבים או מ'שבע משימות': (1) כיבוש הארץ על ידי העם היהודי; (2) כינון שלטון יהודי עצמאי בארץ ישראל; (3) קיבוץ גלויות; (4) הקמת הסנהדרין הגדולה;²⁵ (5) בניין בית המקדש; (6) כינון שלום עולמי וביטול אמצעי הלחימה בעולם; (7) קבלת האמונה היהודית מרצון על ידי עמי תבל והתמסרות לחכמה ודעת.²⁶ הוא הבהיר שהקמת מדינת ישראל היא תקופת ביניים בין הגלות לימות המשיח, ועל פי התלמוד הירושלמי (ברכות ב, ד) בתקופה זו יש רשות לבנות את בית המקדש ולכונן את מלכות ישראל – הכנה לימות המשיח:

קיימת סמכות ואפשרות על פי התורה והנבואה לכונן מדינה עצמאית בארץ ישראל בזמן הביניים שבין הבית השני לתקופה המשיחית, ללא זיקה ישירה להגשמת החזון המשיחי, אלא שכל מדינה כזאת יכולה בסופו של דבר, על ידי התקדמות ותכנון מושלם על פי התורה להיות שלב ראשוני מכריע להגשמת החזון המשיחי של נביאי ישראל, בתקופה המשיחית. הדבר תלוי בהתנהגותה ובאורח חייה של המדינה וראשיה, ובהצלחותיה בקביעת המשימות הלאומיות והדתיות.²⁷

מכאן עולה שהרב גורן סבר שהגדרתה של המדינה כחלק מהחזון המשיחי אינה ודאית אלא תלויה במידה רבה בניהול אורחות חייה על פי התורה. בעניין זה יצוין שהגדרתו את תקומת מדינת ישראל במאמריו המוקדמים לפני מלחמת ששת הימים לא תאמה את ראייתם של הרב הרצוג ואחרים בתקומת המדינה 'אתחלתא דגאולה'.²⁸ הרב גורן הבהיר שמושג זה בתלמוד מוסב על המלחמות שלפני הגאולה ולא על כינון עצמאות ישראל בארצו.²⁹ יש הסוברים שנמנע מלהגדיר את מדינת ישראל 'אתחלתא דגאולה' משום שראה בתקומת ישראל הרבה יותר מזה והקנה לה מעמד שווה

²⁴ פירוט המחלוקות בסוגיה זו ראה וולצר, זהר ולורברבוים, המסורת הפוליטית, עמ' 336-363, סקירת עמדותיהם של הרב קוק, הרב הרצוג וישעיהו ליבוביץ.

²⁵ בתורת המדינה, עמ' 133, מופיע שלב נוסף לאחר שלב זה – שלב התשובה.

²⁶ תורת הפילוסופיה, עמ' 51. במאמר מוקדם משנת 1956 סידר הרב גורן את שלבי הגאולה: (א) הקמת סנהדרין; (ב) ביאת אליהו הנביא; (ג) ביאת משיח בן דוד; (ד) מלחמות וכיבוש ארץ ישראל; (ה) קיבוץ גלויות; (ו) בניין בית המקדש; (ז) מלחמת גוג ומגוג; (ח) תיקון העולם במלכות שד"י. אך גם במאמר זה הבהיר שייתכן שכיבוש הארץ ובניין בית המקדש יקדימו את השלבים האחרים – 'יסודות הגאולה'.

²⁷ 'מדינת ישראל כשלב בחזון נביאי ישראל', עמ' 8-11 (פורסם גם בתורת המועדים, עמ' 598-609).

²⁸ דדון, אתחלתא היא, עמ' רכד; דון יחיא, תפיסות, עמ' 75-93.

²⁹ 'גאולת ישראל לאור ההלכה', עמ' 6-15 (פורסם גם בתורת המועדים, עמ' 319).

לזה של מלכות ישראל שלפני חורבן הבית,³⁰ אולם ייתכן שיש בזה גם כדי להעיד על הספק שהטיל בהיותה של המדינה חלק מימות המשיח כל זמן שלא הוכחה עמידתה בשאר המשימות הדתיות בתקופה זו.³¹ לדברי הרב פירון, הרב גורן היה בטוח שעוד מעט תגיע הגאולה השלמה:

הוא ראה זכות מיוחדת ו'כבוד עולמי' להיות חלק מזה. הרבנות לא היתה פרנסה או עמדת כח

בשבילו, אלא הוא ראה אותה בצד האידיאי של להיות חלק ממסע שהולך לקראת הגאולה.

לדברי הרב פירון, הרב גורן הרבה להזכיר בשיחותיו לפני חיילים את ר' עקיבא אשר נתן גושפנקא דתית לבר-כוכבא וראה את עצמו כמי שביכולתו להעניק את הפן הרוחני לתקומה הלאומית של דורו.³²

במאמריו דן הרב גורן בתחומים שונים הכרוכים בתקומת מדינת ישראל, כגון השאלה העקרונית שהטרידה שומרי מצוות בעיקר בראשית דרכה של הציונות, אם אין בהקמת מדינה משום הפרת 'שלוש השבועות' שהשביע הקב"ה את ישראל והאומות (כתובות קיא, ע"א).³³ הרב גורן העלה ארבעה טעמים לדחיית תוקפן של השבועות מלהיות מכשול בפני תקומתה של מדינת ישראל, ובהם נימוק המסתמך על ר' חיים ויטאל בהקדמתו לספר 'עץ חיים', המציין שהשבועות תוקפן למשך אלף שנים בלבד.³⁴

הרב גורן דן בפרוטרוט במושג 'מדינה' ומשמעויותיו והבחין בין המדינה ביהדות למדינה על פי משנת הפילוסופים היוונים, בייחוד זו של אריסטו בספרו 'פוליטיקה'. הוא ציין שלושה הבדלים ביניהם:

1. המדינה הטבעית מתפתחת בהדרגה מבית לכפר, מכפר לאיגוד של כפרים וכו' עד למדינה המושתתת על ריכוז בטריטוריה, ואילו ביהדות הרעיון המדיני ניתן לאברהם בבת אחת: 'לך לך... ואעשך לגוי גדול', והוא שנתן את המסגרת להתגבשות השותפות המדינית המעשית שלא על בסיס טריטוריאלי.

2. במדינה של אריסטו יש הבדלי מעמדות בין בני חורין לעבדים, ואילו הרעיון המדיני היהודי מבוסס על חירות האדם באשר הוא ועל שוויון זכויות מלא לבני אדם בכל שטחי החיים והרכוש.

3. אריסטו ראה במדינה טבע של בני האדם ולכן הפרט נועד לשרת את האידיאה של המדינה. אבל השקפת היהדות היא שהמדינה אינה הייעוד והתכלית כי אם אמצעי לשרת את היחיד והאזרח ולהבטיח את חייו וזכויותיו.³⁵

יצוין שטענתו האחרונה, שעל פיה המדינה היהודית אינה ייעוד אלא אמצעי לשרת את היחיד שונה מהפרוש שהעניקו כמה מתלמידי הרב קוק לשיטתו, שעל פיה הגוף המדיני הוא בעל ערך וקדושה עצמאיים.³⁶ עם זאת ניתן לזהות הענקת ערך רב למסגרת המדינית גם בדבריו: 'קיום התורה לא מותנה, אלא גם מתבסס על קיומה של מסגרת מדינית לעם ישראל'.³⁷

³⁰ הכהן, הרב, משיב מלחמה, עמ' ד.

³¹ הרב גורן ציין בבמה ליהדות ורוח, עמ' 17: 'העם היהודי הוא עם במידה שהוא נאמן לתורתו... והיהדות דורשת מעשה, ומסירות נפש למען המעשה... התורה היא תכלית הקיום של כל החברה האנושית 'לתקן עולם במלכות שדי'.

³² הרב פירון, ריאיון.

³³ בנושא זה ננקטו כמה דעות, החל מדעתו של הרב יואל טייטלבוים, רבם של חסידי סאטמר, שלשיטתו השבועות שרירות וקיימות, ועד מי שהתעלמו מהשאלה. ראה פירוש בספרו של רביצקי, הקץ המגולה.

³⁴ ראה מאמרו 'אדמת הקודש ופיקוח נפש מנקודת מבט ההלכה', עמ' 5 (פורסם גם בתורת המדינה, עמ' 38-42); תורת השבת והמועד, עמ' 453-457.

³⁵ תורת הפילוסופיה, עמ' 19-21.

³⁶ קוק, הרב צבי-יהודה, שיחות, אורות, ב, עמ' 269.

³⁷ 'הפרדת הדת מן המדינה בשבילי כמוה כהפרדת הנשמה מן הגוף', עמ' 10.

הרב גורן הגדיר את האידאיה המדינית הטהורה לפי ההלכה והיהדות, ולשיטתו היא כוללת אלמנטים דמוקרטיים הן בכל הנוגע לבחירת המשטר על ידי העם הן בכל הנוגע לסמכות החקיקה בשטחי חיים נרחבים בנושאי הפרט, הלאום והמדינה הנובעים מבחירת העם. הוא הדגיש שהמשטר על פי תורת ישראל אינו תיאוקרטיה במובנה על פי מושגי העת העתיקה וימי הביניים, משום שחוקי התורה אוסרים השלטת כוהנים על העם ומחייבים הפרדה בין כוהני הדת ובין השלטון – המלך. עם זאת הבהיר שחוקי התורה שאינם משתנים מחייבים את השלטון ומסורים בידי הסנהדרין, אך הם משמשים רק מעין חוקת יסוד אשר מלבדה קיימת גם מערכת חוקים בתחום משפט המלוכה שנחקקה על ידי השלטון אשר קיבל את סמכותו מהעם. כך נהוג גם במדינות דמוקרטיות אשר מכוח חוקי המוסר הטבעי קיבלו עליהן חוקי יסוד בלתי משתנים.³⁸ הרב גורן בירר את סמכותה של ממשלת ישראל לחוקק חוקים וקבע שסמכות זו נובעת מהזכויות שהעניקה התורה למלך לתקן ולחוקק חוקים הנוגעים לתיקונה של המדינה ולסדרי חייה, ולכן הם חובה על פי דין תורה בתוקף משפטי המלוכה, ומכוח רצון העם לקבל עליו את הסמכות, כדברי הרמב"ם במשנה-תורה (הלכות מלכים, פרק ה, הלכה יח). אולם הרב גורן הדגיש שסמכות זו מותנית בהשתתפות החוקים על חוקי התורה ומילוי מטרות כפי שנקבעו בתורה, בנביאים ובכתובים.³⁹

2.1.2. יום העצמאות

הרב גורן ראה בקביעת מעמדו ההלכתי של יום העצמאות אבן בוחן ליחסם של זרמי היהדות למדינת ישראל:

תאריך היסטורי מכריע זה ויחסו של הציבור אליו, מהווה מבחן לגישות השונות של היהדות לפלגיה ולזרמיה, לקוממיותנו המחודשת כעם, וכמדינה עצמאית בארץ האבות.⁴⁰

לכן היות שתמך בכל מאודו בתקומת מדינת ישראל וראה ערך דתי רב בקיומה וביקש לקדם אותה למילוי ייעודיה הנבואיים באמצעות מציאת פתרונות אשר יאפשרו שילוב בין דת למדינה, ראה הרב גורן חשיבות רבה בהענקת צביון רוחני ליום העצמאות וסבר שיש להגדיר את יום העצמאות יום טוב ולקבוע בו אמירת הלל בברכה, שכן 'היא היוצרת את האוירה הנפשית החגיגית של הכשרת קדושת היום בכל חגי ישראל ומועדיו'.⁴¹ את עמדתו ההלכתית בעניין זה הוא ביסס על נס ההצלה במלחמת העצמאות והדגיש שהיה שונה מנסי ההצלה בגלות כיוון שהיה כרוך בכיבוש של ארץ ישראל, התחלת קיבוץ גלויות והקמת שלטון יהודי עצמאי. דבקותו של הרב גורן בעמדתו זו הייתה כה מוחלטת עד שהוא התבטא שיקבל עליו את הגיהנום של מי שחושש לומר הלל בברכה ביום העצמאות מחשש הגיהנום.⁴²

עוד סבר הרב גורן שיש לברך ביום העצמאות ברכת 'שהחיינו'. ביום העצמאות הראשון למדינת ישראל בשנת תש"ט (1949) ארגנה הרבנות הצבאית בראשותו טקס אשר כלל תהלוכה מרשימה לבית הכנסת ישורון במרכז ירושלים, ובתפילה בירך הרב גורן ברכת 'שהחיינו'. בתגובה להתנגדות

³⁸ תורת הפילוסופיה עמ' 30, 61. ראה עוד בעניין זה תורת המקרא, עמ' 364-365. הרב גורן הדגיש את תפקידו של הנביא בשמירת טוהר המידות של השלטון ובהגנה על זכויות הפרט לבל ייפגעו. שם, עמ' 49.

³⁹ 'דינא דמלכותא בישראל', עמ' 9-14 (פורסם גם במשנת המדינה, עמ' 75-84).

⁴⁰ 'יום העצמאות לאור ההלכה', עמ' פא-קד (פורסם גם בתורת המועדים, עמ' 568-597).

⁴¹ על הגישות השונות כלפי יום העצמאות ומנהגיו ראה ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות; בדבר אמירת הלל בברכה בלילה ראה תורת השבת והמועד, עמ' 419-431; בעניין אמירת הלל בברכה ביום ראה 'יום העצמות לאור ההלכה', עמ' פט-עז.

⁴² הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1968, אר"ג, הרצאות ומפגשים.

הגבאים הראה את עניבתו החדשה וטען כי 'אם על עניבה חדשה שלובש כל יחיד חובה לברך 'שהחיינו', כלל ישראל שקיבל מדינה חדשה על אחת כמה וכמה'.⁴³ הרב גורן נימק את אמירת הברכה בכך שהיא מבטאת את 'רננת הלב ושמחת הנפש של העם בכל חגיו, מועדיו ושמחותיו, ונותנת פורקן נפשי הולם ביותר לרחשי ההודיה המקננת בלב בעת חדוה'.⁴⁴

הרב גורן יישם את גישתו בבית הכנסת 'קוממיות אברהם' שייסד, ובו נערכו תפילות ודרשות ליום העצמאות בחגיגות רבה בנוכחות קהל רב והותירו רושם עז על המשתתפים בהן.⁴⁵ עמדתו של הרב גורן בדבר החשיבות לקבוע את יום העצמאות ליום חג באמצעות תפילות וברכות פורסמה כבר בשנים הראשונות להיותו הרב הראשי לצה"ל. לאחר מינויו לרב הראשי לישראל הוא ביקש לקבוע את מנהגי היום על פי שיטתו כפסק מחייב של מועצת הרבנות הראשית לישראל, היות שבעיניו קביעה של מוסד הרבנות הממלכתית עשויה להיות נדבך בהכשרתה של המדינה לגוף המממש את חזון הגאולה. ואלה דבריו בעניין זה:

החלטה היסטורית בעלת משמעות עצומה, מעל ומעבר לסדרי יום העצמאות עצמו. היא באה להורות על מהותה של השליחות הרוחנית וההלכתית העליונה שמדינת ישראל ממלאה ובכוחה לקבוע את מקומה של המדינה בהליכי החזון של נביאי ישראל.⁴⁶

ואולם לא כן הייתה עמדתו של עמיתו הרב יוסף בסוגיה זו: הוא קבע שאין לומר הלל בברכה ביום העצמאות, משום שנס ההצלה במלחמת העצמאות אירע רק ליושבי ארץ ישראל ולא לכל העם היהודי.⁴⁷ הרב גורן השיב לטענה זו שעל פי התלמוד והרמב"ם יושבי ארץ ישראל נקראים קהל, ואילו יושבי חוץ לארץ אינם נקראים בשם זה, ונימצאנו למדים שדינם של יושבי ארץ ישראל כדין כל קהל ישראל והצלתם וגאולתם היא הצלת העם וגאולתו.⁴⁸

התנגדותו הנחרצת של הרב יוסף לאמירת הלל בברכה והיסוסים של כמה מחברי המועצה לשנות את עמדת הרבנים הראשיים הקודמים שעל פיה יש לומר הלל ללא ברכה עלולים היו לשבש את פועלו של הרב גורן גם בנושא זה, אך הוא נאבק בעקשנות על דעתו. בשנה הראשונה לכהונתו אמנם ויתר ונמנע מלהביא את הסוגיה להחלטת מועצת הרבנות בשל ניסיונותיו להשיב את הרב יוסף לשיבות מועצת הרבנות,⁴⁹ אולם משחדל הרב יוסף להגיע לשיבות המועצה ונעדר מהן לחלוטין, הביא הרב גורן את ההצעה להחלטה וביקש לשכנע את חברי המועצה להכריעה בעדה. כאשר נוכח שהדעות בעניין זה חלוקות בקרב חברי המועצה התבטא הרב גורן כי 'זה ענין עקרוני, זה אצלי כל החיים'. הוא הבהיר שאם המועצה לא תקבע חיוב הלל בברכה, פירושו של דבר שיום העצמאות לא הוכר על ידי סמכות דתית, כיוון ש'הוספת לכה דודי וכמה מזמורי תהילים' אין בה די. בסופו של דבר לאחר היסוסים כבדים קיבלה מועצת הרבנות הראשית ברוב דחוק את עמדתו וקבעה שיש לומר הלל בברכה בלילה וביום, אף כי הוחלט תחילה שתוקף ההחלטה יהיה לשנה אחת בלבד.⁵⁰

⁴³ הרב גורן, הרצאה, בית אל. בסיום התפילה אף קרא הרב גורן תפילה מיוחדת ליום העצמאות – 'דבר התקומה'. ראה כ"ץ, הרבנות הראשית ויום העצמאות, עמ' 847. כ"ץ מציין שהרב הרצוג לא ראה בעין יפה את אמירת הברכה על ידי הרב גורן ומחה על זה בפני מועצת הרבנות הראשית.

⁴⁴ תורת המועדים, עמ' 591.

⁴⁵ נאמן, ריאיון.

⁴⁶ 'אמירת הלל בברכה ביום העצמאות', עמ' 3.

⁴⁷ יוסף, הרב עובדיה, יביע אומר, ו, סימן מא. על השקפתו הציונית המורכבת של הרב יוסף ראה לאו, מרן, עמ' 166-167; פיקאר, משנתו של הרב עובדיה, עמ' 149-155.

⁴⁸ תורת המועדים, עמ' 624-626.

⁴⁹ ידיעות אחרונות, 24 בינואר 1973, עמ' 4. על מערכת היחסים בין הרבנים ראה לעיל, עמ' 56.

⁵⁰ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ה בניסן תשל"ד, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית. ההחלטה נתקבלה ברוב של חמישה נגד ארבעה.

לאחר ישיבה נוספת הוחלט שהחלטה תחול גם בשנים הבאות.⁵¹ בהתאם להחלטה זו נדפסו לקראת שנת תשל"ד ושנת תשל"ה לוחות שנה מטעם הרבנות הראשית, ובהם נכתב שיש להוסיף לתפילות ברכת 'שהחיינו' והלל שלם בברכה. הפרסום עורר את התנגדותו של הרב יוסף,⁵² ולפיכך בשנים תשל"ו-תשל"ז פורסם שיש לומר הלל שלם בברכה וברכת 'שהחיינו', אך צוינה הסתייגותו של הרב יוסף, ולפיה יש לומר הלל ללא ברכה ואין לברך ברכת 'שהחיינו'. בשנים לאחר מכן, בעקבות ההתקרבות בין הרבנים, הושגה פשרה שעל פיה בין שנת תשל"ח ועד סיום כהונתם של השניים בשנת תשמ"ב צוין שהקביעה שיש לומר ברכת 'שהחיינו' והלל בברכה היא על דעת הרב גורן וחברי מועצת הרבנות הראשית בלבד, וכי דעת הרב יוסף היא לומר הלל ללא ברכה, ואין לברך ברכת 'שהחיינו'.

קהילות בארץ ובחו"ל קיבלו את הכרעתה של מועצת הרבנות הראשית ופרסמו סידורים מיוחדים ליום העצמאות, ובהם הלל שלם בברכה וברכת 'שהחיינו'.⁵³ עם זאת בעקבות המחלוקת בין הרבנים הראשיים בסוגיה זו התעוררו מחלוקות בכמה קהילות בדבר האופן שבו ראוי לנהוג. כך הגיעה לפתחו של הרב גורן שאלה שהתעוררה בכפר סבא בעקבות סירוב רב העיר לומר הלל בברכה ביום העצמאות בטענה שהרבנות הראשית עצמה נחלקת בעניין זה.⁵⁴ הרב גורן השיב שמועצת הרבנות הראשית החליטה על פי דעת הרוב שיש לומר הלל בברכה, ועל רב העיר הממונה מטעמה לקבל את הכרעתה כדעת תורה. הוא הדגיש שכפירה בהוראתו זו עלולה ליצור אנדרלמוסיה והבהיר שאיש פרטי רשאי לנהוג על פי שיקול דעתו, אך משקיבל עליו משרה ציבורית, עליו לקבל את דעת הממונים עליו, ובמקרה זה – מועצת הרבנות הראשית.

במשך השנים פסק הרב גורן בעניינים הנוגעים ליום העצמאות ומעמדו, ובין השאר עיגן בפקודות המטכ"ל את ההיתר לחיילים להתגלח ביום זה לאחר שהתייעץ עם הרב צבי-פסח פרנק, רבה של ירושלים באותם ימים, אשר אמר לו שלא רק לחיילים מותר אלא גם לכלל ישראל.⁵⁵ על סמך פסיקתו זו של הרב פרנק פסקה אף מועצת הרבנות הראשית בנשיאות הרב גורן שמותר להתגלח ביום העצמאות.⁵⁶

בעניין יום העצמאות החל בשבת ושבתחילה נדחה ליום א' (ו' באייר) על פי חוק המדינה קבע הרב גורן שיש לקיים את סדרי התפילה המיוחדים ליום העצמאות בשבת ולדחות ליום א' את הסעודה החגיגית ושאר מנהגי החג הכרוכים בחילול שבת.⁵⁷ בשנה אחרת הוחלט להקדים את יום העצמאות החל בשבת ליום חמישי (ג' באייר), והרב גורן נוכח שלא ניתן להפריד בין החגיגות ברחבי המדינה

⁵¹ סיכום ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ג' באלול תשל"ד, בתוך מאורות, 1, עמ' 130. לאו מציין שהרב גורן קבע את סדרי התפילה בעצמו ללא החלטה מסודרת של מועצת הרבנות הראשית (לאו, מרן, עמ' 164-165). אולם עיון בפרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית מתקופה זו מעלה שהרב יוסף נעדר בשיטתיות מדיוני המועצה, ובכלל זה מהדיונים שעסקו בסדרי התפילה ביום העצמאות, וכי המועצה נאלצה לקיים דיון בהיעדרו, ואכן קיימה דיון מסודר ומפורט בסוגיה זו.

⁵² ידיעות אחרונות, שבת, 6 בספטמבר 1974, עמ' 9.

⁵³ למשל הקיבוץ הדתי, אשר החליט המועצה עיגנה את אשר היה נהוג בו גם קודם לכן. ראה להלן, עמ' 174. וראה סדר התפילות ליום העצמאות ויום ירושלים לפי הוראת הרבנות הראשית לישראל, הישיבה דפלטבוש, ברוקלין, ניו-יורק תשל"ו. בראש הסידור נדפס מכתבו של הרב גורן לישיבה מיום כ"ח בתמוז תשל"ה: 'שמחתי ונהנתי על שקבלתם עליכם את הוראת הרבנות הראשית לישראל שקבעה לומר בליל חג העצמאות וביומו הלל וברכה בשם ומלכות... וכן לברך ברכת שהחיינו בליל חג העצמאות'. הרב גורן תמך לאחר מכן ביזמות נוספות להוצאת סידורים מיוחדים ליום העצמאות וכתב מכתב הסכמה חס לסידור יום העצמאות שיצא בשנת תשנ"א על ידי הרב אורי שרקי. שרקי, הרב, סידור בית המלוכה.

⁵⁴ הרב גורן לזאב גלר, ראש עיריית כפר סבא, 31 באוקטובר 1974, אר"ג, התכתבויות עם ראשי עיריות ומועצות מקומיות.

⁵⁵ הרב גורן, הקלטות; ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, עמ' 23.

⁵⁶ ח' וינברג, מזכיר הרב גורן, לעיתון מעריב, 8 ביוני 1976, אר"ג, שונות. על דעות פוסקים בסוגיה זו ראה רקובר, הלכות יום העצמאות, עמ' שלא-שמ.

⁵⁷ יום העצמאות שחל בשבת, עמ' 135-142 (פורסם גם בתורת השבת והמועד, עמ' 432-446).

לתפילות בבתי הכנסת, ולפיכך קבעה מועצת הרבנות הראשית בנשיאותו שכל הנהוג ביום העצמאות, ובכלל זה ברכת 'שהחיינו', הלל ושאר תפילות היום, יוקדם אף הוא ליום חמישי.⁵⁸ עם זאת פסקה מועצת הרבנות הראשית בראשותו שביום חמישי שלפני השבת שבה חל יום העצמאות אין לומר 'תחנון', ובשבת עצמה יש לנהוג כבשבתות ראש חודש וחגים ולא לומר 'אב הרחמים' ו'צדקת צדק'.⁵⁹

על דיני אבלות ביום העצמאות גרס הרב גורן שדינו של יום זה כדין פורים: אמנם אין הוא מפסיק את ה'שבעה' כשאר חגי ישראל, אולם אפשר שלא לנהוג בו מנהגי אבלות של שבעה.⁶⁰ עוד קבע שדין אמירת הלל ביום העצמאות כדין אמירת הלל בחנוכה, לכן אין לאמרו בבית האבל, והאבל עצמו ודאי שלא יאמר הלל. לדבריו, אבל בתוך השלושים חייב להשתתף בתפילות יום העצמאות ויום ירושלים אך לא יסתפר. הרב גורן התיר לאבלים להשתתף בסעודות יום העצמאות ויום ירושלים ובלבד שלא ינגנו בכלי נגינה במקום.⁶¹

הרב גורן אף חיבר בשנת תשל"ח (1978) הגדה של יום העצמאות במלאת שלושים שנה למדינה על מנת 'לתת לחג העצמאות מימד רוחני-לאומי ולשבצו בהליכי חזון הגאולה של העם היהודי, וברציפות ההיסטורית שלו, ומטרתה המעשית לקבוע מסגרת משפחתית אחידה לחג העצמאות'.⁶² סדר ההגדה כלל ברכת 'שהחיינו', שתיית כוסות יין, הדלקת נרות במנורה, אכילת פירות משבעת המינים, הנפת דגל ישראל, קריאת פרקי הבטחת הארץ בתורה, סיפור 'מאורעות הגבורה של מדינת ישראל וניסי ה' שהביאו לשחרור הארץ ולתקומת העם והמדינה' וקטעי שירה.⁶³ היזמה לא זכתה לפרסום בארץ, אך על פיה פרסמה באותה שנה 'המועצה המייעצת הרבנית' של 'המגבית היהודית המאוחדת' (UJA) בארצות הברית הגדה של יום העצמאות. הרב גורן הקדים למהדורה האנגלית הקדמה משלו.

2.1.3. תמורות בהשקפתו הלאומית

2.1.3.1. בעקבות מלחמת ששת הימים

בהשקפתו הלאומית של הרב גורן ניתן לזהות תמורות בעקבות מלחמת ששת הימים ותוצאותיה. כאמור, בראשית ימיה של המדינה לא נקט הרב גורן את המושג 'אתחלתא דגאולא' להגדרת מעמדה, אולם לאחר מלחמת ששת הימים נזקק אף הוא למונח זה:

ואכן במלחמת ששת הימים, כאשר ראינו עין בעין את נסי ה' ונפלאותיו, כאשר שחררנו את עיר האלקים ומקום מקדשנו ושריד תפארתנו, החלה נבואתו של יחזקאל להתגשם, בהתקדש שם

⁵⁸ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ה בניסן תשל"ז, אמ"י, גל 43552/4. ברם יצוין שהרב גורן, משפחתו וקהילת בית הכנסת 'קוממיות אברהם' שייסד הוסיפו לומר הלל בברכה בתאריך הכרזת המדינה בה' באייר גם כאשר חל בשבת. גורן, רמי, ריאיון.

⁵⁹ הצפה, 26 באפריל 1974, עמ' 1.

⁶⁰ תרומת הגורן, ב, עמ' 344 – תשובה מיום ח' בסיוון תשל"ה.

⁶¹ תשובה בעניין אבל ביום העצמאות, ב' באדר ב' תשמ"א, אר"ג, שאלות בהלכה.

⁶² הקדמה להגדה, אר"ג, ללא תיק. סקירה על אודות הגדת הרב גורן והגדות נוספות ליום העצמאות ראה אצל אסא כשר, 'שלוש הגדות ליום העצמאות', אתר אוניברסיטת תל-אביב.

⁶³ ביטוי דתי נוסף לעמדתו הלאומית ניתן בתמיכתו בהוספת כוס חמישית לליל הסדר כנגד הפסוק 'והבאתי אתכם אל הארץ'. הוא סבר שיש להחזיר כוס זו אשר בטלה עם גלות ישראל: 'כעת עם שחרורה המחודש של ארץ ישראל וקבוץ הגלויות לארצנו הקדושה, מן הדין להחזיר עטרת הכוס החמישית ליושנה... ולומר עליו הלל הגדול'. 'הקדמת הגדת הכוס החמישית', 23 באפריל 1979, אר"ג, הסכמות ומכתבי המלצה; 'הכוס החמישית', תורת השבת והמועד, עמ' 145-151.

שמים ושם ישראל לעיני עמים רבים בעולם, ובהקבץ נדחי ישראל... היתה בזה משום **אתחלתא של תהליך הגאולה**, עד אשר נזכה לגאולה השלמה במהרה בימינו.⁶⁴

הוא סבר שההצלחות הגדולות במלחמת ששת הימים הוכיחו שמדינת ישראל אכן מממשת את ייעודה הרוחני, ואפשר לראות בה שלב בהגשמת החזון המשיחי של נביאי ישראל. את שלוש המלחמות שהשתתף בהן עד לאותה עת הגדיר –

שלוש המלחמות הן בדרגת מלחמת מצווה. הראשונה [מלחמת השחרור] – מצוות תקומת ישראל, השנייה [מלחמת קדש] – הבטחת קיום ישראל, ואילו השלישית [מלחמת ששת הימים] – הגשמת חזון נביאי ישראל.⁶⁵

תקיעת השופר על ידי הרב גורן ברחבת הכותל לאחר שחרור המקום ביטאה את תפיסתו זו. בתשובה לשאלה מדוע תקע בשופר במעמד זה הוא הבהיר שעשה כן על פי האמור בתורה: 'וכי-תבאו מלחמה בארצכם... וְהִרְעַתְם בַּחֲצֹצְרוֹת' (במדבר י, ט), ועל פי דברי הנביא: 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול' (ישעיהו כז, יג), ועל פי המשנה: 'בכל יום היו שם עשרים ואחת תקיעות במקדש' (סוכה ב, ה).⁶⁶ מכאן שהוא ראה בתקיעתו מעין תקיעת שופרו של משיח אשר בישרה את האפשרות לחידוש עבודת המקדש.

לאחר מלחמת ששת הימים הרבה הרב גורן להתבטא באמירות אשר הבהירו את תחושתו שחזון ימות המשיח הולך ומתממש. בתפילה שקיים הרב גורן בכותל בשבת הראשונה שלאחר שחרור ירושלים דווח בעיתונות שהוא קרא 'יהודים, יהודים, אנו בתקופת המשיח'.⁶⁷ בטקס פתיחת 'מסע התעוררות' באותה שנה אשר התקיים ברמת הגולן אמר הרב גורן:

האורות הגדולים – אורות ישראל – המאירים את רמת הגולן אשר שמשה בעבר הלא רחוק קן למרצחים סוריים, אשר התנכלו ליישובי ישראל, מעידים על פעמי הגאולה השלמה הנשמעים היטב במדינתנו בגבולותיה המחודשים. תחושת הגאולה והפדות חייבת לעורר בעם תנועה גדולה של שיבה אל מעיינות הרוח, כדי להתכונן כראוי לקראת התגשמותו המלאה של חזון נביאי ישראל.⁶⁸

לקראת פסח תשכ"ח (1968) פרסם הרב גורן הודעה בעיתונות ובה הדגיש שחל שינוי רב-משמעות בהיסטוריה היהודית, שכן לראשונה נחוג ה'סדר' במחנות ובמוצבי צה"ל בשטחי ישראל המקודשים ביותר ששחררו במהלך המלחמה, 'לאחר 3280 שנה שהוא לא נחוג באזור סיני וים סוף'.⁶⁹ ביטויים כגון 'הגאולה השלישית מובטחת לנו... ומי שאינו מאמין בכך... ככופר בכל התורה כולה'⁷⁰ וחזון אחרית הימים מתקרב להגשמה⁷¹ היו שגורים בפיו באותה עת.⁷²

⁶⁴ 'מצוות קידוש השם לעיני הגויים לאור ההלכה', תורת השבת והמועד, עמ' 390.

⁶⁵ תורת המדינה, עמ' 470-471, וביתר פירוט: הרב גורן, הרצאה, בית אל; בן שאול, האלופים, עמ' 98-99. עדות לתחושות שקיננו בלבו של הרב גורן ובלב רבים בעיצומה של המלחמה שהיא עשויה להוות שלב מכריע בחזון המשיחי ניתן למצוא בכתבה שהופיעה בעיתונות ערב הפריצה לעיר העתיקה: 'המשיח רכוב על טנק דוהר אל הר הבית'. הכתבה ייחסה לצה"ל דמות משיח לובש מדים והזכירה בעניין זה את הרב גורן היושב מול חומת ירושלים, פניו קורנות מאושר, ובידו ספר התורה. הכתב ציין כי 'בכך ביטא רגשי ליבם של חיילים ואזרחים אשר קדושת ירושלים טבועה בדמם'. מעריב, 7 ביוני 1967, עמ' 2.

⁶⁶ הרב גורן לדי גרוסברגר, 'י"ט בכסלו תשמ"ב, אר"ג, שונות. ראה להלן נספח שלישי, עמ' 223.

⁶⁷ ידיעות אחרונות, 11 ביוני 1967, עמ' 6. הוא ביקש לקיים תפילה מצומצמת, משום שטרם פונו הבתים הערביים ששכנו סמוך לכותל, אך למקום הגיעו אלפי יהודים. הרב גורן, הקלטות.

⁶⁸ הצ'פה, 7 בספטמבר 1967, עמ' 1.

⁶⁹ הצ'פה, 12 באפריל 1968, עמ' 2.

⁷⁰ ידיעות אחרונות, 10 במאי 1968, עמ' 20.

⁷¹ ידיעות אחרונות, 27 באוגוסט 1968, עמ' 23.

⁷² לימים הבהיר הרב גורן: 'אחרי מלחמת ששת הימים... חשבתי שהנה אנחנו עומדים כבר לקראת הגאולה השלישית האמיתית של עם ישראל'. הרב גורן, הרצאה, בית אל.

הרב גורן לא הסתפק בהצלחות הצבאיות במלחמת ששת הימים אלא ציפה שעתה יהיה מהפך רוחני בולט על פי עמדתו ששלבי הגאולה הבאים לאחר כיבוש, שלטון וקיבוץ גלויות הם הקמת הסנהדרין ובית המקדש. לימים הוא ציין כי 'שחרורו של הר הבית במלחמת ששת הימים בחסדי ה' ע"י צבא הגנה לישראל, עורר בלב כל יהודי נאמן לעמו, לתורתו ולארצו, צפיות למהפך רוחני דתי ולאומי'.⁷³ הוא סבר שמלחמת ששת הימים ושחרור המקומות הקדושים ושטחי ארץ ישראל חשפו את נקודת האמונה שבלבו של העם היהודי, וכי כעת נפתח פתח לשיבת העם לארצו. בריאיון שהתקיים עמו ימים ספורים לאחר סיום המלחמה הוא התבטא:

זלזלנו כולנו בנוער שלנו, חשבנו את צעירינו לקלי דעת ולחסרי אמונה. ליד הכותל המערבי, דקות אחדות לאחר שהגענו אליו לאחר 19 שנה נוכחתי בגודל הטעות. הצעירים הנהדרים האלה, שרבים מהם אינם דתיים כלל, נישקו את ספר התורה שבידי. החלו בוכים כילדים רכים. אחדים מהם השקיעו את ראשם בכותל- ובכיים היה כשל נערים תועים, שמצאו את שביל האמונה.⁷⁴

הגדרת מצבה הרוחני של מדינת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים, כפי שהוא ראה אותו, הובילה את הרב גורן לבקש פתרונות לבעיות שהתעוררו בשנים אלה על מנת לקדמה לשלב הבא במימוש חזון הגאולה. בהרצאה שנשא בקונגרס הציוני הכ"ח בשנת תשל"ב (1972) ציין הרב גורן שהציונות מימשה חלק מיעודה להוות מכשיר להגשמת חזון הגאולה השלישית עם הניצחון במלחמת ששת הימים ופתיחת שערי היציאה ליהודי רוסיה אך הוסיף וציין את הסכנות הצפויות כעת למפעל הציוני: הסכנה הביטחונית, סכנת ההתבוללות והסכסוכים הפנימיים בחברה הישראלית על רקע חברתי, סוציאלי ודתי. הוא הציע את הפתרונות האלה: לבעיה הביטחונית – 'צה"ל בעזרת ה'; לסכנת ההתבוללות – הרחבת החינוך היהודי המושרש ומעוגן בתורה ובאורח חיים דתי ועידוד העלייה לארץ ישראל; לסכסוכים הפנימיים – 'הקמת גשרים של הבנה ואהבה הדדית בין כל הסקטורים'.⁷⁵

עם זאת הרב גורן קבע שאין לומר הלל בברכה ביום שחרור ירושלים, בניגוד לקביעתו בעניין יום העצמאות, היות שלמרות הניצחון הגדול וההישג הרוחני העצום שהיה במלחמת ששת הימים עם ישראל לא היה נתון בסכנת השמדה פיזית כפי שהיה במלחמת השחרור, ומכאן שלא היה נס פיזי של 'הצלה מחיים למוות', לכן אין הצדקה לברך על ההלל.⁷⁶ הוא עצמו אמר הלל בברכה רק בעת שחרור הכותל. דעתו בעניין זה הייתה שונה מדעת הרבנים הראשיים אשר קבעו שיש לומר הלל בברכה בתפילת שחרית של יום ירושלים.⁷⁷ עם זאת מועצת הרבנות הראשית בראשותו לא שינתה מהחלטותיה בעבר והורתה שיש להמשיך ולומר הלל שלם בברכה בתפילת שחרית של יום ירושלים ולהימנע מאמירת תחנון.⁷⁸

⁷³ הר הבית, עמ' 5.

⁷⁴ ידיעות אחרונות, 22 ביוני 1967, עמ' 9.

⁷⁵ הרב גורן, נאום בפני הקונגרס הציוני הכ"ח, ינואר 1972, אר"ג, מאמרים בנושאי דת ומדינה, יהדות וציונות.

⁷⁶ כך השיב לשאלה שהופנתה אליו בעניין זה. הרב גורן להנהלת בני עקיבא בצפון אמריקה, 11 באפריל 1975, אר"ג, שאלות בהלכה.

⁷⁷ הודעה לעיתונות מטעם הרבנות הראשית, כ"ד באייר תשל"ב, אמ"י, גל 444/7. פירוט בדבר עמדתה של הרבנות הראשית בעניין זה לאורך השנים ראה כ"ץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים, עמ' 970-992.

⁷⁸ הצפה, 6 במאי 1975, עמ' 1. כ"ץ טוען שכאשר התמנה הרב גורן לרב ראשי הוא החל לומר הלל בברכה ביום זה על מנת שלא לחלוק על קודמיו (כ"ץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים, עמ' 984, הערה 40). אחר כך הוסיפה מועצת הרבנות הראשית בראשותו אמירת הלל לא שלם וללא ברכה בערב. הצפה, 19 במאי 1982, עמ' 1.

על יום ירושלים החל בערב שבת קבע הרב גורן בשנת תשל"ה (1975), שיש להקדים את החגיגות ליום חמישי כדי למנוע חילול שבת המוני, אך את התפילות המיוחדות, בכללן 'הלל', יש להשאיר על כן ביום שישי.⁷⁹

2.1.3.2. בעקבות ההידרדרות הלאומית, המוסרית והחברתית

שנים ספורות לאחר מלחמת ששת הימים זיהה הרב גורן סימנים להידרדרות רוחנית במדינת ישראל במקום הפריחה שציפה לה. בהרצאותיו הוא ביטא את הבחנתו וציין שמלחמת ששת הימים התאפיינה בהתעלות רוחנית גבוהה ובגילויי גבורה ועצמה גדולים מאוד, אך המאורעות האפורים שבאו לאחר מכן האפילו על האור הגדול, והשקט בגבולות והעלייה ברמת החיים עלולים להביא לנטייה אחרי פיתויים והתנערות מעול תורה ומצוות עד כדי 'איבוד סגולתנו כעם נבחר'.⁸⁰

הרב גורן חשש שהמדינה תנקוט מהלכים אנטי-הלכתיים וכך תשיל מעליה, על פי שיטתו, את ההישג הרוחני שהשיגה במלחמת ששת הימים. כאמור, הוא הדגיש שסמכותם של חוקים הנקבעים על ידי השלטון בישראל מותנית בהסכמת הציבור לשלטון ובתנאי 'שהם לא יסתרו את חוקי התורה חס וחלילה'. לדבריו, על אף היות ישראל מדינה דמוקרטית אין עקרון הדמוקרטיה יכול לחול על חוקי יסוד מקודשים של תורת ישראל 'המהווים את שורש נשמתו של העם ואת תוכן ייחודו הנצחי על פני העולם כולו'.⁸¹ הרב גורן קבע כי 'אם המדינה תחליט נגד התורה, זה יהרוס לי את כל חלום שיבת ציון'.⁸²

כאמור, הרב גורן קיווה שהמדינה לא תסתפק בשמירה על החוקים הדתיים הקיימים ובמניעת התנגשות בין המדינה להלכה אלא תחתור למטרות נעלות מזה, שהן מימוש המשימות של עם ישראל לקראת ימות המשיח:

המדינה כמסגרת של שלטון יהודי סוברני בארץ ישראל, יש לה מעמד הלכתי בר-תוקף, וישנם תפקידים הלכתיים מוגדרים שעליה לבצע. יותר נכון, משימות משיחיות או כמעט משיחיות המוטלות עליה לבצען.⁸³

אך הרב גורן התאכזב כאשר נוכח שאין התקדמות של ממש במישור הרוחני. בשנת תשל"ח (1978), במלאת שלושים שנה לקיומה של המדינה, הביע הרב גורן צער על שלמרות כמה הישגים בתחום הדת אשר 'מגדירים את ייחודה של מדינת ישראל במשפחת העמים כמדינה יהודית רוחנית', עדיין לא התגשם העיקר – התעלות המדינה בתחום הרוחני, ברוח חזון ימות המשיח של נביאי ישראל. הוא הדגיש שלצער מדינת ישראל השתבצה במסגרת חילונית ללא שאיפות רוחניות.⁸⁴

ואם דרכה של המדינה לאחר מלחמת ששת הימים אכזבה אותו, הרי **מלחמת יום הכיפורים** וההידרדרות הרוחנית והלאומית שבאה בעקבותיה הכו בו קשות.⁸⁵ מלחמה זו סתרה את אמונתו שמלחמת ששת הימים, שנועדה להוביל לשלב הרוחני בגאולה, היא האחרונה שבמלחמות.

⁷⁹ הרב גורן ליוסף גולדשמידט, סגן ראש עיריית ירושלים, 26 בינואר 1975, אר"ג, תשובות בהלכה; פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ו באייר תשל"ו, אמ"י גל 43551/5.

⁸⁰ נאום בעצרת השנתית של ה'מדרשיה' בהיכל התרבות בתל-אביב. הצפה, 6 במרס 1972, עמ' 1.

⁸¹ 'לבעיות דת ומדינה', עמ' 135. הוא קבע שיש להפעיל את כל האמצעים הממלכתיים על מנת להבטיח את קיום התורה.

⁸² הארץ, מוסף שבת, 20 באוקטובר 1972, עמ' 37.

⁸³ 'תורה ומדינה', עמ' כז.

⁸⁴ 'לבעיות דת ומדינה', עמ' 133-139.

⁸⁵ חנן פורת ציין בריאיון את ביקורו של הרב גורן אצל פצועי הקרבות ואת התחושות הקשות שביטא בעקבות המלחמה.

ואולם הרבנות הראשית בראשותו קבעה שיש להמשיך לומר הלל בברכה ביום העצמאות אף לאחר מלחמת יום הכיפורים.⁸⁶ עם סיום תפילת יום העצמאות שהתקיימה בהיכל שלמה לאחר המלחמה אמר הרב גורן: 'על דעת הקהל ועל דעת האמת הצרופה הנני מצהיר שמלחמת יום הכיפורים לא הייתה אלא שלב נוסף בהגשמת החזון של גאולת ישראל'.⁸⁷ ברם לאחר מכן, בעקבות שינויים שחלו בתפיסות ערכיות בקרב חלקים נרחבים בחברה הישראלית בשל הקושי להתמודד עם תוצאות המלחמה והרצון להימנע ממלחמה נוספת,⁸⁸ ראה הרב גורן במלחמה הנדונה את תחילת ההתנערות של החברה הישראלית מהישגי מלחמת ששת הימים וחזר והביע את אכזבתו מתהליכים אלו. בתשובה לשאלה מדוע אין עורכים שינויים בתפילות בעקבות הצלחות מלחמת ששת הימים השיב הרב גורן שאכן לאחר שחרור הר הבית, ירושלים ויהודה ושומרון במלחמת ששת הימים האמין ש'חזון כל הדורות מתגשם לעינינו', ומשום כך שילב שינויים בתפילות שיבטאו את אמונתו זו.⁸⁹ אולם חזר בו ממחשבתו זו בשל ההתדרדרות שחלה בערכיה של ההנהגה והחברה בישראל:

אודה ולא אבוש כי לאחר מלחמת יום הכיפורים העקובה מדם, כשחלה התדרדרות מוסרית, מורלית ולאומית בעם ובמדינה, ולאור ההכרה בעם הפלשתינאי מצדנו וההכנות הנעשות כאן לקראת הסגרת חלק גדול מארץ מכורתנו ומנחלת אבותינו לערבים ולפלשתינאים, ורבים הסימנים והחששות שגם 'על ירושלים וְדו גורל' כנבואת עובדיה (א, יא), אינני רואה סיבה לשנות דפוסים קיימים, כל עוד שמורגשת נסיגה בכל המישורים והעתיד לוטה בערפל.⁹⁰

בערוב ימיו התחדדה בו תחושה זו על המציאות הישראלית, בייחוד לאחר שנאלץ שלא ברצונו לפרוש מכהונת הרב הראשי לישראל אשר באמצעותה ביקש להשפיע על המדינה, והוא התבטא בביטויים כגון 'החיים במדינה הופכים לבלתי נסבלים';⁹¹ 'בא לי לצאת ולזעוק בראש כל חוצות גיוואלד שומו שמים. מה עוללו למדינתנו, לאן התדרדרנו מבחינה לאומית, מוסרית, דתית ואנושית'.⁹² ובתגובה לדברי הרב שך שבשל ריבוי חילולי השבת ואכילת חזיר עלול לבא אסון על ישראל כדוגמת השואה הגיב הרב גורן בהסכמה:

ההתרחקות שלנו מערכי תורה ויהדות הגיעה למימדים נוראים... אני מסכים עקרונית עם דברי הרב ש"ך. שכן אין לנו שום חוזה עם השמיים שהם יגנו תמיד על העם היהודי. הבה נזכור את התוכחה בתורה, שלצערי הגדול נתממשה בשואה בצורה הקשה ביותר. אין עם יהודי בלי שבת, כשרות, יום כיפור ואמונה בה'.⁹³

לאחר החתימה על הסכם אוסלו על ידי ממשלת רבין בשנת תשנ"ג (1993) הביע הרב גורן בחריפות את דעתו שחלה פגיעה במעמדה של מדינת ישראל כמגשימה את הגאולה:

היתה תקופה שגם המדינה היתה קודש בעיני. שראיתי בה ביטוי להתגשמות חזון הנביאים. מאז ההסכם, אני לא רואה את זה יותר. כי מחלקים אותה לשניים ומסגירים אותה לגויים.⁹⁴

⁸⁶ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ה בניסן תשל"ד, אמ"י גל 43552/1; הודעת מועצת הרבנות הראשית לעיתונות, כ"ה בניסן תשל"ד, אמ"י גל 43552/5.

⁸⁷ ראה עיתוני התקופה, 26 באפריל 1974.

⁸⁸ הרחבה בדבר התחושות בציבור הישראלי בעקבות מלחמת יום הכיפורים והשפעתן על תהליכים לאחר מכן במדינת ישראל ראה הכטר, מיתוסים פוליטיים, עמ' 62-80.

⁸⁹ ראה פירוט השינויים שהכניס לתפילה להלן, עמ' 150.

⁹⁰ הרב גורן לפרופ' לוי יצחק רבינוביץ', פרופסור למדעי היהדות באוניברסיטה של יוהנסבורג, ט"ו במרחשוון תשל"ט, תרומת הגורן, א, עמ' 333-334.

⁹¹ ידיעות אחרונות, שבת, 10 בינואר 1986, עמ' 19.

⁹² פינת עמדה בקול ישראל, 7 בפברואר 1988.

⁹³ ידיעות אחרונות, 24 שעות, 26 בדצמבר 1990, עמ' 11.

⁹⁴ מעריב, מוסף שבת, 24 בדצמבר 1993, עמ' 6.

בשנת תשנ"ד (1994) הוא שב ופרסם מאמר המבהיר שאין להגדיר את מדינת ישראל 'אתחלתא דגאולה'.⁹⁵ לקראת יום העצמאות בשנה זו⁹⁶ השתתף הרב גורן בפגישת רבנים בחברון ודן עמם אם להוסיף ולחגוג את יום העצמאות.⁹⁷ בפגישה זו, שהשתתפו בה הרבנים המקומיים, הוכרע שלמרות הקושי יש להמשיך ולחגוג את יום העצמאות בתקווה ש'גזירות הממשלה יעברו מהעולם'.⁹⁸ בריאיון שהתקיים עמו באותה עת ציין: 'אילו הייתי רואה אז כשתקעתי בשופר ליד הכותל ב-67 לאן עתידה המדינה להגיע כעבור 27 שנה, הייתי קורע קריעה בבגד ולא תוקע תקיעה גדולה'.⁹⁹

2.1.4. סיכום

עמדתו הלאומית של הרב גורן ידעה תמורות במשך השנים. בראשית ימיה של המדינה הוא הגדיר את מעמדה מעמד ביניים בין תקופת הגלות לימות המשיח וסבר שאם תמלא המדינה את ייעודיה הדתיים, הרי היא תעיד על עצמה שהיא מממשת את חזון הנביאים. בצד המעשי השתתף הרב גורן במשימות לאומיות וסבר שיש לפעול על מנת לקדם את המדינה להיות המממשת של חזון הגאולה. כחלק מהשקפתו זו הוא סבר שיש לומר הלל בברכה ביום העצמאות ובזה להעיד על הנס הגדול שאירע בעת הקמת המדינה ולתרום להענקת הממד הרוחני לקיומה. במלחמת ששת הימים ובשחרור המקומות הקדושים ראה הרב גורן הוכחה שהמדינה אכן ממלאת את ייעודיה הרוחניים, ולפיכך קבע שהיא 'אתחלתא דגאולה'. הוא ציפה שלאחר מלחמת ששת הימים תהיה גם מהפכה רוחנית אך עקב בדאגה אחר ההתדרדרות הרוחנית, החברתית והלאומית שזיהה בשנים אלה, בייחוד לאחר המכה המוראלית הקשה שספגה החברה בישראל לאחר מלחמת יום הכיפורים. בעקבות הסכמי אוסלו שנחתמו לקראת סוף ימיו הביע הרב גורן ספקות בדבר מעמדה של המדינה במימוש חזון הנביאים אך הוסיף להחזיק בעמדתו שיש לחגוג את יום העצמאות ולהתפלל לשיפור בהתנהלותה של המדינה.

2.2. צבא וביטחון

בהיותו הרב הראשי לצה"ל שימש הרב גורן במשך שנים רבות הפוסק הראשי בשאלות ההלכתיות שהתעוררו במהלך הפעילות השוטפת בצבא. לעתים קרובות היו אלה שאלות חדשניות אשר כמעט שלא נדונו קודם לכן.¹⁰⁰ את תשובותיו הוא כינס ופרסם בשנת תשמ"ג (1983) בקובץ 'משיב מלחמה', אשר אותו נהג לכנות 'השולחן ערוך הצבאי', מתוך תקווה שהוא יתקבל בהיקף נרחב ויהיה 'האורים והתומים' של ההלכה בצה"ל.¹⁰¹ הרב גורן ציין שהקושי העיקרי שעמד בדרכו היה היעדר רציפות הלכתית בתחום זה בהיעדר מסגרת מדינית לעם ישראל במשך כאלפיים שנה: 'הבעיה היא למצוא

⁹⁵ תורת המדינה, עמ' 475. כפי שטען במאמרו המוקדם בעניין זה, 'גאולת ישראל לאור ההלכה', עמ' 6-15.

⁹⁶ כחצי שנה לפני פטירתו של הרב גורן.

⁹⁷ הרחבה בעניין עמדתו של הרב גורן על החלטות הממשלה הכרוכות בהסכם השלום עם הפלסטינים באותם ימים ראה להלן, עמ' 109.

⁹⁸ ידיעות אחרונות, 13 באפריל 1994, עמ' 2. בפני תלמידי ישיבת בית אל הבהיר הרב גורן שבשנה זו לראשונה היו לו התלבטויות קשות בשאלת אמירת הלל בברכה וברכת 'שהחיינו'. הרב גורן, הרצאה, בית אל.

⁹⁹ הצפה, מוסף עצמאות, 13 באפריל 1994, עמ' 2.

¹⁰⁰ אך יצוין שהיו עוד רבנים שעסקו בשאלות אלו באותה עת. ראה שביב, הרב, צבא ומלחמות, עמ' 432-433, הערה 50; כהן, ספרא או סייפא, עמ' 242, הערה 23 ועוד. השוואה בין עמדתו של הרב גורן על הלכות צבא ובין עמדתם של ישעיהו ליבוביץ, הרב שאול ישראלי ורבני הזרם החרדי – הרב אליעזר מנחם מן שך והרב יואל טייטלבוים, ראה

במאמרו של אדרעי – Edrei, Law, Interpretation, and Ideology, pp. 187-227.

¹⁰¹ על פי התבטאויותיו של הרב גורן בעת שערך את ספרו. ידיעות אחרונות, 2 באפריל 1969, עמ' 1.

את הסוד, המיזוג והשילוב שבין ההלכה לבין בעיות הבטחון.¹⁰² נהרי מציין שהרב גורן פסק בהלכות צבא בכוחות עצמו ולא התבסס על ספרי פוסקים אחרים שעסקו אף הם בנושאים אלו מלבדו.¹⁰³ יוסף אחיטוב טוען שהדיון של שאר הפוסקים בנושא אינו נובע מחזון ציוני דתי, ואילו הרב גורן הפנים שיש לפסוק לצבא יהודי בכללו כחלק מתקומת ישראל בארצו.¹⁰⁴ פסיקותיו ועמדותיו בעניינים אלה סוקרו ונותחו בכמה מחקרים, לכן במסגרת זו יידונו בקצרה כמה סוגיות אשר מיעטו לעסוק בהן ואשר עמדו במוקד הציבוריות הישראלית במשך השנים ומדגימות את גישתו של הרב גורן.

2.2.1. גיוס תלמידי הישיבות

סוגיה בולטת העומדת על סדר יומה של החברה הישראלית זה שנים רבות ואחד מסלעי המחלוקת בין הציבור החילוני לחרדי היא סוגיית גיוס תלמידי הישיבות. הרב גורן מיעט להתבטא בסוגיה זו. מדבריו המעטים בעניין זה עולה שהוא צידד בגיוסם של תלמידי הישיבות למעט יחידי סגולה אשר ראוי שיקדישו את כל זמנם ללימוד תורה. כאשר נשאל על ידי תלמידי בית ספר תיכון לאחר בחירתו לרב הראשי לישראל בשנת תשל"ג (1973) מדוע אין מגייסים את תלמידי הישיבות השיב שאין הוא האדם המתאים שפנו אליו שאלה זו, מאחר שהוא היה תלמיד ישיבה כאשר פרצה מלחמת השחרור והתגייס מרצונו לצבא, שכן לא רצה שאחרים 'ישפכו את דמם' במקומו.¹⁰⁵ עם זאת בשנת תשל"ג (1973), כאשר החליטה ועידת המפד"ל לראשונה לקרוא לגיוס תלמידי הישיבות, התכנסה מועצת הרבנות הראשית בראשותו לדון בעניין זה והעבירה לוועידה מכתב בקשה לבטל את ההחלטה ו'לא לשנות מהמקובל והנהוג עד כה... בכדי לשמור על התורה שלא תשכח מישראל, חס וחלילה'.¹⁰⁶ הרב גורן עצמו טען באותה עת שעל מנת להבטיח את המשך לימוד התורה אין לשנות את הקיים אך הדגיש שהוא מעודד את ישיבות ההסדר שבהן שוקדים התלמידים על לימוד התורה אך גם ממלאים את חובתם בשירות הצבאי.¹⁰⁷ בשנים הבאות פעל הרב גורן להגדלת ההקצבה הכספית לישיבות וקרא להשוותה לתמיכה שמקבלים סטודנטים באוניברסיטאות.¹⁰⁸ גם בסוף ימיו הדגיש הרב גורן את החשיבות הגדולה בפריחת הישיבות בארץ לאחר חורבן ישיבות באירופה, ושימוש כך נאות בן-גוריון לשחרר את בחורי הישיבות מהצבא: 'אם הוא קיבל את זה, שאנחנו נדחה זאת?'¹⁰⁹ ואולם על אף דבריו בזכות ישיבות ההסדר טוען הרב מיכה הלוי, עורך כתביו של הרב גורן, שהרב גורן הסתייג מהקמת מסגרת המפרידה בין החייל הדתי לכלל החיילים בהתאם לגישתו שלא ליצור

¹⁰² הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים.

¹⁰³ נהרי, הספרות ההלכתית לחייל, עמ' 74-56.

¹⁰⁴ אחיטוב, מן הספר אל הסיף, עמ' 428. עוד בעניין זה ראה אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 127; הכהן, הרב, משיב מלחמה, עמ' ג-יא; קמפניסקי, דת, צבא וחברה, עמ' 59-61.

¹⁰⁵ על המינים ועל המלשינים, עמ' 11.

¹⁰⁶ הרב עקיבא משה גוטליב, מזכיר מועצת הרבנות הראשית, לצבי ברנשטיין, מזכ"ל המפד"ל, ז' באדר ב' תשל"ג, אמ"י, גל 443/9. לקריאת המועצה הצטרף גם חבר הרבנים של המזרחי והפועל המזרחי – גילוי דעת, אדר תשל"ג, ארכיון הקיבוץ הדתי (להלן: אק"ד), גיוס בחורי ישיבה, AKD 4.3-7.3.

¹⁰⁷ הצ"ח, 4 במרס 1973, עמ' 1. נראה שהפנייה לוועידה נבעה בעיקר מלחצם של שאר חברי מועצת הרבנות הראשית ולא הובלה על ידי הרב גורן. ביקורת על דחיית הדיונים בנושא במועצת הרבנות ניתן למצוא במכתבו של חבר המועצה, הרב אליעזר שפירא. הרב אליעזר שפירא למועצת הרבנות הראשית, 5 במרס 1973, אמ"י, גל 443/9.

¹⁰⁸ דיווח על פגישתו עם שר האוצר שמחה ארליך בעניין זה – הצ"ח, 20 באפריל 1978, עמ' 1.

¹⁰⁹ 'הפרדת הדת מן המדינה בשבילי כמוה כהפרדת הנשמה מן הגוף', עמ' 12.

חטיבות נפרדות.¹¹⁰ אך הרב שאר-ישוב כהן, גיסו של הרב גורן, טוען שלא זו בלבד שהרב גורן תמך במסגרת זו אלא אף היה מעורב בפעולות השכנוע של ראשי המדינה להקמתה.¹¹¹

2.2.2. גיוס נשים

גישתו של הרב גורן בעניין גיוס נשים לצה"ל הייתה שונה מזו הרגושת בצבא הדתי והחרדי.¹¹² בהיותו הרב הראשי לצה"ל הוא נמנע מלהביע מפורשות את דעתו וציין שכבר פסקו בעניין זה גדולים ממנו¹¹³ אך רמז לעמדתו המצדדת בגיוס נשים בציינו שפנתו תחילה התגייסה לצבא על דעתו כיוון שסבר כי יהיה זה חילול ה' אם בתו של הרב הצבאי הראשי לא תלך לצבא.¹¹⁴

לקראת מינויו לרב הראשי לישראל הביע הרב גורן הביע את דעתו שבנות דתיות 'מקפידות' לא ראוי שתשרתנה בצבא בשל הניגוד החריף בין עולמן לצבא, בייחוד בשל האיסור שגזרו בעניין זה רבנים אחרים, בהם ה'חזון איש'. עם זאת בת שלמדה בתיכון דתי 'רגיל' לא תתקלקל בצבא, וראוי שתתגייס.¹¹⁵

וכשהיה הרב הראשי לישראל הבהיר בתשובה לשאלה שהופנתה אליו :

ההתנגדות שלנו היא לחייב בנות להתגייס לצה"ל, נגד רצונה ונגד רצון ההורים. אבל מי שרוצה להתנדב מרצונה החופשי ומרגישה שהיא חזקה מבחינה דתית ומוסרית לעמוד איתנה ונאמנה לתורה ולהלכה, ואין הוריה מתנגדים לגיוסה, אין לאסור עליה להתגייס.¹¹⁶

כיוצא בזה הוא השיב באותה עת לשואלת נוספת :

אם הנך מרגישה עצמך חזקה בדתיותך ובשמירת המצוות, יכולה הנך להצטרף לגרעין דתי של הנח"ל ותבא עליך ברכה. מן השמים ישמרו עליך להנחותך בדרך הישרה והנכונה.¹¹⁷

עם זאת לעתים השיב לשאלות בעניין זה בתשובה כללית שעל פיה 'לאור פסק ההלכה של מועצת הרבנות הראשית ולאור המצב המוסרי הירוד, אין לבת ישראל, שומרת מצוות לשרת בצה"ל'.¹¹⁸ והבהיר שכהוראת קבע תקפה הוראת הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל שאל לבנות להתגייס לצבא, וההיתר שנתן לבחורות ששאלו אותו היה רק הוראת שעה.¹¹⁹ בתשובה לשאלה שהפנתה אליו מזכירות הקיבוץ הדתי בעניין זה השיב מזכירו של הרב גורן בשמו :

כבוד הרב הראשי לישראל קבע בזמנו כי כל בת דתית המרגישה כי ערכי הדת שספגה בביתה ובבית הספר חזקים דיים, יכולה להתגייס ולשרת בצה"ל ורצוי ביחידה דתית, אם ניתן. במידה ואינה חשה עצמה מספיק חזקה לעמוד בפני השרות הצבאי, הרי היא יכולה לשרת במסגרת השרות הלאומי בקרבת מקום מגוריה.¹²⁰

¹¹⁰ קמפינסקי, דת חברה וצבא, עמ' 61.

¹¹¹ הרב שאר-ישוב, ריאיון. על הרקע להקמת ישיבות הסדר ראה Cohen, The Scroll or the Sword, pp. 105-139.

¹¹² על רקע סוגיה זו פרשו המפלגות החרדיות מהממשלה בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל. ראה בעניין זה פרידמן, החברה החרדית, עמ' 60-62.

¹¹³ ראה הכרזת הרבנות הראשית לישראל נגד גיוס נשים לצה"ל: הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל, כ"א באדר א' תשי"א, אמ"י, 11650/11/8.

¹¹⁴ הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים. עוד בעניין זה ראה בן-שאול, האלופים, עמ' 96: 'לא התערב בעיני הגיוס של בתו, זאת הניח לצו מצפונה. אולם אחרי שהתגייסה, לא הסתיר את קורת רוחו'.

¹¹⁵ ידיעות אחרונות, 13 ביוני 1971, עמ' 9.

¹¹⁶ הרב גורן לפלונית, 12 ביולי 1981, אר"ג, שונות.

¹¹⁷ הרב גורן לפלונית, 2 בספטמבר 1981, אר"ג, שונות.

¹¹⁸ זלמן קויטנר, מזכיר הרב גורן, לפלונית, 10 בפברואר 1982, אר"ג, תשובות בהלכה.

¹¹⁹ הרב גורן לפלוני, 13 במאי 1982, אר"ג, תשובות בהלכה.

¹²⁰ זלמן קויטנר, מזכיר הרב גורן, למזכירות הקבוץ הדתי, 11 בינואר 1982, אק"ד, נח"ל וגרעינים, 504/4152.

יצוין שלשאלות פרטיות שהופנו אליו הוא הוסיף הגדרת תנאים לשירות הבת בצה"ל. בתו של פרופ' יעקב נאמן, אשר ביקשה להתגייס לצה"ל והפנתה אליו שאלה בעניין זה, נענתה בחיוב אך הומלץ לה שתשרת כמורה חיילת ביישוב דתי ותשמור על קשר רציף והדוק עם ביתה ומשפחתה.¹²¹ לעתים הפנה הרב גורן את השואלות לרבנים המכירים אותן אישית על מנת לבחון אם הן חזקות דיין מבחינה דתית והשירות הצבאי לא יפגע בדתיותן.¹²²

אף על פי כן לאחר סיום כהונתו כרב הראשי לישראל השיב הרב גורן לבת אשר ביקשה לדעת את עמדתו בנושא:

בדבר השמועות שהגיעו אליך כי אני מתיר לבנות ללכת לצבא/לשרות לאומי. עלי להודיע לך כי השמועות אינן נכונות כלל, ומעולם לא חוויתי דעתי מנקודת ההשקפה של ההלכה בעניין זה. לכן לא אוכל לצערי לענות לבקשתך לקבל פסק הלכה ברור ממני בעניין זה. עלי להזכיר לך כי קיים פסק הלכה של הרבנות הראשית שקדמה לי האוסר בנות להתגייס לצה"ל ומועצת הרבנות הראשית בראשותי לא עסקה כלל בסוגיא זו.¹²³

נראה אפוא שעל אף עמדתו החיובית בדבר גיוס בנות לצה"ל נמנע הרב גורן מלבטא עמדה ציבורית ברורה בנושא וענה בחיוב רק לשאלות פרטיות שהופנו אליו על מנת שלא לצאת מפורשות נגד החלטת קודמיו במועצת הרבנות הראשית לישראל.

2.2.3. פדיון שבויים

עם התגברות כוחם של ארגוני הטרור החל משנות השמונים של המאה העשרים התעוררה שאלת המחיר שעל המדינה לשלם תמורת שחרור חיילים ואזרחים אשר נחטפו על ידם. הרב גורן יצא נגד 'עסקת ג'יבריל', אשר בעקבותיה שוחררו בשנת תשמ"ה (1985) כ-1150 מחבלים תמורת החזרתם של שלושה שבויים ישראלים.¹²⁴ הוא הדגיש את הכלל ההלכתי שעל פיו 'אין פודים את השבויים יתר על כדי דמיה', וטען שהעסקה פגעה קשות בביטחון המדינה. עם זאת הבהיר שהדרך לתקן את הפגיעה בביטחון היא קביעת עונש מוות למחבלים אשר יחזיר את כושר ההרתעה של ישראל.¹²⁵ יש לציין שהרב יוסף נקט דעה אחרת וביטא אותה כבר לאחר מבצע אנטבה וסבר שיש לפדות חטופים אפילו ביותר מכדי דמיה, משום שסכנת הנפשות שלהם היא ודאית, והסכנה ממחבלים בעתיד היא ספק.¹²⁶

בסוגיה זו יצוין שהרב גורן היה מעורב במאמצים לשחרור הנוסעים הישראלים חטופי מטוס 'אייר פרנס' שנחטפו לאוגנדה על ידי מחבלים ביוני 1976.¹²⁷ על פי הוראתו, נשלחו בעיצומה של השבת מברקים לראשי הנצרות והאסלאם על מנת שיתערבו בהצלת החטופים ממוות,¹²⁸ והרבנות הראשית בנשיאותו הפיצה בבתי הכנסת תפילה מיוחדת לשלום החטופים.¹²⁹ לאחר שחרורם ב-4

¹²¹ נאמן, ריאיון.

¹²² קויטנר, ריאיון.

¹²³ תשובה מיום כ"ב בטבת תשמ"ה, אתר גיוס בנות, מכתב מהרב שלמה גורן.

¹²⁴ על עסקה זו ראה גולן, עסקת ג'יבריל, עמ' 8.

¹²⁵ 'פדיון שבויים תמורת שחרור מחבלים לפי ההלכה', עמ' 5 (פורסם גם בתורת המדינה בצירוף תוספת מאוחרת, עמ' 424-436); פינת עמדה בקול ישראל, 20 ביוני 1985; פינת עמדה בקול ישראל, 28 במאי 1986.

¹²⁶ יוסף, הרב עובדיה, מבצע אנטבה.

¹²⁷ על חטיפת המטוס ומבצע אנטבה ראה בן-פורת ושיף, מבצע אנטבה.

¹²⁸ הצפה, 4 ביולי 1976, עמ' 1.

¹²⁹ תפילה מיוחדת לשלום חטופי אוגנדה, תמוז תשל"ו, אר"ג, מסמכים שונים.

ביולי הורתה הרבנות הראשית לקיים בשבת תפילות הודיה בבתי הכנסת על הצלחת המבצע¹³⁰ ואף שלחה מברק ברכה לראש הממשלה יצחק רבין על החלטתו 'הנועזת, הנבונה והאמיצה'.¹³¹ לאחר סיום המבצע נותרה באוגנדה דורה בלוד, אחת החטופות, אשר נפצעה לפני המבצע ואושפזה בבית חולים בקמפלה, ולפיכך לא שוחררה עם שאר השבויים. הרב גורן פנה במכתב לאפיפיור פאולוס השישי, לנשיא ארצות הברית ג'רלד פורד ולמזכיר האו"ם קורט ולדהיים בבקשה דחופה שיפעילו את השפעתם לשחרורה.¹³²

עמדתו של הרב גורן בדבר התמורה לשחרור שבויים נשקלה שוב בהתאם לנסיבות. כאשר עלתה הצעה שתמורת שחרורו של הנווט הישראלי רון ארד ישוחררו 400 מחבלים שהוחזקו בישראל הצביע הרב גורן על הבעייתיות שבצעד זה עבור מדינת ישראל אך טען שיש לבצע את העסקה משום שמדינת ישראל אחראית לחיי חייליה, ויש לסכן את חיי הציבור כאשר המשמעות היא הצלה ודאית של חייל יהודי 'משום שאין מחיר לחייהם של חיילינו שנפלו בשבי'. עם זאת חזר והדגיש את עמדתו שהחלטה זו חייבת להיות מלווה בהטלת עונש מוות על מחבלים לאיזון כושר ההרתעה שנפגע בשחרור המחבלים.¹³³ לדידו, במקרה שחיילים נשבו בפעילותם בשליחות המדינה מוטלת חובה קדושה לשחררם, ובשל אחריות המדינה לחייהם אין חל עליהם הכלל 'אין פודים... יתר על כדי דמיהן', כלשונו:

לכן ייתכן שחייבים היינו לשחררם גם בתמורת שחרור של מאות מרצחים... כי אין מחיר לחייהם של חיילינו שנפלו בשבי בשליחותינו ובמילוי תפקידם הלאומי והצבאי. זה מה שנראה בעיני בסוגיא מסובכת זו.¹³⁴

2.2.4. היחס למחבלים

בסוף שנות השבעים של המאה העשרים השתלטו ארגוני מחבלים על דרום לבנון, ומשם יצאו לפעולות טרור נגד ישראל. פעולות ישראל נגד המחבלים הביאו לעיסוק הלכתי של הרב גורן בעניין זה. בשנת תשמ"ב (1982) הוא התנגד למצור שהוטל על מחבלים בבירות ואשר הביא להתנגדות בין-לאומית וטען שהיה צורך להשאיר צד אחד של העיר פתוח על מנת לאפשר פתח מילוט לחפצים בכך על אף האפשרות שהמחבלים היו נמלטים ממנה גם הם.¹³⁵ מנגד, כשהוטל מצור ימי על טריפולי שנתיים לאחר מכן, בשנת תשמ"ד (1984), והוסר בלחץ בין-לאומי ואפשר ליאסר ערפאת, ראש ארגון המחבלים אש"ף, ולמחבלים נוספים להימלט מההרג ההדדי שביצעו המחבלים זה בזה, קבע הרב גורן שישראל הייתה אחראית רק לצד אחד של המצור – מצד הים, ולא לכל ארבעת הצדדים, לפיכך לא הייתה מחויבת לפתוח את המצור ולאפשר בזה את בריחת המחבלים.¹³⁶

התעצמותם של ארגוני הטרור ופעולותיהם בשנים לאחר מכן הובילה לשאלות נוספות הנגועות ליחס אליהם. בחודש ניסן תשמ"ד (אפריל 1984) הורה ראש שירות הביטחון הכללי, אברהם שלום,

¹³⁰ הודעה לעיתונות, 'י בתמוז תשל"ו, אמ"י, גל 15793/3.

¹³¹ שביב, הרב, צבא ומלחמות, עמ' 440.

¹³² הודעה לעיתונות, יוני 1976, אר"ג, תגובות, הצהרות, גילויי דעת וקריאה אל הציבור. המאמצים להציל את דורה בלוד עלו בתוהו, ובהוראתו הישירה של שליט אוגנדה, אידי אמין, היא נרצחה בבית החולים.

¹³³ 'שחרור מחבלים ועונש מות לרוצחים', עמ' 5, 8; פינת עמדה בקול ישראל, 9 בפברואר 1987.

¹³⁴ תורת המדינה, עמ' 436.

¹³⁵ 'המצור על בירות לאור ההלכה', עמ' 3 (פורסם גם במשיב מלחמה, ג, עמ' רמ-רסו, ובתורת המדינה, עמ' 402-423 בצירוף תוספת). וראה דיון בעמדת הרב גורן: Edrei, Law, Interpretation, and Ideology, pp. 222-224.

¹³⁶ 'הסרת המצור הימי מעל המחבלים בטרפולי', עמ' 5 (פורסם גם במשיב מלחמה, ג, עמ' רפג-שד).

להרוג מחבלים אשר נתפסו בניסיון להשתלט על אוטובוס קו 300 שהיה בדרכו לאשקלון.¹³⁷ הרב גורן הצדיק את הוראתו של ראש השב"כ והבהיר שבמאבק נגד המחבלים ישראל אינה עומדת מול צבא מדינה המקפיד על החוקים הבין-לאומיים אלא מול ארגוני טרור שפלים הרוצחים נשים וילדים, ואשר כוחם התחזק לאחר עסקת גייבריל. לכן יש לחזק את כושר ההרתעה ולהבהיר להם שבצאם לפיגוע רצחני הם לא ייוותרו בחיים.¹³⁸

בהזדמנויות שונות חזר הרב גורן והביע את עמדתו שעל המדינה להטיל עונש מוות על מחבלים להרתעה מפני ביצוע מעשי טרור.¹³⁹ הוא סבר שניתן לקבוע ללא פקפוק שבסמכות המדינה להטיל עונש מוות למחבלים גם כאשר הם כבר במאסר.¹⁴⁰

עם זאת, לאחר פרוץ האינתיפאדה בשנת תשמ"ח (דצמבר 1987) הובאה לפתחו של הרב גורן שאלה בדבר הריגת מחבל שנתפס, והוא השיב שעל פי ההלכה הקובעת שאסור להרוג בן נח שעבר על שבע מצוות בני נח אלא לפי פסק דין בבית דין, אין שום היתר להרוג מחבלים לאחר שהם נתפסים חיים.¹⁴¹ עמדתו האמורה לא מנעה ממנו לעמוד לימינו של יורם שקולניק אשר הורשע בירי במחבל כפות אשר חדר ליישוב מעלה חבר כדי לפגוע בגן ילדים בשנת תשנ"ג (מרס 1993).¹⁴² הרב גורן קבע שמגיע לשקולניק ציון לשבח על אומץ לבו להצלת ילדי הגן.¹⁴³ בתשובה מפורטת בעניין הבהיר הרב גורן שבשל מצב המלחמה בין ישראל לפלשתינים מאז פרצה האינתיפאדה הרי מחבל שבא לתקוף ניתן להרוגו אף שכבר נתפס ונכבל על ידי אזרחים, ודין רודף לא סר ממנו אלא רק כאשר הוא נמסר לידי כוחות הביטחון עצמם. הוא ציין שאף על פי שסברה זו מוטלת בספק, הרי על פי ההלכה שקולניק רשאי ליהנות מהספק. עם זאת הוא הדגיש שבשל הספק סברתו היא בבחינת 'הלכה ואין מורין כן', ואין להסיק ממנה הלכה למעשה.¹⁴⁴

תשובות נוספות נתן הרב גורן בשנות האינתיפאדה בעניין מחבלים ופורעים ערבים. למשל, בתשובה לשאלה אם מותר להגיב על זריקת אבנים של פורעים ערבים בירי קבע שמותר לעשות כן רק כאשר יש סכנת חיים ברורה, אך אל ליחידים להתארגן ולבצע פעולות עונשין כדי להרתיע את הזורקים, משם שתפקיד זה מוטל על המדינה וכוחות הביטחון.¹⁴⁵ הוא דן עוד במידת סמכותו של השב"כ להפעיל אמצעי חקירה נוקשים נגד מחבלים וקבע שיש למנגנוני השלטון סמכות לסטות מנוהל גביית ראיות על פי הלכה כאשר הדבר נחוץ לביטחון המדינה.¹⁴⁶ בימי האינתיפאדה הראשונה התבטא הרב גורן שיש לגרש אל מעבר גבולות ישראל את מי שמנהל מלחמה באבנים ובבקבוקי תבערה וציין שאילו הניחו לו לפתור את הבעיה היה מצליח לעשות כן עם עוד אדם אחד בחודש ימים בלבד.¹⁴⁷ הוא סבר שגירוש מחבלים מהארץ הוא העונש האפקטיבי ביותר להפסקת האינתיפאדה.¹⁴⁸

¹³⁷ הרחבה על פרשה זו ראה גוטמן, טלטלה בשב"כ.

¹³⁸ פינת עמדה בקול ישראל, 28 במאי 1986.

¹³⁹ פינת עמדה בקול ישראל, 7 ביולי 1987.

¹⁴⁰ משיב מלחמה, ג, עמ' שה-שכו; 'הטלת עונש מוות על מחבלים', עמ' 5.

¹⁴¹ הרב גורן לאלעד יוסף גדות, 18 בפברואר 1993, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים.

¹⁴² על אודות הפרשה ראה שקולניק, בצל הטרור.

¹⁴³ קול ישראל, 24 במרס 1993.

¹⁴⁴ הרב גורן למיכאל קריספין, 21 ביולי 1993, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים.

¹⁴⁵ משנת המדינה, עמ' 74-67.

¹⁴⁶ משנת המדינה, עמ' 151-148.

¹⁴⁷ ידיעות אחרונות, 11 ביוני 1989, עמ' 7.

¹⁴⁸ מלמד, הרב, פניני הלכה, עמ' 259.

הרב גורן התנגד התנגדות נחרצת להכרה ישראלית ובין-לאומית בארגון הטרור אש"ף ובמי שעמד בראשו, יאסר עראפת, כהנהגת האומה הפלשתינית וכמי שמוסמך מטעמה לשאת ולתת עם ישראל על שלום. לאחר שניתנה לערפאת לראשונה הזכות לנאום בעצרת האומות המאוחדות בשנת תשל"ד (1974) התבטא הרב גורן בחריפות נגד צעד זה: 'שאלנו את עצמנו איך נוכל אנו להמשיך לחיות בעולם מעורער כזה מבחינה מוסרית ואנושית. ואכן היה זה היום השחור לעולם החופשי, ופשיטת רגל לאידיאות של האומות המאוחדות'.¹⁴⁹ כאשר בראשית שנות התשעים של המאה העשרים הכירה ממשלת ישראל בערפאת כנציג העם הפלשתינאי וניהלה עמו שיחות שלום, התבטא הרב גורן בעניין מעמדו של ערפאת:

אין ספק שאסור היה לממשלת ישראל לחתום על הסכם שלום עם ראש ארגון המרצחים, כאשר מתברר ללא ספק שהוא לא שינה את דרך הרצח והטרור ולא ביטל אמנת ארגון המרצחים שמטרתה השמדת מדינת ישראל, והוא עדיין דוגל במלחמת ג'יהאד נגד היהודים בארץ... ואינו מפסיק מלהסית את כל העולם נגדנו בנוגע לשלילת זכויותינו על ירושלים כבירת ישראל ועל יהודה, שומרון וחבל עזה.¹⁵⁰

הרב גורן קבע שעל ערפאת חל דין רודף כיוון שהוא קורא לג'יהאד נגד מדינת ישראל, ולכן מצווה על כל אחד מישראל להמיתו: 'בנוסף לכך יש למנוע בכל דרך מלאפשר לרב המרצחים לדרוך על אדמת ארץ ישראל המקודשת, ובודאי שיש למנוע ממנו מלטמא את ירושלים והר הבית'. בתגובה לקריאתו זו קראו אישי שמאל להעמידו לדין בגין המרדה.¹⁵¹

כאשר לאחר חתימת הסכמי אוסלו נערכו בישראל הכנות לקבלת פניו של ערפאת והביאו לחילול השבת מחה הרב גורן בתוקף וציין שאילו היה הרב הצבאי הראשי באותה עת היה אוסר על החיילים למלא פקודה זו בשבת. הוא קבע שאסור להפגין נגד בואו של ערפאת לעזה בשבת אך הבהיר שאם ערפאת יממש את כוונתו להגיע גם לירושלים, על היהודים להקים 'חומת אדם' ולמנוע בכל דרך אפשרית את כניסתו לבירת ישראל, ומותר וצריך לחלל את השבת לשם כך.¹⁵²

2.2.5. גבורה ומוסר מלחמה

הרב גורן הדגיש רבות את ערך הגבורה ואת היותם של חיילי צה"ל ממשיכי גבורתם של המכבים וחיילי בר-כוכבא.¹⁵³ הוא דן במושג הגבורה ביהדות לאורך הדורות והדגיש את שני המרכיבים של הגבורה כפי שניתן למצוא אותם בדברי התורה, הנביאים וחז"ל – גבורת הכוח וגבורת הרוח. הוא גרס שלגבורת המלחמה נקשרה הילה 'על ידי הנביאים עצמם ועל ידי ההיסטוריה היהודית'.¹⁵⁴ עם זאת על אף הדגשת הגבורה הפיזית הוא לא ראה בגבורה ערך בפני עצמו אם הוא לא מלווה בערכים רוחניים. הוא סבר כי 'אם העם כולו יחיה על פי ערכים רוחניים נצחיים, לא יהיה צורך כלל בקרבות

¹⁴⁹ נאום הרב גורן בפני ועידת איחוד בתי הכנסת העולמית, 11 בפברואר 1975, אר"ג, מסמכים שונים.

¹⁵⁰ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 31 במאי 1994, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים.

¹⁵¹ הארץ, 9 ביוני 1994, עמ' 5א.

¹⁵² ערוץ 7, 30 ביוני 1994.

¹⁵³ מאמריו בנושאים אלו לוקטו ופורסמו בספרו תורת המועדים, עמ' 163-217; 491-533. עוד בנושא זה ראה הקדמתו למשיב מלחמה בעניין המקורות ששימשו לפסיקתו ההלכתית בנושאי צבא ומלחמה. דיון בעמדתו על לגיטימיות השימוש בכוח באמצעות הצבא ועמדתה של היהדות ושל אישים ציוניים בעניין זה ראה אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 130.

¹⁵⁴ 'הגבורה במשנת היהדות', עמ' ז-יג.

ובהנצחתם.¹⁵⁵ עוד יצוין שלצד הדגשת ערך הגבורה הקדיש הרב גורן מקום נכבד בספריו לדיון בצד המוסרי בהתנהלותו המלחמתית של הצבא וקבע עקרונות בעניין זה.¹⁵⁶

השתתפותו הפעילה של הרב גורן במלחמות ובמבצעים הייתה גם היא חלק מהשקפת עולמו על ערך הגבורה. בשנת תשכ"ט (יולי 1969) הוא השתתף בפרויקט קבורת עצמות לוחמי מצדה, אשר היו אחד הסמלים הבולטים לגבורה והקרבה. בנאומו בעת קבורתם ציין כי 'נפילתם של גיבורים אלו עוררה בכל הדורות רגשי תהיה והשתוממות על רוח הגבורה שפעמה בלבם בעת ייאוש, צער ומצוקה'.¹⁵⁷ בדיון הלכתי שהתקיים סביב מעשה ההתאבדות, שיש סוברים שנקטו,¹⁵⁸ קבע הרב גורן לאחר ניתוח הלכתי מפורט כי 'מעשה הגבורה של לוחמי מצדה היה בהתאם להלכה המקובלת בדינו'.¹⁵⁹ עם זאת כעבור שנים הוא ביקש להקים אתר תיירות ומורשת באזור מערות לוחמי בר-כוכבא, אשר על פי כמה עדויות שלא כלוחמי מצדה נפלו תוך כדי לחימה. התגובות ליזמתו מדגימות את הפגיעה במעמדו עם השנים ואת ירידת כוחו של מיתוס הגבורה בישראל בשנים אלה,¹⁶⁰ ולפיכך תיסקר פרשה זו כאן בהרחבה:

בשנת תשט"ו (1955) נמצאו במערות מדבר יהודה באזור נחל חֶבֶר עצמות אדם, וארכיאולוגים זיהו אותן כעצמות לוחמי בר-כוכבא. ראש הממשלה דוד בן-גוריון ובכירי ממשלה אחרים ביקשו לדאוג לקבורה נאותה של העצמות בצעד סמלי אשר יעלה על נס את גבורתם ויחברה לגבורת לוחמי צה"ל. הרב גורן עמד בראש ועדה שהוקמה לטיפול בעניין זה¹⁶¹ וביקר במערות. על פי ההלכה ש'מת מצווה קונה מקומו' ו'הרוגי מלחמה במקום שנהרגים שם נקברים' הציע להשאיר את המתים היכן שנמצאו ואף להחזיר לשם את אלו שכבר הוצאו ולהקים במקום מצבה נאותה 'אשר תשמש קשר בין דורנו לתקופת מלחמת בר-כוכבא'.¹⁶² הוועדה קיבלה את הצעתו, והוחלט לקיים לנופלים טקס בט"ו באב, אשר לפי המסורת התלמודית הוא יום הבאת לוחמי בר-כוכבא שנפלו בעיר ביתר לקבר ישראל. היזמה נדחתה בשנים רבות בשל התנגדות משרד הדתות בטענה שקבורת העצמות במקום שנמצאו עלולה ליצור בעיה הלכתית עבור כהנים העשויים להיות שם אם במשמרות כבוד אם

¹⁵⁵ חוברת ליום הזיכרון, את"ה. הרחבה בעניין גישתו לגבורה הפיזית לעומת היתרון הרוחני ראה Edrei, Divine Spirit, pp. 255-297

¹⁵⁶ משיב מלחמה, א, עמ' ג-מ; פורסם חלקית גם בהצפה, כ"ח בשבט תשמ"ג, עמ' 5. עוד מאמר שלו בנושא זה ראה Combat Morality and the Halacha Crossroads, pp. 211-231. וראה ניתוח עמדתו ההלכתית-מוסרית אצל אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 137. יצוין שהרב גורן דן בחשיבות טהרת המידות והנשק של עם ישראל גם במאמריו לקראת חגים ומועדים. ראה מאמרו לפורים אשר מזכיר שבמגילת אסתר צוין 'ובבִּזָּה לא שלחו את ידם' (אסתר ט, ז). מועדי ישראל, עמ' קצט.

¹⁵⁷ נאום הרב גורן בטקס קבורת עצמות לוחמי מצדה, כ"א בתמוז תשכ"ט, אר"ג, דברי הרב הראשי לצה"ל באירועים שונים. ראה תפילה שחיבר הרב גורן לקראת טקס הקבורה להלן, נספח רביעי, עמ' 224.

¹⁵⁸ יש הסוברים שלוחמי מצדה לא התאבדו אלא לחמו ומתו בקרב, בניגוד לתיאורו של יוספוס פלאביוס. ראה בן-חיים, מצדה וגמלא, עמ' 11.

¹⁵⁹ 'שאלה ותשובה בנידון גיבורי מצדה' (פורסם גם בתורת השבת והמועד, עמ' 391-404). יצוין שעמדתו של הרב גורן בסוגיית מצדה עוררה התנגדות מצד הרב משה-צבי נריה אשר טען שפרשנותו של הרב גורן 'מוזרה היא ביותר' וכי אינה משקפת את דרכם של רוב הראשונים וראשוני האחרונים. נריה, הרב, גיבורי מצדה, עמ' 8-12. וראה מאמר התנגדות נוסף לעמדת הרב גורן אצל רבינוביץ, ההתאבדות של הקנאים במצדה.

¹⁶⁰ על היווצרותם של מיתוסים בישראל ראה באומל, גיבורים למופת; Baume, Founding myths, pp. 679-695

¹⁶¹ מינוי לראשות הוועדה, 11 בספטמבר 1960, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא; פרוטוקול ישיבת הוועדה, 17 בנובמבר 1960, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא. בוועדה היו חברים גם שלישי של נשיא המדינה, נציג אגף העתיקות במשרד החינוך והתרבות ונציג החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה. התכתבות בעניין זה בין לשכת הנשיא לראש הממשלה ולרשות הארכיאולוגית ועוד מצויה באר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁶² פרוטוקול ישיבת הוועדה, 26 במרס 1961, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא. יצוין שעמדתו של הרב גורן תאמה את תפיסתו של בן-גוריון שעל פיה אין לרכז את האתרים ההיסטוריים במקום אחד אלא להשאירם מפוזרים היכן שנמצאו על מנת לשמר את הקשר להיסטוריה היהודית ולדורות הקודמים. ראה צחור, בן-גוריון כמעצב מיתוס, עמ' 136-155.

בנסיבות אחרות.¹⁶³ בחלוף יותר מעשרים שנה, במרחשוון תשמ"ב (נובמבר 1981), הוחלט בשנית בישיבת ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים לקיים לווייה ממלכתית ללוחמי בר-כוכבא במערה בנחל חבר בהתייעצות עם הרבנות הראשית ובליווי פעולות חינוך והסברה באמצעות משרד הביטחון ומשרד החינוך על תקופת בר-כוכבא ומורשת גיבוריה.¹⁶⁴ בעקבות ההחלטה סייר הרב גורן במקום, ובשל תנאי השטח השתלשל אל המערות ממסוק צבאי באמצעות מתקן מיוחד על מנת לבחון אם התנאים מאפשרים החזרת העצמות וקבורתן בהן.¹⁶⁵ בתחושותיו בעת הביקור הוא שיתף את ידידו ומי שסייע לו לערוך את המבצע, אריאל שרון, שר הביטחון באותם ימים:

חשתי במשק כנפי הגבורה היהודית מימי קדם החופף שם. עובדת היותי שם עם חיילי חיל האוויר האמציים הוותה עבורי הוכחה ומופת על הזיקה, הזהות וההמשכיות בין גבורת ישראל מתקופת בר-כוכבא וחייליו, ר' עקיבא וחבריו לגבורי צה"ל.¹⁶⁶

הרב גורן הגיע למסקנה שיש קושי רב עד כדי סכנת נפשות לקבורת העצמות במערות, לכן יש לקברן בשטח שמעל מצוקי נחל חבר ולסלול לאזור דרך שמחד לא תפגע בנוף ומאידך תאפשר ביקורים באתר ההנצחה שיוקם לזכר הלוחמים. השתלשלותו של הרב גורן למערה זכתה לסיקור תקשורתי נרחב ועוררה סימני שאלה בדבר מידת ההצדקה למבצע המורכב. חבר הכנסת צ'רלי ביטון מסיעת 'הפנתרים השחורים' בחד"ש הפנה שאילתה לראש הממשלה בדבר נחיצות הטסתו ושימוש בציוד צבאי יקר למטרות לא צבאיות. חבר הכנסת דב שילנסקי מהליכוד השיב לשאילתה כנציג ראש הממשלה וטען שביקורו של הרב גורן באזור במסוק היה הכרחי ליישום החלטותיה של ועדת השרים ונערך בהחלטת הממשלה.¹⁶⁷ חברי כנסת נוספים מהשמאל הביעו ביקורת חריפה על הביקור, בהם יעקב צור ואורה נמיר ממפלגת המערך.¹⁶⁸

למרות הביקורת הציבורית הוסיף הרב גורן לפעול נמרצות לקידום קבורת העצמות והציע לראש הממשלה לקיים טקס רב-רושם 'כראוי וכיאה לכבודם של גיבורי האומה מימי קדם' בשטח שמעל למערות בל"ג בעומר, היום שבו פסקו תלמידי ר' עקיבא מלמות.¹⁶⁹ בגין קיבל את הצעתו,¹⁷⁰ ובד בבד עם ארגון הטקס על ידי ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים איתר הרב גורן במכוני המחקר את העצמות שנתגלו והוצאו מהמערות על ידי הארכיאולוגים, פרופ' יוחנן אהרוני ופרופ' יגאל ידין.¹⁷¹ בל"ג בעומר תשמ"ב (1982) התקיים טקס קבורת העצמות בנוכחות נכבדים רבים, בהם ראש הממשלה, חברי ממשלה, חברי כנסת וחברי מועצת הרבנות הראשית. כל המוזמנים לטקס הגיעו במסוקים בשל תנאי הדרך הקשים. הרב גורן הכריז בנאומו במהלך הטקס שיום ט"ו באב יהיה מעתה יום התייחדות שנתי עם חיילי בר-כוכבא ותלמידי רבי עקיבא.¹⁷² מול הטקס הפגינה קבוצת צעירים עטופי סדינים בסגנון רומאי אשר נשאו בידיהם כרזות 'גורן שחקן ראשי, בגין שחקן משנה'

¹⁶³ שלמה זלמן כהנא, מנהל משרד הדתות, לאל"מ חיים בן-דוד, מזכירו הצבאי של ראש הממשלה, 2 באפריל 1961, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁶⁴ אהרן לישנסקי, סגן מזכיר הממשלה, לרב יחיאל-יצחק הלוי, מזכ"ל הרבנות הראשית, 12 בנובמבר 1981, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁶⁵ הארץ, 18 בנובמבר 1981, עמ' 3; קויטנר, ריאיון.

¹⁶⁶ הרב גורן לאריאל שרון, 18 בנובמבר 1981, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁶⁷ דברי הכנסת, 92, כנסת עשירית, מושב שני, 4 בינואר 1982, עמ' 973-974.

¹⁶⁸ הארץ, לעיל הערה 165.

¹⁶⁹ הרב גורן למנחם בגין, 12 במרס 1982, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁷⁰ מנחם בגין לרב גורן, 15 במרס 1982, אמ"ב, PM-0091.

¹⁷¹ בעניין הממצאים שנתגלו במערה ראה אהרוני, מערות נחל חבר; ידין, הממצאים מימי בר-כוכבא.

¹⁷² נאום הרב גורן בטקס קבורת עצמות לוחמי בר-כוכבא, 11 במאי 1982, אר"ג, מאמרים הלכתיים בשפות, 2.

וירו 'מטח כבוד' של חצים. הטקס לוה בתגובות ביקורתיות בעיתונות בטענות על עלותו הגבוהה.¹⁷³ בתשובה לשאלתה שהוגשה לכנסת בעניין זה פירט הרב גורן בכתב את ההוכחות המדעיות לזיהוין של העצמות כעצמות לוחמי בר-כוכבא והדגיש שטקסים חשובים פחות מטקס זה תוקצבו בעלות גבוהה יותר, וכי 'מדינת ישראל פרעה בזה חוב מוסרי קדוש לשרידי הלוחמים של בר-כוכבא'.¹⁷⁴ במברק תודה אשר שיגר הרב גורן לשרון, ובו הודה לו ולקציני צה"ל והחיילים על השתתפותם במבצע זה הוא הגיב לביקורת העזה שנשמעה נגד הקבורה: 'אין להתחשב בעדת המתלוננים שמדברים מתוך שנאה או מתוך בורות בתולדות המאבק ההרואי הזה שמלפני 1,800 שנה'.¹⁷⁵ בעקבות הביקורת העזה וקשיים תכנוניים לא נבנו במקום מצבה וגלעד כפי שתוכנן לאחר סיום הטקס.¹⁷⁶ הרב גורן עקב אחר יישום התכנית ופנה בעניין זה לשר מודעי וביקשו לפעול להשלמתה,¹⁷⁷ אולם רק באדר תשמ"ו (מרס 1986), כארבע שנים לאחר הקבורה, הוצבה במקום מצבה פשוטה וסמלית.¹⁷⁸ הרב גורן הוסיף במשך השנים לקרוא לסלילת דרך עבירה לאזור על מנת שיהפך לאתר תיירותי מבוקש, אולם בקשתו לא התמלאה, והאתר נותר מוזנח. המצבה הפשוטה שהונחה על הקבר הושחתה אף היא עם השנים ושופצה על ידי מתנדבים מחוג 'גי'פטרפי' בינואר 2008.¹⁷⁹

2.2.6. פעילות ביטחונית

בימי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל הוא שהה עם הכוחות הלוחמים במבצעים ובקרבות, כנזכר לעיל. גם בעת כהונתו כרב הראשי לישראל הוא הוסיף לפעול בדרכו זו. להלן תיסקר פעילותו הביטחונית לאחר פרישתו מצה"ל.

2.2.6.1. מלחמת יום הכיפורים

בפרוץ מלחמת יום הכיפורים¹⁸⁰ הבחין הרב גורן שבית הכנסת 'קוממיות אברהם' מתרוקן מצעירים. הוא עמד לפני ארון הקודש ונשא דברי עידוד וביטחון בניצחון במלחמה בפני בני קהילתו, ואלה פורסמו למחרת בעיתונות.¹⁸¹ במוצאי יום כיפור מיהר הרב גורן ל'בור' המטכ"ל וביקש שיגייסוהו בהתאם לסיכום בינו לבין הרמטכ"ל בעת פרישתו מהצבא, שיינתן לו מינוי חירום במקרה של מלחמה לטיפול בחללים. לבקשתו לקבל את המינוי הוא נענה בשלילה על ידי ראש אכ"א, הרצל שפיר.¹⁸² הרב גורן לבש את מעילו הצבאי ללא הדרגות ויצא ביזמתו במכוניתו לחזיתות הלחימה ובידו ספר התורה שנשא במלחמות הקודמות. הוא הורה להדפיס עשרת אלפי ספרי תהילים קטנים לחלוקה לחיילים ותפילות לפני יציאה לקרב, מילא את רכבו במצרכים נחוצים לחיילים ויצא

¹⁷³ ראה עיתוני התקופה 10-12 במאי 1982.

¹⁷⁴ הרב גורן לחיים שיין, יועצו של דב שילנסקי, סגן השר במשרד ראש הממשלה, 15 ביוני 1982, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁷⁵ הרב גורן לאריאל שרון, מאי 1982, אר"ג, מברקים ומכתבים אישיים לאח"מים.

¹⁷⁶ כוונת הממשלה לבנות אתר זיכרון נתקלה בהתנגדותו של ראש מועצת תמר שבתחומה התגלו העצמות. הוא דרש במכתב לרב גורן שמיקום אתר הקבורה יתואם מראש עם רשות התכנון המקומית. מ' שמיר, ראש מועצת תמר ויו"ר הועדה המקומית לתכנון ובניה לרב גורן, 13 בינואר 1982, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁷⁷ הרב גורן ליצחק מודעי, 18 בנובמבר 1982, אר"ג, עצמות לוחמי בר-כוכבא.

¹⁷⁸ ידיעות אחרונות, 30 במרס 1986, עמ' 16.

¹⁷⁹ עוד על פרשה זו ראה 105-130, Aronoff, Establishing Authority.

¹⁸⁰ על מלחמת יום הכיפורים והרקע לפריצתה ראה גולן, מלחמת יום הכיפורים; בר יוסף, הצופה שנרדם.

¹⁸¹ טייטלבוים, הרב אלוף גורן; הצפה, 7 באוקטובר 1973, עמ' 2.

¹⁸² הרב גורן אף פנה במכתב דחוף לעזרת רחבעם זאבי, אשר במהלך המלחמה היה ראש אג"ם ועוזר הרמטכ"ל. הלה ניסה לקדם את מינוי החירום שלו, אך לשווא. הרב גורן לרחבעם זאבי, 23 באוקטובר 1973, אר"ג, טיפול בחללי מלחמת יום הכיפורים.

לעמדות הקדמיות ברמת הגולן ובתעלה.¹⁸³ כאשר הגיע אל החזיתות, התאספו סביבו חיילים והוא בירך אותם וערך עמם תפילות המוניות.¹⁸⁴ הוא עודד את המפקדים והחיילים ואף השתתף בעצמו בירי פגזים.¹⁸⁵ בעת שהותו עם החיילים פנו אליו מפקדים בטענה שיש מחדל בטיפול בגופות החללים וביקשו את סיועו,¹⁸⁶ ולפיכך פנה לתלמידו וידידו הקרוב, סגן-אלוף יוסי הראל, רב צבאי באזור הדרום, והורה לו לטפל באיסוף הגופות בשבת הן מחשש לפגיעה במורל החיילים הלוחמים שיראו מאות מחבריהם מוטלים הרוגים בשדה הן מחשש שהמצרים ייקחו את הגופות לשם משא ומתן.¹⁸⁷ הרב הראל העיד שעל פי הנחיה זו הוביל פינוי חללים רבים משדה הקרב בתנאים קשים ביותר.¹⁸⁸ בעת צליחת התעלה לצדה המערבי על ידי מפקד האוגדה אריאל שרון וחייליו¹⁸⁹ שהה הרב גורן עם החיילים, ולבקשת שרון הוא העביר ברשת הקשר האוגדתית תפילה לפני היציאה לקרב ואת ברכתו: 'בשם ה' תעברו ותצליחו וה' יהיה בעזרכם'.¹⁹⁰

הרב גורן העיד שגם בגזרת הגולן נוכח שהחברה קדישא של הרבנות הצבאית אינה פעילה ולכן הורה לחיילים לאסוף את הגופות. הוא אף עלה לחרמון עם נהגו לשם פינוי חללים, כאשר המקום היה עדיין בשליטת הסורים לאחר שעודכן שכוחות צה"ל לא הצליחו לכבוש את המקום.¹⁹¹ הרב גורן חשש שהשטח יישאר בשליטה סורית במשך שנים, והגופות יישארו בידי הסורים, ויחזור תקדים ליקוט עצמות לוחמי כפר עציון שבו טיפל שנים קודם לכן. הוא כתב בעניין זה לרמטכ"ל דוד אלעזר בעיצומה של המלחמה והפציר בו להורות על חיפוש וחקירה דחופים לטיפול בגופות ובירור מצב הנעדרים על מנת למנוע בעיית עגינות, אך לא נענה.¹⁹²

בימים הראשונים למלחמה השמיע הרב גורן דברי עידוד לחיילים ולתושבי המדינה בהופעה בטלוויזיה וקרא לבטוח 'באלוקי מערכות ישראל ובעליונות הרוחנית וגבורת הנפש של חיילי צה"ל',¹⁹³ והרבנות הראשית בנשיאותו הכריזה על יום תפילה כללי להצלחה במלחמה.¹⁹⁴ לאחר המלחמה פנו הרבנים הראשיים לאפיפיור, לשאר ראשי הדתות בעולם ולצלב האדום על מנת שיפעילו את השפעתם על מצרים וסוריה שינהגו בשבויים הישראלים שנפלו בידם על פי אמנת ז'נבה.¹⁹⁵ הרב גורן אף פעל להעברת מצרכים נחוצים לשבויים לקראת פסח באמצעות הצלב

¹⁸³ הצ'פה, 8 באוקטובר 1973, עמ' 1; 9 באוקטובר 1973, עמ' 2; 14 באוקטובר 1973, עמ' 1; 22 באוקטובר 1973, עמ' 1; ידיעות אחרונות, 10 באוקטובר 1973, עמ' 4; שלום, ריאיון (אריה שלום השתחרר מצה"ל עוד טרם המלחמה, אך לבקשת הרב גורן ניא את להיות נהגו); טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

¹⁸⁴ למשל, בעת שהגיע למחנה נפח שבו רוכזו כוחות הלוחמים בצפון הוא כינס מאות חיילים בסוכה הרעועה ולא שעה לקריאתו של המפקד להיכנס לבונקר. בסוכה הוא שר עם החיילים במשך שעות תחת הפגזה קשה 'יפרס עלינו סוכת שלומך'. לדברי עדים, איש מהנוכחים במקום לא נפגע, ואילו בתעלה הסמוכה לסוכה נפגעו חיילים. שלום, ריאיון.

¹⁸⁵ שטרסברג, ריאיון; שלום, ריאיון.

¹⁸⁶ פלוני לרב גורן, אוקטובר 1973, אר"ג, טיפול בחללי מלחמת יום הכיפורים; הרב יוסי הראל, ריאיון.

¹⁸⁷ היתרו הופיע במשיב מלחמה, ב, עמ' ריז-רכה. יצוין שהרב גורן היתר פינוי חללים בשבת משום פגיעה במורל החיילים כבר במלחמת ההתשה, בהיותו הרב הראשי לצה"ל. ראה הלפרין, הרב, פינוי חללים בשבת, עמ' 104-115.

¹⁸⁸ הרב יוסי הראל, ריאיון. עם זאת הרב יהושע בן-מאיר, אשר שימש רב צבאי של אוגדת המילואים ברמת הגולן, טען שכאשר הפנה אל הרב גורן שאלה בעניין פינוי החללים בשבת בעת המלחמה נמנע הרב גורן מלפסוק בטענה שיש רב ראשי לצה"ל, הרב פירון, אשר דעתו הייתה שאין לפנות חללים בשבת וחג. משום כך פנה הרב בן-מאיר לרב שלמה-זלמן אוירבעך וקיבל את היתרו לפנות את החללים. קמפינסקי, דת צבא וחברה, עמ' 95.

¹⁸⁹ על צליחת התעלה, המבצע אשר הכריע את המלחמה, ראה ארן, תולדות מלחמת יום הכיפורים, עמ' 205-232.

¹⁹⁰ הרב יוסי הראל, ריאיון; הרב גורן למוטה גור, 24 באוקטובר 1974, אר"ג, מכתבים שוטפים, 1974; הרב גורן לשר הביטחון שמעון פרס, 15 באוקטובר 1974, אר"ג, מכתבים שוטפים, 1974. דבריו הוקלטו ושודרו בקול ישראל במלאת שנה לחציית התעלה.

¹⁹¹ שלום, ריאיון. השניים עלו לחרמון בליל 22 באוקטובר 1973, לאחר שהחרמון חזר לידי צה"ל.

¹⁹² הרב גורן לדוד אלעזר, 29 באוקטובר 1973, אר"ג, טיפול בחללי מלחמת יום הכיפורים.

¹⁹³ הצ'פה, 8 באוקטובר 1973, עמ' 1.

¹⁹⁴ הודעה לעיתונות, 'י במרחשוון תשל"ד, אמ"י, גל 443/9.

¹⁹⁵ הרב גורן לצלב האדום, 21 בדצמבר 1973, אר"ג, מכתבים לאישים חשובים; הצ'פה, 29 באוקטובר 1973, עמ' 1.

האדום,¹⁹⁶ והודות להתערבות רבה של זינבה, הרב ד"ר אלכסנדר שפרן, אשר השפיע על נשיא הצלב האדום, אריק מרטון, הגיעו מקצת המצרכים ליעדם.¹⁹⁷

במשך חודשים רבים לאחר המלחמה, שבהם נשארו חיילים רבים במוצבים, ביקר אותם הרב גורן על מנת לעודדם. כאשר הגיע למוצב בחרמון, שבו התלוננו החיילים על הקור העז, הוא דרבן אותם לרקוד כאשר הוא מצטרף אליהם ורוקד על השלג ברגליים יחפות.¹⁹⁸ בתקופה זו וגם לאחר מכן נהג הרב גורן לבקר פצועים חיילי צה"ל בהזדמנויות שונות,¹⁹⁹ והם הזכירו לו לטובה את ביקורו בשטחי הקרבות ואת העידוד שהעניק להם.²⁰⁰

עם זאת יצוין שפעולותיו של הרב גורן בעת המלחמה כמעט שלא דווחו בעיתונות הכללית, שלא כמנהגה בימים כתקנם לדווח בהרחבה על רבות מפעולותיו, ככל הנראה כיוון שהעיתונות הייתה עסוקה בסיקור מוראות המלחמה ולא הייתה פנויה לעסוק בתרומתו. פעולותיו נסקרו בהרחבה רק בעיתון הצפה ונזכרו לשבח בכינוס תורה שבעל פה בשנה זו מפי ד"ר יצחק רפאל: 'ראש רבני ישראל הרב שלמה גורן שליט"א עושה עם חיילי ישראל בחזיתות לחזק ידיהם ולעודד רוחם וארון הקודש בראש המערכה'.²⁰¹

2.2.6.2. לבנון

משנת תשל"ה (1975) התנהלה בלבנון מלחמת אזרחים בין התושבים הנוצרים לכוחות סוריים וארגוני מחבלים. בשנת תשל"ח (מרס 1978), בעקבות פיגוע 'אוטובוס הדמים' בכביש החוף, שבו נרצחו 37 אנשים, נכנסו כוחות צה"ל לשטחה של לבנון למיגור פעילותם של ארגוני הטרור שפעלו בה במבצע אשר כונה 'מבצע ליטני'. הכוחות חדרו לחלקה הדרומי של לבנון עד לנהר הליטני והחזיקו בשטח זה במשך כשלושה חודשים עד שנסוגו חזרה לגבול הבין-לאומי. הרב גורן הגיע לחיילים אשר הוצבו בלבנון בעקבות המבצע, עודד את רוחם וחילק להם ספרי תהילים.²⁰² בהיותו אלוף במיל' נהג הרב גורן בשנים אלה להשתתף בכנסים ביטחוניים ולהביע את עמדתו בנושאים שעל סדר היום. למשל, בכינוס סגל פיקוד כללי (ספ"כ) שהתקיים לאחר סיום מבצע ליטני הוא ביקר את אי-הצלחת המבצע לחסל את המחבלים ולהפסיק את ירי הקטיושות והתעמת עם הרמטכ"ל מוטה גור אשר טען שהפתרון צריך להיות מדיני ולא צבאי.²⁰³

בשנים שלאחר מכן העמיקו הסורים את שליטתם בלבנון, וארגוני המחבלים הגבירו את מטחי האש הכבדה שהנחיתו על יישובי צפון ישראל, עד אשר בשנת תשמ"ב (יוני 1982) תקף צה"ל את דרום לבנון על מנת לפרז אותו מכוחות עוינים ולהוציא מטווח הירי את הערים והיישובים

¹⁹⁶ תיעוד שיחה עם נשיא הצלב האדום, אריק מרטון, 1 באפריל 1974, אר"ג, 302, לאנשים מפורסמים.

¹⁹⁷ הצפה, 4 באפריל 1974, עמ' 1; ידיעות אחרונות, 4 באפריל 1974, עמ' 7. הרב גורן אף היה מעורב במאמצים לאיתור נעדרים ונפגש לשם כך בשלהי שנת 1973 עם קצין מודיעין מצרי, סגן-אלוף עבדול לטיף, וזה דיווח לו שגופות החיילים הישראלים נקברו בשטחם עם הדסקיות שלהם או עם מסמכים מזהים שנמצאו עליהם. ידיעות אחרונות, 22 בינואר 1974, עמ' 1.

¹⁹⁸ ידיעות אחרונות, 24 בינואר 1974, עמ' 7. עם זאת כאשר ביקש לבקר את החיילים בתעלה עם חברי מועצת הרבנות הראשית, נענתה פנייתו בעניין זה לשר הביטחון בשלילה. במכתב לדיין התרעם הרב גורן על שלחסידי חב"ד ניתנה האפשרות לבקר את החיילים בשליחות רבם, הרבי מליובאוויטש: 'אסיר תודה אהיה לך אם תואיל להסביר את פשר החידה, האם חברי מועצת הרבנות הראשית, גדולי תורה ואוהבי מדינה, אינם זכאים לפחות למה שזוכים חסידי לובביץ' הרב גורן למשה דיין, 20 במרס 1973, אר"ג, 302, לאנשים מפורסמים.

¹⁹⁹ קויטנר, ריאיון.

²⁰⁰ הצפה, 21 באוקטובר 1973, עמ' 2 – ביקור אצל פצועים באיכילוב; הצפה, 31 באוקטובר 1973, עמ' 4 – ביקור הפצועים בבית החולים שיבא; חנן פורת, ריאיון.

²⁰¹ סיני, עג (תשל"ג), עמ' קצח.

²⁰² שטרסברג, ריאיון.

²⁰³ פרוטוקול כנס ספ"כ, 13 באפריל 1978, אר"ג, מסמכים אישיים מחיי הרב.

הישראליים לאורך הגבול, במבצע אשר נקרא לימים 'מלחמת שלום הגליל'.²⁰⁴ עם פרוץ המלחמה פנו הרבנים הראשיים לבתי הכנסת בארץ וביקשו שבכל יום תיאמר תפילת 'מי שבירך' לחיילי צה"ל כל זמן שהמלחמה נמשכת.²⁰⁵ כמנהגו במלחמות הקודמות יצא הרב גורן שוב לחזית הצפון ובמכוניתו ספרי תהילים. ביום היציאה לקרב הוא העניק ללוחמים את ברכתו ויצא על פי היתר מיוחד משר הביטחון אריאל שרון לסיור בקרב הלוחמים בצור ובצידון. בעת ביקורו שם הוא קבע שמלחמה זו היא מלחמת מצווה להגנת יושבי הצפון וחזר על פסק ההלכה שלו המתיר לפנות חללים בשבת. הוא הדגיש שיש להעניק למחבלים הנשבים במלחמה את כל הזכויות האנושיות והבהיר שהתרשם שכך עושים החיילים.²⁰⁶ בעת שהותו באזור אף נפגעה מכוניתו מרסיס של פגז ליד נמל התעופה של בירות.²⁰⁷ כאשר הגיע לבית הכנסת העתיק בצידון ערך בו תפילת מנחה לאחר עשר שנים שבהן היה בית הכנסת סגור.²⁰⁸ מצב בריאותו הלקוי²⁰⁹ כבר לא אפשר לו להיות שותף פעיל בלחימה, אך הוא השתדל לשהות במקום ולעודד את הלוחמים. כעבור זמן, עם התארכות שהיית צה"ל בלבנון, המשיך הרב גורן לבקר באזור. כאשר הגיע לעמדה ששכנה מצפון לנמל התעופה בבירות וסבלה מצליפות רבות הוא התעקש להמשיך אף לעמדה הצפונית ממנה.²¹⁰

הרב גורן אף היה מעורב בניסיון להרגיע את הוויכוח הפנימי הנוקב שהתעורר בישראל בעקבות מלחמת שלום הגליל והטענות על התנהלות לא מוסרית לכאורה של הכוחות הלוחמים בהוראת הממשלה.²¹¹ על רקע ההפגנות נגד הממשלה קרא הרב גורן בדרשת יום כיפור בבית הכנסת 'היכל שלמה' בראשית שנת תשמ"ג (1982) לחדול משנאת אחים ולהתלכד לקראת המאבקים הצפויים למדינת ישראל. הוא הדף את טענות השמאל הישראלי והכריז: 'אל יחייבו אותנו להכות "על חטא" בעניין שלא חטאנו בו'.²¹² מועצת הרבנות הראשית בראשותו אף קבעה שמלחמה זו הייתה מלחמת מצווה להגנת יישובי מערב הגליל מפני סכנת הפצצות ופיגועים מידי מחבלים רצחניים, וכי היא התנהלה ברמה מוסרית נעלה והצטיינה בטוהר הנשק ובנקיטת אמצעים מיוחדים למנוע פגיעה בתושבים חפים מפשע.²¹³ הרב גורן אף עודד את ראש הממשלה בגין להסכים להקמת ועדת חקירה לבדיקת אירועי סברה ושתילה ואמר לו: 'אם ידינו נקיות ולבנו טהור, אזי אין לנו ממה לפחד'.²¹⁴ בהפגנת שמאל שנערכה מול משרד ראש הממשלה ביום כ"ז בשבט תשמ"ג (10 בפברואר 1983), בקריאה לפיטוריו של אריאל שרון מהממשלה בעקבות אירועי סברה ושתילה, נרצח אמיל גרינצווייג, אחד המפגינים, מרימון שזרק יונה אברושמי.²¹⁵ הרב גורן הגיע להלווייתו ונשא דברי הספד, ובהם קרא את פרשת 'עגלה ערופה' מספר דברים. כאשר הקריא את דברי הפסוק 'ידינו לא שפכו את הדם

²⁰⁴ הרחבה על מלחמת שלום הגליל ראה הרצוג, עם כלביא, עמ' 275-297.

²⁰⁵ הצ'פה, 8 ביוני 1982, עמ' 1.

²⁰⁶ הצ'פה, 13 ביוני 1982, עמ' 1.

²⁰⁷ ידיעות אחרונות, 15 באוגוסט 1982, עמ' 5.

²⁰⁸ הצ'פה, 20 ביוני 1982, עמ' 1.

²⁰⁹ לאחר ניתוח לב פתוח שעבר בסוף שנת 1980.

²¹⁰ קויטנר, ריאיון.

²¹¹ הרחבה בעניין מחאתה של תנועת 'שלום עכשיו' ותנועת אחרות נגד המלחמה ראה רשף, שלום עכשיו, עמ' 94-108.

²¹² ידיעות אחרונות, 28 בספטמבר 1982, עמ' 7.

²¹³ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ט' בתמוז תשמ"ב, אר"ג, תגובות, הצהרות, גילויי דעת וקריאה אל הציבור. להחלטה זו קדם בירור הלכתי מקיף של הרב גורן אשר פורסם לאחר מכן בכתבות שונות – 'מלחמת שלום הגליל לאור ההלכה' (ראה משיב מלחמה, ג, עמ' רסז-רפב). יצוין שידידו הקרוב של הרב גורן, אריאל שרון, הואשם על ידי העיתונות באחריות לפשעי מלחמה, ויש לשער שדבריו של הרב גורן תרמו לחיזוקו אל מול הביקורת.

²¹⁴ ידיעות אחרונות, 28 בספטמבר 1982, עמ' 7; 4 באוקטובר 1982, עמ' 2.

²¹⁵ על אמיל גרינצווייג ונסיבות רציחתו ראה אתר 'אדם', המדרשה לדמוקרטיה ושלום על שם אמיל גרינצווייג: Emil

Greenzweig In Memoriam

הזה', התפרץ נגדו חלק מהקהל וקרא 'ידיך שפכו את הדם', משום שראו בו נציג של מחנה הימין בישראל. אמו של גרינצווייג השתיקה את הקהל וביקשה שיניח לטקס להתנהל ללא הפרעה: 'תנו לנו כבוד... אם אהבתם אותו אני מבקשת שתרחמו ואל תגידו מילה'.²¹⁶

2.2.7. סיכום

הרב גורן נודע יותר מכול כמי שחידש את הפסיקה הלכתית בענייני צבא ובר-סמכא עיקרי בעניין זה. גם כאשר כבר לא היה הרב הראשי לצה"ל הוא הרבה להביע את עמדותיו בסוגיות הנוגעות לצבא וביטחון. עמדותיו בתחומים אלה לא עמדו תמיד במרכז הקונצנזוס הדתי והכללי, אך בשל מעמדו הייחודי כפוסק הראשון של צה"ל נראה שניתן להם משנה-תוקף, שלא כפסיקותיו בתחומים אחרים. שנותיו הרבות של הרב גורן בשירות בצה"ל אף הביאו אותו להוסיף ולהשתתף במבצעים צבאיים גם לאחר שהשתחרר מתפקידו, כשהוא תורם לעידוד הלוחמים בעת מלחמתם. בשלהי ימיו, לאחר שסיים את כהונתו בתפקידים רבניים ממלכתיים, עדיין פנו אליו לקבלת חוות דעתו ועמדתו ההלכתית בנושאים צבאיים וביטחוניים שעל סדר היום.²¹⁷

2.3. קדושת ארץ ישראל והמקדש

בהתאם להשקפתו הלאומית של הרב גורן חיבת ארץ ישראל הייתה אף היא בולטת ביותר בעולמו, ולדברי גיסו, הרב שאר-ישוב כהן, היא ניטעה בו מאז ימיו החלוציים בכפר חסידים.²¹⁸ חיבתו לארץ התבטאה בדבריו שמצוות ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות, והיא 'ראשית כל המצוות ומטרתן... מהוה רקע להן וכולן יחד מהוות שלמות תורתית-נפשית אחת'. הוא סבר שעם תקומת המדינה חלה המצווה על כל יהודי.²¹⁹ לאחר מלחמת ששת הימים הוא הבהיר את עמדתו הנחרצת: 'שחרור שעל מאדמת ארץ ישראל דוחה את כל התורה כולה'.²²⁰

תפיסתו של הרב גורן בדבר חשיבותה של מצוות יישוב ארץ ישראל, הובילה למעורבות רבה שלו בניסיונות לבסס נוכחות יהודית במקומות ששוכרו במלחמות ישראל. בסיום מלחמת קדש בשנת תשי"ז (1956) קיים הרב גורן טקס הקדשת המקומות שנכבשו באבו-עגילא שבסיני, שלשיטתו נכללו בגבולות ארץ ישראל על פי התנ"ך אך לא התקדשו בקדושת עולי בבל.²²¹ דעתו הייתה שאין צורך בסנהדרין שתקדש, אלא די בהכרזה בפה על ידי הרשות המוסמכת על דעת רוב העם. כאשר בעקבות הלחץ הבין-לאומי נאלצה ישראל לסגת מרוב המקומות שנכבשו הבהיר הרב גורן שהקדשתו מתבטלת עם החזרת האזור לידי המצרים.²²²

²¹⁶ דבר, 13 בפברואר 1983, עמ' 2.

²¹⁷ מעניין שעל אף עמדותיו הלאומיות הניציות הרי דווקא עיתון 'הארץ', אשר נחשב עיתון הנוטה לעמדות השמאל הישראלי, פנה אליו לעתים מזומנות לקבלת נקודת מבטו על סוגיות אלה ופרסמן בהרחבה בפינת 'שיחת היום'. ראה הארץ, 4 בדצמבר 1992, עמ' 2, בעניין העברת גופות מעפילי ספינת אגוז; הארץ, 23 במאי 1994, א, 2, בעניין החלפה בטעות בין גופות חיילים שנהרגו ליד מחסום ארז ועוד.

²¹⁸ הרב שאר-ישוב, ריאיון.

²¹⁹ 'מצוות יישוב ארץ ישראל', עמ' 6 (פורסם גם בתרומת הגורן, ב, סימן צא, עמ' 267-270). וראה מאמריו: 'מצות יישוב ארץ ישראל בזמן הזה', עמ' 5 (פורסם גם במשנת המדינה, עמ' 11); 'שלימות הארץ לאור ההלכה', עמ' 5 (פורסם גם בתורת המדינה, עמ' 68-71).

²²⁰ הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים.

²²¹ הרב שאר-ישוב אשר סיפר על הטקס הזה ציין שהיה זה טקס 'מוזר ומיוחד'. ערב זיכרון לרב גורן בבית כנסת 'קוממיות', תל-אביב תשנ"ט.

²²² ראה משיב מלחמה, ב, עמ' תכב-תכט; 'קדושת ארץ ישראל לגבולותיה בתורה', עמ' 5-11.

ביתר שאת ביקש הרב גורן לתרום לביסוס הנוכחות היהודית במקומות ששחררו במלחמת ששת הימים. הוא תמך במפעל ההתיישבות באזורים אלו והביע את דעתו בנחרצות נגד מסירת שטחים מארץ ישראל מכוח הסכמי שלום, כפי שיתברר להלן.

2.3.1. הר הבית

2.3.1.1. המאבק על ביסוס נוכחות יהודית בהר הבית לאחר מלחמת ששת הימים

לאחר מלחמת ששת הימים הופקדו הרב גורן והרבנות הצבאית על ניהולם התקין של המקומות הקדושים ששחררו, בכללם הר הבית והכותל המערבי.²²³ לאחר סיפוח מזרח ירושלים למדינת ישראל הועברו המקומות הקדושים בעיר לאחריות משרד הדתות, והרבנות הצבאית נותרה אחראית למערת המכפלה, קבר רחל וקבר יוסף הצדיק, אשר נותרו בממשל צבאי.²²⁴ הרב גורן לא הסתפק בתפקיד הרשמי הטכני שניתן לרבנות הצבאית בפיקודו אלא פעל נמרצות על מנת להבטיח שבמקומות אלו תישמר שליטה ישראלית מלאה על פי עמדתו ההלכתית ביחס אליהם.²²⁵

בשנת תשכ"ב (1962), חמש שנים לפני שחרור הר הבית, פורסם שהרב גורן קבע בכינוס 'תורה שבעל פה' שכאשר ישוחרר הר הבית ייתכן שיהיה צורך לקבוע את המקום המדויק של בית המקדש על מנת לבנות את הבית.²²⁶ שאיפתו זו הגיעה לשיאה עם שחרור הר הבית והעיר העתיקה במלחמת ששת הימים, וכאשר עלה על ההר ניקרה במוחו סוגיית איתור מקום המקדש, מקום המזבח ובית קודש הקדשים והאפשרות לחדש את עבודת הכוהנים.²²⁷ לימים הוא התבטא שלאחר המלחמה ירחפנו על גלי ההתלהבות וההתעלות. נצנצו בלבנו מחשבות וצפיות להמשך הליכי הגאולה ע"י בנין בית המקדש.²²⁸ אולם בעת ששעט הרב גורן עם הצנחנים מהר הבית לכותל המערבי וערך שם טקס ותפילה סייר דיין על הר הבית והורה להוריד את דגל ישראל שתלו שם הצנחנים ולמסור את השמירה במקום לידי שומרים מוסלמים.²²⁹ לימים הביע הרב גורן את צערו על שהמשיך לכותל המערבי ולא נשאר לשמור על הנוכחות היהודית במקום אך הבהיר שהיה 'כבול במיתרי אהבה לשריד בית מקדשנו הכתל המערבי, שם הייתי רגיל להתפלל מדי שבת ומועד ובערבי קדשים'.²³⁰

ברבות השנים טען עוזי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז בימי המלחמה, שלאחר המעמד בכותל, כאשר חזרו הצנחנים למסדר חטיבתי על רחבת הר הבית, עלה שוב הרב גורן להר וניסה לשדל אותו לפוצץ את המסגדים, והוא הגיב לשידוליו: 'רבי, תפסיק', אך הרב גורן המשיך בניסיונותיו לשכנעו: 'אתה לא קולט איזה משמעות כבירה תהיה לדבר. זו הזדמנות שניתן לנצלה עכשיו ברגע זה. מחר כבר אי

²²³ כתב מינוי הרב ש' גורן כמופקד על שמירת המקומות הקדושים ליהדות אשר 'באזור הגדה המערבית המוחזק על ידי צה"ל מאת הרמטכ"ל, יצחק רבין, יוני 1967 א"צ, 4/117/1970.

²²⁴ על תפקידיה של הרבנות הצבאית להסדיר מקומות אלה על ידי קביעת שלטים, אספקת מים, דאגה לסדר וניקיון ועוד ראה מאיר, לא בחיל, עמ' 264-301; התכתבויות בין שר הדתות, שר הביטחון והרב גורן בעניין הפיקוח על המקומות הקדושים, יוני-אוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970.

²²⁵ 'המקומות הקדושים לאור ההלכה', עמ' ז-ז (פורסם גם בתורת השבת והמועד, עמ' 458-479). המאמר פורסם לראשונה בגיליון הראשון של מחניים שיצא לאחר מלחמת ששת הימים. וראה מאמרו, 'ההשתטחות על קברי אבות לאור ההלכה', תורת השבת והמועד, עמ' 480-499.

²²⁶ הרצאתו לא פורסמה בפרסומי 'תורה שבעל פה' אך פורסמה בקצרה בעיתון הארץ, 15 באוגוסט 1962, עמ' 3.

²²⁷ במוצאי יום מנוחה, י"ד בתמוז תשכ"ז, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967.

²²⁸ הר הבית, מבוא, עמ' א. בספרו דן הרב גורן במצוות בניין המקדש בזמן הזה אל מול התפיסה שבית המקדש ירד בנוי מן השמים והביא שתי דעות בעניין כשהוא מציין שמהירושלמי עולה שעם ישראל יבנה את המקדש לפני בוא המשיח. שם, עמ' ב-ד.

²²⁹ דיין, אבני דרך, עמ' 498. תפיסתו הייתה ש'לא באנו להשתלט על קדשיהם או להתערב בחייהם הדתיים'. כך הנחה גם את עוזי נרקיס, אלוף פיקוד המרכז. נרקיס, חייל של ירושלים, עמ' 340.

²³⁰ הר הבית, מבוא, עמ' 8-9.

אפשר יהיה לעשות שום דבר. נרקיס, על פי הטענה, שב וענה: 'הרב, אם אתה לא מפסיק אני לוקח אותך מפה לבית סוהר'.²³¹ דברים אלו פורסמו בעיתונות רק לאחר פטירת הרב גורן, אך בספרו 'הר הבית' ציין הרב גורן עמדה אחרת לגמרי וטען שאחד המפקדים הבכירים של חיל האוויר שאל אותו בסערת הקרב מדוע אינו פועל שחיל האוויר 'ינקח' את הר הבית, והוא השיב שאילו עשינו זאת היינו נאלצים לאסוף מיליונים רבים של דולרים מן העם היהודי בתפוצות כדי לבנות מחדש את המסגדים בהר הבית, שאלמלא כן הייתה פורצת נגדנו מלחמת ג'יהאד.²³²

יצוין שפעולות ממשלת ישראל בעיר העתיקה לוו כל העת בחששות מתגובת העולם המוסלמי והנוצרי והתבטאו בין השאר בביקורת שהביע שר הבריאות ישראל ברזילי על שהרב גורן התקין מזוזה בשער האריות ובשער שכם. ברזילי טען שהשערים משותפים גם לנוצרים ולמוסלמים, ויש במעשה זה משום התגרות מיותרת.²³³ הרב גורן מצדו סבר שאין לחשוש כל-כך ופנה לוועדת השרים לענייני המקומות הקדושים אשר מונתה לאחר המלחמה בבקשה להסדיר גם את מעמדו של הר הבית. הוא ביקש שתחילה ייסגר ההר בפני יהודים וערבים כאחד על מנת לקבוע סדרים חדשים אשר יאפשרו כניסת ערבים למסגד אל אקצה ומסגד עומאר, אך תימנע מהם הכניסה לכיפת הסלע שבמרכז הרחבה,²³⁴ אך סירובה של הוועדה לבקשתו והנהלים שקבע דיין בעניין הר הבית הבהירו לרב גורן עד מהרה שדין ציבורי באפשרות בניית בית המקדש אינו עומד על הפרק לפי שעה. עם זאת הוא ביקש לאפשר תפילת יהודים על ההר, ולשם כך עמל לאתר את המקומות המותרים לעלייה לאחר טבילה במקווה וחליצת נעליים.²³⁵ בראשית חודש אב תשכ"ז (אוגוסט 1967) העלה הרב גורן מודדים מחיל ההנדסה להר הבית למשך עשרה ימים, ולפי הוראותיו הם ביצעו מדידות בכל השטח על מנת לקבוע במדויק את מקום המקדש, מקום קודש הקודשים, העזרה ושאר חלקי בית המקדש ולתחום תחומים אשר אינם באזור בית המקדש, ואליהם יוכלו להיכנס יהודים בתנאים האמורים. מחקריו העלו שניתן להיכנס להר הבית דרך שער המוגרבים וללכת בקו ישר מזרחה ודרומה או להיכנס דרך השער הצפוני של הר הבית וללכת ממצודת אנטוניה עד סמוך לרמה שכיפת הסלע בנויה עליה.²³⁶ הרב גורן אף התיר לחיילים אשר שמרו על ההר לשהות בו לצורך שמירה על ביטחונו ומתקניו.²³⁷

באותה עת קיבל הרב גורן את אישורו של אגף המבצעים במטכ"ל להיכנס למבנה ליד שער המוגרבים להקמת משרדי הרבנות הצבאית סמוך לכותל המערבי, ותושבי הבית פונו ממנו. הרב גורן הכריז על הקמת 'מדרשה תורנית צבאית' במקום והחל לקיים במבנה וברחבת הר הבית הסמוכה לו

²³¹ הארץ, 31 בדצמבר 1977, עמ' 1. הטענה נזכרה ברמז כבר בעיתון הארץ, 11 באוקטובר 1977, עמ' 11, לאחר שפורסם שהרב גורן מבקש לפרסם את ספרו על אודות היתר הכניסה להר הבית (ראה להלן, הערה 277). הרב גורן איים בתביעת דיבה בשל פרסום זה. בן-דוב, סולם למלכות ישראל, עמ' 171.

²³² 'הר הבית', מבוא, עמ' ד. יש טוענים שהרב גורן התבטא גם בסמינר יומי שקיימה הרבנות הצבאית לאנשי המילואים בעניין הר הבית זמן קצר לאחר שחרור המקום שיש לסלק את כיפת הסלע: Cohen, The Temple Mount Question, pp. 76-100.

²³³ ישיבת ממשלה, 25 ביוני 1967, עמ' 45, אמ"י, א-8164/10. עם זאת יובהר שלעומת הר הבית אשר שימש מקום תפילה מוסלמי, החלטת ריבונות ישראלית מלאה על הכותל המערבי זכתה לתמיכה גורפת מצד חברי הממשלה, וכבר בימים הראשונים לאחר שחרור העיר נהרסה שכונת המוגרבים סמוך לכותל מתוך הבנה שהתממהות בעניין זה תוביל להתנגדות בין-לאומית אשר לא תאפשר לעשות כן לאחר זמן (בן דוב, נאור וענר, הכותל, עמ' 167). הרב גורן היה מעורב גם הוא בהחלטה על פינוי השכונה. הרב גורן לוועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 27 בדצמבר 1967, א"צ, 4/117/1970; מאיר, לא בחיל, עמ' 287.

²³⁴ כהן, הרבנות הראשית ושאלת הר הבית, עמ' 771.

²³⁵ הר הבית, מבוא, עמ' יא.

²³⁶ ראה פירוט מדידותיו בספרו הר הבית, עמ' כג-כד; קעז-ריג, שעל פיהם בית המקדש תפס רק חלק קטן מהר הבית של היום.

²³⁷ במוצאי יום מנוחה, י"ד בתמוז תשכ"ז.

תפילות, כינוסים דתיים ושיעורים. הוא שאף שמבנה זה יהיה למקום קבוע לתפילות יהודים לאחר טבילה, ואילו הכותל המערבי יישאר מקום תפילה לנשים אשר מנועות מלעלות על הר הבית ולגברים שלא טבלו. על מנת לאפשר כניסה חופשית ליהודים ביקש הרב גורן להסיר את המשמרות שהציב הוואקף בשערי הר הבית תוך העלמת עין מצד משה דיין. משום כך הוא שלח את פקודיו, קציני הרבנות הצבאית, לפרוץ את מנעולי השערים בכוח.²³⁸ ראשי הוואקף התלוננו על התנהגותם זו של קציני הרבנות הצבאית וטענו שאיימו עליהם שישפרו את השערים וינתצום אם לא יפתחו אותם.²³⁹

כינוס של סגל הרבנות הצבאית בירושלים שהתקיים בחודש אב תשכ"ז (אוגוסט 1967) בעניין מעמדו של הר הבית קרא הרב גורן לציבור הישראלי ולעם היהודי כולו לפעול מיד להצלת הר הבית ו"למנוע את הסגרתו לידי הערבים", אשר אותה הגדיר על פי פרסומים בעיתונות 'חורבן בית שלישי'. הוא מחה נגד המשמרות שהציבו הערבים בשערי הר הבית וקרא להפקיד על השערים את חיילי צה"ל ולאפשר כניסת יהודים למקומות המותרים על פי מדידותיו תוך הבהרת הכללים ההלכתיים לכניסה.²⁴⁰ לאחר זמן הכחיש הרב גורן שהגדיר את מסירת הר הבית לידי המוסלמים 'חורבן בית שלישי' וטען כי 'רודפי הסנסציות כתבו זאת מהרהורי לבם'.²⁴¹

פעילותו הנמרצת של הרב גורן נשאה פרי בעניין בעיית השערים. נרקיס הביא את הסוגיה לפני משה דיין, והועברה לראשי הוואקף דרישה מלווה באולטימטום שאם לא ימסרו לידי צה"ל את מפתחות שער המוגרבים, יחליף הצבא את המנעולים של כל השערים בהר הבית. בשל כך נאלץ הוואקף למסור את מפתחות שער המוגרבים. המשטרה הצבאית הופקדה לשמירה על השער ועל ביטחון המתפללים בכותל.²⁴²

ואולם שאיפתו של הרב גורן לאפשר תפילות יהודים על ההר נתקלה בקושי רב יותר. בתשעה באב בשנה זו הוא הציב ארון קודש בשטח הפתוח שלפני מסגד עומאר והתפלל במקום עם כ-50 איש.²⁴³ במהלך התפילה תקעו המתפללים בשופר וכרעו ונפלו על פניהם ב'עלינו לשבח' כפי שהיה נהוג בזמן בית המקדש. דיין זעם על מעשיו אלו, והרב גורן נאלץ לנמקם במכתב שבו טען שלא התכוון להתפלל על הר הבית, אך בשל עייפותו מהצום והיעדר ספר תורה פנוי בכותל עלה למשרדו וערך מניין מצומצם, ואילו הצטרפו מטיילים רבים שטיילו על הר הבית. הרב גורן ציין שאין זו הפעם הראשונה שהוא מתפלל על הר הבית בשקט בציבור.²⁴⁴ ברם ניסיונותיו למזער את משמעותה של תפילתו הציבורית לא צלחו. עיתוני הארץ פרסמו בהרחבה את תפילתו על ההר,²⁴⁵ ולמחרת תשעה באב נערכה הפגנת מוסלמים נגד התפילה, ואנשי המועצה המוסלמית של הוואקף סגרו שוב את שער המוגרבים.²⁴⁶

²³⁸ הר הבית, מבוא, עמ' י-יד.

²³⁹ תלונות מנהלי הקדש הר הבית בפני שלטונות הצבא, אוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970.

²⁴⁰ ידיעות אחרונות, 11 באוגוסט 1967, עמ' 3. יש טוענים שגם באותו כנס התבטא הרב גורן שהיה צורך לפוצץ את המסגדים בהר הבית. שרגאי, הר המריבה, עמ' 29.

²⁴¹ הרב גורן למשה דיין, 17 באוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970.

²⁴² נרקיס, חייל של ירושלים, עמ' 342; מאיר, לא בחיל, עמ' 284-287.

²⁴³ ידיעות אחרונות, 15 באוגוסט 1967, עמ' 3.

²⁴⁴ הרב גורן למשה דיין (לעיל, הערה 241).

²⁴⁵ ראה עיתוני התקופה, 16 באוגוסט 1967. עוד דווח על ניסיונות מצד שר הדתות להפגיש בין הרב גורן לרבנים הראשיים על מנת לדון בהקמת בית כנסת על ההר.

²⁴⁶ שרגאי, הר המריבה, עמ' 33.

הרב גורן לא הסתפק בתפילה המצומצמת שנערכה בתשעה באב וביקש לכנס תפילה של 50,000 איש בשבת 'נחמו' על מנת למחות על הכוונה למסור את השליטה בהר לידי המוסלמים.²⁴⁷ הסערה שאיימה לפרוץ בשל פעולותיו והכרזותיו הובילה ביום ז' באב תשכ"ז (13 באוגוסט 1967) לכינוסה של ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים, ובה הביע משרד החוץ את עמדתו שהמוסלמים עלולים לנצל את עליותיו של הרב גורן על ההר לרעת ישראל בזירה הבין-לאומית.²⁴⁸ ועדת השרים החליטה שלא לאפשר לרב גורן בפרט וליהודים בכלל להתפלל על הר הבית,²⁴⁹ ובהתאם להחלטתה זימן הרמטכ"ל רבין את הרב גורן, אסר עליו לקיים כל תפילה באזור והורה לו להימנע מכל פעילות והתבטאות פומבית בנושא בשל המשמעות הפוליטית של הדבר. הוא הרשה לו לקיים תפילות באזור הכותל בלבד.²⁵⁰ גם בכנסת סערו הרוחות בעקבות מעשיו של הרב גורן, ואף הוגשה שאילתה בעניין זה לשר הביטחון על ידי חבר הכנסת שמואל מיקוניס מהמפלגה הקומוניסטית הישראלית.²⁵¹ דיין הבהיר בתשובה לשאילתה שיזמתו של הרב גורן בוטלה ואף פרסם בשמו הודעה בעיתונות: 'הרב הראשי לצה"ל האלוף שלמה גורן מודיע שאין בדעתו לקיים תפילות בציבור בהר הבית וכל ההודעות שנמסרו בעניין זה בטלות'.²⁵² לטענת הרב גורן, הוא הסכים לפרסום דחיית התפילה ולא לביטולה המוחלט, וכאשר פנה לכלי התקשורת על מנת להכחיש את הידיעה, הם סירבו לפרסם את הכחשתו.²⁵³

האיסור שהוטל על הרב גורן הוביל אותו לניסוח מכתב חריף ומפורט לוועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים ובו מחה על שהמקום היחיד שבו לא מורשים יהודים להתפלל הוא המקום המקודש להם מכול. הוא פירט תקדימים של תפילות יהודים על ההר בעבר והזהיר שההיסטוריה היהודית לא תסלח לדור הזה על מניעת האפשרות מיהודים להתפלל במקום. עוד הבהיר שאין בדעתו לעולל נזק לבתי התפילה של המוסלמים. יודגש שבמכתב זה הציג הרב גורן עמדה שעל פיה אין היתר הלכתי לבנות כעת את בית המקדש השלישי ללא נבואה מפורשת והבהיר שאין בדעתו לעשות כן. הוא טען שהוראת הממשלה היא הפרת החוק המאפשר חופש דת לכל הדתות,²⁵⁴ אולם קריאתו נותרה ללא מענה.

בהוראת דיין נאלץ הרב גורן לפנות את המדרשה התורנית הצבאית ואת קציני הר הבית מטעם הרבנות הצבאית, ולדבריו, הוא הבהיר לדיין באותה עת שפינוי זה 'עלול להביא חס וחלילה לחורבן הבית השלישי, באשר המפתח לשלטוננו על יהודה, שומרון וחבל עזה, הוא הר הבית'.²⁵⁵ מאותה עת פיקח דיין מקרוב על התבטאויותיו של הרב גורן ואסר עליו להופיע בכינוס 'תורה שבעל פה' הנזכר לעיל. בכנס זה ביקש הרב גורן להרצות על 'בניית בית המקדש היום', אך דיין אסר עליו להרצות אף בנושא מתון מזה – 'כניסת יהודים להר'. איסור זה גרר את תגובתו של שר הדתות

²⁴⁷ מעריב, 14 באוגוסט 1967, עמ' 7.

²⁴⁸ ראה עיתוני התקופה, 16-17 באוגוסט 1967. השבועון 'העולם הזה', פרסם כתבה עוינת במיוחד נגד מעשיו של הרב גורן בכותרת 'הטירוף המסוכן של הרב גורן' ב-23 באוגוסט 1967, עמ' 1-2.

²⁴⁹ ההחלטה נתקבלה למרות התנגדותם של שר הדתות ורהפטיג והשר בגין.

²⁵⁰ משה דיין לראש הממשלה לוי אשכול, 17 באוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970.

²⁵¹ שאילתה בדבר קיום תפילה בהר הבית, אוגוסט 1967, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967.

²⁵² הודעה לעיתונות, 16 באוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970.

²⁵³ הר הבית, מבוא, עמ' טו-טז.

²⁵⁴ הרב גורן לוועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 31 באוגוסט 1967, א"צ, 4/117/1970. פורסם בספר הר הבית, מבוא, עמ' טז-כ.

²⁵⁵ הר הבית, מבוא, עמ' כא. לדברי הרב גורן, לימים הסכים עמו דיין אך טען שחברי הממשלה חלוקים עליו. יצוין שדיין מציין בספרו רק את השקפתו המקורית. דיין, אבני דרך, עמ' 498.

ורחפטיג אשר טען שיש בו פגיעה בחופש הביטוי של הרב גורן, אך האיסור נותר על כנו.²⁵⁶ במעמד פתיחת הכנס מחה מארגנו, ד"ר יצחק רפאל, על שלא הותר לרב גורן לנאום בו, ומשום כך השתתפו בכנס רק המתנגדים לשיטתו.²⁵⁷

לאחר כמה שבועות, כאשר נרגעו הרוחות, נפתח שוב הר הבית לכניסת יהודים,²⁵⁸ וכוח מג"ב שמר על השארת שער המוגרבים פתוח.²⁵⁹ נחמתו של הרב גורן הייתה שהוואקף נאלץ לקבל את הוראותיו של שר הביטחון ולהיווכח שאינו שליט בלעדי על ההר.²⁶⁰

הרב גורן ביקש לפרסם כבר באותה עת את מחקרו בדבר המקומות המותרים לכניסה להר הבית,²⁶¹ אולם איסורו האמור של שר הביטחון הביא אותו לגנוז את תכניתו לפרסום הספר עד לאחר סיום כהונתו כרב הראשי לישראל. יצוין ששעות ספורות לאחר שחרור הר הבית קבעה מועצת הרבנות הראשית בראשות הרבנים הראשיים אונטרמן וניסים שחל איסור מוחלט לעלות על הר הבית. איסור זה חזר ופורסם לפני תשעה באב באותה שנה בחתימת כ-300 רבנים.²⁶² כך נותר קולו של הרב גורן בודד אל מול עמדתה של הרבנות הראשית. לימים הוא התבטא כלפיה: 'האיסור שהוציאה הרבנות הראשית דאז... בכיה לדורות. נוצרה מעין חזית אחת בין המופתי לרבנות הראשית להסגיר את הרב הבית לוואקף'.²⁶³

ההתנגדות למהלכי הרב גורן הקיפה מחנות הרחוקים זה מזה. הציבור החרדי מכאן עקב טומאת מתים²⁶⁴ ופרופ' ישעיהו ליבוביץ'²⁶⁵ מכאן עקב התנגדותו החריפה להענקת משמעות דתית למקומות ששחררו.²⁶⁶

2.3.1.2. פעילות שקטה לשמירה על מעמדו של הר הבית

בשנים הבאות קיבל הרב גורן את רשותו של מנהל בית ספר תיכון ערבי 'עמריה', אשר חלונותיו צופים לכיוון הר הבית מצד צפון, להכניס לאחת הכיתות ספר תורה ולערוך תפילת מנחה בתשעה באב ותפילת מוסף, מנחה ונעילה ביום כיפור אל מול מקום קודש הקודשים.²⁶⁷ עם זאת באותם ימים הוא נמנע בדרך כלל מלדבר על הנושא ברבים ולפרסם את עמדתו בטענה 'שלא הגיע השעה'.²⁶⁸ לאחר עליית ממשלת 'הליכוד' לשלטון בשנת תשל"ז (1977) ניתן לרב גורן אישור לשפץ שני אולמות ולעשותם בית כנסת בחלקו המזרחי של בניין ה'מִחְכְּמָה'²⁶⁹ הממוקם בצדו המערבי-דרומי של שער השלשלת. במקום זה התפלל במשך השנים עד סמוך לפטירתו תפילת נעילה של יום כיפור

²⁵⁶ הצ'פה, 1 בספטמבר 1967, עמ' 1.

²⁵⁷ תושב"ע, י (תשכ"ח), עמ' ט.

²⁵⁸ ראה עיתוני התקופה, 7 בספטמבר 1967.

²⁵⁹ נרקיס, חייל של ירושלים, עמ' 342, מאיר, לא בחיל, עמ' 284-287.

²⁶⁰ הר הבית, מבוא, עמ' כב.

²⁶¹ הצ'פה, 4 בספטמבר 1967, עמ' 2.

²⁶² פירוט עמדותיהם של הרבנים הראשיים ורבנים אחרים ניתן למצוא בתושב"ע, י (תשכ"ח), אשר העלה על הכתב את הרצאות הרבנים בכנס שבו נאסר על הרב גורן להרצות. ראה עוד כהן, הרבנות הראשית ושאלת הר הבית, עמ' 771 ונספח א' למאמר.

²⁶³ פינת עמדה בקול ישראל, 21 בינואר 1986.

²⁶⁴ הפרדס, מב, א (תשרי תשכ"ח), עמ' 29-30.

²⁶⁵ פרופ' ישעיהו ליבוביץ' (1903-1994) – חוקר ומרצה באוניברסיטה העברית בתחומים מגוונים, ביניהם כימיה ופילוסופיה, הוגה דעות אשר הרבה להרצות ולכתוב על אודות שאלות פילוסופיות ופוליטיות. הרב גורן התבטא כלפיו: 'פרופ' ליבוביץ' אינו מהווה עבורי סמכות כלל, לא לדת, לא להלכה, לא לציונות, לא ליהדות ולא למדינה'; 'הפרדת הדת מן המדינה בשבילי כמוה כהפרדת הנשמה מן הגוף', עמ' 10.

²⁶⁶ העולם הזה, 23 באוגוסט 1967, עמ' 2. על עמדותיו בנושא ראה ליבוביץ', על משמעותה הדתית, עמ' 134-138 ועוד.

²⁶⁷ שם, עמ' כז.

²⁶⁸ ידיעות אחרונות, 24 שעות, 28 ביוני 1972, עמ' 7.

²⁶⁹ מבנה שנבנה בתקופת הכיבוש הערבי ושימש מאות שנים בית כנסת יהודי. נתפס על ידי אלוף פיקוד המרכז רחבעם זאבי בשנת 1969 והופקד בידי חיילי משמר הגבול. שרגאי, הר המריבה, עמ' 62.

ותפילת מנחה של תשעה באב עם קבוצת נאמניו.²⁷⁰ הרב גורן הביע את שמחתו על האפשרות שניתנה לו להתפלל במקום זה 'מבלי להסתכן אפילו בחשש הקל ביותר של איסור כניסה למקום הקודש'.²⁷¹ מפעם לפעם נעשו ניסיונות למנוע מהרב גורן וממקורביו להתפלל באזור. ביום הכיפורים בשנת תשל"ה אסר עליו שר הביטחון שמעון פרס לקיים במקום תפילת נעילה כמנהגו. הרב גורן הגיב במכתב מחאה חריף:

אינני יכול להבין את הפחד המפורז שלכם בפני צל צילם של הערבים, שהוכח שאין בו ממש, והחשש מה יאמרו הגויים. אני בטוח שתפילה זו בקרבת המקום של קדשי הקדשים תביא ברכה ובטחון לעמנו, בעזרת אלוקי מערכות ישראל.²⁷²

גם לאחר מכן ביקשה המשטרה מפעם לפעם למנוע את התפילות, אך ללא הצלחה.²⁷³ בשנת תשל"ו (1976) הורה בית משפט השלום בירושלים לשחרר ממעצר שמונה יהודים חברי תנועת בית"ר שנאסרו על ידי המשטרה בגין תפילה על הר הבית לאחר שקיבל את טענתם שחוק המקומות הקדושים, תשכ"ח-1967, מבטיח כניסה חופשית לבני כל הדתות ודרש מהרשויות לקבוע שעות תפילה נפרדות לבני שתי הדתות, כנהוג במערת המכפלה.²⁷⁴ בשל כך דנה מועצת הרבנות הראשית בישיבתה בחודש אדר תשל"ו (מרס 1976) בנושא. הרב גורן הציע להוריד את שלטי איסור העלייה להר שקבעו הרבנים הראשיים שקדמו לו אך לא הצליח לשכנע את רוב רבני המועצה. הוסכם שהרב גורן יפרסם את מחקרו על אודות הר הבית וגבולותיו והמקומות המותרים בכניסה אליו. מועצת הרבנות הראשית סירבה לצאת בהכרזה מפורשת שמותר לעלות להר הבית.²⁷⁵ יצוין שהרב יוסף, אשר כאמור נעדר מישיבות מועצת הרבנות הראשית, התנגד גם הוא לעלייה להר הבית.²⁷⁶ אך על אף החלטת המועצה נמנע הרב גורן גם באותה עת מלפרסם את ספרו בלחץ ראש הממשלה רבין אשר חשש מתגובות העולם המוסלמי לפרסום.²⁷⁷ בגין מדיניות השתיקה של הרב גורן בעניין נמתחה עליו ביקורת מצד אישים בימין, בהם ישראל אלדד,²⁷⁸ ולאחר זמן גם גאולה כהן,²⁷⁹ אשר סברו שעליו לנצל את מעמדו לחיזוק השליטה היהודית בהר הבית. גם בעת כהונתו של בגין כראש ממשלה ניסה הרב גורן ללא הצלחה לשכנע להסיר את איסור התפילה של יהודים על הר הבית, אך הלה חשש אף הוא מתגובות המוסלמים.²⁸⁰ כעבור שנים קבל הרב גורן על שמועצת הרבנות הראשית לא אפשרה לו בהזדמנות זו להוציא פסק הלכה פומבי אשר יתיר כניסת יהודים להר הבית.²⁸¹ עם זאת יש הטוענים שבשל הבעייתיות בכניסת נשים בתקופת נידתן או לאחר שילדו ולא הביאו קרבן חטאת עדיין היסס הרב גורן עצמו אם להורות היתר כניסה פומבי וגורף לרבים.²⁸² בהמשך כהונתו ובתגובה לתלונות על

²⁷⁰ הר הבית, מבוא, עמ' כז; אריה שלום, ריאיון. בסוף תפילת נעילה נהג הרב גורן לעמוד ליד החלון הפונה אל הר הבית, להוציא את שופרו מהחלון ולתקוע בתוך מתחם הר הבית. רמי גורן, אצל טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

²⁷¹ מועדי ישראל, עמ' נ.

²⁷² הרב גורן לשמעון פרס, 15 באוקטובר 1974, אר"ג, שוטף, 1974. לא נמצאה תגובתו של פרס למכתב.

²⁷³ ידיעות אחרונות, 12 באוקטובר 1978, עמ' 4. ראה גם הר הבית, עמ' כה-כו.

²⁷⁴ שרגאי, הר המריבה, עמ' 281-282.

²⁷⁵ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ב באדר ב' תשל"ו, אר"ג, פרוטוקלים של מועצת הרבנות הראשית.

²⁷⁶ יוסף, הרב עובדיה, בדין כניסה למקום המקדש בזמן הזה, עמ' נא-סא.

²⁷⁷ הארץ, 11 באוקטובר 1977, עמ' 11; 12 באוקטובר 1977, עמ' 2; שרגאי, הר המריבה, עמ' 63.

²⁷⁸ ידיעות אחרונות, שבת, 12 במרס 1976, עמ' 15.

²⁷⁹ גאולה כהן לרב גורן, 27 באוגוסט 1981, אר"ג, הכותל.

²⁸⁰ הארץ, 12 באוקטובר 1977, עמ' 11.

²⁸¹ ידיעות אחרונות, 7 ימים, 15 באוגוסט 1986, עמ' 32.

²⁸² כהן, הרבנות הראשית ושאלת הר הבית, עמ' 775.

חילול המקום שהגיעו למועצת הרבנות הראשית פנתה המועצה בראשותו לשר הדתות על מנת שיתקין תקנות מחייבות אשר ישמרו על קדושתו של הר הבית וימנעו את חילולו על ידי מבקרים.²⁸³ בשנים אלה הקים הרב גורן רשת כוללים ששמה 'האידרא רבה' אשר מרכזה היה במבנה ברחבת הכותל – 'בית שטראוס', שבו שכן בעבר בית תמחוי ובית כנסת,²⁸⁴ כדי לייסד מוסד תורני חשוב ובולט במקום – הנגדה למסגדים בהר הבית ולקראת בניית בית המקדש.²⁸⁵ בין חדרי המבנה נבנתה גם 'לשכת הסנהדרין' – אולם רחב, מפואר ומרוהט בצורת חצי גורן עגולה אשר מנה 71 מושבים והוכן להשכנת הסנהדרין בתוכו מיד כשתקום עד שתעבור אל מקומה המקורי בהר הבית סמוך למקום המקדש.²⁸⁶ במשך השנים דאג הרב גורן לחזותו החיצונית המפוארת של הבית ועיטר את חלונותיו בחמישה ויטראז'ים פרי יצירתו של האמן הצרפתי ריימונד מורטי. על גג הישיבה הוצבה בשנת תשמ"ז (1987) אנדרטה אמנותית לזכר ששת המיליונים שנספו בשואה, אשר עיצב האמן יעקב אגם, ובה בערו שש להבות גז כנרות תמיד.²⁸⁷

בעת ניהול המגעים עם מצרים לקראת הסכם שלום פורסמו ידיעות שעל פיהן דרש סאדאת שעל הר הבית יונף דגל ערבי. הרב גורן פנה לראש הממשלה בגין ודרש שלא יאפשר זאת, שכן יש לראות בזה 'חס וחלילה את חורבן הבית השלישי פשוטו כמשמעו... והוא בשבילנו "יהרג ואל יעבור"'.²⁸⁸ בגין הכחיש את הידיעות והבהיר כי 'אין אפילו להעלות על הדעת שנסכים להנפת דגל נכרי כלשהו על הר הבית'.²⁸⁹

בשנת תשמ"א (1981) ערך משרד הדתות בפיקוח רב הכותל הרב יהודה גץ חפירות במנהרות הכותל, ובמהלכן נחשפה תעלה ארוכה ורחבה אשר הובילה אל מתחת למבנה כיפת הסלע.²⁹⁰ הרב גץ הזמין את הרבנים הראשיים גורן ויוסף על מנת שיכריעו על המשך העבודות לגילוי מקומו המדויק של קודש הקודשים, ארון הברית וכלי המקדש. הרב גורן אישר המשך חפירות בכיוון זה, אולם דבר החפירות התגלה למוסלמים והם חסמו את התעלה באמצעות קיר בטון.²⁹¹ הרב גורן האשים את משטרת ישראל אשר אפשרה לשליחי הוואקף למנוע את החפירות ואת שר המשטרה, אשר לטענתו הוליד אותו שולל והפר סיכום אֶתו שעל פיו יוצבו דלתות ברזל ושמירה באזור כדי שלא לאפשר לערבים להיכנס למנהרות.²⁹² הוא פסק שהמחילה שהתגלתה היא קדושה מהכותל המערבי, וזהו

²⁸³ דיווח על ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"א באייר תשל"ט, בתוך מאורות 1, עמ' 129.

²⁸⁴ שבתי, ירושלים, עמ' 202-203.

²⁸⁵ הרב יוסי הראל, ריאיון.

²⁸⁶ על מבנה לשכת הסנהדרין ראה משנה סנהדרין ד, ג-ד.

²⁸⁷ ברוקנר, הרב שלמה גורן, עמ' 14. האנדרטה נחנכה בטקס רב-רושם בהשתתפות ראש הממשלה יצחק שמיר, שרים, הרבנים הראשיים ואישים נוספים אך נמתחה עליה ביקורת ציבורית בשל הקמתה ללא היתרים חוקיים מעיריית ירושלים ורשויות הבינוי. כאשר ביקשה העירייה להוריד את האנדרטה עד לקבלת רישיון הכריז הרב גורן שיעשו זאת רק 'על גופתי המותה', וכי הוא ישסה את כל יהדות העולם בעיריית ירושלים (ראה עיתוני התקופה, 5 ביולי 1987, עמ' 1). בנאומו בעת חנוכת האנדרטה הביע את כוונתו להקים ברחבת הכותל גם אנדרטה להנצחת חללי מלחמות ישראל, אך היא לא הוקמה. נאום הרב גורן בטקס חנוכת האנדרטה לזכר ששת המיליונים, אר"ג, מאמרים הלכתיים בשפות שונות 1.

²⁸⁸ הרב גורן למנחם בגין, 17 בדצמבר 1979, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים. פורסם במבוא להר הבית, עמ' לב.

²⁸⁹ מנחם בגין לרב גורן, 24 בדצמבר 1979, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים. חילופי המכתבים נדונו בישיבת מועצת הרבנות הראשית ביום י"ג בטבת תשמ"מ, והמועצה חיזקה את ידי בגין לעמוד איתן נגד כל משא ומתן על הריבונות היהודית על הר הבית. מאורות, 2, עמ' 123.

²⁹⁰ לטענת הארכיאולוג מאיר בן-דב, תעלה זו הייתה מערת ניקוז מים שנתגלתה כבר בימי צ'רלס וורן. הארץ, 28 באוגוסט 1981, עמ' 1-2.

²⁹¹ שרגאי, הר המריבה, עמ' 214-222.

²⁹² מבוא להר הבית, עמ' כד-כה.

המקום הקדוש ביותר שניתן להתפלל בו, ושלח בקשה לסגן ראש הממשלה שמחה ארליך שיורה להרוס את הקירות שבנו שם המוסלמים,²⁹³ אך בקשתו לא נענתה.

2.3.1.3. הניסיונות להחזיר את הר הבית למודעות ציבורית

משסיים הרב גורן את תפקידו ברבנות הראשית לישראל חש שהוא יכול להתבטא ביתר חירות בעניין הר הבית. הוא הקים עם הרב שלום משאש²⁹⁴ את 'מועצת הרבנות העליונה למען הר הבית', כדי להבטיח את זכויות המתפללים על ההר.²⁹⁵ בשנת תשמ"ו (1986) כינס הרב גורן בישיבת האידרא כינוס בהשתתפות יותר מ-70 רבנים, ונפסק שמותר ליהודים לעלות ולהתפלל בהר הבית ברוב חלקיו, וכי ניתן להקים עליו בית כנסת.²⁹⁶ התגובות לכנס מצד הציבור החרדי היו נזעמות, והוועדה 'להגנת הקודש והמקדש' מבני ברק מיהרה לקבוע שהעלייה להר הבית אסורה מן התורה.²⁹⁷ בשנת תשנ"ב (1992), לאחר כעשרים וחמש שנים שהיה גנוז עמו, פרסם הרב גורן את ספרו 'הר הבית', ובו מחקרו על אודות מידות הר הבית ושאר הצדדים ההלכתיים בכניסה אליו. העיתוי לפרסום הספר היה תגובה לדיונים על הריבונות היהודית בהר הבית בעיצומם של הלחצים הבין-לאומיים לכריתת שלום עם הפלשתינים.²⁹⁸ הוא ציין שבכל עת שפנה לראשי הממשלות והתריע על 'הסגרת קודש הקדשים של האומה היהודית לוואקף' השיבו לו שממילא חל איסור של הרבנות הראשית ליהודים לעלות להר הבית ולהתפלל בו, והוא ראה בזה הטעיה מסוכנת שיש להפריכה.²⁹⁹

בשנים אלה תמך הרב גורן ביזמות ממלכתיות להגברת הנוכחות היהודית בהר הבית. כאשר פנה אליו יו"ר ועדת הפנים של הכנסת, דב שילנסקי, וביקש את חוות דעתו ההלכתית בדבר כניסתם של חברי כנסת להר, השיבו הרב גורן שבשל סכנת ההשתלטות של המועצה המוסלמית העליונה ואנשי הוואקף הערבי על הר הבית לא זו בלבד שמותר לעלות על ההר אלא שיש 'מצוה קדושה' לעשות כן על אף הסייגים ההלכתיים הקיימים בימים כתקנם. עם זאת הוא המליץ שחברי הכנסת יעלו על ההר בנעלי גומי, 'וכל הירא את דבר ה' יטבול באותו יום במקוה טהרה'.³⁰⁰

בעת שיחות השלום עם ירדן בשנת תשנ"ד (1994) נשקלה האפשרות להעביר את הר הבית לפיקוח ירדן. הרב גורן שכב באותה עת על ערש דוויי אך גייס את שארית כוחותיו³⁰¹ וכתב מכתב מפורט לראש הממשלה רבין בצירוף ספרו 'הר הבית', ובו הבהיר את חשיבות המקום והדגיש שמהלך כזה יהיה 'הפקרת קודש הקודשים של האומה לידי נוכרים שלא תהיה עליה כפרה לעולם'.³⁰²

²⁹³ הצ"פ, 13 בספטמבר 1981, עמ' 1.

²⁹⁴ הרב שלום משאש (1909-2003) – רבה הראשי של מרוקו, ולאחר עלייתו לארץ בשנת 1978 ועד לפטירתו רבה הראשי הספרדי של ירושלים. הרב גורן והרב יוסף פעלו להכתרתו לרבה של ירושלים. ראה הלוי, הרב, אחרית לאיש שלום, עמ' 6.

²⁹⁵ הצ"פ, 6 באוגוסט 1986, עמ' 1. במועצה היו חברים גם הרב יצחק שילת, ר"מ בישיבת ההסדר במעלה אדומים, והרב מאיר האיתן רבה של קדומים.

²⁹⁶ ראה עוד בעניין זה רמון, מעבר לכותל, עמ' 122.

²⁹⁷ המודיע, 13 בינואר 1986, עמ' 2; הפרדס, סא, א (תשרי תשמ"ז), עמ' 23.

²⁹⁸ מבוא להר הבית, עמ' 10. בשנה זו הופלה ממשלת שמיר על רקע שיחות מדריד, ועלתה ממשלת רבין אשר הכריזה על רצונה להגיע בהקדם להסדר עם הפלשתינאים.

²⁹⁹ הר הבית, מבוא, עמ' כב. יצוין שיש שהרב גורן פסק לחומרה בדבר קדושתו של הר הבית. למשל, בתשובה לשאלת תיירים מדרום אפריקה בעניין טיסות אל על ליוהנסבורג שמסלולן עבר דרך ירושלים מעל הר הבית הוא קבע שיש בטיסה זו משום איסור דרבנן ואולי גם איסורי תורה, לכן יש להוציא את הר הבית ממסלול הטיסות (על טיסות אל על שמסלולן עובר מעל הר הבית, עמ' 189-192 [פורסם גם בתורת המדינה, עמ' 278-287]). היו שתמחו על מסקנתו כיוון שמהירות הטיסה מהירה מזמן אמירת י"ג מילה. הרב מאיר עידית לרב גורן, ט"ו מרחשוון תשמ"ט, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא מאוקטובר 1988. לא מצאתי את תשובתו של הרב גורן לטענה.

³⁰⁰ הרב גורן לדב שילנסקי, 10 בינואר 1986, אר"ג, מכתבים יוצאים ונכנסים, דצמבר 1985; 'חובת הכניסה להר הבית', עמ' 5-7.

³⁰¹ על פי עדות בנו, רמי גורן, בהקדמה להוצאה השנייה של 'הר הבית'.

³⁰² מלמד, הרב, פניני הלכה, עמ' 292-293.

יש להדגיש שעל אף גישתו החיובית של הרב גורן לעלייה ותפילה על הר הבית בטהרה הוא ביטל את הניסיונות של עמותות שונות להתכונן לבניית בית המקדש והקרבת קרבת בזמן הזה בטענה שממילא יש צורך בנביא שידריך את ישראל כיצד לבנות את הבית.³⁰³ הוא התנגד ליזמתה של 'התנועה לכינון המקדש' להניח אבן פינה למקדש בציינו שהמקדש השלישי יִרָד מן השמים ולא ייבנה בידי אדם. בתגובה פרסמה התנועה בעלונה מאמר של הרב גורן על אודות 'בניין בית המקדש בזמן הזה' וטענה שבמאמר זה אינו קובע נחרצות שבית המקדש יִרָד מן השמים אלא מציין אפשרויות שונות, ביניהן האפשרות שייבנה בידי אדם. היא קבלה על שהוא מרפה את ידי החפצים לעסוק בניסיון לבנות את הבית.³⁰⁵

עם חשיפתה של 'המחתרת היהודית' ומעצר חבריה אשר תכננו לפוצץ את המסגדים על ההר טענו שניים מהם שנועצו בשני רבנים פוסקי הלכה גדולים בעניין, ובעיתונות נטען שאחד מהם היה הרב גורן.³⁰⁶ הרב גורן יצא נחרצות נגד הפרסום והגיש תביעת דיבה ופיצוי בסך עשרה מיליון שקלים מהשבועון 'העולם הזה' אשר פרסם את הידיעה ודרש שתפורסם הכחשה בולטת לשיוכו למחתרת.³⁰⁷ בשל הגשת התביעה נאלץ השבועון לפרסם התנצלות על הפרסום.³⁰⁸

2.3.2. חברון ומערת המכפלה

2.3.2.1. המאבק על ביסוס נוכחות יהודית בחברון ובמערת המכפלה

מאבק נוסף אף כי מתוקשר פחות ניהל הרב גורן לשמירה על זכות הכניסה והתפילה ליהודים במערת המכפלה שבחברון.³⁰⁹ בערבו של יום שחרור מערת המכפלה, כ"ט באייר תשכ"ז (8 ביוני 1967), שב הרב גורן מחברון לירושלים לטיפול בבעיית זהו חללים, אך בדרכו פגש את שר הביטחון משה דיין אשר שם פעמיו לעבר חברון ולמערת המכפלה. הרב גורן חשש שדיין ינקוט גם במערת המכפלה צעדים לטובת התושבים המוסלמים ויסיג את כוחות צה"ל מהמקום,³¹⁰ ולכן עוד באותו לילה לקח ממשרדו במטכ"ל ארון קודש, ספר תורה ותשמישי קדושה והציבם ב'אוהל אברהם' אשר במערת המכפלה. הרב גורן הבהיר שהוא נמנע מלבחור ב'אולם יצחק' הגדול מלשמש בית כנסת בשל ריבוי הכתובות מהקוראן המצויות בו.³¹¹

באותם ימים אסר הרב גורן על התושבים הערבים להיכנס למערה למשך 40 יום, ובפרק זמן זה העביר את רכוש הוואקף במקום לידי בעליו והורה לחיל ההנדסה לכסות את השטיחים ולשפץ את המערה. באותה עת הורשו מתפללים מוסלמים להיכנס רק ל'עזרת הנשים' שלהם. לימים הבהיר הרב גורן שלבד מן הצורך לערוך שינויים במערה הוא ראה בהגבלות אלה מעין גמול לערבים על שלא התירו ליהודים להיכנס למערה במשך כ-1200 שנה. במסגרת השיפוצים יזם הרב גורן תכניות

³⁰³ הר הבית, מבוא, עמ' ט.

³⁰⁴ 'בניין בית המקדש בזמן הזה', עמ' 5.

³⁰⁵ הערה כללית למאמרו של הרב שלמה גורן, עמ' 10-12. עמדתו של הרב גורן נגד יזמות אלה הייתה כה חריפה עד כי במאמר שכתב בעקבות הניסיונות לגדל פרה אדומה הוא הביע עמדה מסויגת: 'קיים ספק גדול ביחס למיקום בית המקדש בתוך הר הבית, ובגין ספק זה אנו אוסרים להיכנס להר הבית'. פרה אדומה בזמן הזה, אתר 'אל המקדש'.

³⁰⁶ העולם הזה, 13 ביוני, 1984, עמ' 1.

³⁰⁷ ראה עיתוני התקופה, 28 ביוני 1984.

³⁰⁸ רמי גורן, ריאיון.

³⁰⁹ הרב גורן, ריאיון, שרביט.

³¹⁰ בשיבת ממשלה סודית הסתייג דיין מיצירת עובדות בשטח באזורים ששוחזרו, ובכלל זה אזור חברון, קודם שיוכרע מה יהיה עתידו של חבל זה: 'רוצים לעשות ישיבה יהודית בחברון, רוצים ליישב את גוש עציון... אנחנו מחזיקים רק יומיים בשטחים האלה', פרוטוקול הישיבה, 18 ביוני 1967, עמ' 105, א"מ"י, 8164/7.

³¹¹ הרב גורן, ריאיון, שרביט.

לשיפוץ חלקה התחתון של המערה על מנת לאפשר ליהודים להתפלל שם. דיין עצמו בדק אפשרות זו על מנת ליצור הפרדה בין יהודים לערבים, אך לטענתו, התברר שהחלל התחתון קטן מדי ולא יוכל לשמש איש.³¹² על פי יצחק מאיר, פקודו של הרב גורן, דיין הסיר את תמיכתו בביצוע העבודות בשל ההתעכבות שחלה בביצוען ובשל סירוב המופתי של חברון לזמנה.³¹³

בעוד הרב גורן פועל במרץ במערה בתוקף סמכותו כממונה על המקומות הקדושים נפגש דיין עם ראש העיר חברון, מוחמד עלי אל-ג'עברי, ועם הקאדי של המערה וגיבש עמם הסכם להעברת השליטה הדתית במקום לידי הוואקף. דיין סיפר על ההסכם לרב גורן ביום שבו נחוג בכנסת הניצחון במלחמת ששת הימים, ולשמע תוכנו הוא נרעש ונדהם. לחרדתו, עד מהרה הוא קיבל הוראה בכתב משר הביטחון ומהרמטכ"ל להוריד את דגל ישראל מן המערה 'המהווה מסגד מוסלמי', להוציא את ספר התורה, ארון הקודש ואביזרי הקודש מן המערה ולהורות ליהודים הנכנסים אליה לחלוף את נעליהם כנהוג במסגדים.³¹⁴

למקרא הוראות אלו הזדרז הרב גורן ללשכתו של דיין ונאם בפניו בדבר ההיבטים הדתיים וההיסטוריים ומשמעותה של מערת המכפלה בתודעה היהודית והבהיר שיסרב למלא את ההוראות הנוגעות לפינוי חפצי קודש במערה ולחליצת הנעליים והדגיש: 'ויתרתי לך על הר הבית, אולם על מערת המכפלה לא אוותר לך'. אך דיין חזר על ההוראות האמורות. בתגובה שב הרב גורן והודיע שהוא מסרב להן ויצא את הלשכה.³¹⁵ במשרדו כתב הרב גורן מכתב לדיין ובו ציין את הזכות שנפלה בחלקו של דיין לשמש שר הביטחון בימים הגורליים ביותר לעם היהודי, אולם הוויתורים הנדונים על 'המקום הקדוש של העם היהודי' יש בהם משום השפלת כבוד ישראל והדת היהודית, 'זאת עלולה להיות בכיה לדורות והעם היהודי לא יסלח לך על כך לעולם'.³¹⁶

למחרת קיבל הרב גורן הודעה מטעם הרמטכ"ל ובה תיקון ההוראות בדבר סילוק ארון הקודש וחליצת הנעליים, ועל פיה ביצעו נדחה עד להודעה חדשה. יצוין שבעיתוני התקופה נשמעה ביקורת על ששר הביטחון נוקט הסדרים דתיים במערה ללא התייעצות עם שר הדתות, וייתכן שהיה בפרסומים אלה גם כדי להשפיע על ריכוך ההוראות.³¹⁷

אמנם ההוראות המגבילות נדחו רובן, אך דיין המשיך להצר את צעדיו של הרב גורן במערה. הוא הורה לו להימנע מלהתפלל בה בקול רם ולבוא אליה כאדם פרטי ולא בתוקף תפקידו כרב הראשי לצה"ל. הרב גורן הוסיף לנהוג כהבנתו, ומערכת היחסים ביניהם נעשתה מתוחה. כאשר נוכח דיין שהרב גורן לא ממלא את ההוראה בדבר הורדת הדגל, הוא שלח חייל להוריד את דגל ישראל מעל המערה והורה להפסיק את העבודות שבהן החל הרב גורן לשם כניסה לחלק התחתון של המערה.³¹⁸ הרב גורן מצדו המשיך בעבודות, ומשלא הצליח להיכנס לאולמות הפנימיים של המערה מבחוץ,

³¹² דיין, אבני דרך, עמ' 499-501.

³¹³ מאיר, לא בחיל, עמ' 278-279. יצחק מאיר (1920) – נציג 'אגודת ישראל' ב'שירות הדתי'. לאחר סיום תפקידו בצה"ל היה מנכ"ל החינוך העצמאי וראש עיריית בני ברק.

³¹⁴ הוראות אלה נוסחו לבקשת המופתי של חברון והקאדי של המערה (מאיר, לא בחיל, עמ' 279). בישיבה סודית של הממשלה התבטא דיין: 'צריך קודם כל להפסיק את הברבריות שנכנסים עם נעליים למסגד' (פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18 ביוני 1967, עמ' 36, אמ"י, א-8164/72). בספרו הבהיר דיין שהורה להוריד את הדגל משום שדעתו הייתה שאין להניף דגל על מקום המשמש מסגד. על הקמת בית כנסת במערה על ידי הרב גורן התבטא: 'מעשה מיותר לחלוטין. אנו יכולים להסתפק בביקורים ובתפילה על קברי האבות ולוותר על הקמת בית כנסת בבנין שהוא מסגד זה 1,300 שנה'. דיין, אבני דרך, עמ' 454.

³¹⁵ אריה שלום, אצל טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

³¹⁶ הרב גורן למשה דיין, יולי 1967, בתוך: מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 110.

³¹⁷ הצפה, 4 באוגוסט 1967, עמ' 1.

³¹⁸ הרמטכ"ל לרב גורן, 26 בדצמבר 1967, א"צ, 4/83/1973.

ניסה לחפור לשם דרך האפיריון ב'אולם יצחק'. כאשר נתגלו החפירות לדיין הוא שב ואסר על הרב גורן להמשיך בתכניתו. מלבד ההגבלות מצד דיין גם פעולות חבלה מצד ערביי המקום הביאו להריסת מבנה שליד המפלס התחתון של המערה, וכך נאלץ הרב גורן לסגת מתכניתו לשפץ את המבנה התחתון ולאפשר כניסת יהודים אליו.³¹⁹

בחודשים שלאחר מכן עדיין נאלצו הרב גורן והרבנות הצבאית כממונים על מערת המכפלה להיאבק מדי יום על חלוקת זמני התפילה בין יהודים לערבים במערה ולהתמודד עם הוראותיו המגבילות של דיין.³²⁰ המאבקים בין הרבנות הצבאית לדיין הובילו בסופו של דבר להחלטתו של דיין להוציא את השמירה החיצונית על מערת המכפלה מידי הרבנות הצבאית ולהפקידה בידי יחידה צה"לית רגילה. על פי ההוראות החדשות נותרה הרבנות הצבאית אחראית רק על ארגון העניינים הדתיים של יהודים בתוך המערה.³²¹

עם זאת, שלא כבמאבקיו בעניין הר הבית, בעניין מערת המכפלה נחל הרב גורן הצלחה ניכרת, ובסופו של דבר התאפשרה תפילת יהודים במערה במידה סבירה. יש שהסבירו שסיבת הצלחתו במאבק זה היא שבניגוד לעלייה להר הבית הכניסה למערת המכפלה לא נאסרה על ידי הרבנות הראשית.³²²

הרב גורן ביקש לבסס נוכחות יהודית גם בעיר חברון עצמה ולחדש ימיה כימים שטרם פרעות תרפ"ט. הוא ניסה לשכנע את ראשי ישיבת 'חברון' להחזיר את הישיבה לעיר, והללו פנו בעניין זה לראש הממשלה, אך בסופו של דבר הוחלט שיימנעו מהמעבר, שכן גורל העיר בעתיד עדיין לא היה ידוע.³²³ בפסח של אותה שנה נכנסו להתגורר בעיר 'מתנחלי חברון',³²⁴ והרב גורן סייע להם כאשר פנו לעזרתו בעניינים הנוגעים לזכויותיהם לתפילה במערה.³²⁵

2.3.2.2 קשרים עם היישוב היהודי בחברון

במשך השנים הוסיף הרב גורן ללוות את התפתחות היישוב היהודי בחברון. הוא השיב לשאלות הלכתיות-ביטחוניות שהפנו אליו מתיישבי חברון. למשל, הוא נשאל אם יש להתיר נשיאת נשק בשבת על ידי חיילים המלווים את המתיישבים בדרכם למערת המכפלה להתפלל על קברי אבות, או שמא היות שהם באים למערת המכפלה בכל יום מימות השבוע אין להתיר להם ללכת בשבת.³²⁶ הרב גורן השיב:

ישנה חשיבות מיוחדת להפגין את בעלותנו על מערת המכפלה ונוכחותנו בעיר חברון בכל יום ויום, כולל בשבת, כדי שלא יקבלו הערבים חזקה שמערת המכפלה שייכת להם ביום השבת,

³¹⁹ הרב גורן חזר והציע את הרעיון לאפשר תפילת יהודים במפלס התחתון וכך להקטין את החיכוך בין יהודים לערבים, בעת כהונתו כרב הראשי לישראל, לאחר פרעות הערבים במערה בראשית שנת תשל"ז, אך לא נענה. הרב גורן לשר הביטחון שמעון פרס, 18 באוקטובר 1976, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

³²⁰ הרב גורן לרב אברהם זמל (אבידן), הממונה על המערה מטעם הרבנות הצבאית, 26 בדצמבר 1968, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967. יצוין שלעומת הקשיים שהערים דיין על התפילה במערה הוא שש להגיש עזרה לרבנות הצבאית בפינוי הריסות מבנה אשר כיסו את המדרגות שעליהן עמדו יהודים בתפילה במשך דורות כאשר לא הורשו להיכנס למערת המכפלה. הוא עשה כן לבקשת פקודו של הרב גורן, יצחק מאיר, אשר העביר לו את בקשתם של אדמו"רים ורבנים אשר רצו להתפלל על מדרגות אלה דווקא ולא להיכנס למערה המשמשת גם מסגד. מאיר, לא בחיל, עמ' 274.

³²¹ שלמה גזית לרב גורן, 8 בפברואר 1968, א"צ 4/863/1973. בחודשים שקדמו להחלטה הביע הרב גורן את התנגדותו לרעיון זה. הרב גורן לרמטכ"ל, 4 באוקטובר 1967, א"צ, 4/83/1973.

³²² גזית, המקל והגזר, עמ' 239.

³²³ הצ"ח, 13 ביוני 1967, עמ' 8.

³²⁴ על פעילותם של המתיישבים ראה לוינגר, הרב, ימי ההתנחלות הראשונים, עמ' 15-19.

³²⁵ הרב אברהם זמל (אבידן) לרב גורן בעניין בקשת המתיישבים להוסיף עשרים מקומות ישיבה במערת המכפלה, 12 ביולי 1970, א"צ, 2/294/1975.

³²⁶ הרב גורן למתנחלי חברון, י"ח בתמוז תשכ"ח, בתוך תרומת הגורן, א, עמ' 247-249. הרב גורן הרחיב בעניין נשיאת נשק על ידי חיילים בשבת במשיב מלחמה, א, סימן ב.

לאחר שחלקו את זמני הביקורים במערה בינינו לבינם. גם לא יתכן שבשבת לא יוכלו המתנחלים בחברון לצאת לרחובות העיר ויצטרכו להיות סגורים בתוך חצר בית המושל, עקב זה שאי אפשר לשאת את הנשק בכדי להגן על חייהם, לכן יש לכלול את ההליכה החפשית בעיר גם בשבת, כחלק מן ההתנחלות והפגנת הנוכחות שלנו בעיר האבות, הנחשב כהמשך הכיבוש והשחרור לפחות ביחס לאיסור מדברבן כגון טלטול בכרמלית.

בהתאם לעמדתו זו הוא התיר לחיילים המוצבים בממשל הצבאי בחברון לשאת נשק בשבת כדי לאבטח את ההולכים להתפלל במערת המכפלה 'בלי חשש ופקפוק'. כך התיר הרב גורן גם למתיישבי חברון עצמם לשאת נשק בעת הליכתם למערת המכפלה כיוון שהפגנת הנוכחות בעיר האבות היא 'חיונית לשם התבססות במקום, הנחשבת כהמשך השחרור וההחזקה'. עם זאת הוא הדגיש שיש לייחד לכך כמה חברים מבין המתיישבים שהם אשר יישאו דרך קבע את הנשק ויהוו את האבטחה לא רק בשבת אלא גם באמצע השבוע, ואז דינם יהיה כדין חיילים לצורך זה. הוא לא התיר למתיישבים לשאת נשק בטיולים למקומות אחרים בעיר וסביבותיה שאינם למערת המכפלה אלא רק בליווי של חייל סדיר הנושא את נשקו.³²⁷

בערב יום כיפור תשל"ז פרץ המון ערבי למערת המכפלה, חילל את ספרי הקודש ושאר חפצי הקודש שהיו שם, ניפץ את ארונות הקודש וקרע את הסידורים. ספרי התורה אשר חוללו נקברו בבית הקברות בחברון במעמד אלפים, והרב גורן פתח בדברי הספד שבהם הוקיע את המעשה אך קרא לאנשי קרית ארבע ולראשי הציבור המוסלמי לא להיגרר למאבק אלא לחיות חיים משותפים בשלום. בעקבות אירועים אלו התעוררה בעיה ביטחונית חריפה בכניסתם של יהודים למערת המכפלה במהלך חג הסוכות, והרב גורן והרב צבי-יהודה הכהן קוק הפעילו את השפעתם על מנהלת קריית ארבע ורבניה, הרב לוינגר והרב ליאור, להורות לציבור התושבים שלא להיכנס למערה במהלך ימי החג, ואלו קיבלו את עמדתם.³²⁸ הרב גורן אף ביקש לקרוא ליום צום לאומי לאחר אירוע זה, אך יזמתו נתקלה בהתנגדות של הרב יוסף, אשר פסק שחודש תשרי אסור בצומות, ולפיכך נמנע הרב גורן מלפרסם הודעה בעניין זה.³²⁹ באותה עת סיירו הרמטכ"ל מוטה גור והרב גורן במערה על מנת לבחון אפשרויות לכניסות נפרדות לערבים ויהודים. הרב גורן ניסה לשכנע את שר הביטחון שמעון פרס למסד את סדרי התפילה במערה ואת הכניסה אליה על ידי הפרדת הכניסות ועל ידי זה לצמצם ככל האפשר את החיכוך בין יהודים לערבים, וכך יימנעו אירועים ביטחוניים.³³⁰ פרס סירב והשיב שהממשלה החליטה לשמור על ה'סטטוס קוו' במערה אך להגביר את סדרי האבטחה בה וביקשו להפעיל את השפעתו על 'הצד היהודי' כדי שיימנעו מעשיית מעשים מיותרים הגורמים לליבוי יצרים ולערעור יחסינו עם שכנינו.³³¹ פרס אף הזמין את הרב גורן לעמוד על השיפוצים שנערכו במערה להגברת האבטחה, ובהזדמנות זו הכניס הרב גורן ספר תורה פרטי במקום זה שחולל.³³²

כאשר הוגש בשנת תשל"ו (1976) כתב אישום נגד שישה ישראלים אשר נכנסו לבית הדסה על מנת להתפלל בו התבקש הרב גורן על ידי הסנגוריה לחוות את דעתו בעניין מעמדו של בית הכנסת בבית הדסה כמקום קדוש על מנת להוכיח את טענתה שהדיון בנושא אינו שפיט בבית משפט אזרחי היות

³²⁷ הרב גורן לרב משה לוינגר, כ"ה בכסלו תשכ"ט, בתוך תרומת הגורן, א, עמ' 249-252.

³²⁸ פרוטוקול ישיבת מנהלת קרית ארבע, י"ד בתשרי תשל"ז, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

³²⁹ לאו, מרן, עמ' 218. הרבנים גורן ויוסף אף נחלקו ביניהם אם יש לקרוע קריעה אחת או שתיים על שַׁפֶּת ספרי התורה.

³³⁰ הרב גורן לשמעון פרס, תשרי תשל"ז, אר"ג, מסמכים שונים.

³³¹ שמעון פרס לרב גורן, 27 באוקטובר 1976, אר"ג, מסמכים שונים.

³³² ראה עיתוני התקופה, 14-6 באוקטובר 1976.

שהמקום נכלל בחוק 'המקומות הקדושים'. הרב גורן כתב חוות דעת ובה קבע שמצד ההלכה דינו של בית הכנסת שבבית הדסה כבית כנסת לכל דבר שבקדושה, ולכן דינו כמקום קדוש,³³³ אך עמדתו לא נתקבלה.

הרב גורן הוזמן לעתים מזומנות להשתתף בכינוסים ובאירועים של הישוב היהודי כאורח כבוד וכמי שהיה הראשון ששחרר את העיר.³³⁴ בשנות שלטונו של בגין שכנע אותו הרב גורן לבצע פעולות לטובת המתיישבים באזור, ובעקבות לחציו הסכים בגין להקים בית דין רבני בקרית ארבע.³³⁵ גם לאחר פרישתו מתפקידו כרב הראשי לישראל הוסיף הרב גורן להתבטא בזכות ההתיישבות במקום. למשל, כאשר בשלהי שנת תשמ"ה (1985) הוטל איסור על יהודים להתגורר בבתים אשר נרכשו ב'קסבה' בחברון, טען שיש בכך פגיעה בזכויות הפרט שהן מאבני היסוד של הדמוקרטיה.³³⁶ מאבק חריף במיוחד ניהל הרב גורן לקראת סוף ימיו נגד פינוי הישוב היהודי בעיר חברון. לאחר ההרג שביצע ברוך גולדשטיין בערבים במערת המכפלה בפורים תשנ"ד (1994)³³⁷ עלתה האפשרות למסור את העיר לידי הפלשתינים ולפנות ממנה את היישוב היהודי. הרב גורן שיגר מכתב לראש הממשלה רבין ודרש ממנו להימנע מצעד זה:

מר רבין הנכבד זכית לרשום דף מכובד ביותר בהיסטוריה היהודית. היית נערץ על כל חלקי העם היהודי כגיבור וכמנהיג... אנא הזהר שלא תתן ידך להרס התדמית היקרה שלך, יחד עם הרס קהלת היהודים הקדושה והותיקה ביותר בארץ... אם חס ושלום תתן ידך להרס קהילה קדושה זו, לא יכופר לך עון כבד זה לעולם... אני גם חושש שהרס היישוב היהודי בחברון יצריך עימות חמור ביותר עם התושבים, וסביר להניח שיהיה כרוך בשפיכות דמים רבים, כאשר אף אחד מהם לא יסכים לעמוד מנגד ולראות בחורבן ביתו ומשפחתו.³³⁸

בעיתונות פורסם דבר מכתבו לראש הממשלה והודגשו דבריו בעניין שפיכות הדמים שתהיה כרוכה בפינוי.³³⁹ הרב גורן חזר על הדברים בתשובה לשאלתו הרב אליעזר מלמד בדבר יחס ההלכה לאיומים לפינוי יהודים מחברון וציין שהעיר חברון היא השנייה בחשיבותה לאחר ירושלים והוסיף:

מבחינת ההלכה חורבנה המחודש של חברון דינה כהמתת אבות האומה, דהיינו שיש לדון חורבנה של חברון ח"ו כדין פיקוח נפש של אנשים חל על זה ההלכה של יהרג ואל יעבור ככה יש לדון ההרס של היישוב היהודי בחברון כרציחת חיי אנשים שיש לקבוע על כך קריעה, כמו על מת.³⁴⁰

במענה לבקשת הרב מלמד להבהיר את תשובתו האמורה הרחיב הרב גורן בסוגיה זו והבהיר שהמקור להכרעתו הוא דברי 'מנחת חינוך' שמצוות ההגנה על יישוב הארץ מחייבת מסירות נפש,

³³³ 'דין קדושת בית הכנסת "חסד לאברהם" שבבנין הדסה בחברון', עמ' 220-225 (פורסם גם בתרומת הגורן, א, עמ' 86-92). ישיבה משלימה של בית המשפט לשם הבהרת עמדתו של הרב גורן התקיימה בלשכתו, ובה חזר הרב גורן על עמדתו האמורה. פרוטוקול הדיון, 19 באוקטובר 1977, אר"ג, בית הכנסת בבית הדסה חברון.

³³⁴ בתיקיו של הרב גורן מצויות הזמנות לאירועי היישוב היהודי בחברון, ובעיתוני התקופה דווחה לעיתים השתתפותו באירועים שונים של היישוב. הרב גורן אף עמד בקשר קרוב עם המתיישבים והוזמן להעיד עדות אופי במשפט שנערך לרב לוינגר על פעולותיו בחברון. ידיעות אחרונות, 8 במאי 1977, עמ' 5.

³³⁵ ידיעות אחרונות, 9 באפריל 1979, עמ' 4. באותה עת ניאות בגין גם לבקשתו להקים בית דין רבני בגולן.

³³⁶ פינת עמדה בקול ישראל, 22 באוגוסט 1985.

³³⁷ הרב גורן הביע התנגדות מוחלטת למעשהו של גולדשטיין. ראה מלמד, הרב, פניני הלכה, עמ' 276, הערה 6.

³³⁸ הרב גורן ליצחק רבין, 7 במרס 1994, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים.

³³⁹ עיתוני התקופה, 23 במרס 1994.

³⁴⁰ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 6 במרס 1994, אר"ג, 'בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים' [ההדגשות במקור. ש"מ].

ואפילו מלחמת רשות מחייבת מסירות נפש.³⁴¹ פסקו של הרב גורן זכה לתהודה תקשורתית רחבה,³⁴² והוא הוסיף להתבטא ברוח זו בפני עצרת המונים שהתכנסה באותה עת בחברון על מנת למחות נגד הכוונה לפנותה והכריז כי 'דם יישפך' אם יפונה היישוב היהודי ממנה. יש הסוברים שהתבטאויותיו החריפות השפיעו והביאו לביטול הכוונה לפנות את היישוב היהודי בחברון.³⁴³ לאחר פטירתו החליטה מועצת קריית ארבע-חברון בשנת תשנ"ז (1997) לקרוא על שמו את הדרך המובילה מקריית ארבע למערת המכפלה.³⁴⁴

2.3.3. יהודה ושומרון

2.3.3.1. ראשית ההתיישבות

הרב גורן ראה חשיבות רבה בהמשך שלטון ישראלי ביהודה ושומרון והתנגד למסירתו מכוח הסכמי שלום. בכסלו תשל"ו (נובמבר 1975) התראיינו הרבנים הראשיים לעיתון יהודי הולנדי, ובתגובה לשאלה בדבר יחסם לנסיגה מיהודה ושומרון ענה הרב גורן שאין לסגת ממקומות אלה. הרב יוסף אמר שבשאלות של פיקוח נפש יש לדרוש במומחים, ובמקרה דן המומחים הם אנשי הצבא והמדינאים. אם הם יקבעו שהמשך נוכחות ביהודה ושומרון יביא לאבדות בנפש, הרי פיקוח נפש דוחה את כל המצוות שבתורה וגם את מצוות יישוב ארץ ישראל.³⁴⁵ הרב גורן סבר שכל זמן שלא הוכח שנתבטלה היכולת הצבאית להגן על אזורים אלה אין להחזירם ואף יצא נגד תלמידי חכמים אשר ממעיטים בחשיבותה של ארץ ישראל:

האם אפשר עוד ליהודי תלמיד חכם ושאינו תלמיד חכם לבוא ולומר שהאמונה היהודית אינה מבוססת על ארץ ישראל ואין ארץ ישראל נשמת האמונה ותשתית דף האמת של תורת ישראל?³⁴⁶

מיד לאחר עלייתו של יצחק רבין לכס הנהגת המפלגה עם התפטרותה של גולדה מאיר בשנת תשל"ד (1974) הבהיר לו הרב גורן בשיחה ממושכת שקיים עמו שעתיד יהודה ושומרון הוא נושא חשוב וחיוני ביותר עבורו.³⁴⁷ כאשר בסופו של דבר הוקמה ממשלה צרה עם מפ"ם ול"ע, והמפד"ל לא צורפה אליה,³⁴⁸ חשש הרב גורן שממשלה זו תחרוץ את עתיד השטחים ששוחררו ופרסם את עמדתו בדבר חשיבותם של שטחי יהודה ושומרון אף יותר משפלת החוף ועל זכותה של מדינת ישראל על אזורים אלו.³⁴⁹ לאחר זמן אישר לחברי סיעת הצעירים במפד"ל להצטרף לממשלה אף שלא תוקן חוק השבות בנימוק שחיוני שהללו ישמרו על שלמותה של ארץ ישראל.³⁵⁰

³⁴¹ מלמד, הרב, פניני הלכה, עמ' 289, הערה 7. אך בעניין המאבק על כלל שטחי יהודה ושומרון כתב במכתב אחר לרב מלמד בעניין מעמדם ההלכתי, והוא נתפרסם בספרו תורת המדינה והעלה את האפשרות שאם יש סיכוי סביר שעל ידי סיכון עצמי ומסירות נפש מצדנו נמנע הסגרת השטחים לנכרי, אולי יש לפעול כך לפי ההלכה, אבל ציין שקשה מאוד להגיע למסקנה הלכתית ברורה בזה לאור השיטות והדעות המגוונות, ולכן אין להורות כך הלכה למעשה, ויש לצאת ידי חובה אך ורק בתוכחה והפגנה 'וה' הטוב בעיניו יעשה'. תורת המדינה, עמ' 128.

³⁴² ראה עיתוני התקופה, 7 במרס 1994.

³⁴³ הרב שאר-ישוב, ריאיון.

³⁴⁴ טקס קריאת דרך על שם הרב גורן, קריית ארבע תשנ"ז.

³⁴⁵ לאו, מרן, עמ' 103.

³⁴⁶ בין הסכם שלום לשלום אמת, עמ' 146.

³⁴⁷ ידיעות אחרונות, שבת, 10 במאי 1974, עמ' 7.

³⁴⁸ על נסיבות מעורבותו של הרב גורן בהקמתה של ממשלה ללא הצטרפות המפד"ל ראה לעיל, עמ' 52.

³⁴⁹ ידיעות אחרונות, 23 בספטמבר 1974, עמ' 7.

³⁵⁰ על פרשה זו ראה לעיל, עמ' 56.

בהתאם לעמדתו תמך הרב גורן בהקמת יישובים על ידי תנועת 'גוש אמונים' באזורים ששוחזרו.³⁵¹ בשנת תשל"ו (1975), כשעלתה ההתיישבות הראשונה באזור השומרון לסבסטיה שלא על דעת הממשלה, הטיל הצבא מצור על המתישבים ומנע מהם מים ומזון. הרב צבי-יהודה הכהן קוק, רבם של מנהיגי התנועה, פנה לרב גורן על מנת שיפעיל את השפעתו על המדינאים שיסירו את המצור. הרב גורן יצר קשר עם שר הביטחון פרס וביקש את התערבותו, ומשלא נענה, התקשר לראש הממשלה רבין והפציר בו להסיר את המצור. רבין נעתר לבקשתו ואפשר אספקת מזון ומים למתיישבים. הרב גורן אף העלה בפני רבין את האפשרות שמומשה לאחר זמן שהמתיישבים יעברו למחנה צבאי באזור ושם יתיישבו.³⁵² יש הטוענים שידידותו הקרובה של הרב גורן עם רבין הייתה מכרעת בהשפעתו עליו לאפשר את בניית ההתיישבויות.³⁵³

הרב גורן נהג להגיע לטקסים בהתיישבות כבר מראשיתה והביע את תמיכתו בה. לדוגמה, באירוע לציון יום השנה להקמת היישוב אלון מורה בחודש כסלו תשל"ז (דצמבר 1976) העלה הרב גורן על נס את הצלחתה של ההתיישבות;³⁵⁴ בטקס הכנסת ספר תורה להתנחלות 'מסחה', לימים אלקנה, בחודש סיוון תשל"ז (מאי 1977), התבטא הרב גורן: 'אנו חונכים ישוב קבע ראשון ביהודה ושומרון ונקווה שזו רק ההתחלה';³⁵⁵ בכנס העשור של תנועת ארץ ישראל השלמה³⁵⁶ בחודש מרחשוון תשל"ח (נובמבר 1977) בירך הרב גורן את קהל המשתתפים.³⁵⁷

על יסוד עמדתו העקרונית של הרב גורן בדבר חשיבות ההתיישבות בחלקי ארץ ישראל הוא התיר עבודות גינון למטרות חקלאיות או פרטיות בשנת השמיטה בשומרון.³⁵⁸ הוא אף קבע שהערבים יכולים לקבל בעלות על אדמות בארץ ישראל שנעזבו מיהודים במשך מאות בשנים ופסק משום כך שהספיחים הגדלים בשמיטה באדמות אלה מותרים לאכילה, שלא כדעת אחרים, בהם הרב דב ליאור, שפסק שקרקע שהייתה בעבר של יהודים אינה נגזלת.³⁵⁹ יצוין שעל חבל עזה סבר הרב גורן שאזור זה כלול בתחום כיבוש עולי מצרים אך לא בתחום כיבוש עולי בבל, ולכן דינו לעניין עבודת האדמה בשביעית כדין פנים הארץ, אבל הספיחים באזור זה מותרים לאכילה.³⁶⁰

2.3.3.2. הביקורת על עמדת בגין בהסכמי קמפ דייוויד

בעקבות הדיונים על מעמד אזורי יהודה ושומרון בוועידת השלום בקמפ דייוויד³⁶¹ יצאה מועצת הרבנות הראשית בראשות הרב גורן בקריאה לקהילות ישראל בארץ ובחו"ל להתפלל לשלמותה של

³⁵¹ על תנועת גוש אמונים ושורשיה ראה ארן, מציונות דתית; פייגה, ראשית דרכה של גוש אמונים, עמ' 344-360; Don-Yehiya, Jewish Messianism, pp. 215-223; Don-Yehiya, Two Movements, pp. 261-309.

³⁵² תיעוד שיחה עם יצחק רבין, ט' באב תשל"ה, אר"ג, ללא תיק.

³⁵³ קויטנר, ריאיון; הרב יוסי הראל, ריאיון.

³⁵⁴ הצפה, 18 בדצמבר 1976, עמ' 1.

³⁵⁵ ידיעות אחרונות, 24 במאי 1977, עמ' 8.

³⁵⁶ על תנועה זו ראה יבלונקה וצמרת, קטעי דיון, עמ' 340-342.

³⁵⁷ ראה עיתוני התקופה, 3 בנובמבר 1977. ידיעות נוספות על השתתפותו באירועים נוספים פורסמו במשך השנים.

³⁵⁸ תשובה מיום א' במרחשוון תש"מ, תרומת הגורן, ב, עמ' 242. תשובות נוספות בעניין זה מצויות שם, עמ' 244 ואילך. וראה מאמרו בעניין זה במשנת המדינה, עמ' 281. הוא הסתמך גם על שיטתו שהיתר המכירה תקף ביהודה ושומרון יותר מבאזורים אחרים בארץ, משום שאזור זה לא צורף למדינת ישראל, ולא חל עליו החוק הישראלי, והאדמות שם אינן נחשבות של יהודים. לכן פסק הרב גורן שניתן לשקם מטע אפרסקים שחיללו ערבים בקיבוץ מגדל עוז למרות השמיטה. ראה עיתוני התקופה, 7 באוגוסט 1979.

³⁵⁹ תרומת הגורן, ב, עמ' 251-252.

³⁶⁰ תרומת הגורן, ב, עמ' 246-250. עם זאת במפה שפורסמה במאורות, 1, עמ' 48-49 לא כלל את חבל עזה באזורים החייבים במצוות שמיטה.

³⁶¹ בשנת תשל"ז (נובמבר 1977) הגיע נשיא מצרים, אנואר סאדאת, לביקור מפתיע בישראל, ובעקבותיו נפתחו מגעים בין מצרים לישראל בתיווך ארצות הברית, עד לסיכום פרטי ההסכם בוועידת קמפ-דייוויד וחתימת הסכם שלום לאחר אישורו בכנסת ישראל בשנת תשל"ט (מרס 1979).

ארץ ישראל.³⁶² עם התקדמות המגעים על תכנית האוטונומיה פרסמה המועצה שנית את עמדתה בדבר האיסור למסור חלקים מארץ ישראל.³⁶³ בגין עצמו ציין בפני המועצה שעמדתה הנחרצת בדבר זכויותיה של מדינת ישראל על שטחי ארץ ישראל השפיעה על דעת הקהל בתפוצות וסייעה לו לעמוד על שמירה על זכויות אלה.³⁶⁴ בתקופה זו אף נשלח הרב גורן מטעם בגין להביע את עמדתה של ישראל בעניין זכותה על ארץ ישראל בפני נשיאי ארצות הברית קרטור ורייגן.³⁶⁵ בתגובה לפנייתו של הרב גורן הבהיר לו בגין שדעתו ודעת הממשלה בראשותו בעניין זכותה של ישראל לריבונות בשטחי יהודה, שומרון ועזה ידועה לכול, אך למען הסכסוך השלום עם מצרים הסכימה ישראל להשאיר את בעיית הריבונות באזור פתוחה. עם זאת הוא פועל לקדם הצעת חוק אשר תבטיח את המשך קיומם של היישובים היהודיים במקומות אלו.³⁶⁶

בעקבות פסיקת בג"ץ בעניין אלון מורה בשנת תש"ס (1979) אשר קבעה שמעמד מדינת ישראל בשטחים הוא כשל כובש זר ולכן יש לפנות את ההתיישבות הביעה מועצת הרבנות הראשית בראשותו את מחאתה על שממשלת ישראל לא מסדירה את מעמדה באזור,³⁶⁷ אף כי הרב גורן הביע את עמדתו שעל הישוב אלון מורה לקיים את פסק הדין ולעבור להר גריזים.³⁶⁸ פסיקה זו הובילה אותו לפנות לבגין ולהציע לו להקים פדרציה, אשר הערבים יהיו קנטון בתוכה ויהיו להם נציגים בממשלה הפדראלית הריבונית. בתגובה לטענה שהקמת פדרציה עלולה ליצור רוב ערבי במדינה הבהיר הרב גורן שיהיה על העם היהודי להרבות בילודה ובעלייה.³⁶⁹ בגין ניאות להביא את סוגיית החלת החוק הישראלי על יהודה ושומרון וחבל עזה בפני ישיבת הממשלה בתנאי שהדבר יישמר בסוד. אולם היזמה פורסמה בתקשורת, ויחיאל קדישאי, עוזרו של בגין, הודיע לרב גורן שההחלטה ירדה מסדר היום לפי שעה.³⁷⁰

בעקבות קריאותיהם והתבטאויותיהם של הרב גורן ומועצת הרבנות הראשית פנה משה שחל, יו"ר סיעת המערך בכנסת, ליועץ המשפטי לממשלה בקריאה שיחקור את התערבותו של הרב גורן כרב ראשי לישראל וכאב בית דין בשאלה אשר לטענתו הייתה פוליטית במהותה.³⁷¹ ערב צאתו של בגין לווינגטון לדיונים לקראת חתימת הסכם שלום עם מצרים פתחו ראשי מועצות ביהודה ושומרון בשביתת רעב מול הכנסת בדרישה להעניק מעמד חוקי להתיישבות. הרב גורן תמך בשביתתם, שוחח על כך עם בגין והפציר בו שלמרות הסכם השלום ימשיך בהקמת התנחלויות.³⁷² הוא לא הצליח לשכנע את השובתים להפסיק את שביתתם, היות שבגין לא הבטיח דבר על אודות מעמד הקרקעות ביהודה ושומרון.³⁷³

³⁶² הצ"ח, 29 במרס 1979, עמ' 2.

³⁶³ קריאה לציבור, 23 במאי 1979, אר"ג, תגובות, הצהרות, גילויי דעת וקריאה אל הציבור; מאורות, 1, עמ' 130-131. וכך בגילוי דעת שפרסם הרב גורן באוקטובר 1979, מאורות, 1, עמ' 135-136.

³⁶⁴ מאורות, 1, עמ' 128.

³⁶⁵ הרחבה על אודות פגישותיו עם נשיאי ארצות הברית ראה להלן, עמ' 188.

³⁶⁶ הרב גורן למנחם בגין, 9 בנובמבר 1979; 15 בנובמבר 1979; מנחם בגין לרב גורן, 13 בנובמבר 1979, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

³⁶⁷ מאורות, 1, עמ' 133.

³⁶⁸ ראה עיתוני התקופה, 13 בדצמבר 1979.

³⁶⁹ הצ"ח, 8 במאי 1987, עמ' 10. לימים הוא הבהיר שניתן לתת לערבים את הזכות לנהל את יישוביהם בעצמם, אך לא במועצה ארצית אחת, שבה ראה הענקת זכות לאומית. ראה תורת המדינה, עמ' 129.

³⁷⁰ מעריב, 1 באפריל 1988, עמ' 3.

³⁷¹ ראה עיתוני התקופה, 25 בנובמבר 1979. נראה שהיועץ המשפטי לא סבר שעליו להתערב בסוגיה.

³⁷² ידיעות אחרונות, 6 באפריל 1980, עמ' 3.

³⁷³ השובתים הפסיקו את שביתתם רק לאחר פיגוע חמור בחברון. ראה עיתוני התקופה, 11 במאי 1980.

לימים, בתשובה לשאלות של ועד רבני מועצת יש"ע ציין הרב גורן את ביקורתו על בגין על שלא החיל את החוק הישראלי על שטחים אלו. הרב גורן ראה בעמדתו זו של בגין 'בכייה לדורות' ו'חילול השם'. לדבריו, בגין יצר במו ידיו יצר את הישות הפלשתינית ו'ביצע כביכול תחיית המתים לעם הפלשתיני'.³⁷⁴

בשנים שלאחר סיום כהונתו כרב הראשי לישראל הוא יצא חוצץ נגד האווירה התקשורתית העוינת שהתפתחה נגד ההתיישבות ביהודה ושומרון:

כל אשר סיגלנו לעצמנו קרוב למאה שנות קיומה של הציונות בארץ ישראל הולך ונגזז לנגד עינינו. ואין זה פרי הישגיהם של אויבינו, אלא היהודים מכרסמים במו ידיהם בזכויותינו ובביטחוננו בארץ מכורתנו.³⁷⁵

2.3.3.3. ההתנגדות החריפה להסכמי אוסלו

בתחילת הדיונים עם אש"ף בשיחות אוסלו שהחלו בשנת תשנ"ג (1993) היה הרב גורן סמוך ובטוח ששטחי ישראל לא יימסרו לזרים, ו'יתהליך הגאולה השלישית שהחל ימשיך וילך מחיל אל חיל'. אולם לאחר שממשלת רבין החליטה על העברת השלטון ביהודה, שומרון וחבל עזה לידי הפלשתינים ללא תמורה, חזה הרב גורן שחורות:

כל השגינו במלחמת ששת הימים הולך ונשמט מתחת ידינו ולבסוף נגיע למצב ההתחלתי של מדינת ישראל. הערבים יכריזו על הקמת מדינה פלשתינאית עצמאית... עד שלבסוף תפרוץ מלחמה בינינו לבין המדינה הפלשתינאית שתקום. המצב מזעזע כל בר שכל ואין לנו אלא להישען על אבינו שבשמים.³⁷⁶

הרב גורן חזר על קביעתו שמימושה של תכנית זו מחייב קריעה ויש לראות בה 'ממש חורבן בית שלישי',³⁷⁷ ובפועל יש לקיים הפגנות מחאה גדולות 'תוך זעקה גדולה ומרה'.³⁷⁸ הוא פנה במכתב לרבין והביע את תקוותו כי 'מן השמים יעכבו בידך מלהסגיר את אדמת ארץ ישראל המקודשת לזרים'.³⁷⁹

כאשר בסופו של דבר נכרת הסכם עם אש"ף בתמיכת רוב חברי הכנסת, ונמסרו שטחים מיהודה ושומרון לשליטת הרשות הפלשתינית, קבע הרב גורן שעל פי דין תורה ההסכם אינו בר-תוקף, והוא 'עברה חמורה ביותר על תורת ישראל',³⁸⁰ כל שכן כשהחלטה נתקבלה בהישענות על חברי כנסת ערבים,³⁸¹ וההסכם ממיט חורבן על המדינה הציונית.³⁸²

הרב גורן גינה בחריפות את הרבנים אשר צידדו בשלום עם הפלשתינים, וכינה אותם 'שולי הרבנים, המעמידים פנים שהם גדולי תורה... מטעים את הציבור ומראים פנים בתורה שלא כהלכה'.³⁸³

³⁷⁴ תורת המדינה, מעמדם ההלכתי של יהודה, שומרון וחבל עזה, עמ' 117, 131.

³⁷⁵ ראה פינת עמדה בקול ישראל, 7 ביולי 1987.

³⁷⁶ תורת המדינה, עמ' 134.

³⁷⁷ ראה עיתוני התקופה, 3 בספטמבר 1993.

³⁷⁸ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, כ"ב באדר תשנ"ג, אר"ג, התכתבויות עם מזכיר ועד רבני יש"ע. מכתביו של הרב גורן פורסמו בספרו של הרב מלמד, פניני הלכה, עמ' 220-295. על מצוות התוכחה בזמן הזה לדעת הרב גורן ראה תורת המועדים, עמ' 59.

³⁷⁹ הרב גורן ליצחק רבין, 4 בנובמבר 1992, אר"ג, מברקים ותכתובות עם ראשי ממשלות ונשיאים.

³⁸⁰ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 2 במאי 1994, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים. מובא גם בתורת המדינה, עמ' 119.

³⁸¹ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 9 בינואר 1994, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים.

³⁸² הרב גורן לפרופ' יוסף הוכפלד, 20 במאי 1994, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים.

³⁸³ שם. על עמדתו של הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת הר עציון, אשר דגל בפשרה טריטוריאלית כבר בראשית שנות השמונים, התבטא הרב גורן: 'אני לא אחראי לפסיקתו של הרב עמיטל, כשם שאינו יושב בדיני עגונות ובשאר הלכות חמורות, כך לעניות דעתי, אסור היה לו לפסוק הלכות העומדות ברומו של עולמנו והכרוכות בפיקוח נפש של העם... דבריו... נוגדים את כל השקפת עולמו של הרב קוק זצ"ל. ידיעות אחרונות, 15 באוקטובר 1982.

עם זאת הוא הדגיש שיש לפעול נגד ההסכם אך ורק בדרכים חוקיות וללא כל אלימות. במסגרת זו הוא סמך ידו על הכרזת 'יום אבל לאומי' בארץ ובתפוצות ביום שנועד לחתימת ההסכם עם אש"ף בקהיר באייר תשנ"ד (מאי 1994).³⁸⁴ מנגד קבע שפקודת פיזור בכוח של הפגנות הימין אשר נערכו נגד הסכם השלום על ידי כוחות הביטחון נוגדת את התורה ואין למלא אותה: 'חייל המקבל פקודה להפר את חוקי התורה עליו לסרב למלא פקודה כזאת'.³⁸⁵ כך קבע הרב גורן גם על פקודה אפשרית של פינוי יישובים מאזורי יהודה ושומרון בעתיד.³⁸⁶ הרב גורן הורה שחיילים שישאלו כיצד ינהגו אם ייקראו לפנות יישובים ישתקו ולא יענו על השאלות, שכן מצד אחד אסור להם לשקר מדין 'מדבר שקר תרחק', ומצד אחר אל להם להודות שיפרו את הפקודה על מנת שלא לעורר נגדם שנאה.³⁸⁷

בתגובה לקריאתו לסירוב פקודה קראו שרים ואנשי ציבור לפתוח נגד הרב גורן בחקירה פלילית בחדש להסתה והמרדה.³⁸⁸ הרב גורן הגיב לדברים: 'אני מצפצף על האיומים של הממשלה. מצדי שישלחו אתי לכלא או שיעמידו אותי למשפט. אני לא מפחד ולו גם לרגע אחד'. אמנם היועץ המשפטי לממשלה באותם ימים, מיכאל בן-יאיר, פתח תיק חקירה, אך לבסוף הוחלט לסגור אותו בטענה שבג"ץ קבע בעבר שאין להפליל בגין התבטאויות דומות והעדיף את חופש הביטוי ואת החשיבות שבמיתון האווירה הציבורית בתקופה קשה של מחלוקות פוליטיות.³⁸⁹ החלטתו של היועץ המשפטי הובילה להגשת עתירה לבג"ץ בבקשה שיורה ליועץ לפעול להעמדתו לדין של הרב גורן, אך היועץ המשפטי השיב שהעמדתו של הרב גורן לדין בימים רגישים אלה עלולה להחרף את המתחים השוררים היום בין פלגים בעם, וכן כי יש להתחשב גם בגילו של הרב.³⁹⁰

הסערה התקשורתית סביב דבריו האמורים של הרב גורן הובילה את הרב אברהם שפירא, ראש ישיבת מרכז הרב והרב הראשי לישראל לאחר הרב גורן, לפרסם גילוי דעת בתמיכה בדבריו ובמחאה על הכוונה להעמידו לדין.³⁹¹ ועד רבני יש"ע יזם החתמת רבנים נוספים על הפסק של הרב גורן בעניין סירוב פקודת פינוי היישובים.³⁹² היו שראו בקריאתו של הרב גורן לסירוב פקודה חזרה מעמדתו בשנים הקודמות בדבר עליונותם של חוקי המדינה, אך הוא הבהיר שמאז ומתמיד הייתה התורה אצלו מעל לכול, אלא שהמדינה והציונות היו חלק ממנה ולא סותרים אותה, וכאשר חוקי המדינה סותרים את חוק התורה, ודאי שחוקי התורה קובעים.³⁹³

³⁸⁴ תורת המדינה, עמ' 127.

³⁸⁵ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 20 בינואר 1994, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים.

³⁸⁶ הרב גורן לרב אליעזר מלמד, 29 בנובמבר 1993, אר"ג, בעיות הלכתיות הקשורות להסכם השלום עם הפלשתינים. עוד טען הרב גורן שעוד כשהיה רב ראשי לצה"ל הבהיר שעל חייל לסרב למלא פקודה הנוגדת את התורה. ראה מלמד, מורשתו של מייסד הרבנות הראשית.

³⁸⁷ הרב מלמד ציין שבתחילה רצה הרב גורן להשיב שהחיילים חייבים לומר שלא יקיימו את הפקודה וראה בזה ערך, אך הרב מלמד הבהיר לו שהדבר ימנע את התקדמות החיילים בצבא, ולכן הסכים הרב גורן שהם יכולים לשתוק. מלמד, הרב, פניני הלכה, עמ' 267, הערה 2.

³⁸⁸ ראה עיתוני התקופה, 20 בדצמבר 1993.

³⁸⁹ ראה עיתוני התקופה, 6 בינואר 1994.

³⁹⁰ ראה עיתוני התקופה, 18 באפריל 1994. העתירה הוגשה על ידי עו"ד אהרן שלנגר.

³⁹¹ גליון רבני יש"ע, 15 (ב' בשבט תשנ"ד), עמ' 1; שפירא, הרב א"א, מורשה, עמ' קכג.

³⁹² הארץ, 22 בדצמבר 1993, א4.

³⁹³ תגובה לברכות שקיבל מהרב חיים קרייזוירט, רבה של קהילת מחזיקי הדת באנטוורפן. ראה הקדמה ל'תורת המקרא' מאת הרב חיים פינק.

2.3.4. סיני – השלום עם מצרים

2.3.4.1. תמיכתו במגעים להסכם השלום בראשיתם

כאשר נפתחו המגעים לקראת שלום עם מצרים, התבטא כלפיהם הרב גורן בחיוב: 'אין פעולה שמונעת שפיכות דמים ושמבטיחה את קיום המצוות של פיקוח נפש יותר מאשר השלום'.³⁹⁴ לקראת ביקורו של סאדאת בישראל חיבר הרב גורן תפילה מיוחדת שתוכנה תפילה לשלום. וכאשר בא סאדאת לישראל, הציג בגין את הרב גורן בפניו, וסאדאת אמר: 'אני מכיר אותו, אני יודע עליו'. הרב גורן השיב לו:

כל יהודי העולם בארץ ובתפוצות מושיטים את ידיהם אליך לשלום ואני מתפלל ובטוח שכל העולם שותף לתפילה זו. אני מבקש שתקבל את הידיים המושטות אליך לשלום של כל העם היהודי.

וסאדאת ענה: 'כולנו שותפים לקבלת התפילה הזו'.³⁹⁵

עם תחילת שיחות השלום חיבר הרב גורן עוד תפילה – 'תפילה מיוחדת להצלחת שיחות השלום עם מצרים ומדינות ערב':³⁹⁶ 'היה נא עם פפיות עמך בית ישראל הנושאים ונותנים עם שליטי מצרים להשביט מלחמות מן הארץ ולהשכין שלום בארצנו וקוראים לכל עמי ערב הנלחמים בנו לפתוח בשלום'.³⁹⁷

לאחר תחילת השיחות שלחה מועצת הרבנות הראשית בראשות הרב גורן ברכה לבגין על מאמצי השלום שלו ועל הופעותיו המקדשות שם שמים, ועם זאת הביעה את תקוותה שהתכניות החדשות וההסדרים יבטיחו את שלמות הארץ ועתידם של המקומות הקדושים לעם ישראל.³⁹⁸ במהלך המגעים לשלום עם מצרים עדכן בגין את הרב גורן בשלבי המשא ומתן ובפרטי הסכמי השלום המתגבשים.³⁹⁹

עמדתו של הרב גורן בדבר מעמדו של חצי האי סיני הייתה שמדבר סיני הנקרא 'מדבר העמים' אינו חלק מגבולות ארץ ישראל על פי התורה, ולא חלה עליו בעלות יהודית מצד ההלכה, אף כי סבר שפתחת רפיח וחבל ימית כלולים ללא ספק בתוך גבולות ארץ ישראל.⁴⁰⁰ את עמדתו זו הציג בגין בין השאר בפני הרב צבי-יהודה הכהן קוק ובפני יובל נאמן, ממתנגדי ההסכם.⁴⁰¹

תמיכתו בבגין, שאותה ביטא בכינוס של מתנגדי תכנית השלום שהתקיים בחודש שבט תשל"ח (ינואר 1978) בכפר עציון, בצינו ששוכנע שהלה יפעל שארץ ישראל תישאר בריבונות ישראל, בכלל זה פתחת רפיח, עוררה זעם רב בקרב המשתתפים. היו שקראו שבגין הצליח 'לעבוד' גם עליו.⁴⁰² כאשר הוחלט על הענקת פרס נובל לשלום לבגין ולסאדאת בראשית שנת תשל"ט (אוקטובר 1978), בירך הרב גורן את בגין בהוסיפו שיזכה 'לשמור על שלמות הארץ לאורך ימים'.⁴⁰³

³⁹⁴ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

³⁹⁵ הצפה, 19 בנובמבר 1977, עמ' 1.

³⁹⁶ תפילה לאמרה לאחר קריאת התורה, טבת תשל"ח, אר"ג, מאמרים, תפילות ושו"תים.

³⁹⁷ תפילה לקראת ביקורו של סאדאת, ז' בכסלו תשל"ח, אר"ג, תפילות.

³⁹⁸ כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1422.

³⁹⁹ הודעה לעיתונות על פגישה בין הרב גורן למנחם בגין, 25 במרס 1979, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1979.

⁴⁰⁰ בין הסכם שלום לשלום אמת, עמ' 144-147.

⁴⁰¹ הרב גורן למנחם בגין, 3 באוגוסט 1981, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים; מנחם בגין לרב גורן, 17 באוגוסט 1981, אמ"ב, PM-1105. הרב קוק סבר שכל חצי האי סיני הוא חלק מארץ ישראל. ראה ארץ הצבי, עמ' נא.

⁴⁰² ידיעות אחרונות, 22 בינואר 1978, עמ' 5.

⁴⁰³ הרב גורן למנחם בגין, 31 באוקטובר 1978, אמ"ב, PM-0091. ראה להלן, נספח חמישי, עמ' 226. בגין השיב לו:

'קבל נא את תודתי מקרב לב על ברכותיך לרגל ההחלטה להעניק לי את פרס נובל לשלום, יחד עם הנשיא סאדאת.

2.3.4.2. הסתייגותו מהסכם השלום שנכרת

לאחר מגעים ממושכים נכרת הסכם שלום עם מצרים, אך בניגוד לעמדתו של הרב גורן כלל את החזרת פתחת רפיח ופירוק היישובים. בהסכם נקבע שישראל תיסוג בהדרגה מכל חצי האי סיני ותפנה את היישובים הישראליים עד שנת תשמ"ב (אפריל 1982). מזכירו האישי של הרב גורן, זלמן קויטנר, סיפר שבעת שהודיעו על כך בתקשורת, הוא שהה עם הרב גורן בנסיעה. הרב גורן קרע קריעה בבגדו, ישב על רצפת הרכב ואמר: 'היום קרעו חלק מארץ ישראל'. כאשר הגיע לביתו בתל-אביב לקח את נעליו בידיו, הלך יחף לביתו והתיישב על הרצפה בביתו כיושב שבעה,⁴⁰⁴ אך עמיתו, הרב עובדיה יוסף, פרסם הודעת תמיכה בהסכם השלום וקרא לערוך תפילות כדי שהשלום יחזיק מעמד ללא הפרעות.⁴⁰⁵

הרב גורן פנה לבגין בביקורת על הכללת פינוי היישובים בהסכם, ובתשובה טען בגין שנלחם על השארת היישובים עד הרגע האחרון ואף הצליח לשכנע בזה את נשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר, אך זה ניסה לשכנע את סאדאת ללא הצלחה. משום כך ביקש בגין להביא את ההחלטה בעניין לפני הכנסת באמצעות שתי הצבעות נפרדות: הצבעה אחת על הסכם השלום עם מצרים והצבעה אחת על מעמד היישובים. ברם, מפלגת המערך סירבה להפרדת ההצבעות, וכך נכשל המהלך, וההצבעה כללה את הסכם השלום בהתאם לנוסחו הסופי, ובכלל זה פינוי היישובים.⁴⁰⁶

למרות עמדתו השלילית על פינוי היישובים במסגרת ההסכם לא הביא הרב גורן לידי פרסום בולט את התנגדותו. מסירת שטחי ארץ ישראל בהסכם השלום כאבה לו ביותר, אך יותר מזה הייתה חשובה לו הנאמנות לממשלה ולצה"ל, ולכן לא הביע ברבים את התנגדותו.⁴⁰⁷ בתשובה לשאלת הרב אבינר מדוע אינו מפרסם את דעתו הבהיר הרב גורן כי 'כשם שמצווה לומר דבר הנשמע, כן מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע'.⁴⁰⁸ עם זאת הבהיר שהשלום עם מצרים אינו שלום אמת, היות שאינו משתבץ בסדר הגאולה של חז"ל, כיוון שהוא כרוך בעקירת יישובים יהודיים השוכנים בגבולות הארץ, ומשום שהסכם השלום נכרת רק עם מדינה ערבית אחת.⁴⁰⁹ הוא הבהיר שסבר בתחילה שהויתור על סיני יוביל לשיפור מעמדה של ישראל בעולם, אך לא כך היה.⁴¹⁰

עליזה וייסמן, ממנהיגי התנועה לעצירת הנסיגה מסיני,⁴¹¹ טענה שמנהיגי התנועה ביקשו למצוא ברב גורן מנהיג רוחני אשר יוביל את תנועת ההנגדות. אולם בפגישה עמו הוא הביע את אכזבתו על שהמתיישבים ניאותו לקבל פיצויים תמורת עזיבת המקום, ורק לאחר שהובהר לו שיש שלא נהגו כן גילה את לבו נגד ההסכם והגדיר אותו 'אסון לאומי'. עם זאת הוא סירב להנהיג את התנועה והשתתף בפעולות מחאה כאיש פרטי בלבד.⁴¹²

הפרס האמיתי הוא השלום עצמו ואנו נוסיף לעשות כל מאמץ כדי להשיגו. מנחם בגין לרב גורן, נובמבר 1978, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

⁴⁰⁴ קויטנר, ריאיון.

⁴⁰⁵ הצ"פ, 29 במרס 1979, עמ' 2.

⁴⁰⁶ מנחם בגין לרב גורן, 17 באוגוסט 1981, אמ"ב, PM-1105. ראה להלן, נספח שישי, עמ' 227.

⁴⁰⁷ הרב שאר-ישוב, ריאיון; הרב מנחם הכהן, ריאיון.

⁴⁰⁸ סגל, ימית סוף, עמ' 174.

⁴⁰⁹ בין הסכם שלום לשלום אמת, 144-145. פתק בכתב ידו של הרב גורן, ובו ארבע קושיות ציניות לליל הסדר בשנת תשל"ט, סמוך לחתימה על הסכם השלום, נמצא בעזבונו: 'מה נשתנה הסדר הזה... שבכל הסדרים מודים על המעלות הטובות למקום עלינו שקרבנו לפני הר סיני... ובסדר הזה מודים על שאנו עוזבים את הר סיני ונתן לנו את "השלום"'. אר"ג, מסמכים אישיים ממהלך חיי הרב.

⁴¹⁰ ראה נאומו בכנס 'כל נדרי' שהתקיים באנגליה בשנת 1979, p. 7 – Jewish Chronicle, 14 sep. 1979.

⁴¹¹ על התנועה לעצירת הנסיגה ומניעה, ראה ארן, ארץ ישראל, עמ' 11.

⁴¹² וייסמן, הפינוי, עמ' 160-170.

הרב גורן תמך בהקמת היישוב עצמונה, אשר נוסד בצפון סיני בשנת תשל"ח (1978) ללא אישור הממשלה בתגובה למגעי השלום עם מצרים. הוא ביקר ביישוב לאות הזדהות⁴¹³ והביא לביקורת נגדו.⁴¹⁴ בתשובה לשאלה שהפנה אליו בשנת תשמ"א (1981) רבה של עצמונה, הרב יצחק אמיתי, באיזה תחום חשוב יותר לפתח את היישוב – בחקלאות או בבינוי, השיב הרב גורן:

בכל הנוגע למטרה של היישוב שלכם לקבל חזקה בשטחי ארץ ישראל שיהיה קשה להחזירם לנכרים, ייתכן שבניין בתים יצוקים (לא קאראוונים) עדיף מנטיעות משום שיש בהם משום מתן קביעות ליישוב היהודי במקום.

בסיום תשובתו הכביר הרב גורן במילות עידוד למתיישבים והשווה אותם לאריות, אשר עיקר גבורתם לא בכיבוש עצמו אלא ב'כרע רבץ כאריה', בגבורת האחיזה במקום בלי לזוז ממנו.⁴¹⁵ בשיאו של מבצע אכלוס הבתים שהתרוקנו בחבל ימית בשנה שטרם פינוי הדליק הרב גורן נר חנוכה בטקס במרכז ימית בהשתתפות תושבי העיר.⁴¹⁶

בהספד ביום השבעה לפטירת הרב צבי-יהודה קוק, כחודש לפני מועד הפינוי, קרא הרב גורן לעשות הכול למען שמירת שלמותה של ארץ ישראל.⁴¹⁷ עם זאת, כאשר פורסם בעיתונות שמתנגדי הנסיגה החלו להיערך למאבק חריף נגד הפינוי, יצאו הרבנים הראשיים בקריאה להימנע מכך:

שמענו בחרדה ובתדהמה על ההכנות הנוראות שהנכם עושים לקראת מאבק אלים נגד פינוי היישובים שעשוי להביא חס וחלילה לידי שפיכות דמים. אנו פונים אליכם בשם תורת ישראל לחדול מדרך פסולה זו ומנקיטת אמצעים אלימים האסורים באיסור חמור על פי התורה וההלכה היהודית.⁴¹⁸

2.3.4.3. פינוי יישובי פתחת רפיח

לקראת יום כ"ו בניסן תשמ"ב (19 באפריל 1982), שבו החל צה"ל במבצע 'יונה אדומה' לפינוי היישובים, התבצרו עשרות מפגינים במקלט בימית ואיימו להתאבד.⁴¹⁹ הרבנים הראשיים התבקשו על ידי בגין לדבר על לבם על מנת שהצבא יוכל להתחיל לבצע את המשימה, והם הוטסו לימית במסוק באישון לילה. בהגיעם לשם הם ביקשו לשכנע את המתבצרים שיימנעו ממימוש תכניתם, וקבעו שאם יעשו כן דינם יהיה כדין 'המאבד עצמו לדעת'.⁴²⁰ לאחר שיחתם עם המתבצרים פנו הרבנים לביתו של הרב יעקב אריאל, ראש ישיבת ימית, שבו נכחו מובילי המאבק נגד הנסיגה. הנוכחים אמרו לרב גורן שהדרך היחידה למנוע את ההתאבדות היא לשכנע את בגין לעצור את הנסיגה. הרב גורן השיב: 'לא הייתי צריך לבוא לימית כדי ללכת לבגין. אני גר לא הרחק מביתו ואני יודע מה עלי לעשות'. הרב משה לוינגר קרא לעברו: 'אתם חייבים ללכת לבגין. אין לכם מה לעשות פה'. הרב גורן השיבו שאין לו סמכות לפסוק לרבנים הראשיים כיצד ינהגו, וכי המטרה העיקרית

⁴¹³ הצ"ח, 22 בדצמבר 1981, עמ' 2.

⁴¹⁴ הצ"ח, 28 בדצמבר 1981, עמ' 1. בדיון בכנסת תקף שר התקשורת מרדכי ציפורי את הרב גורן על שהוא מביע את עמדתו בעניינים פוליטיים אף שהוא נשיא בית הדין הרבני העליון, ואילו שר הדתות יוסף בורג הדף את הטענות והזכיר שהשוטף חיים כהן נהג לתקוף חוקים המבוססים על ההלכה בלי שאיש העיר לו על כך.

⁴¹⁵ 'סדר עדיפויות במצוות ישוב ארץ ישראל', עמ' 39-42 (מצוי גם באר"ג, תשובות בהלכה).

⁴¹⁶ סגל, ימית סוף, עמ' 117.

⁴¹⁷ הצ"ח, 17 במרס 1982, עמ' 1.

⁴¹⁸ פניית הרבנים הראשיים לישראל לאנשי ימית ובנותיה, א' בטבת תשמ"ב, אר"ג, דואר שוטף, 1981.

⁴¹⁹ בתיקו של הרב גורן מצוי המכתב המצהיר על כוונתם להתאבד אחד לשעתיים עם תחילת הפינוי, אר"ג, דואר נכנס ויוצא, 1984-1985.

⁴²⁰ סגל, ימית סוף, עמ' 114.

שלו היא להציל נפשות. בפנותו לרבנים שהיו במקום הודיעם שחובה עליהם לעצור כל שפיכות דמים.⁴²¹

לאחר סיום הפינוי ללא אבדות בנפש הודה בגין לרב גורן על השתדלותו בקרב המתיישבים ועל תרומתו להסכמתם להתפנות ללא פגיעה בנפש: 'עם ישראל כולו חייב לכבודו הוקרה על פועלו והוקרתי ניתנת לו בשם הממשלה כולה'.⁴²²

הרב גורן הצטרף לניסיונות להשאיר את בתי הכנסת באזור על תלם.⁴²³ בערב יום העצמאות, שחל ימים ספורים לאחר פינוי היישובים, הודיע הרב גורן שיש להמשיך לשמוח ביום העצמאות ולומר הלל בברכה בערב ובבוקר.⁴²⁴

בשנים שלאחר מכן התבטא הרב גורן בצער שכנראה לא הגיעה השעה שעם ישראל ישלוט בסיני, אולם ההבטחה האלוקית תתגשם לעתיד לבוא.⁴²⁵ הפרשה בכללה כאבה לו, והוא מיעט להתבטא בנושא אף עם המקורבים לו ביותר.⁴²⁶ עם זאת לקראת סוף ימיו, משנוכח שההסכם מנע במשך השנים עימות ביטחוני עם מצרים,⁴²⁷ התבטא עליו בחיוב: 'ברית זו היא אבן שתיה לשלום האזורי שיקום בעזרת השם עם שאר מדינות ערב'.⁴²⁸

2.3.5. רמת הגולן

עמדתו של הרב גורן בדבר מעמדה ההלכתי של רמת הגולן וצידודו במשא ומתן עם סוריה לשלום תמורת מסירת הרמה הסעירו את דעת הקהל הישראלית.

2.3.5.1. עמדתו ההלכתית

ערב כניסתו לכהונת הרב הראשי לישראל קבע הרב גורן בתשובה לשאלת מזכירות מושב נוב שהגולן לא נכלל בקדושת עולי מצרים, ולכן דיני שביעית לא חלים באזור זה וניתן לעבד את אדמתו ולאכול את פירותיו.⁴²⁹ נהגו של הרב גורן, אריה שלום, העיד שכיוון שהרב גורן סבר שרמת הגולן אינה חלק מארץ ישראל, הוא פקפק באפשרות שצה"ל יכבוש אזור זה בחזרה מידי הסורים במלחמת יום הכיפורים ולכן השתדל ביותר לחלץ חללים מאזור זה על מנת שלא ייאלצו לחזור על תקדים כפר עציון במלחמת השחרור, שבו נאלץ הרב גורן לעבור את קווי האויב לאיסוף עצמות החללים.⁴³⁰ עם זאת בעת סיור שערך ברמת הגולן בשנת תשל"ה (1975) הוא פסק למתיישבים שעליהם לקיים את המצוות התלויות בארץ ולהפריש תרומות ומעשרות כדן, משום שהאזור נכבש על ידי מדינת ישראל.⁴³¹ עוד קבע בשנת תשל"ח (1978), בעת שיעור שמסר ב'ישיבת הגולן', כי 'הגולן הוא חלק בלתי נפרד מארץ ישראל המקודשת על פי ההלכה, וכל המצוות התלויות בארץ נוהגות שם'.⁴³²

⁴²¹ ראה עיתוני התקופה, 20 באפריל 1982.

⁴²² מנחם בגין לרב גורן, אפריל 1982, אר"ג, ללא תיק. פורסם גם בעיתוני התקופה, 25 באפריל 1982.

⁴²³ סגל, ימית סוף, עמ' 317.

⁴²⁴ הצפה, 27 באפריל 1982, עמ' 1.

⁴²⁵ הרב יוסי הראל, ריאיון.

⁴²⁶ איינהורן, ריאיון.

⁴²⁷ הרב יוסי הראל, ריאיון.

⁴²⁸ הרב גורן, הקלטות.

⁴²⁹ תשובה מ"ב בתשרי תשל"ג, תרומת הגורן, ב, עמ' 213-215. כך קבע גם במאורות, 1, עמ' 50.

⁴³⁰ אריה שלום, ריאיון.

⁴³¹ הצפה, 16 ביולי 1975, עמ' 6.

⁴³² הצפה, 1 בפברואר 1978, עמ' 1. בשנים אלה אף הקים הרב גורן ברמת הגולן שני כוללים של רשת 'האידרא' בראשותו.

לקראת שנת השמיטה תש"ס פרסם הרב גורן מאמר מפורט על גבולות ארץ ישראל לעניין שמיטה ושרטט מפות על פי שיטתו, ובהן לא נכללו רמת הגולן וחבל עזה באזורים החייבים בשמיטה.⁴³³ עמדתו ההלכתית המפורטת בעניין מעמדה של רמת הגולן הובעה בשנת תשנ"א (1991), ואלו עיקריה:

- א. אינה כלולה בגבולות ההבטחה של ארץ ישראל, ודינה כדין כל עבר הירדן המזרחי, אשר נועד להיכבש רק בימות המשיח.
- ב. אינה כלולה ב'ארץ זבת חלב ודבש' של התורה.
- ג. אינה 'נחלת ה', והיא מוגדרת ארץ טמאה.
- ד. אינה כלולה בשבועה שנשבע ה' לתת לישראל את ארץ ישראל.
- ה. אינה כשרה לבית השכינה.
- ו. אינה 'ארץ טובה'.
- ז. אין בה מצוות יישוב ארץ ישראל.
- ח. כל הקבור בה כאילו קבור בחוץ לארץ.⁴³⁴

בתחילה לא עוררו דבריו תגובות מיוחדות, אך בשלהי שנת תשנ"ב (1992), כאשר חזר על הדברים לאחר תחילת השיחות עם סוריה על עתיד הגולן ביזמת ממשלת רבין, עוררו דבריו הד תקשורתי רחב.⁴³⁵ בתגובה לטענות נגדו שבעבר טען שהגולן קדוש בקדושת ארץ ישראל הבהיר הרב גורן שאמנם יש בגולן קדושה, אולם היא רק מדרבנן, ודרגתה פחותה מזו של ארץ ישראל המערבית, ולכן אפשר להחזירו תמורת שלום אמת.⁴³⁶

2.3.5.2. עמדתו המדינית

לאחר כיבוש הגולן סבר הרב גורן שיש להחזיק בו ולספחו למדינת ישראל. רמז לעמדתו זו היה שמיד לאחר כיבוש החרמון במלחמת ששת הימים הודרה הרבנות הצבאית בראשותו להקים במקום בית כנסת, ובמעמד זה הוא הכריז: 'באנו הנה לקבוע נוכחות יהודית ולשמור על רציפות היסטורית'.⁴³⁷

כאשר קיבלה כנסת ישראל את 'חוק רמת הגולן', תשמ"ב-1981, שלח הרב גורן ברכה חמה לבגין על המהלך המהיר שביצע לאישור החוק:⁴³⁸

בשם רוב בנינו ורוב מנינו של עם ישראל הנני מברך ברכת שהחיינו וקיימנו והגיענו ללילה הגדול הזה, בו אנו זוכים להחיל את קדושת ארץ ישראל וחוקתה על רמת הגולן עד הר שיאון הוא חרמון. כן נזכה במהרה לקדש ולהחיל את חוקת ישראל על יהודה ושומרון וחבל עזה עד נחל מצרים.⁴³⁹

⁴³³ מאורות, 1, עמ' 48-49.

⁴³⁴ הצ'פה, 26 באפריל 1991, עמ' 4.

⁴³⁵ ראה עיתוני התקופה, 13 בספטמבר 1992.

⁴³⁶ הצ'פה, מוסף שבת, 18 בספטמבר 1992, עמ' 11. רבנים מרמת הגולן ומחוצה לה מיהרו לצאת נגד קביעתו ופרסמו את התנגדותם מעל דפי הצ'פה, 14-18 בספטמבר 1992. ביניהם הרב אברהם שפירא, הרב משה-צבי נריה, הרב שאול ישראלי, הרב יגאל אריאל וראש ישיבת הגולן, הרב אמנון שוורמן. הרב שוורמן אשר הגדיר את הרב גורן 'רודף ההתיישבות בגולן' קיבל ממנו תגובה חריפה ותקיפה. מאמרים נוספים ומפורטים פורסמו לאחר זמן בספרים וקבצים. נריה, הרב, עבר הירדן ונחלת הגולן; אריאל, הרב, הגולן ועבר הירדן ועוד.

⁴³⁷ כהן, חיי תורה, תשכ"ט, עמ' 287.

⁴³⁸ החוק התקבל בשלוש קריאות שהתקיימו באותו היום.

⁴³⁹ הרב גורן למנחם בגין, 14 בדצמבר 1981, אר"ג, 302, מכתבים לאנשים מפורסמים; מנחם בגין לרב גורן, 24 בדצמבר 1981, אר"ג, 302, מכתבים לאנשים מפורסמים. בגין ציין שדבריו של הרב גורן היו לו למקור עידוד.

הרב גורן סבר שסוריה מהווה סכנה חמורה עבור מדינת ישראל והעריך שאם היא תחתום על הסכם שלום עם ישראל, לא תעמוד מדינת ישראל בפני סכנה ביטחונית רצינית ממדינות האזור, 'ובאותו יום אפסוק שצריך "להגיד תפילת הלל שלם בשם ומלכות"'.⁴⁴⁰ לדבריו, יש להתנות שלום עם סוריה בכמה תנאים:

א. ויתור מראש על זכויות הפלשתינים למדינה עצמאית.
ב. הגולן יפורז כולו מצבא סורי ומנשק לא קונבנציונלי וקונבנציונלי גם יחד ויעמוד בפיקוח האו"ם.
ג. היישובים היהודיים יישארו בגולן שלמים בפיקוח משטרי ישראלי וכוח או"ם.⁴⁴¹
שכנועו הפנימי הרב בצדקת עמדתו על מעמד הגולן וחשיבות כריתת השלום עם סוריה היה כה רב, עד שבשנת תשנ"ג (1992) הוא שלח מכתב ארוך ומנומק לרבין והפציר בו לנקוט את המהלך הקשה של נסיגה מהגולן תמורת השלום המיוחל. הוא הבהיר לרבין שהשעה כשרה למהלך כזה, ואם לא יבצע אותו, יחזור על השגיאה של גולדה מאיר, אשר לדבריו החמיצה את ההזדמנות לכרות שלום עם מצרים כיוון שהתחשבה יתר על המידה בדעת הקהל ולכן 'מסרה את השלום עם מצרים כפרי בשל לידיו של מנחם בגין'. במכתב זה ציין: 'אני מתפלל לכך שסוריה תיאותר לחתום אתנו הסכם שלום של אמת תמורת ירידה מהגולן. בזה תמנענה כל הסכנות הביטחוניות האמיתיות ממדינת ישראל', והבהיר שאם לא תנקוט ישראל מהלך זה –

אנו עלולים להתדרדר מהר מאד למלחמה איומה עם אירן, באשר אירן מצטיידת כעת בצעדי ענק בנשק לא קונבנציונלי, כולל נשק גרעיני... וכל עוד שלבנון מוכנה לשמש בסיס מוצק לכוחותיה של אירן, בחסות סוריה... במסגרת החיזבאללה, או בכל מסגרת צבאית אחרת שתמצא לנכון... נצחון חד פעמי של צה"ל על כוחות אירן, אין בו כדי להפסיק את המלחמה האיומה עם אירן.⁴⁴²

בחודש אב תשנ"ד (יולי 1994), כשלושה חודשים לפני פטירתו, חזר הרב גורן על עמדתו שבניגוד להסכם השלום עם אש"ף הסכם עם מדינה ערבית כמו סוריה יהיה ההישג הגדול והחשוב ביותר בתולדות מדינת ישראל, והוא רצוי גם במחיר ויתורים.⁴⁴³ אך מנגד בפועל הבין הרב גורן שקיימת סבירות נמוכה שסוריה תסכים לתנאים האמורים שהוא הציב כבסיס לשלום.⁴⁴⁴

2.3.6. סיכום

קדושת ארץ ישראל הייתה עיקרון חשוב בעולמו של הרב גורן, והוא ראה חשיבות רבה בשחרור חבלי הארץ במלחמת ששת הימים, פעל לביסוס נוכחות יהודית במקומות הקדושים ועודד את ההתיישבות בשטחים ששחררו. עם זאת עמדתו ההלכתית הובילה אותו להבחין בין דרגות הקדושה של השטחים ששחררו, ובהתאם לזה עודד כריתת הסכמי שלום עם אויביה של ישראל תמורת מסירת שטחים אשר לשיטתו דרגת קדושתם פחותה בתמורה לשלום בר-קיימא. כך הוא תמך בתחילה במגעים לקראת הסכם השלום עם מצרים תמורת מסירת סיני, אך כאשר התברר שבהסכם השלום שנכרת יפוננו גם יישובי פתחת רפית, אשר לשיטתו ההלכתית כלולים בשטחי ארץ ישראל הקדושה, הוא הסתייג מההסכם. עמדתו בדבר מעמדו ההלכתי הפחות של הגולן הובילה אותו

⁴⁴⁰ ראה עיתוני התקופה, 14-18 בספטמבר 1992.

⁴⁴¹ מאמר בעניין מעמדה ההלכתי של רמת הגולן בכתב ידו של הרב גורן, אר"ג, מאמרים ושדורים. שני התנאים האחרונים נזכרו בתשובותיו לרבנים שהתקיפו אותו על עמדתו ויפורסמו בקרוב בתרומת הגורן, ב, עמ' 240.

⁴⁴² הרב גורן ליצחק רבין, 4 בנובמבר 1992, אר"ג, מברקים ותכתובת עם ראשי ממשלות ונשיאים.

⁴⁴³ ידיעות אחרונות, 19 ביולי 1994, עמ' 13.

⁴⁴⁴ תרומת הגורן, ב, עמ' 240.

לתמוך גם בכריתת הסכם שלום עם סוריה בתמורה להחזרתו, אף כי הוא סייג את תמיכתו בהסכמים בעתיד בתנאים נוספים שמטרתם שמירה על ביטחונה של ישראל. יודגש שעל אף התנגדותו למסירת פתחת רפיח מכוח הסכם השלום עם מצרים הרי מעמדו הממלכתי כרבה הראשי של מדינת ישראל באותה עת הוא שמנע ממנו, ככל הנראה, מלהתבטא בחריפות ובפומבי נגד המהלך. על רקע זה בולטת תגובתו הפומבית והחריפה בשנים שבהן כבר לא כיהן בתפקידים ממלכתיים נגד מסירת שטחים ממרכזה של ארץ ישראל ביהודה ושומרון בהסכמי אוסלו לידי הפלשתינים, שבהם לא ראה שותפים אפשריים למשא ומתן לשלום.

2.4. אחדות עם ישראל

הרב גורן הרבה להדגיש את הצורך בגישור על פערים בחברה הישראלית, בעיקר בין דתיים לחילוניים, ועמל על מציאת פתרונות הלכתיים בסוגיות קריטיות אשר יאפשרו חיים בצוותא על פי עקרונות הלכתיים מוסכמים וימנעו פירוד מוחלט.⁴⁴⁵ הוא סבר שניתן לעשות כן בתנאי שלא תינתן במה לקיצוניים:

התחזקתי בדעתי, כי הקשיים, המהווים היום את החיץ הגדול בין הציבור הדתי והלא דתי... אינם נובעים בעיקרם מן המצב האובייקטיבי והמציאותי, כי אם בחלקם הגדול, מן האווירה הסובייקטיבית שנוצרה במדינה, עקב הצגת המקרים החריגים, שהתגלו לאחרונה בשטח המעמד האישי והשטחים האחרים, בצורה בלתי נכונה ועל ידי גורמים אשר כל מגמתם להחריף את המאבק בכדי להביא פירוד בין הדת והמדינה.⁴⁴⁶

עוד הוא ביקש ליצור דו-שיח עם הציבור החילוני ושאף לעורר את ניצוץ הקודש הטמון בתוכו 'לשלהבת קודש'.⁴⁴⁷

2.4.1. גיורים

2.4.1.1. 'מיהו יהודי' וגיורי ארץ ישראל

מאז הקמתה מיטלטלת מדינת ישראל בשאלות סביב הגדרת יהדותם של אזרחיה והמבקשים להצטרף אליה. ההגדרה הבסיסית בדבר יהדותו של אדם הוכרעה בחוק השבות, תש"י-1950, שלא על פי הגדרה הלכתית יהודית. בעיות רבות התעוררו במשך השנים בעניין אזרחים אשר הוגדרו אזרחי המדינה על פי חוק השבות, אך משרד הפנים סירב לרשום אותם כיהודים בתעודת הזהות, ובשל כך נמנע מהם להקים תא משפחתי על פי חוק נישואין וגירושין ולקבל את שאר הזכויות האזרחיות בשל הגדרתם ההלכתית כלא יהודים.⁴⁴⁸

2.4.1.1.1. עמדתו ההלכתית

הרב גורן אחז בשיטה ייחודית בענייני גיור. גישתו ההלכתית העקרונית הייתה הבחנה בין גישת התלמוד הבבלי לגרים ובין גישת התלמוד הירושלמי. לטענתו, גישת התלמוד הבבלי לגיור היא שלילית, ואילו שיטת התלמוד הירושלמי לגיורים היא חיובית. שיטתו של הרב גורן הייתה שאין מדובר בחילוקי דעות הלכתיים אלא בשאלה היכן מתרחש הליך הגיור. בחוץ לארץ, כגון בבל, ששם

⁴⁴⁵ לדברי הרב דרוקמן, הרב גורן העז לפסוק פסקים נועזים כדי לשמור על אחדות העם משום שראה באחדות ישראל ערך דתי והלכתי ממדרגה ראשונה. הספדים בהלווייתו של הרב גורן, ירושלים תשנ"ה.

⁴⁴⁶ מעריב, 7 ביולי 1972, עמ' 20.

⁴⁴⁷ דבריו במסיבת היכרות לרבנים הראשיים שערכה המועצה הדתית בתל-אביב-יפו. הצפה, 3 ביולי 1968, עמ' 1.

⁴⁴⁸ על סוגיה זו וגלגוליה במדינת ישראל ראה שאקי, מיהו יהודי.

חי המתגייר בסביבה לא יהודית, אין כל ביטחון שהגרים והילדים יתחנכו ויחיו כיהודים, ויש לשלול את גיורם. אולם בארץ ישראל יש סיכוי גבוה יותר שהגרים וילדיהם יחיו כיהודים לכל דבר.⁴⁴⁹ הרב גורן אף הדגיש את חשיבות השייכות הלאומית בעת קבלת הגרות. עמדתו הייתה שגיור חייב לכלול הן קבלת שמירת תורה ומצוות הן שייכות ללאום היהודי, וכי לא ניתן להפריד בין שני הדברים. לשאלה שהופנתה אליו אם ניתן לגייר גוי אשר מקבל עליו קיום מצוות אך אינו מעוניין להשתייך לעם היהודי השיב שתשובתו 'שלילית ביותר', כפי הנלמד מרות – "'עמך עמי ואלקך אלקי'..." הזהות שבין עם ישראל לתורת ישראל היא יסוד מוסד מעיקרי האמונה שלנו.⁴⁵⁰ מנגד הדגיש הרב גורן שאין לקבל גיור 'לאומי' אשר אינו כולל גיור 'דתי'.⁴⁵¹ עם זאת יש לציין שמתוך רצון לפתור את הבעיות הרבות שהביאו עולים שאינם יהודים על פי ההלכה נטה הרב גורן להקל בדרישת קיום המצוות מהגרים. הרב שאר-ישוב כהן, גיסו של הרב גורן, אשר היה מעורב בכמה גיורים שערך הרב גורן, הבהיר שדעתו הייתה שמי שמחמיר בגיורים בארץ ישראל סופו שמקל בנישואי תערובת. לפיכך לא הקפיד כל-כך עם המתגיירים בשמירת תורה ומצוות והסביר שהם רואים סביבם את התנהגותם של יהודים חילוניים ולכן העיקר שהם שייכים ליהדות במדינת ישראל.⁴⁵²

2.4.1.1.2. מעורבותו בסוגיות 'מיהו יהודי' בעת כהונתו כרב הראשי לצה"ל

בשנת תשי"ח (1958), פרסם שר הפנים ישראל בר יהודה הנחיות על פיהן די בהצהרה בתום לב על מנת לרשום אדם כיהודי, בניגוד לקביעת ההלכה על פיה יהודי הינו מי שנולד לאם יהודיה. הנחיות אלה עוררו סערה ציבורית ופוליטית עזה, והובילו באותה עת להתפטרות השרים הדתיים מהממשלה. בעקבות המשבר הקואליציוני פנתה ועדה ממשלתית בראשות בן-גוריון לרבנים והוגי רוח רבים על מנת שיחוו דעתם בסוגיית ילדים מנישואי תערובת, שאמם אינה יהודייה, אך ההורים רוצים לרשום אותם כיהודים.⁴⁵³ בין הנשאלים היה גם הרב גורן אשר השיב על השאלה בתשובה הלכתית-היסטורית ארוכה ומפורטת ובחן את היבטיה בתנ"ך ובתורה שבעל פה.⁴⁵⁴ כנאמן למסורת הרבנית מדורות הייתה מסקנתו שוולד של אם גויה אינו יהודי וזקוק לגיור גמור כדי לבוא בקהל ישראל. הוא הדגיש:

קביעת נוהל חילוני להשתייכות לעם היהודי פירושה: פגיעה באחדות העם היהודי ויחודו, זריעת פירוד, ריב ומדון בקרב שבטי ישראל, ויצירת חיץ בין יהודי ליהודי. נוהל מעין זה עלול ליצור סוג של אנדרוגינוס מיוחד במינו והוא: יהודי לפי הלאום וגוי לפי הדת. ברית משונה זו תתקומם בסופו של דבר נגד העם עצמו ויביא [צ"ל: ותביא] לידי הרס היחוד היהודי וכושר עמידתו כעם לבדד ישכון.

עם זאת הרב גורן תרם בתשובתו גם הצעה מעשית מקורית. הוא העלה את האפשרות ליצור רישום נוסף במרשם התושבים, ועל פיו יוגדר מעמד מיוחד של 'מתייהד' במרשם התושבים.⁴⁵⁵ מעמד זה

⁴⁴⁹ ראה פירוט עמדתו של הרב גורן ב'חוקי הגיור בימי קדם ובימינו', משנת המדינה, עמ' 181-185; 'הגיור בארץ ובחוץ לארץ', שם, עמ' 186-190, 'הגרות באספקלריה של ההלכה' (פורסם גם בתורת השבת והמועד, עמ' 204-215).

⁴⁵⁰ הרב גורן לרב ח"מ ליסמן, 17 בנובמבר 1975, אר"ג, שאלות בהלכה. וראה בעניין זה זוהר ושגיא, גיור, עמ' 224.

⁴⁵¹ נאום הרב גורן בכנס 'מסבירים' של המפד"ל, 9 בנובמבר 1971, אצ"ד, 2/48. על גישות הלכתיות שונות לגיור ראה Sagi, Giyyur, pp. 49-68.

⁴⁵² הרב שאר-ישוב, ריאיון.

⁴⁵³ המחלוקת סביב סוגייה זו נמשכת מאז ועד היום. ראה הרחבה בעניין המשבר סביב הסוגייה, הפנייה לאישי רוח ותשובותיהם - דון יחיא, שפירא, עמ' 220-236; שאקי, מיהו יהודי, עמ' 98-136.

⁴⁵⁴ שאקי, מיהו יהודי, עמ' 102-104, ובספרו של הרב גורן, משנת המדינה, 'רישום ילדים מנישואי תערובת', עמ' 191-202.

⁴⁵⁵ על פי אסתר ח, יז: 'ורבים מעמי הארץ מתייחדים'.

יכלול את כל הקטינים החייבים בגיור ושאיין אפשרות בינתיים להטבילם, אך הם בתהליך של גיור בהסכמת הוריהם. כך ביקש לפתור את בעיית חוסר הזהות האזרחית של קטינים אלה, אך הצעתו לא נתקבלה.

בן-גוריון עירב את הרב גורן בסוגיה נוספת הכרוכה בשאלה זו. הוא ביקש לגייס אותו למבצע גיור המוני של בדווים המתגוררים בשטחה של מדינת ישראל על מנת לשלבם בעם היהודי. הרב גורן ניאות לשקול את הדבר, אך בסופו של דבר נגנז הרעיון.⁴⁵⁶

הרב גורן העניק פתרונות לבעיות אישיות וגיור בצבא, כאשר הקים בית דין בראשותו שיעסוק בסוגיות אלה, ובזה מנע את התפתחותן לבעיות אזרחיות חמורות לאחר זמן.⁴⁵⁷ בהיותו הרב הראשי לצה"ל טען שביכולתו לפתור את בעיות ההתבוללות של יהודי רוסיה כאשר תחל עלייה גדולה משם.⁴⁵⁸ לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר הגיעו לארץ מתנדבים ומתנדבות לא יהודים מאירופה והשתלבו בקיבוצים, וברבות הזמן ביקשו מקצתם להינשא לבני הארץ, גייר הרב גורן אותם ועשרות גרים מקרב משפחות משרתי צה"ל. הרב גורן הבהיר במענה לטענה שגייר מתנדבים אשר התגיירו רק לצורך נישואין עם בני זוג יהודים שהם לא באו לישראל בשביל להתחתן כי אם בשל רצונם להיות חלק מהעם היהודי.⁴⁵⁹

2.4.1.1.3. מעורבותו בסוגיות גיור בעת כהונתו כרב הראשי לתל-אביב-יפו

גם בראשית שנות השבעים, עם פרישתו של הרב גורן מצה"ל, כאשר החלו להגיע עולים מברית המועצות, מהם הנשואים בנישואי תערובת, הפעיל הרב גורן מדיניות מקלה, וכאשר הגיעו אליו זוגות מעורבים עם ילדיהם, הוא ביצע להם הליך גיור מזורז והשיא אותם בתוקף תפקידו כרב ראשי לתל-אביב יפו.⁴⁶⁰ בשנים אלה הרבה הרב גורן להתבטא בעיתונות הכללית שניתן להתמודד עם בעיות נישואי התערובת והגיור 'ברצון טוב, תעוזה ורמה גבוהה של ידע תורני'.⁴⁶¹

פרשה בולטת שבה היה מעורב הרב גורן בזיקה לסוגיה זו באה לפתחו בשנת תש"ל (1970), ערב בחירתו לרב הראשי לישראל – 'פרשת הלן זיידמן'. זיידמן גדלה כנוצרייה במדינת מרילנד שבארצות הברית, התקרבה לקהילה היהודית והגיעה לישראל והתגיירה בגיור רפורמי. לאחר מכן היא נישאה בנישואין רפורמיים ליהודי כהן חבר קיבוץ נחל עוז. במשך כשלוש שנים ניסתה זיידמן להירשם במשרד הפנים כיהודייה, אך פקידי המשרד סירבו לרשמה. היא עתרה לבג"ץ, ובתגובה השיב היועץ המשפטי לממשלה מאיר שמגר שעמדת המדינה היא שיש להכיר בגיור הרפורמי ולרשום את זיידמן כיהודייה. עמדה זו הובילה לאיום במשבר קואליציוני, כאשר המפד"ל איימה שאם יחויב שר הפנים לרשום אותה כיהודייה היא תפרוש מהממשלה.⁴⁶²

⁴⁵⁶ הרב פירון, ריאיון. יזמה זו פורסמה רק כעבור שנים בידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 18 בנובמבר 1983, עמ' 10. יובהר שהרב גורן התבטא נגד גרות המונית וטען שאינה רצויה, שכן ההיסטוריה של בית ראשון ובית שני הוכיחה שהגרים לא הצליחו להתערות בקרב העם היהודי. ראה לשאלת 'מי הוא יהודי' על פי ההלכה, עמ' 27-30.

⁴⁵⁷ במחנה נח"ל, אוקטובר 1971, עמ' 12. מכתב הוקרה על פועלו בתחום זה, ראש אכ"א, אלוף שמואל איל לרב גורן, 15 ביולי 1970, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1970. במסגרת זו גייר הרב גורן במבצעים סודיים ומורכבים גם בני משפחות של מרגלים ישראלים אשר נשאו נשים נכריות בארצות שבהן ריגלו ואת נשותיהם של קצינים אשר שבו מתפקידיהם בחו"ל עם נשים גויות. הרב יוסי הראל, ריאיון; הרב פירון, ריאיון; הרב מנחם הכהן, ערב זיכרון לרב גורן ביון ליר, ירושלים תשס"ה. על עמדתו של הרב גורן בדבר נישואי מרגלים לנשים נכריות ראה משנת המדינה, עמ' 140-143.

⁴⁵⁸ דבריו בסימפוזיון בנושא 'דת, לאום ומדינה', אשר התקיים ביזמת המפלגה הליברלית בשנת תשכ"ד, ובו קרא לתת תוקף חוקי של הכנסת לכל הלכות התורה. קול סיני, 33 (אב תשכ"ד), עמ' 311.

⁴⁵⁹ הרב מנחם הכהן, ערב זיכרון לרב גורן ביון ליר, ירושלים תשס"ה.

⁴⁶⁰ ידיעות אחרונות, 12 בנובמבר 1971, עמ' 2; הרב דרורי, ריאיון.

⁴⁶¹ על המשמר, 19 בספטמבר 1971, עמ' 11 ועוד. על התמודדות פוסקים עם בעיית ההתבוללות ראה פיקאר, התבוללות.

⁴⁶² ראה עיתוני התקופה, 29 במאי–9 ביוני 1970.

גישתו המקלה של הרב גורן בענייני גיור, אשר כבר הייתה ידועה בעת הגשת עתירתה של זיידמן,⁴⁶³ וקשריו הקרובים עם מנהיגי המדינה הניעו את נשיא המדינה זלמן שזר ואת ראש הממשלה גולדה מאיר לפנות אליו בבקשה שימצא פתרון לבעיה. הרבנית נעמי כהן, גיסתו של הרב גורן, עולה מארצות הברית בעצמה, התבקשה על ידו לנסות ולשכנע את זיידמן לעבור הליך גיור כהלכה. ואכן, לאחר שנפגשה זיידמן עם הרבניות כהן וגורן, היא ניאותה לבקשה.⁴⁶⁴ הרב גורן מיהר לכנס את הרבנים הצבאיים יהודה שולמן ואברהם זמל (אבידן) לבית דין מיוחד בראשותו וגייר את זיידמן במהירות לעומת משך הגיור בהליכים רגילים. יש שטענו שהיא גיירה בתוך שלוש שעות, אולם הרב גורן טען שההליך נמשך כמה ימים. במהלך הגיור שאל הרב גורן את זיידמן 'האם את רוצה להיות ראשונה לשינוי תהליכי הגיור לאחר 3000 שנה?' והיא הבהירה שאינה מעוניינת לגרום זאת אך הדגישה שהסכמתה לגיור היא 'ויתור מצפוני שהיא עושה בעבור אחדות האומה'. בעקבות הגיור משכה זיידמן את עתירתה, ונמנעה הכרת בג'ץ ברפורמים ובהליך הגיור שלהם.⁴⁶⁵

כבר באותו השבוע הוגשו ערעורים על הגיור בפני בית הדין הרבני הגדול לערעורים הן מצד אישים חרדיים הן על ידי ח"כ שלום כהן מסיעת היחיד השמאלנית-חילונית 'העולם הזה'—כח חדש'. בית הדין קבע שהגיור צריך לקבל אישור של בית דין רבני מופך משום שלבית דין צבאי אין סמכות גיור.⁴⁶⁶ הרב גורן פנה לרב עובדיה יוסף, אשר היה אב בתי הדין הרבניים בתל-אביב, וביקש את עזרתו באישור הגיור. הרב יוסף כינס בביתו בית דין מיוחד ובו אושר גיורה של זיידמן.⁴⁶⁷

יצוין שבעקבות הערעור על סמכות בית הדין הצבאי של הרב גורן דן היועץ המשפטי לממשלה מאיר שמגר בסוגיה וקבע שצה"ל נחשב אזור שיפוט ריבוני, ולפיכך בית הדין בראשות הרב גורן מוסמך לגייר כל מי ששייך למערכת הביטחון בהתאם לסמכות שניתנה לרב גורן מאת הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל בעת מינויו להיות נציגם בצה"ל.⁴⁶⁸

אישור הגיור הביא להתנגדות עזה מצד נציגי אגודת ישראל בכנסת, והם וח"כ שלום כהן ביקשו להעלות הצעה לדיון לביטול גיורה של זיידמן, אך הצעתם נדחתה על ידי הסיעות האחרות.⁴⁶⁹ רבנים חרדיים בראשות הרב ש"ך והרב קנייבסקי פרסמו מחאה על הגיור,⁴⁷⁰ והעיתונות החרדית יצאה חוצץ נגדו והדגישה שזיידמן חיה בקיבוץ עם כהן האסור על פי ההלכה לחיות עם גיורת.⁴⁷¹ הרב יחזקאל אברמסקי פנה לרב גורן וטען שהעובדה שזיידמן ממשיכה לחיות עם כהן מעידה שגיורה לא היה כרוך בקבלת מצוות מלאה. בתשובתו פרס הרב גורן את נימוקי הכרעתם של שני בתי הדין לגייר

⁴⁶³ גישתו האוהדת של הרב גורן לקבלת גרים הביאה לפניות אליו מצד מבקשים להתגייר ברחבי העולם. בתיקו של הרב גורן מצויים מכתבים בעניין זה.

⁴⁶⁴ הצ'פה, 26 ביוני 1970, עמ' 9. הרבנית כהן השתתפה אף קודם לכן בסיוע לגרים לבקשת הרב גורן. לאחר שהתגיירה זיידמן שלחו לה שתי הרבניות פמוטי כסף להדלקת נרות שבת. ידיעות אחרונות, 18 ביוני 1970, עמ' 3.

⁴⁶⁵ ראה עיתוני התקופה, 16 ביוני 1970.

⁴⁶⁶ בבית הדין ישבו הרב אלישיב, הרב זיילטי, הרב גולדשמידט והרב ישראלי. ראה ביקורת על החלטתו זו של בית הדין, אשר משמעותה היא שמעשה בית דין הלכתי אינו תקף רק משום שלא קיבל הכרה ממלכתית. פלק, לבעיית הגיור, עמ' 5-8.

⁴⁶⁷ ראה עיתוני התקופה, 18-19 ביוני 1970. כאשר נשמעו ביקורות חריפות נגד הרב יוסף על אישור הגיור, הוא פרסם 'גילוי דעת' והבהיר בו שלא גייר את זיידמן אלא רק אישר למפרע את מה שכבר ביצע הרב גורן באמצעות בית דין צבאי, לאחר שהשתכנע שזיידמן 'קיבלה על עצמה עול מצוות כדת וכדין לפני גיורה'. הוא הדגיש שנמנע מלדון בשאלת חייה עם כהן האסורים ללא ספק. המודיע, 23 ביוני 1970, עמ' א. על עמדתו של הרב יוסף בעניין גיור גויים המתגוררים בקיבוצים ראה לאו, ממרן עד מרן, עמ' 96.

⁴⁶⁸ היועץ המשפטי לממשלה מאיר שמגר לרב גורן, 26 ביולי 1970, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1970.

⁴⁶⁹ הצ'פה, 19 ביוני 1970, עמ' 1.

⁴⁷⁰ שערוריית הגיורים המזויפים, עמ' 65.

⁴⁷¹ המודיע, 18 ביוני 1970, עמ' א-ב; 22 ביוני, עמ' ב.

את זיידמן לאחר שהוברר שהיא מבקשת להתגייר לשם שמים ולשם יהדות ללא כל קשר עם חיי האישיות שלה. עוד הוא הבהיר שהשיקול הלאומי עמד גם הוא ברקע הגיור והוא ראה בו – הצלת התורה והדת במדינה ובעם, כפי שידוע לי בבירור מה זממו חוגי הכנענים להפיק ממשפט זה שעמד להתקיים אילו לא הקדמנו רפואה למכה שנתגיירה כדת וכדין. והגיורת בעצמה ליבה לא היה כלל שלם עם מלכתחילה, היא חיפשה רק דרך להתייחד. אחרים בקשו לעקור את כל חוקי התורה של הגירות, הנישואין והגירושין במדינה, והרפורמים עמדו לתקוע יתד בלב ישראל ואחריתה מי יסורנה.⁴⁷²

נגד מעשהו של הרב גורן נשמעו טענות גם מצדה החילונית של המפה הפוליטית, שבבצעו את הגיור עבר על פקודות המטכ"ל האוסרות על אנשי צבא לעסוק בעבודות נוספות.⁴⁷³ בתגובה פרסם שר הביטחון משה דיין מכתב הבהרה ובו הפריך את ההאשמה על לחריגה מסמכות וטען שהגיור נעשה בגדר קיום מצווה דתית ולא כעבודה.⁴⁷⁴

בעקבות הגיור פרסם הרב הרפורמי משה זמר, אשר גייר את זיידמן קודם לכן בגיור רפורמי, מאמר ובו קרא לרב גורן 'אחינו אתה'. הוא טען שהרב גורן אימץ את כללי הגיור הרפורמי כיוון שאין כל ספק שזיידמן לא קיבלה עליה עול מצוות הנוגדות את השקפת עולמה. הוא הדגיש שהיא מתגוררת בקיבוץ שבו לא שומרים שבת וכשרות ואין מקווה טהרה, וכי גיורה היה לשם נישואין עם בן זוגה הכהן, בניגוד להשקפת היהדות האורתודוקסית השוללת גיור לשם נישואין ושוללת מדרבן נישואי כהן לגיורת.⁴⁷⁵ הרב גורן בחר שלא להגיב לדברים באותה עת, אך בריאיון עמו כעבור שנים הבהיר שיש הבדל ניכר בין הגיורים שהוא עורך ובין גיורי התנועה הרפורמית, וכי הוא בחן את רוב מעשי הגיור הרפורמיים במדינת ישראל בשנים שבהן היה רב ראשי וגילה שוב ושוב שאין ממש בגיור⁴⁷⁶ משום שאינו ממלא את יסודות הגיור – קבלת האמונה באל אחד ועול תורה ומצוות, טבילה וגיור על ידי בית דין מוסמך.⁴⁷⁷

מנגד זכה מעשהו של הרב גורן לתמיכה מצד רבנים ואנשי ציבור דתיים לאומיים ומנהיגים שונים. הרב אונטרמן, הרב הראשי לישראל באותם ימים, בירך על מעשהו של הרב גורן: 'מגיע "ישר כח" לרב גורן על מה שהוא עשה. היתה שעת הדחק. טוב שהיא הסכימה וטוב שהוא הזדרז'.⁴⁷⁸ ד"ר יצחק רפאל פתח את כינוס תורה שבעל פה במוסד הרב קוק באותה שנה אשר עסק בנושא הגיור בהבעת הערצה לרב גורן על שיגע ומצא פתרונות לבעיות החדשות והסבוכות.⁴⁷⁹ בעקבות הפרשה אף המליצה עיריית תל-אביב שיזכה ב'פרס לאחדות ישראל' על תרומתו לאחדות המדינה.⁴⁸⁰ הרבי מליובאוויטש עודכן על ידי מקורביו בפרטי הגיור ובעמדת הרב אונטרמן בעניין,

⁴⁷² הרב גורן לרב יחזקאל אברמסקי, תמוז תש"ל, בתוך תרומת הגורן, ב, סימן מז, עמ' 136-141. יצוין שעמדתו של הרב גורן לגיורים כאלה לא הייתה גורפת, וכל מקרה נדון לגופו. למשל, כאשר בשנת תשל"ז הפנה אליו הרב צפניה דרורי שאלה דומה בדבר כהן אשר ביקש לשאת גויה שעברה טקס גיור רפורמי, השיב הרב גורן שבמקרה של זיידמן הקל משום שהיו לה בנים, אך במקרה זה אינו נוטה להקל מאחר שלזוג עדיין אין ילדים. אמנם בסופו של דבר הוא התיר לגייר גם במקרה זה, אולם רק כיוון שתיאור טקס הגיור הרפורמי שעברה העלה חשד שהתגיירה בגיור קונסרבטיבי ולא רפורמי, ומשום כך ממילא נחשבת גיורת ויש לערוך לה רק גיור לחומרה. הרב גורן לרב צפניה דרורי, 7 בפברואר 1977, בתוך תרומת הגורן, ב, סימן מח, עמ' 142-144.

⁴⁷³ הארץ, 18 ביוני 1970, עמ' 5.

⁴⁷⁴ הארץ, 22 ביוני 1970, עמ' 16.

⁴⁷⁵ זמר, אחינו אתה, עמ' 39-41.

⁴⁷⁶ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

⁴⁷⁷ תורת המדינה, עמ' 168-169.

⁴⁷⁸ ראה עיתוני התקופה, 16 ביוני 1970.

⁴⁷⁹ הצפה, 28 באוגוסט 1970, עמ' 3.

⁴⁸⁰ סגן ראש עיריית תל-אביב לרב גורן, 18 באוגוסט 1970, אר"ג, ללא תיק.

ואף כי התבטא חריפות נגד חוק השבות המוביל לבעיות כאלה, לא תקף את הרב גורן על מעשהו,⁴⁸¹ ואחר כך אף שיגר לו מכתב ברכה ובו חיזק את ידיו לפעול לטובת שינוי חוק 'מיהו יהודי' והתאמתו להלכה.⁴⁸²

בשנת תשל"א (פברואר 1971), זמן קצר לאחר שהתפוגגו הדי פרשת 'הלן זיידמן', פרצה סערה ציבורית נוספת הנוגעת לסוגיית הגיורים על רקע 'גיורי וינה'. בני זוג בנישואין מעורבים יוצאי ברית המועצות ומזרח אירופה גיירו בווינה בירת אוסטריה על ידי ארגון שלא הוכר על ידי רבנים אורתודוקסיים ועלו ארצה וביקשו להירשם כיהודים אך נענו בשלילה. הרב גורן, שהתבקש למצוא פתרון לבעיה זו, הגיש למועצת הרבנות הראשית הצעת החלטה שעל פיה יוכרו הגיורים בדיעבד על פי הדין ש'בית דין של הדיוטות שגייר גיורו תופס בדיעבד', ולהבא יישלח רב מוסמך לווינה ויקים בית דין הלכתי לגיורים. הרב גורן ביקש שהצעתו תתקבל לאלתר על מנת למנוע לחץ חיצוני על חברי המועצה, ברם, להצעה קמו מתנגדים מקרב חברי מועצת הרבנות, ולפיכך הוחלט לדחות את ההחלטה על מנת לאפשר לרבנים לעיין בממצאי הדו"ח שחיברו בעניין זה הרב אברהם ורנר, רבה של נתניה, והרב יצחק קוליץ.⁴⁸³ הבעיה הגיעה לפתרונה רק לאחר מינוי הרב גורן לרב הראשי לישראל. הגיורים אושרו, והוא ביקר בווינה להסדרת פעולת בתי הדין לגיור להבא.⁴⁸⁴

2.4.1.1.4. הניסיונות לתיקון חוק השבות

בעיות הגיור שצצו באותה עת אמנם נפתרו מקצתן פתרון נקודתי בזכות התערבותו של הרב גורן, אולם נותרה בעינה הגדרת חוק השבות אשר זימנה התנגשויות נוספות בעתיד. ערב בחירתו של הרב גורן לרב הראשי לישראל דרשה סיעת המפד"ל בכנסת שהחוק יתוקן ויצוין בו 'גיור כהלכה', ואילו חברי כנסת מסיעות חילוניות דרשו להכיר בגיורים רפורמיים. הרב גורן ניהל באותה עת מגעים חשאיים עם גולדה מאיר ועם שרים בממשלה על מנת להביא לשינוי החוק ולהגדיר בו 'גיור כהלכה'.⁴⁸⁵ עם בחירתו של הרב גורן לרב הראשי לישראל הוא הוסיף בניסיונות להביא לתיקון החוק, אך כאמור, ללא הצלחה.⁴⁸⁶

בשנת תשמ"א (1981), בשלהי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל, ערב קיום הבחירות לכנסת העשירית, קראה מועצת הרבנות הראשית בנשיאותו לנציגי המפלגות הדתיות לדרוש מהממשלה את תיקון חוק השבות.⁴⁸⁷ לקראת הקמת הממשלה נועד הרב גורן בנושא זה עם האדמו"ר מגור, רבי שמחה-בונים אלתר, מראשי 'מועצת גדולי התורה' של אגודת ישראל, והסכים עמו שאין להתפשר על נוסח החוק.⁴⁸⁸ מלבד זה נפגשו הרבנים הראשיים גם עם חברי הכנסת של מפלגת לי"ע וניסו לשכנעם לתמוך בתיקון.⁴⁸⁹ באותה עת נשמעו קולות אשר מחו על מעורבותו של הרב גורן בזירה הפוליטית ועל מגעיו עם המפלגה החרדית. בין הקולות היה גם קולו של חבר הכנסת

⁴⁸¹ הרב אפרים וולף לרבי מליובאוויטש, י"ד בסיוון תשל"ל, בתוך וולף, ימי תמימים, עמ' 318. אך יש הטוענים שבשתיקתו בעניין זה לא הביע תמיכה ברב גורן אלא שלא ראה צורך להביע התנגדות במקום שאחרים כבר הביעו אותה. ר' יצחק הולצמן, עורך השבועון 'כפר חב"ד' בשיחה טלפונית, י' בניסן תש"ע.

⁴⁸² הרבי מליובאוויטש לרב גורן, ג' בתמוז תשל"ב, בתוך שניאורסון, אגרות קודש, כ"ז, עמ' תלא-תלב.

⁴⁸³ ראה עיתוני התקופה, 24 בפברואר 1971.

⁴⁸⁴ Jewish Chronicle, 14 sep. 1973, p. 4.

⁴⁸⁵ הרב שלום דובער וולף לרבי מליובאוויטש, י"א בסיוון תשל"ב. בתוך וולף, דובר שלום, עמ' 189-190. הרב גורן ניסה להבהיר לגולדה את עמדת הרבי מליובאוויטש אשר עמד על תיקון החוק ללא מוכנות לפשרה. אמנם דיווח על הפגישה הופיע בעיתוני התקופה, אולם הרב גורן סירב להגיב לו. הצ"פ, 31 במאי 1972, עמ' 6.

⁴⁸⁶ ראה לעיל, עמ' 52.

⁴⁸⁷ הצ"פ, 2 ביולי 1981, עמ' 1.

⁴⁸⁸ כ"ץ, יומן פעילות הרבנות הראשית, עמ' 1432.

⁴⁸⁹ הצ"פ, 4 באוגוסט 1981, עמ' 1.

מטעם מפ"ם יאיר צבן, אשר קבל מעל דפי העיתונות ובפנייה ישירה לרב גורן על שהוא מתערב במגעים הקואליציוניים בין הליכוד למפלגות הדתיות בעניין 'מיהו יהודי', ובכלל זה מתאם עמדות עם ראשי 'מועצת גדולי התורה' אשר מכתבים את עמדתה של המפלגה החרדית.⁴⁹⁰ הרב גורן הדף את טענותיו ואת הניסיונות למנוע ממנו להתערב בסוגיה והשיב לצבן שמתוקף תפקידו כרב הראשי הוא יוסיף לפעול לקידום סוגיה זו.⁴⁹¹ כאשר לא נתקבלה הצעת תיקון החוק, הורה הרב גורן לחברי הכנסת של המפד"ל לפרוש מהקואליציה, אך הם לא נשמעו להוראתו.⁴⁹²

בשנת תשמ"ו (1986) פרצה סערה נוספת בסוגיית 'מיהו יהודי'. משרד הפנים סירב לרשום כיהודייה את שושנה-סוזן מילר אשר התגיירה בארצות הברית בגיור רפורמי, והיא עתרה לבג"ץ.⁴⁹³ בעקבות העתירה עלו לדיון ציבורי רעיונות להתמודדות עם הגיור הרפורמי, ביניהם האפשרות למחוק את סעיף הלאום מתעודת הזהות. הרב גורן התבטא נחרצות נגד רעיון זה והגדיר אותו 'מחיקת מדינת ישראל'.⁴⁹⁴ הוא תקף גם את הצעתו של שר הפנים, הרב יצחק פרץ, לרשום בסוגריים בתעודת הזהות את זהותו הלאומית הקודמת של הגר וטען שהצעה זו נוגדת את ההלכה האוסרת להזכיר את זהותו הקודמת של הגר. על הצעת משרד הפנים בדיון בבג"ץ שיירשם בתעודת הזהות שהיא גיורת ציין הרב גורן שפתרון זה בעייתי הן בשל הזכרת עברו של הגר הן בגין ההכרה בתוקפם של הגיורים הרפורמיים.⁴⁹⁵ לאחר שבית המשפט העליון חייב את שר הפנים לרשום את מילר כיהודייה האשים הרב גורן את שר הפנים שהביא זאת על עצמו כיוון שהעלה פתרונות לרישומה כיהודייה תוך ציון גרותה ודרש שיתפטר.⁴⁹⁶

2.4.1.2. בתי הדין והאולפנים לגיור

כאמור, בעת שירותו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל הוא הקים בצבא בתי דין מיוחדים לגיור. הם פעלו בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים והקלו את הליך הגיור על פי שיטתו ובמהירות רבה מזו שהייתה מקובלת בבתי הדין הרבניים האזרחיים.⁴⁹⁷

בשבועות הראשונים לכהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל החליטה מועצת הרבנות הראשית בנשיאותו להקים בית דין ארצי אשר יהיה ממונה על גיורים.⁴⁹⁸ הרב גורן אף הכריז על כוונתו שלבית הדין הארצי לגיור יהיו שלוחות אשר יפעלו בתוך מרכזי קליטה ושכונות עולים, וכך יגורו בהליך קצר עולים המבקשים להתגייר.⁴⁹⁹ ואף כי באותה עת הייתה העלייה מברית המועצות דלה בשל ההגבלות שהטיל עליה המשטר הסובייטי, הרי הרב גורן צפה שעשוי להיות שיעור ניכר של

⁴⁹⁰ יאיר צבן לרב גורן, 28 ביולי 1981, אר"ג, מסמכים שונים. צבן אף יזם את הצעת חוק הרבנות הראשית לישראל (תיקון) (סיווג פעילות מפלגתית ופוליטית), התשמ"ב-1982, שמטרתה הייתה למנוע מהרבנים הראשים מעורבות פוליטית מפלגתית בחיים הציבוריים בארץ, אך הצעתו לא נתקבלה. דברי הכנסת, 96, כנסת עשירית, מושב שלישי, 21 במרס 1983, עמ' 1829.

⁴⁹¹ הרב גורן ליאיר צבן, 3 באוגוסט 1981, אר"ג, מסמכים שונים.

⁴⁹² כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1430.

⁴⁹³ אתר courts – בג"ץ 230/86 שושנה (סוזן) מילר נגד שר הפנים.

⁴⁹⁴ קול ישראל, 6 בינואר 1987.

⁴⁹⁵ Jerusalem Post, 12 Dec 1986, תורת המדינה, עמ' 170-171.

⁴⁹⁶ פינת עמדה בקול ישראל, 6 בינואר 1987. הרב פרץ לא נענה לדרישתו.

⁴⁹⁷ במחנה נח"ל, אוקטובר 1971, עמ' 12.

⁴⁹⁸ ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ח' בטבת תשל"ג, בתוך: כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1406.

⁴⁹⁹ הרצאת הרב גורן במסגרת 'במה לשאלות חברה ומדינה' בקריית אונו. ידיעות אחרונות, 25 ביולי 1973, עמ' 4.

גויים בעלייה בעתיד. מטרתו הייתה אף לשלוח חוליות של מורים ומורות כדי ללמד קורסים ביהדות ולהכשיר את העולים לגיור.⁵⁰⁰

ואכן, הרב גורן הקים אולפני גיור בתל-אביב ובקיבוצים דתיים, כגון לביא ובארות יצחק, ובהם עברו המתגיירים הכשרה לקראת גיור. הוא הבהיר באותה עת שמטרתו היא מניעת התעוררותן של בעיות נוספות דוגמת זו של זיידמן על ידי פתירתן בטרם תגענה לדיון משפטי ולסערה ציבורית.⁵⁰¹ לצד פתיחת האולפנים כינס הרב גורן את ראשי התנועות הקיבוציות – ברית התנועה הקיבוצית, וסיכם אתם שיאפשרו לשמור שבת וכשרות בקיבוציהם. הוא דרש כתנאי לקבלת מתגיירים מהקיבוצים באולפנים את הקמתה של פינת כשרות בחדר האוכל.⁵⁰² רשת האולפנים הוקמה בתמיכת משרד הדתות, ובמשך השנים היא הלכה והתרחבה לנצרת, עפולה ומקומות אחרים והכשירה מאות מתגיירים בשנה.⁵⁰³ יצוין שתכנית הלימודים באולפנים לגיור כללה מלבד יסודות היהדות גם תרבות ישראלית, בכלל זה שירה וספרות, על מנת שהמתגיירים יוכלו להשתלב בהווה הישראלית.⁵⁰⁴ הרב גורן אף הפעיל סמינרים לבני זוג יהודים של מתגיירים על מנת שיכירו בעצמם את יסודות היהדות.⁵⁰⁵

בשלהי כהונתו של הרב גורן כרב ראשי, כאשר כמות המתגיירים הלכה וגברה, ונכונות משרד הדתות לממן את הפעילות באמצעות הרבנות הראשית הלכה ופחתה, ביקש הרב גורן שאולפני הגיורים יהיו בסמכותה של מחלקת העלייה והקליטה בסוכנות ויצר מגעים לשם כך עם ראשי הסוכנות. ואכן עם הזמן נהפכה הסוכנות היהודית לאחד הגורמים הראשיים האחראים על פעילות האולפנים.⁵⁰⁶ הרב דרורי, אשר ניהל את תכנית הלימודים של האולפנים, סיפר שכל זמן שהסוכנות היהודית תקצבה את האולפנים, נהנה הרב גורן מסמכות לכוון אותם כרצונו, אך בשלהי כהונתו גברה השפעת הרפורמים על הסוכנות, והם מנעו את השפעתו. לדבריו, בשנות השמונים, עם סיום כהונתו של הרב גורן, לקחו עליהם משרדי הממשלה את תקצוב האולפנים באמצעות אגף 'השכלת מבוגרים', ואז החלו האולפנים לגווע, דווקא בשעה שבה נצרכו יותר מתמיד, כאשר התעצמה העלייה מברית המועצות.⁵⁰⁷

כוונתו של הרב גורן להקים בית דין ארצי לגיור נתקלה בקשיים, ולפיכך בראשית פעילותם של האולפנים יזם הרב גורן הקמת בתי דין ארעיים מיוחדים לגיורם של בוגרי האולפנים. אולם הוא ביקש למסד את הגיור ולממש את כוונתו להקים בתי דין מיוחדים קבועים לגיור. הרב גורן ניהל מאבק קשה למימוש יזמתו ומיעט להתבטא בציבור בנושא זה. הרב מנחם הכהן, חבר כנסת מטעם המערך באותה עת, הוביל את המאבק הציבורי נגד שר הדתות להקמת בתי הדין ופירט מעל בימת הכנסת את דרך הייסורים שעוברים המתגיירים בבתי הדין הרבניים. הוא פירט שלאולפנים לגיור מתקבלים מועמדים רציניים העוברים מיון ולומדים היטב אצל מיטב הרבנים ואנשי הרוח בישראל,

⁵⁰⁰ נאום הרב גורן בוועידת המזרחי והפועל המזרחי מארצות הברית בהיכל שלמה, 25 ביולי 1973, אר"ג, דואר נכנס, 1973.

⁵⁰¹ על פי ריאיון שקיים עמו בשיאה של פרשת 'מיהו יהודי'. ידיעות אחרונות, שבת, 22 במרס 1974, עמ' 4.
⁵⁰² הרב גורן שלח כמה רבנים צעירים להקים את פינות הכשרות, בהם הרב בני אלון, רב קיבוץ שלוחות. על פי הרב מנחם הכהן, ריאיון.

⁵⁰³ הרב גורן למשה גבאי, יועץ שר הדתות, 8 בינואר 1979, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1979.
⁵⁰⁴ קויטנר, ריאיון.

⁵⁰⁵ חנן פורת, ריאיון.
⁵⁰⁶ הרב גורן לרפאל קוטלוביץ, יו"ר המחלקה לעלייה וקליטה בסוכנות היהודית, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1980. על הסוכנות היהודית ואולפני הגיור ראה באתר 'עתים', ייעוץ ומידע במעגל החיים היהודי.

⁵⁰⁷ הרב דרורי, ריאיון.

לכן יש תחושה שהאולפנים הם הצלחה. ברם, כאשר ניגשים המתגיירים להליך הגיור בבתי הדין האזוריים, הם מגלים דחיות, סחבת, אי-התחשבות, נוקשות, קשיחות והפעלת חומרות ללא התחשבות בהיותם בוגרי אולפן גיור רציני.⁵⁰⁸ יצוין שהרב עובדיה יוסף התנגד בחריפות להקמת האולפנים, וכך רק בניסן תשל"ז (אפריל 1977), לאחר יותר מארבע שנות מאבק, הצליח הרב גורן להביא להקמתם של בתי דין אלה בסמכותם של רבני ערים באישורו של היועץ המשפטי לממשלה אהרן ברק וללא הסכמתו של הרב יוסף.⁵⁰⁹ הרב גורן הציע להרחיב את סמכויותיהם של רבני ערים ולאפשר להם לעסוק גם בגיור, כשם שהם עוסקים בענייני נישואין. ועדת הפנים של הכנסת אימצה את הצעתו,⁵¹⁰ ומועצת הרבנות הראשית קיבלה את ההצעה בהחלטותיה.⁵¹¹ מצד הציבור החרדי נשמעו התנגדויות לבתי דין אלה, והגיורים בהם נחשבו על ידם נוגדים את ההלכה ומחייבים גיור נוסף.⁵¹²

יצוין שאף על פי שהרב גורן הוביל את מדיניות ההקלה בהליך הגיור במשך שנותיו כרב ראשי לצה"ל, לתל-אביב ולישראל, הרי לטענת הרב צפניה דרורי,⁵¹³ הרב גורן התנער מעמדה זו בסוף ימיו וטען שהגרים לא ממלאים אחר הציפיות, שכן רבים מהם ירדו לחו"ל בניגוד לעמדתו, לקחו עמם את בני זוגם והתבוללו. משום כך לאחר פרישתו מכהונת הרב הראשי לישראל הוא לא נענה לפניות אליו להשתתף בבתי דין לגיור.⁵¹⁴ עם זאת יודגש שלא ניתן למצוא הד בכתביו המאוחרים לנסיגה מעמדתו העקרונית הראשונית בדבר הקלת הליך הגיור.

2.4.1.3 גיורי חוץ לארץ

בזמן שהיה הרב גורן הרב הראשי לישראל הוא נקט מדיניות שעל פיה נרשם בתעודת הגיור שהיא אינה תקפה בחו"ל. עמדתו בעניין זה הובהרה, בין השאר, בתשובתו לחברת הכנסת חייקה גרוסמן אשר הלינה על זה. הרב גורן הבהיר שדרש את התוספת משנוכח שבין המתגיירים יש הבאים לארץ לא כדי להתיישב בה אלא על מנת להשיג תעודת גיור בלבד לשם נישואין בחוץ לארץ עם יהודי, שהלוא רבני אירופה האורתודוקסים רובם ככולם ורבים מרבני ארצות הברית אינם מגיירים כלל אלא במקרים מיוחדים, והליך הגיור נמשך שנים רבות, מה שאין כן מערכת הגיור בארץ אשר פעלה על פי גישתו המקלה של הרב גורן, כאמור, ואפשרה גיור מהיר למדיי וללא תשלום. הרב גורן אף הבהיר לה את עמדתו העקרונית השוללת את גיורי חוץ לארץ בשל האווירה הלא יהודית שבה חיים המתגיירים והדגיש שבעת קבלת המועמדים לגיור לקורסים ליהדות הוא מראיין אותם ומודיע להם שאין הוא רשאי לגיירם אם כוונתם לשוב לחוץ לארץ, ואם בדעתם להתגייר, עליהם להתחייב להתיישב בארץ. עוד הבהיר לה שרבנים מתפוצות הגולה מקפידים מאוד שלא תקום בארץ 'תעשייה'

⁵⁰⁸ דברי הכנסת, 76, כנסת שמינית, מושב שלישי, 11 בפברואר 1976, עמ' 1657.

⁵⁰⁹ הרב גורן לאהרן ברק, היועץ המשפטי לממשלה, 16 ביוני 1976, אר"ג, שוטף, 1976; לאו, מרן, עמ' 219, 228.

⁵¹⁰ דברי הכנסת, 78, כנסת שמינית, מושב רביעי, 29 בדצמבר 1976, עמ' 921, מסקנות ועדת הפנים ואיכות הסביבה בעניין הצורך הדחוף בהקמת בית דין ארצי לגיור.

⁵¹¹ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ב בטבת תשל"ז, אמ"י, גל 43552/6. לאחר אישור הצעתו בישיבת המועצה הוענק לרבני הערים כושר לענייני גיור. החלטה על הענקת כושר לגיור לרשימת רבנים, כ"ג באייר תשל"ז, אמ"י, גל 43552/6.

⁵¹² ראה שערוריית הגיורים המזויפים.

⁵¹³ הרב צפניה דרורי (1937) – רבה של קריית שמונה וראש ישיבת ההסדר בעיר, יו"ר האגודה להתנדבות ואב בתי הדין לגיור באזור הצפון.

⁵¹⁴ הרב דרורי, ריאיון.

של גרים ליצוא,⁵¹⁵ ואם לא תהיה הקפדה בעניין זה, עשויות התעודות של הרבנות שלא להתקבל על ידי רבני חוץ לארץ.⁵¹⁶

עמדו זה של הרב גורן, הובילה בשנת תשמ"ט (1989), שנים לאחר סיום כהונתו, לתלונות מצד גיורת ששמה פולה כהן אשר עם ה'תנועה ליהדות מתקדמת' שלחה מכתב לרבנות הראשית בדרישה לאשר את גיורת ללא תנאים ואימה בעתירה לבג"ץ. היא טענה שההערה שרשם בתעודת הגיור שלה מנעה ממנה לשלב את ילדיה כיהודים לכל דבר בבית ספר יהודי כאשר החליטו היא ובעלה לרדת מהארץ ולהתגורר בבריטניה.⁵¹⁷ הרב גורן הבהיר שגיורת זו התחייבה בפניו לא לעזוב את הארץ, ומשהפרה את התחייבותה נפסל גיורה רטרואקטיבית,⁵¹⁸ אף על פי כן אישרה הרבנות הראשית את גיורה.⁵¹⁹

2.4.2. מעמד אישי

כאמור, בשנים שבהן היה הרב גורן הרב הראשי לצה"ל הוא היה מעורב בהתרת עגונות של נעדרים וחללי מלחמות ישראל ופעולות טרור ופעל לפתרון בעיות בענייני מעמד אישי של המשרתים במערכת הביטחון ומשפחותיהם בבית הדין שהקים בצה"ל.⁵²⁰ להלן יסקרו אירועים בולטים אשר הצריכו את פסיקתו של הרב גורן על מנת לפתור בעיות מורכבות.

עמדו הייתה שיש להתאמץ ככל האפשר למצוא פתרונות לבעיות המתעוררות בתחום המעמד האישי במסגרת ההלכה, אף אם הפתרון קשה ודחוק, ובלבד שלא תהיה פְּרָצָה בשלמות ההלכה ובאחדות העם, פְּרָצָה 'שאחריתה מי ישורנה'.⁵²¹ עוד הבהיר שמכיוון שבדיני האישות יש כפייה של המערכת הדתית על אנשים חילונים אשר אינם מעוניינים בה אין זכות להפעיל עליהם את הדין לחומרה, אלא יש למצוא פתחים להקל כאשר ניתן.⁵²²

2.4.2.1. עגינות

כאמור, בראשית ימיה של המדינה חצה הרב גורן את קווי האויב על מנת לאסוף נתונים שיאפשרו את התרתן של עגונות מלחמת יום העצמאות.⁵²³ גם בהמשך דרכו כרב הראשי לצה"ל הוא התיר עגונות חללי פעולות צה"ל. למשל, בעקבות טיבועה של אֶגֶיית המלחמה הישראלית אח"י אילת בהתקפת טילים על ידי המצרים בחודש תשרי תשכ"ז (אוקטובר 1967)⁵²⁴ הוכרזו כמה מהחיילים נעדרים. החיפוש האווירי לאיתור נעדרים נמצא לא הרמטי, לאחר שלחופי מצרים הגיעה רפסודה ועליה חללים בלי שמטוסי הסריקה הבחינו בה. משום כך נאלץ הרב גורן להתיר את העגונות באופן

⁵¹⁵ רבני בריטניה דיווחו לרב גורן על תופעה זו, ובשל כך החליטה מועצת הרבנות הראשית להודיע לכלל בתי הדין הרבניים בארץ לגייר רק תושבים קבועים ולוודא שהמבקשים להתגייר עתידים להשתקע בארץ. מאורות, 1, עמ' 133.

⁵¹⁶ הרב גורן לחייקה גרוסמן, י"ד בסיון תשל"ח, בתוך תרומת הגורן, ב', עמ' 165-166.

⁵¹⁷ Jewish Chronicle, 8 Dec. 1989, p. 45.

⁵¹⁸ חדשות, 5 ביוני 1990, עמ' 9.

⁵¹⁹ אתר בתי הדין הרבניים, עו"ד הרב שמעון יעקבי, 'ביטול גיור עקב חוסר כנות בקבלת המצוות', עמ' 77.

⁵²⁰ בתיקו של הרב גורן מתקופה זו מצויים מכתבי תודה מזוגות המודים לו על שמצא דרך לאפשר את נישואיהם. אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1970.

⁵²¹ 'שאלות בענייני דת ומדינה', אר"ג, שוטף, אפריל 1974.

⁵²² הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה; הרב יוסי הראל, ריאיון. הרב הראל ציין שמצוקות אישיות נגעו מאד ללבו של הרב גורן, והוא הקדיש לילות כימים על מנת לפתור אותן.

⁵²³ ראה לעיל, עמ' 24.

⁵²⁴ ראה עיתוני התקופה 23-24 באוקטובר 1967.

פרטני על פי איסוף ממצאים על כל אחד מהנעדרים.⁵²⁵ לאחר זמן עמל הרב גורן תקופה ארוכה על התרתן של עגונות חללי צוללת 'דקר' אשר נעלמה בנסיבות מסתוריות בחודש טבת תשכ"ח (ינואר 1968) בדרכה מבריטניה לחופי ישראל. היעלמותה של הצוללת הותירה 16 עגונות, נשות קצינים וחיילים אשר היו בה. הקושי להתיר את האלמנות היה נעוץ בהיעלמות הנעדרים בים הנחשב 'מים שאין להם סוף' ולפיכך לא ניתן לקבוע בוודאות את מותם. לאחר מחקר מפורט הכריעו הרב גורן ובית הדין שהרכיב לדיון בסוגיה בפסיקה חדשנית שבמקרה זה אף שלא נמצאו כל עדויות לצוללת ואין כל מידע על גורלם של יושביה ניתן להכריז על החיילים כנופלים ולהתיר את העגונות בהתבסס על כך שהם נעלמו ב'מים שיש להם סוף', משום שהאמצעים הטכנולוגיים המפותחים, בכללם אלו של חיל האוויר הישראלי והאמריקני, אשר שימשו בניסיון לאתר ניצולים, הפכו את האזור שמסביב לצוללת לאזור תחום בתוך הים הרחב.⁵²⁶ הרב גורן הגדיר את התרת עגונות דקר 'הבעיה החמורה ביותר שנתקלתי בה אי פעם'.⁵²⁷

בחודש אדר תש"ל (פברואר 1970) הופל מטוס סוויס-אייר על ידי ארגון טרור ערבי בחורשת וירגלינג אשר בשווייץ בדרכו לישראל. הרב גורן נשלח לאסוף את שרידי החללים הישראליים מהמטוס, לארגן את העברתם וקבורתם בישראל, לקבוע את דיני האבלות ולאסוף ממצאים להתרת העגונות.⁵²⁸

בעקבות נפילתם של חללים רבים במלחמת יום הכיפורים ומצבן הקשה של הגופות התעורר צורך דחוף למנוע עגינות ממאות אלמנות. הרב גורן ראה מסמכותו ומסמכותה של מועצת הרבנות הראשית לדון בענייני עגונות אלו,⁵²⁹ אולם הרב פירון מסר את הטיפול בענייני לידי הרב יוסף.⁵³⁰ הרב גורן התרעם ביותר על שהדירו אותו מהטיפול בנושא.⁵³¹ יש הטוענים שהסיבה להדירתו מהטיפול בעגונות הייתה הרצון לערב בבית הדין שהתיר את העגונות והיה מורכב מהרב פירון והרב גד נבון.⁵³² גם דמות ללא רקע צבאי.⁵³³ הרב פירון עצמו טוען שמסר את הטיפול בנושא לרב יוסף היות שבעקבות פרשת 'האח והאחות' חשש שיהיו שיפסלו את ההיתרים שייתן ורצה שההיתר יהיה מקובל על הכול. לדבריו, הרב יוסף היה מקובל ממנו מבחינה הלכתית באותה עת.⁵³⁴ אך אף שהודר

⁵²⁵ משיב מלחמה, ג, עמ' סז-צה; הרב גורן, הקלטות.

⁵²⁶ תשובתו של הרב גורן, ובכללה השתלשלות הפרשה, פורסמה במאורות, 3 (תשמ"א), עמ' 14-86, ובמשיב מלחמה, ג, עמ' צט-ריא. היא חזרה ופורסמה עם הקדמות וביאורים מאת דוד ברוקנר. ראה עגונות דקר, רש"ת. במאי 1999, יותר מ-30 שנה מאז נפגעה, נמצאה הצוללת דקר במעמקי הים בין כרתים לקפריסין. על הפרשה בהרחבה ראה באתר לוחמי הצוללות דקר.

⁵²⁷ במחנה נח"ל, אוקטובר 1971, עמ' 12. שנים אחר כך הוא הסתייע שנית בפסק זה כאשר הופנתה אליו שאלה מאת עגונות אחד מספני אגניית מצדה, אגנייה אזרחית של חברת 'צים' אשר טבעה במרס 1981 במשולש ברמודה בדרכה לארצות הברית, ולאחר חיפושים אוויריים נותרו 13 נעדרים. העגונה הגישה בקשה להיתר נישואין, והרב גורן התירה בנימוק דומה לזה שבו הסתייע בפרשת דק"ר והבהיר שהמטוס שחג באזור הפך את המים לימים שיש להם סוף. משיב מלחמה, ג, עמ' ריז-רלו. עם זאת הוא הבהיר שההיתר אינו גורף אלא יינתן לכל עגונה שתבקש זאת בנפרד.

⁵²⁸ מעריב, 23 בפברואר 1970, עמ' 1. דיווח סיכום של הרב גורן על פרשה זו – הרב גורן לשר התחבורה עזר וייצמן, 3 במרס 1970, אר"ג, האסון במטוס סוויס אייר.

⁵²⁹ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, י"ז בכסלו תשל"ד, אמ"י גל 43552/1.

⁵³⁰ דברי הכנסת, 69, מושב ראשון, כנסת שמינית, 4 במרס 1974, עמ' 517 – הודעת שר הדתות ש-810 תיקי אלמנות צה"ל נפתחו והועברו לטיפולו של הרב יוסף. על היתר העגונות ראה יוסף, הרב עובדיה, יביע אומר, ו, אבן העזר, סימן ג.

⁵³¹ הרב גורן מחה בפני שר הביטחון משה דיין על שלא שותף בהרכב בית הדין שדן בכך, אף שלטענתו פנו אליו אישית אלמנות רבות וחברי ועדת החוץ והביטחון מכל הסיעות. הרב גורן למשה דיין, 15 במרס 1974, אר"ג, טיפול בחללי מלחמת יום הכיפורים. לא נמצאה תשובתו של דיין לפנייתו.

⁵³² הרב גד נבון (1922-2006) – הרב הראשי השלישי לצה"ל. קודם לכן היה סגנו של הרב פירון. ראה אתר צה"ל, אנשים ברשת, חיל הרבנות הצבאית.

⁵³³ חן ופפר, מרן, עמ' 203-206.

⁵³⁴ הרב פירון, ריאיון.

מטיפול כולל באלמנטים ובעגונות נמלחמת יום הכיפורים הגיעו לפתחו כמה שאלות הנוגעות למלחמה
זו.⁵³⁵

2.4.2.2. ממוזרות

פסיקתו של הרב גורן בעניין 'האח והאחות' שנדונה לעיל פגעה קשות במעמדו בראשית דרכו,⁵³⁶ ואף על פי כן במהלך השנים שלאחר מכן הוסיף להפעיל את כובד משקלו על מנת לפתור בעיות בתחום הממוזרות, אף כי נמנע בדרך כלל מלפרסם את מעשיו כדי שלא יותקף שוב.⁵³⁷ בהיותו נשיא בית הדין הרבני העליון דן הרב גורן בתיקים רבים הנוגעים לבעיות אלו.⁵³⁸ הוא גיבש פתרון הלכתי לבעיית הממוזרות והפיץ אותו בכל בתי הדין בארץ. הפתרון נמצא באמצעות הפעלת 'גט מהרש"ם' אשר מבטל את הקידושין רטרואקטיבית⁵³⁹ אך בתוספת משלו שעל פיה יש לתת לאישה את הגט על ידי זריקתו בדי' אמותיה. הרב גורן הדגיש שיש להפעיל פתרון זה רק במקרים שיש ספק ממוזרות שאיסורו מדרבנן ועל ידי זה למנוע היווצרותם של פסולי חיתון רבים.⁵⁴⁰ הוא הבהיר שלא ניתן להתעלם מהמקרים הרבים שבהם נשים אשר מתגרשות בגירושין אזרחיים בלבד חיות עם גברים אחרים ללא גירושין כדת משה וישראל, ולפיכך יש הכרח להיעזר בפתרון זה.⁵⁴¹ לדברי הרב גורן ומקורביו, בתי דין רבים בארץ השתמשו ב'גט מהרש"ם' על מנת להתיר ממוזרים אך עשו זאת בצנעה.⁵⁴² בזיכרונותיו סיפר הרב גורן על רב נודע בבריטניה שפנה אליו על מנת שיתיר ממוזרים שהגיעו אליו, אך הרב גורן סירב והנחה אותו כיצד לנהל את ההליך.⁵⁴³ עמדתו העקרונית בעניין משפחה שנחשדה כבעייתית בעניין זה הייתה כי 'משפחה שנטמעה נטמעה', ואין להרבות בחקירה.⁵⁴⁴ בסיכום חמש שנות כהונה ציין הרב גורן בסיפוק שאף על פי שרבים המפריעים אשר עמדו בדרכו להגשמת מטרותיו ברבנות הראשית הוא זכה להצלחה במניעת שערוריות סביב בעיותיהם של פסולי חיתון.⁵⁴⁵ עוד פסיקה חשובה שלו הייתה ביטול חובתה של אישה להמתין י"ח חודש לאחר הפרידה מבעלה לקבלת הגט. פסקו נסמך על פסק של הגר"ח פלאג'י.⁵⁴⁶ מועצת הרבנות הראשית בנשיאות הרב גורן ביקשה להקל את ההליך הארוך של בירור מעמד זוגות אשר התעוררו ספקות בדבר יכולתם להינשא מבחינה הלכתית אם בשל חשד לממוזרות אם

⁵³⁵ היתר נישואי אלמנה מינקת ממלחמת יום הכיפורים, י' באייר תשל"ה, אר"ג, נישואי אלמנה מינקת. תשובות נוספות מובאות בתרומת הגורן, ג', אשר מצוי באר"ג וטרם פורסם. במכתב לפרס אשר ביקשו להתערב בסוגיה רגישה בעניין מעמד אישי תמה הרב גורן מדוע מנעו ממנו בתוקף לטפל במקרים של עגינות וחליצה לאחר מלחמת יום הכיפורים גם כאשר פנו אליו אלמנות והפצירו שיטפל בעניינן (הרב גורן לשמעון פרס, 25 באפריל 1977, אר"ג, מכתבים אישיים). פרס השיב לו: 'אני מלא הערכה לפעולותיך למען איחוד לבבות ופתרון חיובי לבעיות כאובות ברוח תורת ישראל'. שמעון פרס לרב גורן, 29 באפריל 1977, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

⁵³⁶ על פרשה זו בהרחבה ראה לעיל, עמ' 44.

⁵³⁷ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

⁵³⁸ בין תיקיו של הרב גורן מצויים פרוטוקולים של דיונים בעניין ומסמכים המעידים על כך. תיק 2670/אב תשל"ב, פסקי דין של בית הדין הרבני העליון, אר"ג, תרומת הגורן ג'; הרב גורן לשמעון פרס, 25 באפריל 1977, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים ועוד.

⁵³⁹ שו"ת מהרש"ם, חלק א, סימן ט.

⁵⁴⁰ סיכום החלטות מועצת הרבנות הראשית בשנים תשל"ג-תשמ"ג, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא מאוקטובר 1988. באר"ג, תרומת הגורן ג, יש פסקי דין שבהם שימש 'גט מהרש"ם' בצירוף הסכמתו של הרב יוסף.

⁵⁴¹ הנחיה לבתי הדין מסדרי גיטין, 22 באפריל 1977, אר"ג, פסקי דין.

⁵⁴² איינהורן, ריאיון.

⁵⁴³ הרב גורן, הקלטות.

⁵⁴⁴ הרב יוסי הראל, ריאיון.

⁵⁴⁵ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

⁵⁴⁶ סיכום פעילות מועצת הרבנות הראשית, אר"ג, תיק מאמרים ודואר נכנס ויוצא מאוקטובר 1988; תרומת הגורן ג' (בתוך אר"ג).

מסיבות אחרות. היא החליטה לנהל רשימת מעוכבי חיתון, ובית דין רבני ידון מראש במקרים 'טעוני בירור' וכך יקל על הליך רישומם לנישואין.⁵⁴⁷

2.4.2.3. נישואין אזרחיים

על אף מאמציו של הרב גורן לתת פתרונות לבעיות שונות בתחום המעמד האישי הוא סירב לשקול הנהגת נישואין אזרחיים בישראל וסבר שהם יפגעו בשלמות העם היהודי. כאשר הציע גיסו, הרב שאר-ישוב כהן, בשנת תשנ"ב (1992) שיונהגו נישואין אזרחיים אצל שופט, ובלבד שהגירושין יהיו על פי ההלכה, יצא הרב גורן בשצף קצף נגד הצעה זו וכינה אותה 'הצעה שטנית'. הוא טען שיש בה הרס קדושת המשפחה.⁵⁴⁸ כך הגיב אף להצעה דומה של הרב הראשי של תל-אביב, הרב חיים-דוד הלוי ואמר כי 'נישואין אזרחיים פירושה להתיר לאנשים להחזיק פילגשים. אם לפחות מאחז אחד במדינה יש בעיה, זה אומר שצריך להרוס הכל!'⁵⁴⁹

הרב גורן חזר וציין את חשיבותה של שמירה על קדושת חיי המשפחה היהודית, שהיא אבן הבניין לעצם קיומו של העם.⁵⁵⁰ הוא סבר שאם לא תישמר המסגרת ההלכתית, ייהרסו חלילה ייחודו וקדושתו של העם היהודי, והוא יהיה ככל הגויים. לשיטתו, ביטול חוקי הנישואין במדינת ישראל עלול ליצור חלוקה ופיצול חמור. עוד הבהיר שיש בהעברת חקיקה בכנסת 'כדי להפגין שאין למדינת ישראל חלק באלקי ישראל ולא נחלה בתורת ישראל. כי פירושו של דבר שמדינת ישראל מבטלת את תוקפם של חוקי תורת משה רבינו בארץ ישראל. ואין חילול השם גדול מזה'.

2.4.3. מחלל שבת בפרהסיה בזמן הזה

במשך הדורות ראו חכמי ישראל ביהודי שביודעין אינו מקיים תורה ומצוות כמי שניתק עצמו מהעם היהודי. ברם, עם התעצמותה של תופעת החילון מן המאה ה-19 ואילך בעקבות פריחתה של תנועת ההשכלה היו שטענו שיש לשנות את היחס כלפי מי שבחרים בכך ולהבין שחינוכם מילדות וההשפעה החברתית העזה שהם נתונים בה הם שהביאו אותם לפריקת עול תורה ומצוות.⁵⁵¹ לפתחו של הרב גורן הגיעו שאלות הנוגעות לסוגיה זו אשר התעוררו מטבע הדברים בשל אופיו החילוני של ציבור גדול במדינת ישראל. הרב גורן הסתמך על עמדתו של ה'חזון איש' שיהודי נקרא 'מומר' רק לאחר שהוכיחו אותו ולא קיבל את התוכחה, ומכיוון שהיום אין מי שיודע להוכיח את עוברי העברה יש לדון אותו כאנוס וכתינוק שנישבה, ומצווה להחיותו. אמנם ה'חזון איש' קבע עיקרון זה על מנת להכריע 'לחומרה' בשאלה אם לפטור את מחלל השבת בפרהסיה מייבוס, אולם מן התוספת 'וכן לענין שאר הלכות' למד הרב גורן שניתן לפסוק דינו של מחלל שבת בפרהסיה גם 'לקולא' ולקבוע שהוא נחשב יהודי גם לעניינים אחרים.⁵⁵² לימים חזר על פסקו בתגובה להוראת הרב אלישיב לאסור יין שנגע בו מחלל שבת בפרהסיה.⁵⁵³ עיקרון זה נשנה בתשובותיו. שליח הסוכנות באוסטרליה שאלו אם עדיף לקנות את מצרכי האוכל אצל יהודי שחנותו פתוחה בשבת או להעדיף גוי. הרב גורן ענה שיש להעדיף את היהודי אף על פי שהוא עבריין מועד ומחלל שבת בפרהסיה.⁵⁵⁴ כיוצא בזה נשאל אם

⁵⁴⁷ מאורות, 1, עמ' 127.

⁵⁴⁸ ראה עיתוני התקופה, 12 בנובמבר 1992.

⁵⁴⁹ ידיעות אחרונות, 24 שעות, 24 באוגוסט 1994, עמ' 16.

⁵⁵⁰ תרומת הגורן, ב, עמ' 429-425.

⁵⁵¹ על עמדות רבנים בעת החדשה בעניין תופעת החילון ראה זהר ושגיא, מעגלי זהות; נבות, בין החילוני למומר.

⁵⁵² משיב מלחמה, ב סימן קז.

⁵⁵³ 'דין מחלל שבת בפרהסיה בזמן הזה', עמ' 4. עתיד להתפרסם בתרומת הגורן, ב, עמ' 72-76.

⁵⁵⁴ הרב גורן לשליח הסוכנות באוסטרליה, תשל"א, תרומת הגורן, א, עמ' 82-83.

מותר לכבד בעלייה לתורה אדם שניצל מתאונת דרכים בנסיעה בשבת כדי שיברך 'הגומלי'. הרב גורן השיב שאף על פי שיש הסוברים שהיום דינם של מחללי שבת כאנוסים וכתיוקות שנשבו, הרי אם ידוע שהאיש ידע את חומר איסור שבת ובכל זאת חילל שבת בפרהסיה, עקרונית ראוי היה שלא לקרוא אותו לתורה ולא לצרפו למניין. עם זאת על מנת שלא לביישו כאשר הוא מגיע מרצונו לבית הכנסת אין לדחות אותו מלעלות לתורה, אך לא יקראו אותו בין שבעת הקרואים כי אם בהוספה בלבד.⁵⁵⁵

2.4.4. היחס לחילונים

הרב גורן ביקש לנקוט צעדים מעשיים להשפעה על יהודים חילונים להתקרב ליהדות. בהיותו הרב הראשי לצה"ל הוא יזם מסעות התעוררות וימי עיון על מנת להפגיש את חיילי צה"ל עם ערכי יהדות בסיסיים, כנזכר לעיל. אף בעת שהיה הרב הראשי לישראל הוא הוסיף להשתתף במסעות התעוררות בפני אלפי חיילים ופקד את מחנות צה"ל לשם הרצאות ומפגשים מפעם לפעם.⁵⁵⁶ בעקבות מלחמת ששת הימים הוא סבר, כאמור, שהגיע השלב הרוחני בגאולת ישראל, וכי עם ישראל יחל לחזור בתשובה,⁵⁵⁷ והוא ראה במשימה זו את אחד מתפקידיו העיקריים והחשובים של רב ראשי ושל שאר רבני ישראל:

שליחותו של הרב בעידן זה צריכה להיות מכוונת להעלאת חיי החולין של העם כולו לספירה של קדושה, לליכוד העם סביב לערכי התורה. הרב חייב לשמש דוגמא אישית לגדלות בתורה ואהבת ישראל ולפעול למען שלמות העם ואחדותו. עליו לחדור לכל הסקטורים במדינה ולשתול שם את שרשי האמונה הצרופה.⁵⁵⁸

עם תחילת כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל החליטה מועצת הרבנות הראשית בנשיאותו על הקמת ועדה של רבנים צעירים אשר תהיה אחראית לארגון פעילות רוחנית אינטנסיבית ברחבי הארץ.⁵⁵⁹ עוד ביקש הרב גורן לחזק את מעמדם של הרבנים במקומות כהונתם, בין השאר על מנת לחזק את השפעתם על הציבור הכללי, ולדאוג למינוים של רבנים מתאימים להנהגת קהילה ביכולותיהם האנושיות והרטוריות. מאמציו נשאו פרי, ומועצת הרבנות הראשית בראשותו מינתה מאות רבנים חדשים.⁵⁶⁰ ברם, בשל השיתוק שחל בתפקודה של הרבנות על רקע התהליכים שתוארו לעיל לא צלחו יזמותיו לארגון פעולות רוחניות רחבות היקף לצבור תאוצה.

עם זאת הרב גורן עצמו נהג באותם ימים לפקוד קיבוצים חילוניים ברחבי הארץ וקצותיה ולדון עמם בנושאי יהדות עד השעות הקטנות של הלילה. הרצאותיו בקיבוצים נערכו פעמיים בחודש לפחות ונמשכו עד השעות הקטנות של הלילה, והוא ראה בהן מעין המשך למסע המושבות של הרב קוק.⁵⁶¹ הודות לתגובות האוהדות שעוררו ביקוריו יזמו הקיבוצים עצמם ברבות הזמן את הזמנתו

⁵⁵⁵ תשובה מיום ט"ו במרחשוון תש"מ, תרומת הגורן, א, עמ' 151-152.

⁵⁵⁶ הצפה, 28 באוגוסט 1975, עמ' 1 ועוד.

⁵⁵⁷ יצוין שהרב גורן דן גם בשאלה אם הגאולה תלויה בתשובה, על פי מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע בבירייתא המובאת בסנהדרין, צז, ע"ב. הוא נטה לדעת הרמב"ם המסביר שאין תלות הלכתית מחייבת בין תשובה לגאולה, אלא שההבטחה הנבואית המתארת את סדרי הגאולה השלישית כורכת את התשובה עם הגאולה. 'התשובה והגאולה', תורת השבת והמועד, עמ' 290-299.

⁵⁵⁸ 'שאלות בענייני דת ומדינה', אר"ג, שוטף, אפריל 1974.

⁵⁵⁹ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' בתשרי תשל"ו, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית; פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, י' במרחשוון תשל"ו, אמ"י, גל 43551/5.

⁵⁶⁰ מאורות, 1, עמ' 124-127. תרם לזה גם שיפור תנאי העסקתם של הרבנים בתקופתו.

⁵⁶¹ על פי עדות מזכיריו האישיים אשר ליוו את מסעותיו. איינהורן, ריאיון; קויטנר, ריאיון; שטרסברג, ריאיון.

להרצות אצלם.⁵⁶² הרב גורן בחר ליצור קשר עם בני קיבוצים דווקא, ככל הנראה מתוך תפיסתו שהקיבוץ הוא חוד החנית של המפעל הציוני והמקום שבו האידיאולוגיה החילונית-ציונית מתבטאת ביטוי חד וקיצוני, לפיכך עליו להתחיל להשפיע במקום זה דווקא.⁵⁶³

הרב גורן סבר שפגישותיו עם חברי הקיבוצים משפיעות על קידומם של תהליכים רוחניים בקרבם, ובסיכום חמש שנות פעילותו הראשונות הוא ציין שהקיבוצים החילוניים עברו כברת דרך בהתקרבותם ליהדות. הוא ציין שלא היה ניתן להעלות על הדעת הקמת בית כנסת בקיבוץ חילוני לפני 50 שנה – 'זה היה מן חלום, חזון לימות המשיח', והיום זה נחשב מעשי וטבעי.⁵⁶⁴

בשנים אלה אף שידר הרב גורן פינות קבועות בשידורי 'קול ישראל' בנושאי הלכה ואקטואליה ופרסם מאמרים בבמות שונות כדי להגיע לקהל יעד רחב ככל האפשר.⁵⁶⁵ עמדתו העקרונית בדבר הצורך ליצור קשר בין קהלים רחבים בישראל היא אף שהובילה אותו שלא לתמוך במגמות של הסתגרות חברתית ותרבותית בציבור הדתי לאומי, שהחלו בשנות השבעים והרחיקו אותו מאידיאל ההשתלבות בחברה הישראלית, כגון תנועת נוער נפרדת וחינוך פרטי נפרד.⁵⁶⁶ ואולם על אף ניסיונותיו ליצור קשר עם הציבור החילוני הוא הדגיש:

חשוב מאד כעת שאנחנו נשריש בלבנו, בתודעתנו ובמוחנו, שאין לאפשר לחילוניות להשתרש במדינה, וכל מי שמיחס חילוניות למדינה הוא גורם לצמצום האור והקדושה... כיון שאין מקום כאן לחילוניות, כי הכל קדוש, האויר מקודש עד רום הרקיע, והאדמה קדושה עד תהום רבה.⁵⁶⁷

גישתו זו אף לא מנעה ממנו לבקר התנהלות מצד חילונים אשר הוא ראה בה פגיעה ברגשות דתיים. למשל, כאשר נהרסה וניזוקה תכולת ביתם של בני זוג חילונים אשר רכשו בית במאה שערים בשל חילול שבת גינה הרב גורן את התופעה וציין שהתורה אוסרת פגיעה באדם או ברכוש, עם זאת הטיל גם על טדי קולק, ראש עיריית ירושלים, את האשמה על ליבוי אש המחלוקת בין תושבי ירושלים בהקמת מתקני ספורט ורחצה הפוגעים באופייה הדתי של העיר.⁵⁶⁸

יצוין שגם בנושא היחס לחילונים נחלקו הרב גורן והרב יוסף בעמדותיהם. הרב יוסף סבר שהחילוניות הישראלית היא בעלת אופי מתריס, ולכן יש לראות במחללי שבת מומרים שדומים לגויים. עם זאת כלפי דתיים מסורתיים אשר מחללים את השבת אך רואים עצמם בעלי זהות יהודית ומגיעים לעתים לבית כנסת התבטא הרב יוסף במתינות ואפשר להם השתייכות פעילה לקהילה.⁵⁶⁹ אולם הרב גורן ציטט דברים ששמע מפי הרב קוק, בעת שהותם בצוותא על הר הכרמל, שהתורה לא התירה שנאה כלפי עובר עברה ולא פטרה כלפיו ממצוות 'ואהבת לרעך כמוך' אלא ציוותה לשנוא את האיש על העברה שעבר אך לא יותר מזה.⁵⁷⁰

⁵⁶² ועדת תרבות קיבוץ העוגן לרב גורן, 11 בינואר 1973, אר"ג, דואר נכנס, 1973: 'לאחר ההצלחה בהרצאותיך במספר קיבוצים, בענייני ה"דת במדינה", נשמח לארח אותך גם בקיבוצינו'.

⁵⁶³ על הקיבוץ בחברה הישראלית ראה בן-רפאל ואח', הקבוץ והחברה הישראלית.

⁵⁶⁴ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

⁵⁶⁵ תכניות 'יחי בהם', 'עשה לך רב', ושידורים נוספים בקול ישראל.

⁵⁶⁶ על מגמה זו בציבור הדתי לאומי ראה שלזינגר, פרדוקס.

⁵⁶⁷ 'תורה ומדינה'.

⁵⁶⁸ ידיעות אחרונות, 17 באוגוסט 1977, עמ' 7.

⁵⁶⁹ פיקאר, משנתו, עמ' 118-119.

⁵⁷⁰ 'אהבת ישראל לאור ההלכה', עמ' 9-14. הדברים נאמרו מפי הרב קוק בעניין אברהם סטבסקי, אשר נחשד ברצח חיים ארלוזורוב, והרב קוק נאבק להוכחת חפותו, אך כאשר השתחרר סטבסקי דחה הרב קוק את בקשתו להיפגש עמו. הרב גורן, הקלטות. על מעורבותו של הרב קוק בפרשה זו ראה אבנרי, הראייה קוק, עמ' 435-474.

2.4.5. עולי אתיופיה

במשך השנים דנו הפוסקים במעמדם ההלכתי של יהודי אתיופיה (הנקראים גם פלאשים), אולם באמצע שנות השבעים, כאשר רבו הסיכויים לעלייתם לארץ, נהפכה השאלה לעקרונית ומוחשית.⁵⁷¹

הרב גורן סבר שיש ספקות רבים ביהדותם של הפלאשים ונטה בתחילה לדעה שאין לעודד את עלייתם ארצה. עמדתו התבטאה בתשובה שכתב בעניין זה בשנת תשל"ג (1973) לרב עמנואל יעקובוביץ', רבה הראשי של בריטניה.⁵⁷²

ואולם הרב יוסף קבע באותה עת שהפלאשים הם יהודים ללא ספק ועודד את עלייתם,⁵⁷³ ועמדתו הביאה למפנה בעמדת הממשלה והסוכנות בעניין עלייתם, שתחילה התנגדו לה.⁵⁷⁴ לאחר זמן הצטרף לעמדתו גם הרב גורן.⁵⁷⁵ מועצת הרבנות הראשית בנשיאות הרב גורן פרסמה בראשית שנות השמונים את הכרתה ביהדותם של הפלאשים והבהירה שבזה היא הולכת בעקבות הרב קוק אשר שייך אותם לשבט דן.⁵⁷⁶ המועצה יצאה בקריאה להעלות ארצה את 'יהודי אתיופיה הנרדפים'.⁵⁷⁷ הרב גורן חיבר סדר לתפילה מיוחדת שנערכה 'לשלוש היהודים באתיופיה' בהר הצופים מול הר הבית ביום חגם של עולי אתיופיה – הסיגד, בעת תחילת מסעם לישראל.⁵⁷⁸ הוא היה מעורב בשילובם של העולים בישראל, הקים בית דין מיוחד וחתם על יותר מ-3000 תעודות המצהירות על יהדותם.⁵⁷⁹ הרב גורן מינה את הרב יוסף הדנה לרב העדה האתיופית בישראל⁵⁸⁰ והנחה לקלוט אותם כיהודים דתיים במרכזי הקליטה.⁵⁸¹

לאחר סיום כהונתו כרב הראשי לישראל קבעו הרבנים הראשיים שפירא ואליהו שעל העולים להתגייר גיור לחומרה, והרב גורן יצא נגדם בקבעו שהעולים הם יהודים, וכפי שהוחלט במועצת הרבנות הראשית בנשיאותו, אין צורך לגיירם. הוא טען שהחלטת הרבנים הראשיים פוגעת בקהילה.⁵⁸² בתגובה לטענות כלפיו שהתבטאויותיו סותרות את עמדתו הראשונית אשר הטילה ספק ביהדותם הבהיר הרב גורן כי הוא התבסס על דעה שעל פיה אם העולים באים כבודדים יש להחמיר עמם בגיור לחומרה כפי שקבע בתחילה, אך כאשר עולה העדה כולה יש להקל עליה ואין לחייבם להתגייר. הוא טען שאף על פי כן גייר רבים מהם אשר ביקשו זאת ממנו מרצונם.⁵⁸³

⁵⁷¹ פירוט בדבר השתלשלות ההכרה ביהודי אתיופיה ראה קורנאלדי, 'יהדות אתיופיה, עמ' 177-192.
⁵⁷² הרב גורן לרב עמנואל יעקובוביץ', 26 באוגוסט 1973, אר"ג, שאלות בהלכה. גם בעניין קבוצה ממקסיקו אשר אנשיה טענו שהם צאצאי אנוסים קבע הרב גורן לאחר ביקור במקום שלא ניתן לקבוע את יהדותם, ועליהם לעבור גיור מלא. ראה מאמרה של שולמית הלוי באתר אוניברסיטת תל-אביב.

⁵⁷³ כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1410.

⁵⁷⁴ קורנאלדי, 'יהדות אתיופיה, עמ' 187.

⁵⁷⁵ חוות דעת הרב הראשי לישראל על מעמדם ההלכתי של בני הקהילה הפלאשית באתיופיה, 1974, אר"ג, תשובות בהלכה. הוא קבע שיש לגייר את הפלאשים לחומרה כדת וכדין בשל הספקות ביהדותם, ועם זאת להחיותם ולפרנסם כיהודים.

⁵⁷⁶ ולדמן, הרב, הרב קוק ויהודי אתיופיה, עמ' רע-רעח.

⁵⁷⁷ מאורות, 2, עמ' 123-124. מאמר נרחב של הרב גורן בסוגיית יהדותם של עולי אתיופיה מופיע בתורת המדינה: 'מוצאם ומעמדם של הפלשים לפי ההלכה וההיסטוריה', עמ' 172-207.

⁵⁷⁸ תפילה לשלוש היהודים באתיופיה, 26 בנובמבר 1981, אר"ג, דואר שוטף, 1981.

⁵⁷⁹ קורנאלדי, 'יהדות אתיופיה, עמ' 204.

⁵⁸⁰ הרב הדנה, ריאיון.

⁵⁸¹ הרב גורן לרפאל קוטלוביץ', יו"ר מחלקת עליה וקליטה בסוכנות היהודית בעניין קליטתם של העולים בבאר שבע, 11 ביוני 1980, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1980; הרב הדנה, ריאיון.

⁵⁸² ראה עיתוני התקופה, 19 ביולי 1985.

⁵⁸³ הרב גורן למערכת מעריב בעקבות פרסום שעל פיו בתחילה התנגד הרב גורן להעלאת יהודי אתיופיה, 5 בפברואר 1985, אר"ג, פלאשים; חדשות, 23 ביולי 1985, עמ' 6.

2.4.6. קראים

ביחס לקראים הטוענים לשייכות לעם ישראל הייתה עמדתו של הרב גורן דומה לזו של הרב יוסף ושונה מהגישה שרווחה בקרב פוסקי אשכנז שהקראים נדונים כממזרים ואינם יכולים לשוב לקהל ישראל.⁵⁸⁴ הוא סבר שעל אף הבעיות בעניין נישואיהם עם יהודים בשל חשש ממזרות הם נחשבים יהודים ויכולים לשוב ולהיות חלק מהקהילה היהודית אם יעמדו בכללים האלה:

- א. קבלת עול ההלכה במלוא חומרתה להלכה ולמעשה בשבועה.
 - ב. חקירה שלושה דורות אחורה אם אין גירושין במשפחה.
 - ג. קבלת 'דברי חברות'⁵⁸⁵ בפני בית דין של שלושה רבנים.
 - ד. טבילה במקווה טהרה וקבלת עול תורה ומצוות לפי ההלכה של התורה שבעל פה בעודו במים.⁵⁸⁶
- הרב גורן קבע שיש לקרבם ולהחזירם אל חיק ישראל, משום שדינם כתינוקות שנשבו וכאנוסים.⁵⁸⁷ יצוין שיציאתו של הרב גורן נגד העמדה האשכנזית המקובלת בנושא מעמדם ההלכתי של הקראים נבעה אף היא מתוך הסתכלות ציבורית המכירה בצורך לפתור את בעייתם ולשלבם כיהודים במדינת ישראל.

2.4.7. סיכום

הערך הגדול שראה הרב גורן בשמירה על אחדות העם אל מול אתגרי החילון והמודרנה הובילו אותו לנכונות לפסוק לקולא במידת האפשר על מנת למנוע ככל האפשר ניתוק בין חלקי העם. דרכו זו התבטאה במדיניות הגיור שנקט ויישם בבתי הדין המיוחדים שהקים ובפסיקותיו בסוגיות הנוגעות למעמד אישי. לצד פסיקתו בהתאם לשיטתו ההלכתית זו הוא אף ביקש לפעול ליצירת דו-שיח בין קבוצות שונות בישראל באמצעות הכשרת רבנים מתאימים, ומשלא עלה בידו, נפגש בעצמו עם חברי קיבוצים, חיילים ועוד ושוחח עמם על סוגיות דת ומדינה. עם זאת הרב גורן ראה בחקיקה אנטי-דתית, סממן חמור ביותר העלול לפגוע בערכה של המדינה במימוש חזון הגאולה, ולפיכך נאבק ככל יכולתו על מנת לעגן הגדרה הלכתית ל'מיהו יהודי' בחוק השבות ויצא נגד הכרה בנישואין אזרחיים בחוק. עמדתו זו הפתיעה רבים אשר סברו שהוא יהיה נכון להתגמש גם בסוגיות אלה, אך היא נבעה מהשקפת עולמו שעל פיה ערכי היסוד של תורת ישראל הם שישמרו על אחדות העם ועל התקדמות תהליך הגאולה, ואין לפגוע בהם.

2.5. מערכותיה האזרחיות של המדינה

הרב גורן הרבה לדון בכתיבתו ובתשובותיו בהתנהלות מערכות השלטון בישראל, הן המדיניות והן האזרחיות, מתוך החשיבות הרוחנית שהעניק למערכות אלה בהיותן חלק מתקומת מדינת ישראל ובשל רצונו להעניק פתרונות הלכתיים להתנהלותן ופיתוחן. לעתים היה זה בתגובה לשאלות שהפנו אליו גופים ממשלתיים, ולעתים הוא עסק ביזמתו בסוגיות שהתעוררו בתחומים אלה.

⁵⁸⁴ על תולדות הקהילה הקראית והיחס אליה ראה Polliack, Karaite Judaism.

⁵⁸⁵ מושג הלכתי שמשמעו זהירות בדיני טומאות וטהרות.

⁵⁸⁶ תשובה מיום כ"ג באב תשל"ה, תרומת הגורן, ב, עמ' 365-366.

⁵⁸⁷ הרב גורן לעורך מעריב שלום רוזנפלד, 27 בפברואר 1980, אר"ג, שאלות בהלכה.

2.5.1. רפואה

אחד התחומים אשר נעשה בולט בפסיקתו ובפעילותו של הרב גורן בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל היה התחום הרפואי. כאן יידונו פסיקותיו בתחום הרפואה אשר נבעו מהשקפת עולמו הממלכתית, ויובאו דוגמאות מפסיקותיו החדשניות בתחום זה. פסיקותיו בנושא לוקטו ונערכו רובן בספרו 'תורת הרפואה' על ידי חתנו, ד"ר ישראל תמרי, ומקצתן מופיעות בספרו 'תרומת הגורן'.

2.5.1.1. נתיחת מתים ובנק עור

פסיקה עקרונית חדשנית שלו הממחישה בבירור את נטייתו לכלול שיקולים ממלכתיים בפסיקתו הייתה ההיתר לנתח מתים ולהוציא איבר מגופם ללימודי רפואה בניגוד לכאורה לאיסור ביזוי המת. נימוקו של הרב גורן להיתר היה שממשלת ישראל אחראית לבריאות העם, ולכן יש לאפשר לבתי הספר לרפואה בארץ להתמחות ברפואה באמצעות ניתוחים אלו וכך להציל חיים. הוא הבהיר שמצד אחריות הממשלה לחיי אזרחיה נחשב הדבר כאילו 'המת מוטל לפנינו', שבו התירו גם פוסקים כגון החת"ס סופר וה'חזון איש' לנתח גופות.⁵⁸⁸ נימוק זה היה גם הבסיס לפסיקתו בעקבות הפציעות הקשות של חיילים במלחמת יום הכיפורים אשר כללו כוויות קשות. הרב גורן פסק שניתן להקים בנק עור, כיוון שמדינה ריבונית אחראית לבריאות תושביה, ולכן נחשבת כל מחלה או סכנה כאילו 'המת מוטל לפנינו'.⁵⁸⁹

2.5.1.2. תכנון משפחה והפלות

גם בסוגיית תכנון המשפחה התבטאה האחריות הלאומית שחש הרב גורן. הוא התבטא שמצד ההלכה אין מניעה שלאחר הולדת בן ובת תשתמש אישה בגלולות נגד היריון בהסכמת הבעל אך ציין שהעושה כן עוברת עברה 'לאומית-ביטחונית', שכן מדינת ישראל משוועת לתוספת אוכלוסין כדי לשמור על קיומה ולקיים את ביטחונה.⁵⁹⁰ עם זה על הפסקת היריון בגין עוברה 'פגום' הלוקה בתסמונת דאון או במחלות תורשתיות חמורות קבע הרב גורן שניתן לבצע הפלה, בייחוד כאשר יש סכנה לבריאות האם.⁵⁹¹ בתשובה לשאלת רופא מבית החולים 'הדסה' בעניין זה הבהיר הרב גורן שלהכרעה בעניין מצבה הבריאותי של האם המאפשר את ההפלה יש להיזקק בכל מקרה לגופו לחוות דעת של מומחים, ובהם רופא פסיכיאטר, רופא מומחה לגנטיקה ורב גדול בתורה.⁵⁹² הרב גורן התנגד נחרצות לשינוי חוק ההפלות שנועד לאפשר הפלת עובר מסיבות כלכליות. לאחר ההצבעה בקריאה ראשונה על הצעת חוק שיסדיר את הליך ביצוע הפלות במדינת ישראל בשנת תשל"ו (1976) הביעה מועצת הרבנות הראשית בנשיאותו של הרב גורן את מחאתה נגד הצעת חוק זו והכריזה שהיא מזעזעת את אושיות העם היהודי משום שעל פיה יינתן היתר כמעט בלתי מסויג לרצח עוברים במעי אמם. הרבנות הראשית אף קבעה יום תפילה וזעקה לביטול החוק.⁵⁹³ הרב גורן וחברים במועצת הרבנות הראשית נפגשו בעניין זה עם ראש הממשלה רבין ומחו בפניו על הצעת

⁵⁸⁸ תורת הרפואה, עמ' 209-216. להרחבה בדעות פוסקים בעניין ראה סופר, ניסיונות רפואיים, עמ' 20-25.

⁵⁸⁹ 'השתלת עור בפצועי כוויות לאור ההלכה'; תורת הרפואה, עמ' 151.

⁵⁹⁰ עשה לך רב, 5 בדצמבר 1974; תרומת הגורן, ב, עמ' 366-368 – תשובה מיום כ"ו בתשרי תשמ"א. יצוין שהרב יוסף פרסם התנגדות לדעתו וסבר שאין להשתמש בגלולה למניעת היריון אלא אם כן הלידה או ההיריון גורמים לאישה צער גדול עד כדי מחלה. הוא הדגיש שקושי כלכלי בלבד אינו מתיר שימוש בגלולה. ידיעות אחרונות, 9 בדצמבר 1974, עמ' 8.

⁵⁹¹ כמעט חצות, 25 ביוני 1980.

⁵⁹² תורת הרפואה, עמ' 192-194. על עמדות פוסקים בעניין ראה הלפרין, הרב, הפסקת היריון, עמ' 84-90.

⁵⁹³ גילוי דעת מועצת הרבנות הראשית, ט' באדר תשל"ו, אמ"י, גל 43551/5.

החוק וניסו לשכנע את חברי הכנסת שלא לתמוך בו.⁵⁹⁴ מחאתם לא הובילה להסרת ההצעה, ולאחר שהתקבל החוק⁵⁹⁵ הבהיר הרב גורן שהוא רואה בחומרה יתרה חקיקת חוק זה בהיותו תקדים לחקיקת חוקים הנוגדים את ההלכה.⁵⁹⁶

2.5.1.3. מכירת כליות

בשנת תשמ"ג (1983) דנה ועדה של משרד הבריאות בדבר ההיבטים המוסריים והחוקיים של מכירת כליות. הרב גורן התבקש לתת את נקודת מבטה של ההלכה לסוגיה. הוא דן בשאלה המרכזית בסוגיה זו – אם חייב אדם להכניס עצמו לספק סכנה כדי להציל חברו מסכנה ודאית. הוא ציין את עמדות הפוסקים שנחלקו בזה וקבע שהדבר תלוי בהכרעת הרופאים בדבר מידת הסיכון לתורם.⁵⁹⁷ עם השתללות הכליות הראשונות בראשית שנות השמונים של המאה העשרים יצא הרב גורן בגילוי דעת כי 'השתלת כליה ותרומת כליה הן מצוה'. בזה הגיב להתנגדות 'אגודת ישראל' אשר תבעה את שינוי החוק המאפשר הוצאת כליה ממת כדי להשתילה באדם אחר.⁵⁹⁸

2.5.1.4. השתלות לב

בשנת תשכ"ט (1968) התעורר פולמוס ציבורי סביב שאלת מוסריות ביצוען של השתלות לב, לאחר שהוחל בשימוש בהליך רפואי זה. הרב גורן תמך בניתוח זה אך הבהיר שתמיכתו מותנית בביצועו רק לאחר קביעת המוות המוחי המוחלט של תורם הלב.⁵⁹⁹ באותה עת התנגדו רבנים רבים להשתלה בטענה שיש בה רצח כפול – של התורם ושל המושל, בשל הסיכויים הקלושים שהניתוח יצלח ובשל הגדרתם את המוות רק בעת השבתה מוחלטת של תפקוד הלב. בין המתנגדים היה מי שנחשב גדול הפוסקים באותה עת, הרב משה פיינשטיין.⁶⁰⁰ עמדתו של הרב גורן בדבר הגדרת המוות המוחי כרגע המוות על פי ההלכה הייתה חדשנית ביותר, אולם, בחלוף כ-20 שנה, כאשר התברר ששיעור ההצלחה בהשתלות הלב עלה במידה ניכרת, אימצה הרבנות הראשית בראשות הרבנים שפירא ואלהיה את עמדתו.⁶⁰¹

2.5.1.5. ניסויים רפואיים בבני אדם

בשנת תשל"ה (1994), בכינוס שעסק בסוגיית ניסויים רפואיים בבני אדם, שהרב גורן הוזמן להרצות בו, הוא קבע שניתן לערוך ניסויים מסוכנים רק בחולה אנוש אשר יש סיכוי שהניסוי ייטיב את מצבו, אך לא באדם בריא אשר אסור לסכן את נפשו. הוא הציע שיוקם גוף של רופאים שיכריע בכל מקרה של ניסויים רפואיים בהסכמת רב העיר שבאזורו מתבצע הניסוי.⁶⁰²

⁵⁹⁴ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ח' באדר ב' תשל"ו, אמ"י, גל 43551/5.

⁵⁹⁵ חוק לתיקון דיני עונשין (הפסקת היריון), תשל"ז-1977.

⁵⁹⁶ תגובת הרב הראשי לישראל לחוק ההפלות, תשל"ז-1977, 8 בפברואר 1977, אר"ג, הצעות חוק.

⁵⁹⁷ תורת הרפואה, עמ' 127-148. הרחבה בעניין דעות פוסקים בעניין השתלת כליות ראה הלפרין, הרב, נטילת אברים, עמ' 34-61.

⁵⁹⁸ הרב גורן לח"כ מנחם סבידור, 9 בפברואר 1979, אר"ג, רבנות ראשית, שוטף, 1980; ידיעות אחרונות, 10 בפברואר 1980, עמ' 2.

⁵⁹⁹ הצ"ח, 15 בדצמבר 1968, עמ' 1; 'השתלות לב לאור ההלכה', עמ' יד. עמדתו זו חזרה ופורסמה בפירוט בשנים לאחר מכן: 'הגדרת המוות בהלכה', עמ' 125-130 (ובספרו תורת הרפואה, 'גבול החיים והמוות לפי ההלכה', עמ' 27-39).

⁶⁰⁰ אגרות משה, יורה דעה, ב, סימן קע"ד. ראה עמדות רבנים באותה עת גם אצל ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 313. ראה עמדה מנומקת של הרב חיים דוד הלוי המנוגדת לעמדתו של הרב גורן בספרו עשה לך רב, ח, עמ' קעב-קפג.

⁶⁰¹ ידיעות אחרונות, 4 בנובמבר 1986, עמ' 3; הרב מרדכי הלפרין, אצל טייטלבוים, הרב אלוף גורן. הרבנים הראשיים החליטו לאשר את השתלות הלב בתנאי שפסקה לגמרי נשימתו של התורם עד כדי הרס גזע המוח, על פי החלטת רופא דתי, נציג הרבנות, בהסכמה מראש של התורם או בני משפחתו, ובפיקוח ועדת מעקב. למתן ההיתר הוקמה ועדה אשר כללה רופאים ורבנים ובחנה את הנושא על מגוון צדדים. הרב גורן בירך על ההחלטה וראה בה אימוץ עמדתו זה שנים. ידיעות אחרונות, שם.

⁶⁰² ידיעות אחרונות, 25 באוקטובר 1974, עמ' 2. הרב גורן הביע את דעתו בסוגיה זו בכנסים נוספים ובמענה לשאלות שהופנו אליו. הרב גורן לפרופ' ל' וישליצקי, 27 באוגוסט 1975, אר"ג, שאלות בהלכה.

2.5.1.6. הפריית מבחנה

בשנת תשמ"ב (1982) פנתה ועדה במשרד הבריאות לבחינת ההיתר להפריית מבחנה בישראל לרב גורן לקבלת חוות דעתו בעניין זה. הרב גורן קבע כמה הנחיות מחייבות, ביניהן שביצית תופרה מזרעו של הבעל בלבד ולא מזרעו של גבר אחר שאינו בעלה; לא ישתמשו בנוזלים ובדם של אדם אחר לצורך ההפריה; מנהל מחלקת הנשים שיבצע את ההפריה יצהיר בכתב לכל זוג שנוקק להפריית מבחנה שהרופא אחראי שלא יוחלפו הביציות בביציות של אישה אחרת. הוא קבע שיש צורך בפקוח מתמיד של הרבנות הראשית על התהליך. בתי החולים 'שיבא' ו'הדסה' שבהם בוצעו ההפריית פעלו בתחילה על פי הנחיותיו.⁶⁰³ יצוין שברבות השנים בשל האפשרות שניתנה לערוך הפריית מבחנה גם בין בני זוג לא נשואים⁶⁰⁴ קבע הרב גורן שיש לבצע את ההפריית אך ורק מזרעם של לא יהודים על מנת למנוע חשש לגילוי עריות בין אח לאחות בשל הקביעה בחוק על ניתוק מוחלט של הקשר המשפטי בין תורם הזרע לוולד.⁶⁰⁵ יצוין עוד בסוגיה זו שהרב גורן החזיק בדעת יחיד שעל פיה במקרה של הפריה לאם פונדקאית האם הגנטית שממנה נלקחה הביצית היא האם הביולוגית, ואילו רבים מהפוסקים סוברים שהיולדת שברחמה הושלתה הביצית היא האם הביולוגית.⁶⁰⁶

2.5.1.6. אתיקה רפואית

הרב גורן אף ביקש להשפיע על עיצובה המוסרי והרוחני של מערכת הרפואה בישראל. בתקופת כהונתו כרב הראשי לישראל הוא לימד אתיקה יהודית בבית הספר לרפואה באוניברסיטת תל-אביב. יזמה זו נולדה בעקבות מקרה שאירע בבית הספר, כשסטודנטים התערבו ביניהם מי יהיו לאכול מגופה שנועדה ללימודים, ואחד מהם אכן טעם מבשר הגופה.⁶⁰⁷ בעקבות המקרה פנה הרב גורן להנהלת בית הספר ותיאם אתה סדרת שיעורים אשר כללה הגדרת המוות לפי ההלכה, כבוד המת לאור ההלכה, נצחיות הנשמה והשארת הנפש בהיבט יהודי ופילוסופי, שימוש באברי מת להשתלה לאור ההלכה, הערך העליון של חיי אדם לאור ההלכה (מצות פיקוח נפש), חובות הרופא כלפי החולה על פי היהדות, ניסויים רפואיים בבני אדם לאור ההלכה והרפואה בתלמוד וברמב"ם.⁶⁰⁸ הרב גורן אף פעל למינוי רבנים בבתי החולים בארץ. מאמציו הובילו למינוי רבנים בבתי החולים 'הדסה' ו'בלינסון'.⁶⁰⁹

2.5.2. כלכלה

בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל, הופנו לרב גורן מצד גופים ממשלתיים וציבוריים שאלות הנוגעות לסוגיות כלכליות שעל סדר היום. למשל, בעקבות המשבר הכלכלי והמפולת הפתאומית בערך של מניות הבנקים המסחריים בשנת תשמ"ג (1983) התבקש הרב גורן על ידי הממשלה לחוות

⁶⁰³ תשובה מפורטת ובה פירוט תנאי ההשתלה ניתנה לפרופ' שלמה משיח, מנהל מחלקת נשים ויולדות בבית החולים שיבא בתל השומר, אשר פנה אף הוא לרב גורן בראשית שנת תשמ"ב על מנת לקבל את הנחיותיו בנושא לקראת התחלת ההפריית בבתי החולים. ראה תורת הרפואה, עמ' 163-172, ושם תשובות נוספות העוסקות בהפריה מלאכותית.

⁶⁰⁴ הרב גורן מחה על התקנות שהוציא שר הבריאות על פי סמכותו בחוק בעניין בנק הזרע והזרעה מלאכותית המאפשרות הפריה בין בני זוג שאינם נשואים זה לזה והזהיר שהן פוגעות בסדרי הנישואין ועלולות להביא לחיתון בין קרובים. הרב גורן לשר הבריאות, ד' באלול תשל"ט, אר"ג, הצעות חוק.

⁶⁰⁵ ידיעות אחרונות, 9 באוגוסט 1994, עמ' 18. עוד על הפריית מבחנה ראה בן מאיר, הפריית מבחנה, עמ' 25-40.

⁶⁰⁶ תורת המקרא, עמ' 217. וראה אריאל, הרב, הפסקת תהליכי הפריה, עמ' 123, הערה 98.

⁶⁰⁷ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ג' באלול תשל"ד, אר"ג, פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית.

⁶⁰⁸ הרב גורן לפרופ' תיאודור ויזניצר, י"ר ועדת ההוראה בבית הספר לרפואה, אוניברסיטת תל-אביב, 22 באוקטובר 1974, אמ"י, גל 455/3, פניות לרב גורן.

⁶⁰⁹ הרב גורן לשר הבריאות ויקטור שם טוב, 12 במאי 1976, אר"ג, רבנות ראשית שוטר, 1975-1977.

דעתו בדבר מידת האחריות של הבנקים להפסדים הגדולים של הלקוחות הפרטיים. בסופו של דבר נמצא הפתרון באמצעות רכישת המניות על ידי הממשלה, והיא לא נזקקה לחוות דעתו, אך הרב גורן דן בכל זאת בשאלה זו על צדדיה בפירוט לשם 'עיון בעלמא' והעלה אפשרויות שונות למידת אחריותם של הבנקים, בין השאר, בשאלה אם ידעו הבנקים על המפולת הקרבה.⁶¹⁰

הרב גורן נשאל שאלות נוספות על ידי גופים כלכליים, למשל על ידי בנק המזרחי אשר שאל אם מותר להשאיר את מכשירי הבנקומטים פתוחים בשבתות ובחגים. הרב גורן אסר להשאיר בנקומטים פתוחים בשבת על ידי הבנק עצמו אך התיר לבנק לערוך הסכם עם בנקים אחרים ולפיו לקוח של בנק המזרחי יוכל למשוך מבנקומטים שלהם בכל ימות השבוע, אף בשבת, בתנאי שהבנקומטים האחרים אינם בבעלותו או בשותפותו של בנק המזרחי.⁶¹¹

בשנת תשל"ז (1977), כאשר הגיעה האינפלציה במדינת ישראל לממדים גבוהים ביותר אשר השפיעו על גובה תשלום מזונות במקרי גירושין, קבע הרב גורן בפסק דין תקדימי שהבעל ישלם את המזונות כפי שנקבעו למרות האינפלציה, עד שיימצא שתשלום המזונות יהיה יותר משני שלישים ממשכורתו או עד שיתברר שהילדים יכולים לקיים רמת חיים כפי שהתרגלו בה קודם לכן אף בפחות מזה.⁶¹² בעקבות האינפלציה קבע הרב גורן שיש להצמיד את הכתובה למדד יוקר המחיה.⁶¹³

בספריו 'תורת המדינה' ו'משנת המדינה' מלוקטים מאמרים נוספים שפרסם הרב גורן בנושאים כלכליים, כגון קביעת קו העוני לפי ההלכה,⁶¹⁴ עסקת חבילה כלכלית לאור ההלכה⁶¹⁵ וזכות השביתה וההשבתה.⁶¹⁶

2.5.3. חינוך

הרב גורן הביע את עמדתו בסוגיות הנוגעות למערכת החינוך בישראל. הוא התנגד להקמת בתי ספר 'אליטיסטיים' פרטיים אך קבע שיש להבחין בין חינוך לגיל הרך שבו אין לערוך סלקציה בין התלמידים אלא חייבת להיות אינטגרציה בין כל המעמדות והשכבות, ובין חינוך בגיל תיכון, שבו ניתן להבחין בין התלמידים על פי נתוניהם האישיים.⁶¹⁷

כאשר איימו המורים בהשבתת הלימודים בבתי הספר לקראת שנת הלימודים תשל"ט (1979), פנה הרב גורן בקריאה לרבני הקהילות ונשותיהם להקים למשך זמן השביתה מסגרות לימוד בבתי הכנסת ובבתי המדרש, ובהן ילמדו תורה ילדים מכל זרמי החינוך לבל ישוטטו ברחובות בחוסר מעש, וראה בזה הזדמנות נדירה להפיץ את התורה לכל ילדי ישראל.⁶¹⁸ לשאלתם של חברי מזכירות ארגון המורים הדתיים בישראל מה דינה של השביתה על פי ההלכה קבע הרב גורן שהיא מותרת משום שמטרתה להגן על התנאים הסוציאליים החיוניים של המורים כמקובל בעולם ובחוקי

⁶¹⁰ 'המשבר במניות הבנקים' (פורסם גם בתורת המדינה, עמ' 335-345). בתקופה זו ערך הרב גורן שטר 'היתר עיסקא' עבור המוסדות הכלכליים של הממשלה, על פי שיטת בעל שולחן ערוך הרב, הרב שניאור זלמן מלאדי, היתר עיסקא במוסדות ממשלתיים. 19 בפברואר 1980, אר"ג, רבנות ראשית, עניינים מיוחדים.

⁶¹¹ הרב גורן לדב נוח, החשב הכללי של בנק המזרחי המאוחד, 6 בדצמבר 1979, אר"ג, שאלות בהלכה; 'מכשירי בנקומטים בשבת'.

⁶¹² ערעור תשל"ז/199, אר"ג, שאלות בהלכה.

⁶¹³ סיכום פעילות מועצת הרבנות הראשית, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא, אוקטובר 1988. וראה מאמרו 'האינפלציה לאור ההלכה'.

⁶¹⁴ תורת המדינה, עמ' 358-384.

⁶¹⁵ שם, עמ' 385-394.

⁶¹⁶ משנת המדינה, עמ' 88-90.

⁶¹⁷ תרומת הגורן, ב, עמ' 94-104.

⁶¹⁸ פנייה לרבני ישראל, ספטמבר 1978, אר"ג, תגובות, הצהרות, גילויי דעת וקריאה אל הציבור.

המדינה. עם זאת השבתת לימודי קודש אסורה על פי ההלכה, ולכן יש להשבית את לימודי החול בלבד.⁶¹⁹ המזכירות פעלה על פי הנחיותיו.⁶²⁰

בראשית כהונתו כרב הראשי לישראל נפגש הרב גורן עם שר החינוך, אהרן ידלין,⁶²¹ וביקש לערוך עמו תכנית לימודים מקפת להקניית ידיעות בסיסיות ביהדות לכלל ילדי ישראל.⁶²² הוא ציין בפניו שנוכח לדעת שחיילי צה"ל בוגרי החינוך הממלכתי אינם יודעים להגות בליל הסדר נכונה מילים בהגדה של פסח, אף שהן 'עבריות טהורות' ומנוקדות, וכך בעניין שאר מושגי יסוד יהודיים. ברם, הפגישות לא נשאו פרי.⁶²³

2.5.4. סיכום

השקפת עולמו של הרב גורן, שעל פיה על הפוסק בדורו לתת דעתו לשינוי שחל בתולדות ישראל עם תקומת המדינה ולהגיב לשינוי זה, הובילה אותו לפסיקה ולכתיבת מאמרים ענפה הנוגעת למערכותיה של המדינה, בכללן מערכות אזרחיות, ולניסיון למציאת פתרונות אשר יאפשרו פיתוח ופעילותן של מערכות אלה במדינה ישראלית מודרנית בלי שיתנגשו עם חוקי התורה. פסיקות שונות שנדונו לעיל מדגימות כיצד השיקול הממלכתי היה חלק מהשקלא וטריא ההלכתית שערך בדרך לפסיקת הלכה שתאפשר התנהלות תקינה למערכות המדינה.

סקירת הנושאים המגוונים אשר נדונו לעיל בענייני עם, ארץ ומדינה, שהם רק מקצת הסוגיות הרבות שבהן עסק הרב גורן, הדגימה את מקומם החשוב של נושאים אלה ביצירתו התורנית ואת הנכונות הרבה שלו לדון בהם ולתת מענה ופתרון לסוגיות הקונקרטיות שעלו במשך השנים. הרב גורן ראה מתפקידו כפוסק להעניק את הממד הרוחני להתנהלותה של המדינה על כל תפקידיה ומערכותיה, ולפיכך הוא הרבה לדון בתחומים אלה הן כאשר התבקש מצד גופים ממלכתיים הן במאמרים שכתב ביזמתו. הרב גורן לא היסס להביע עמדות ומסקנות שהגיע אליהן לאחר עיון הלכתי אם ראה בהן חיוניות לשמירה על התפתחות המדינה ואחדות העם. פעמים שעמדותיו בתחומים אלה לא עלו בקנה אחד עם עמדתם של רבנים ומנהיגים אחרים בצמרת הדתית והחרדית אשר לא הסכימו עם גישתו ההלכתית-ממלכתית, ולפיכך הוא קנה לו מתנגדים לא מעטים. הרב גורן ביקש לייסד נתיבים מעשיים למימוש עמדתו ההגותית וההלכתית בדבר חשיבותה של המדינה, פיתוח מערכותיה ושמירה על אחדותה, אך נתקל בהתנגדויות ליזמותיו. עם זאת ניתן לאתר הצלחות שהוא נחל בתחומים אלה מלבד בתחום הצבאי, בהן ייסוד בתי הדין והאולפנים לגיור ופסיקה תקדימית בעניינים רפואיים אשר אומצה על ידי בתי חולים וועדות רפואיות בארץ.

3. פסיקות חדשניות

לבד מפסיקותיו ומאמריו הנוגעים להתנהלותה של המדינה ואשר נדונו לעיל, הרב גורן אף סבר, כאמור, שעל הרב לספק פתרונות חדשניים אשר יתאימו את ההלכה למציאות הטכנולוגית

⁶¹⁹ פסק הלכה למזכירות ארגון המורים הדתיים, 10 בספטמבר 1978, אר"ג, שאלות בהלכה.

⁶²⁰ הצפה, 12 בספטמבר 1978, עמ' 1.

⁶²¹ אהרן ידלין (1926) – חבר קיבוץ חצרים, חבר כנסת מטעם מפלגת מפא"י משנת 1964 עד 1979 ושר החינוך בשנים מ-1974 עד 1977.

⁶²² התכניות כללו לימודי הלכה ותלמוד בבתי הספר הכלליים. ידיעות אחרונות, 24 בספטמבר 1974, עמ' 7.

⁶²³ הרב גורן לאהרן ידלין, 1 ביוני 1976, אר"ג, רבנות ראשית שוטפים, 1975-1977.

המודרנית. בהתאם לגישתו זו הוא עסק שנים רבות במגוון סוגיות אשר התעוררו עם התפתחות הטכנולוגיה ובעקבות שינויים תרבותיים במאה העשרים.

3.1. טכנולוגיה

הרב גורן הרבה לספק פתרונות הלכתיים להתפתחויות הטכנולוגיות במאה העשרים. בעניין שימוש בחשמל בשבת קבע הרב גורן שאיסורו מדרבנן, ולכן ניתן להשתמש בו באופנים שונים בעת הצורך. הוא סייג את השימוש בחשמל המסופק בשבת בגין הצורך להחליף את המבערים בתנורים מדי כמה שעות. אולם לאחר שהוחלפו תנורים אלה בתנורים אוטומטיים הוא קבע שאין איסור להשתמש בחשמל בשבת (כמובן, ללא חיבור עצמי של זרם החשמל) היות שהחשמל שהמדינה מספקת בשבת משמש בין השאר לפיקוח נפש (כגון לחולים ולקשישים).⁶²⁴

במסגרת פסיקותיו בענייני צבא בהיותו הרב הראשי לצה"ל הוא למד להכיר מערכות טכנולוגיות כגון טלפונים, רמקולים ומערכות מטאורולוגיות ונתן מענה לשאלות שהופנו אליו בעניין השימוש בהם בשבת.⁶²⁵

גם בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל השיב הרב גורן לשאלות שהפנו אליו מוסדות ואישים בעניינים טכנולוגיים שונים. למשל, המכון הטכנולוגי לבעיות הלכה ומנהלי מלון 'פלאז'ה' בירושלים שאלוהו באיזה אופן ניתן להשתמש במעליות אוטומטיות בשבת.⁶²⁶ הרב גורן בחן את הנושא על היבטיו הטכנולוגיים וההלכתיים וקבע שיש להתקין במעלית תיקונים טכניים אשר ימנעו מהמשתמשים בה כל השפעה אפשרית על פעולתה או על המערכות האלקטרוניות והמכניות הקשורות לתפעולה האוטומטי.⁶²⁷ הרב גורן נתן הסכמתו ל'טלפון גרמא' אשר פיתח מכון צומ"ת ושנועד לשימוש אנשי ביטחון או לטיפול רפואי והתבסס על מנגנון השהיה.⁶²⁸

יש לציין שעמדתו העקרונית של הרב גורן הייתה שמציאת פתרונות לשבת אשר ינצלו את היכולות הטכנולוגיות עדיפה על פני שימוש בפתרונות הדורשים הסתייעות בגוי. קביעתו זו תאמה את עמדתו הלאומית שעל פיה יש לאפשר למדינת ישראל להתנהל בכוחותיה שלה ולהמעיט ככל האפשר בהסתייעות בזרים.⁶²⁹

שימוש ברמקול בתפילות – אף בימי חול – הוא סוגיה שנחלקו בה גדולי הפוסקים.⁶³⁰ הרב גורן התנגד לשימוש ברמקול בתפילות ואף העיר לרב הכותל, הרב מאיר-יהודה גץ ז"ל, על שנהג להשתמש ברמקול ברחבת הכותל בעת התפילה וברכת כוהנים על מנת שהכוהנים והציבור ישמעו את החזן. הרב גורן ציין שהכוהנים חייבים מדאורייתא לשמוע את קול שליח הציבור הקורא להם לעלות ולשמוע את קולו של המקריא להם מילה במילה, ולשיטתו, השומע מרמקול אין דינו כשומע מפי האדם המתפלל והמברך, משום שברמקול גלי הקול עוברים מתהליך מכני לתהליך אלקטרוני ומשתנים מגלי קול של אדם לגלים חשמליים. לדעת הרב גורן, פסק זה מקבל משנה-תוקף כשמדובר

⁶²⁴ משיב מלחמה, א, עמ' שסז; תשובה מח' בשבט תשל"א, תרומת הגורן, א, עמ' 198-199; העבודות בתחנות הכוח בשבת לאור ההלכה, תורת המדינה, עמ' 318-327.

⁶²⁵ משיב מלחמה, א, עמ' רצא-תכא.

⁶²⁶ אספקלריה, עמ' 134.

⁶²⁷ תרומת הגורן, א, עמ' 226-231.

⁶²⁸ הרב גורן למכון צומ"ת, 24 במרס 1978 בתוך תחומין, א (תשמ"מ), עמ' 517-518.

⁶²⁹ 'השימוש בנכרים כדי לפתור בעיות הלכתיות', תורת המדינה, עמ' 328-334 (פורסם לראשונה בהצ'ה, י"ב בכסלו תשמ"ד, עמ' 5; י"ט בכסלו תשמ"ד, עמ' 5; ג' בטבת תשמ"ד, עמ' 5): 'התורה לא נתנה לנו כדי שנקיים אותה ע"י כד שהגויים יפרו אותה'.

⁶³⁰ סיכום דעות פוסקים בעניין ראה פרבשטיין, הרב, אוצר החשמל, עמ' 72-74.

בתפילות ליד הכותל המערבי, שהוא 'בית האלקים ושער השמים', ו'הכל צריך להתנהל שם לפי כל השיטות המחזוריות בהלכה ולא לפי דעת יחיד'.⁶³¹

3.2. חקלאות ושמירה

גם סוגיות הנוגעות לחקלאות מודרנית המתבססת על טכנולוגיות חקלאיות הגיעו לפתחו של הרב גורן בהיותו הרב הראשי לישראל, והוא התבקש לתת הנחיות לשימוש בהן בשבת ובחג.

המועצה לענף החלב בישראל הפנתה לרב גורן שאלה כיצד יש לנהוג בחלב שברפתות בראש השנה שחל בערב שבת, שבו יש שלושה ימי שבתון רצופים: האם לשפוך את החלב ולהפסידו מחמת חוסר מקום לאכסנו, או שמא אפשר להעבירו למחלבות בחג עצמו לאכסון ולעיבוד ובוה למנוע חסרון כיש? הרב גורן השיב שמתוך דאגה להספקת חלב טרי שהוא חיוני לתושבים, בייחוד לתינוקות, לחולים ולתשושים, ניתן להתיר להעבירו מן המִשְׁקִים למחלבות שבשלוש הערים הגדולות ביום השני של ראש השנה באמצעות נהגים לא יהודים ובתנאים נוספים שהגדיר.⁶³²

לבקשת מועצת הפרות הוציאה מועצת הרבנות הראשית בראשות הרב גורן הנחיות לקיצור שנות הערלה של עצי הפרי על ידי הכללת שנת המשתלה בשנות הערלה.⁶³³

בין הרב גורן לקיבוצים הדתיים שררו יחסי הערכה וקרבה רעיונית, ואליו הם הפנו אליו את שאלותיהם כאשר נתמנה לרב הראשי לישראל. למשל, הוא נשאל על ידי חברי הקיבוצים יבנה וסעד כיצד ניתן לאסוף בשבת ובחגים ביצי דגירה שנולדו בלולים בשבת וביום טוב, שהרי מצד אחד ביצה כזאת יש לה דין נולד ומוקצה ואסורה בטלטול, אך מצד אחר אם לא יאספו מיד את הביצים אלא רק במוצאי שבת ייגרם נזק כלכלי בשבירת הביצים ובהפחתת ערכן הכספי ונוק בריאותי בחדירת חיידק ה'סלמונלה' לביצים. הרב גורן הציע פתרון שעל פיו יוכנו עבור אוספי הביצים כפפות שבהן אצבעונים ארוכים וקצוות ממולאים וקשים שאורכם כשני סנטימטרים. הביצים ייאספו בשבת ובחג באמצעות הכפפה, כשהאוספים אוחזים בביצים בקצה האצבעות על מנת שיהיה זה טלטול כלאחר יד.⁶³⁴

על היתר מכירה בשנת השמיטה סבר הרב גורן שמשקמה המדינה נחלש תוקפו של ההיתר ומוטל בספק, משום שהמדינה היא הבעלים על כל הקרקעות, ולכאורה מכירה בידי אדם פרטי אינה מפקיעה את בעלות המדינה ואינה הופכת את הקרקע להיות בבעלותו של גוי.⁶³⁵ לקראת שנת השמיטה תש"ם ניסח הרב גורן נוסח חדש של היתר המכירה, ועל פיו בוטלה השליחות שהופיעה בנוסחים הקודמים, והאדמה נמכרה ישירות לרב הראשי, והוא אשר מכרה לנכרי.⁶³⁶ הרבנות

⁶³¹ הרב גורן לרב יהודה גץ, כ"ח בתשרי תשמ"ב, בתוך: תרומת הגורן, א, עמ' 56-63. הרב גורן דן בשאלות אלה עוד בהיותו הרב הראשי לצה"ל. ראה משיב מלחמה, ב, סימן קלב: 'השמעת הבדלה וברכות בטלפון'. תשובות נוספות בשאלות טכנולוגיות ראה תרומת הגורן, א, עמ' 190-222.

⁶³² תשובה מיום ט"ו באלול תשל"ג, תרומת הגורן, א, עמ' 313-314. כך קבע למרות התנגדותו העקרונית לפתרונות באמצעות גויים, כנזכר לעיל. על העברת חלב בשבת ראה ויטמן, הרב, הטיפול בחלב, עמ' 313-327.

⁶³³ סיכום פעילות מועצת הרבנות הראשית, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא, אוקטובר 1988. ראה מאמרו 'דין ערלה במשתלה בשקיות פלסטיק'.

⁶³⁴ תשובה מיום כ"א בטבת תשל"ג, תרומת הגורן, א, עמ' 166-169. לימים, בעקבות התפתחויות טכנולוגיות, הומר היתר זה בהיתר פשוט ממנו. ויטמן, הרב, איסוף ביצים בשבת, עמ' 19.

⁶³⁵ 'תקפו של היתר המכירה בשמיטה לאחר קום המדינה', עמ' 5 (פורסם גם בתורת המועדים, עמ' 669-686 ועוד). וראה הסתייגויות הרב צבי-יהודה מעמדתו: קוק, הרב צבי-יהודה, הערות עמ' 23-26.

⁶³⁶ בשל הבעייתיות במכירה לנכרי שיש בה איסור 'לא תחנם' מכר הרב גורן את האדמות לגוי בהליכי גיור שניאות לדחות את גיורו.

הראשית הפיצה נוסח היתר מכירה זה של הרב גורן,⁶³⁷ אולם הרב יוסף, אשר שיטתו הייתה כשיטת הפוסקים הספרדים התומכים בהיתר מכירה וסוברים שמכירת הקרקע מפקיעה אותה לגמרי מקדושתה ואין הגבלה אף על חרישה וזריעה, טען שההיתר תקף כבעבר, והוא התנגד לשינויים שהוכנסו בו. הוא שלח מכתב ללשכות הרבנות ברחבי הארץ וציין בו שבנוסח היתר המכירה ששלחה הרבנות הראשית יש פקפוקים הלכתיים ולפיכך צירף את הנוסח הישן למכתבו.⁶³⁸

חיזוק נוסף לתוקף היתר המכירה היה בחוק עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה), תשל"ט-1979 שהתקבל בכנסת ביזמת הרב גורן והרב חיים דרוקמן,⁶³⁹ אשר היה באותה עת חבר כנסת מטעם המפד"ל. וזה לשון החוק:⁶⁴⁰

עסקה במקרקעין לצורך מצות שמיטה, שנעשתה באישור מועצת הרבנות הראשית, תקפה על אף האמור בחוק המקרקעין תשכ"ט, או בכל דין אחר, ואף אם היא לזמן, ותהיה נגמרת אף ללא רישום.

לקראת שנת השמיטה תש"ס אף פרסמה מועצת הרבנות הראשית בנשיאות הרב גורן החלטה שכיוון שתוקף היתר המכירה נחלש עם הקמת המדינה ראוי שלא לעבוד עבודות אדמה שיש בהן איסור שביעית מן התורה, ויש לשמור במידת האפשר על קדושת הפרות. הרבנות הראשית הציעה ארבע דרכים חלופיות להתרת העבודות בשמיטה שלא על ידי היתר המכירה.⁶⁴¹ בעקבות החלטה זו פנו אל הרב גורן נציגי 'הקיבוץ הדתי' על מנת לקבל את הנחיותיו, ועל פי הוראותיו פיתח מכון צומ"ת את מכשיר ה'שמיטון' – מכשיר השהיה שהותקן על המכונות החקלאיות והביא לפסק זמן בין הפעלת המנוע על ידי האדם ובין זמן תחילת עבודת המכשירים ולאספקת דלק אוטומטי למנוע ללא לחיצה על דוושת הדלק בזמן העבודה. הודות למכשיר זה נהפכה העבודה החקלאית באמצעות המכונות לגרמא.⁶⁴²

ואולם בשנת השמיטה תשמ"ז, שחלה לאחר פרישתו של הרב גורן מכהונת הרב הראשי לישראל, הובילו כמה רבנים מן הקיבוץ הדתי בראשות הרב זאב ויטמן, רב הקיבוץ כפר עציון, התנגדות לשימוש ב'שמיטון' על אף החלטות מרכז הקיבוץ הדתי בעניין וטענו שהפתרון דחוק, וכי מוטב להשתמש בגויים לביצוע העבודות.⁶⁴³

לקראת שמיטה זו, שחלה בשנות כהונתם של הרבנים הראשיים שפירא ואליהו, אשר סברו שתוקפו של היתר מכירה נשאר כבעבר, חזר ופרסם הרב גורן את דעתו בדברי חולשתו של היתר זה בימינו.⁶⁴⁴ ועדת השמיטה שליד הרבנות הראשית הגיבה לדבריו וטענה בין השאר שגם הרבנות

⁶³⁷ מאורות, 2, עמ' 127.

⁶³⁸ הרב עובדיה יוסף ללשכות הרבנות, אב תשל"ט, אר"ג, רבנות ראשית, עניינים מיוחדים; פיקאר, משנתו, עמ' 159-158.

⁶³⁹ הרב חיים-מאיר דרוקמן (נולד ב-1932) – ראש הישיבה התיכונית וישיבת ההסדר אור עציון, יושב ראש מרכז ישיבות בני עקיבא וחבר הוועד המנהל של איגוד ישיבות ההסדר, ובעבר ראש מערך הגיור. שימש חבר כנסת מטעם המפד"ל ומטעם 'מורשה' משנת 1977 עד שנת 1988, ושוב מטעם המפד"ל משנת 1999 עד 2003.

⁶⁴⁰ על מעורבותו של הרב גורן בקבלת החוק ראה פסקי דין של בתי הדין הרבניים בישראל, יב, עמ' 295. על מקומו של המשפט העברי בכלל בחוק המקרקעין ראה כץ, מקומו של המשפט העברי, עמ' 91-134.

⁶⁴¹ 'יסודות ההיתר לשמיטה תש"מ', עמ' 1-60.

⁶⁴² אחיטוב, עיקרי תשובות הרב גורן, עמ' 79-93; משנת המדינה, עמ' 219-228.

⁶⁴³ ויטמן, הרב, שמיטה תשמ"ז בכפר עציון, עמ' 39-47. ראה התכתבויות בעניין זה בין רבני הקבוץ הדתי למזכירות הקיבוץ הדתי ועוד, תשמ"ו, אק"ד, AKD-5/3-31.

⁶⁴⁴ 'תוקפו של היתר המכירה לשמיטה עם תקומת המדינה', עמ' 7-16.

הראשית בנשיאותו לא יצאה נגד היתר מכירה.⁶⁴⁵ הרב גורן השיב להשגותיה והבהיר שהרבנות הראשית בתקופתו פרסמה בכתב העת 'מאורות' את מאמרו הקובע שתוקף היתר מכירה נחלש.⁶⁴⁶ ואולם אף שהרב גורן קבע שנחלש תקפו של היתר המכירה, הרי כאשר נשאל בעניין אנשים המערערים בימינו על ההיתר ענה שעל היתר זה סמכו ידיהם גדולי ישראל, ביניהם ר' יצחק אלחנן ספקטור, ר' יהושע לייב מקוטנא, ר' שמואל מוהליבר והרב קוק, ולכן מי שיוצא נגד ההיתר דינו 'כמספר אחר מיטתם של תלמידי חכמים וגדולי ישראל',⁶⁴⁷ ועונשו שהוא נופל בגיהנום.⁶⁴⁸

3.3 מעמד האישה

בשנות פעילותו הראשונות הביע הרב גורן עמדה שמרנית למדי בדבר מעמד האישה וחלקה בקיום מצוות ולימוד תורה.⁶⁴⁹

בשנת תשל"ה (1975) התעורר ויכוח בין אב אשר אסר על בתו בכיתה ז' להשתתף בשיעורי משנה ובין הנהלת בית הספר אשר ביקשה לחייב את השתתפותה של התלמידה בשיעורים אלו. העניין הועבר להכרעת האגף לחינוך דתי במשרד החינוך, וזה העבירו לרב גורן. הרב גורן קבע שמותר ללמד בנות את המשניות הנוגעות לאורח החיים הדתי בבית, לאמונה ולמידות, אך אין לכפות עליהן לימוד תורה שבעל פה מלבד זה.⁶⁵⁰ בסוף ימיו הוא דן בהיתר לנשים ללמוד גם יותר מן האמור וקבע שבדור הזה, שבו הנשים מקבלות השכלה גבוהה כמו הגברים, ראויות הן לשוויון גם בלימוד התורה.⁶⁵¹

חוות דעת חדשנית שלו ניתנה בעת שהיה הרב הראשי לישראל בתשובה לשאלה שהופנתה אליו בשנת תשל"ד (1974) בדבר האפשרות לקיום תפילה בציבור לנשים, בכלל תפילות הנאמרות במניין בלבד, כגון קדיש, קדושה ו'ברכו'.⁶⁵² הרב גורן ביקש מהשואל שתשובתו לא תפורסם וקבע: כמו שהתירו להן לברך ברכות בשם ומלכות על מצוות עשה שהזמן גרמא שהן פטורות מהן לגמרי, וגם לומר 'וצונו' על מצוות שהן פטורות, הוא הדין ביחס לתפילה בציבור, נשים שנהגו כך אין בכחן לדחות אותן ולאסור עליהן להתפלל במנין לעצמן.⁶⁵³

כעבור שש עשרה שנים, בשנת תש"ן (1990), שימשה תשובתו זו בעתירתן של 'נשות הכותל' אשר ביקשו להתפלל במניין בכותל המערבי. בתגובה לביקורות נגדו הבהיר הרב גורן שהוא מתנגד

⁶⁴⁵ המאמר פורסם בתורת המדינה, עמ' 445-464.

⁶⁴⁶ שם, עמ' 456.

⁶⁴⁷ ברכות דף יט ע"א.

⁶⁴⁸ תשובה מיום י"א במרחשוון תש"מ, תרומת הגורן, ב, עמ' 252.

⁶⁴⁹ תשובה מיום ה' במרחשוון תשכ"א, תרומת הגורן, א, עמ' 55-56, בעניין חובת תפילה לנשים; 'נשים במצוות עשה שהזמן גרמא' (פורסם גם בתורת השבת והמועד, עמ' 230-242).

⁶⁵⁰ פסק הלכה, ט' באדר תשל"ה, אר"ג, שאלות בהלכה.

⁶⁵¹ תרומת הגורן, ב, עמ' 106-109 – תשובה מיום כ"ב באלול תשנ"ג. עם זאת הבהיר בתשובה לשאלה בדבר קבוצות של חניכי בני עקיבא שבאים מחוץ לארץ לישראל לשנה אם מוטב שיהיו בהכשרה בקיבוצים או שמא ילכו לשנת לימוד בישיבות, שעל בנים להקדים את לימוד התורה בישיבה לפני שנת ההכשרה בקיבוץ, אבל בנות שאינן מצוות על תלמוד תורה אך מצוות על יישוב ארץ ישראל מוטב שתלכנה להכשרה ולא למכללה. תרומת הגורן, ב, עמ' 114-120 – תשובה מיום י"ד בכסלו תש"ן.

⁶⁵² על דעות הפוסקים בסוגיה זו ראה Frimer, Women's Prayer Services, pp. 5-118. על השינויים במעמד האישה בציונות הדתית ראה Baumel and Schwartz, Women's Status, pp. 189-209.

⁶⁵³ הרב גורן לפרופ' אהרן הכהן זיגמן, 25 בנובמבר 1974, בתוך: תרומת הגורן, ב, עמ' 288-293; הרב גורן לאגף החינוך הדתי במשרד החינוך, 20 במרס 1980, אר"ג, שאלות בהלכה.

לבקשתן, וכי תשובתו נאמרה שלא לפרסום ולא כהלכה למעשה.⁶⁵⁴ תשובתו פורסמה בכתב העת 'תחומין' רק בשנת תשס"ה (2005), כעשר שנים לאחר פטירתו.⁶⁵⁵

תשובה חדשנית נוספת שלו נוגעת לחובת כיסוי ראש לאישה נשואה. כאשר פנתה אליו כלה צעירה בטענה שיש לה קושי רב לכסות את ראשה, דן הרב גורן בדעות הפוסקים ובטעם לחובת כיסוי הראש והכריע להציע לה פתרון זמני אך ורק מתוך התחשבות ברגשותיה הדתיים שלדבריה נפגעו בשל איסור זה, כפי שתיארה במכתבה, ובעובדה שאמה לא מכסה את ראשה, משום שהיא באה ממקומות שנהגו להקל באיסור זה. את הפתרון הוא ביסס על שו"ת רבי משה אל-שקר, שממנו עולה שאיסור 'פריעת ראש' לאישה נשואה נוגע רק לשערות שדרכן להיות מכוסות באותו מקום, וכל שנהגו הנשים באותו מקום לגלות חלק משערן רשאיות הן לגלות חלק זה. הרב גורן הבהיר שכל הפוסקים חולקים על תשובה זו של מהר"מ אל-שקר, אך יש מקום להקל לפי שיטתו, ובמקום שרוב הנשים אינן מכסות כלל ראשן והתרגלו הגברים בכך אין להחמיר עליהן לכסות כל שער ראשן, אלא די שתכסה חלק מקדקוד ראשה בכיסוי כלשהו ותשאיר את שאר השער גלוי בצדדים, ובתשובתו לשואלת הוסיף: 'עד אשר תתבגרי ותנכחי שאין האיסור הזה פוגע ביפיך, ותקבלי עליך מרצון את דת משה וישראל לפי דעת כל הפוסקים'.⁶⁵⁶

3.4. סיכום

התבטאויותיו של הרב גורן בדבר החשיבות הרבה שאנשי הלכה יעסקו בסוגיות הנוגעות להתפתחויות טכנולוגיות ומודרניות לא נותרה מן השפה ולחוץ. הניסיון הרב שצבר במתן פתרונות הלכתיים חדשניים על מנת לאפשר את התנהלותה של המערכת הצבאית ויכולתו להבין את אופן תפקודם של מכשירים טכנולוגיים עמד לו גם בשנים שלאחר מכן במתן פתרונות למערכות טכנולוגיות כגון מעליות שבת וציוד חקלאי טכנולוגי. בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל יושרו הפתרונות שהציע בקיבוצים ובמוסדות, אף כי לאחר שסיים את כהונתו קמו מערערים על מקצת פתרונותיו והציעו פתרונות משלהם. נכונותו לדון בהתפתחויות המודרניות אף הובילה אותו ברבות השנים לפסוק פסיקות חדשניות המכירות בשינויים תרבותיים, ביניהם השינוי במעמד האישה.

4. על משמר הקודש: פסיקה שמרנית

על אף נטייתו של הרב גורן לפסוק לקולא על מנת לאפשר התפתחות חיים מודרניים ודמוקרטיים במדינת ישראל, הרי בכמה סוגיות ציבוריות אזרחיות הוא אחז בעמדה שמרנית, ולהפתעת רבים אשר הכירו את גישתו המקלה, לא אפשר ללחצים להניא אותו מעמדתו.

4.1. חפירות ארכיאולוגיות

בשנת תשל"ו (1976) פנה אל הרב גורן איגוד מדעי האנטומיה בישראל וביקשו שיפעיל את השפעתו למניעת חקיקת חוק אשר ימנע שימוש מחקרי בשלדים ועצמות שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות.

⁶⁵⁴ תרומת הגורן, ב, עמ' 286-288.

⁶⁵⁵ 'סדר נשים', עמ' 380-369.

⁶⁵⁶ תרומת הגורן, ב, עמ' 448-450 – תשובה מיום ל' באב תשנ"ג.

הרב גורן השיב שאינו יכול לסייע לאיגוד בעניין זה משום שעל פי ההלכה אסור לפנות עצמות אדם מקברים, אף אם הם קדומים ואף אם הפינוי נעשה במהלך חפירות ארכיאולוגיות.⁶⁵⁷ בשלהי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל התגלעה מחלוקת חריפה בין הרבנות הראשית ובין שר החינוך זבולון המר, שר הפנים והדתות יוסף בורג וארכיאולוגים בסוגיית החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד. משלחות ארכיאולוגיות בראשות ד"ר יגאל שילה ניהלו במקום חפירות זה כמה שנים, אך בשנת 1981 החלה תסיסה ציבורית נגד חפירות במקום שבו מצויות עצמות אדם. כשל כך הוקמה ועדה בין-משרדית ויוצגו בה משרד הדתות, משרד החינוך ומשרד המשפטים. הוועדה פנתה לקבל את חוות דעתו ההלכתית של הרב גורן בעניין טיפול בעצמות אדם המתגלות אגב חפירות ארכיאולוגיות. הרב גורן השיב שהיות שלעיתים יש ספק אם מדובר בעצמות מתים יהודים נדרש בכל מקרה בירור מקיף, מחקר והכרעה הלכתית, ולכן חל איסור חמור לפתוח קברים, לפנות עצמות שנמצאו על פני השטח או בכוכים ובמערות או לטפל בהן ללא פסק הלכה ברור של הרבנות הראשית לישראל, שהיא אשר תקבע את זהות הקברים ודרכי הטיפול בהם או בשלדים ובעצמות שיימצאו.⁶⁵⁸

באב תשמ"א (יולי 1981) הוחל בהפגנות ומחאות קשות מצד חרדים נגד המשלחות בטענה שבמקום מצוי בית קברות. לאחר הפגנת ענק שנערכה בבני ברק בליל תשעה באב פנה הקהל לביתו של שר החינוך זבולון המר, וזה הסכים לקבל משלחת מקרב המפגינים והבטיח לפנות לרב גורן ולפעול בהתאם לחוות דעתו.⁶⁵⁹ יש לשער שהמר סבר שהרב גורן ינקוט גישה מקלה בעניין זה ויחלץ אותו מהמשבר עם החרדים. אולם בירור שערכו הרבנים הראשיים באמצעות חקירה וגביית עדויות מזקני ירושלים העלה שאיזור העופל (מורד הר הבית) שימש בית קברות יהודי בתקופות שונות, הן בתקופות הקדומות הן במאות השנים האחרונות, ולכן הם אסרו חפירה ארכיאולוגית באזור זה על פי ההלכה ש'אין מפנין את המת ואת העצמות'.⁶⁶⁰ בעקבות הפסק כונסה במשרדו של הרב גורן פגישה בהשתתפות הרבנים הראשיים, שר הדתות יוסף בורג,⁶⁶¹ מנכ"ל משרד החינוך, מנכ"ל משרד הדתות, מנהל אגף העתיקות וד"ר יגאל שילה, והוחלט שהרבנים, הארכיאולוגים ונציגי משרד הדתות ומשרד החינוך יבקרו יחדיו באתר כדי לבדוק את אפשרויות החפירה באזור, ובינתיים לא תתבצע כל עבודה באתר.⁶⁶² לאחר הסיור בשטח חזרו הרבנים על עמדתם האוסרת כל חפירה בשטח זה.⁶⁶³ אולם ד"ר שילה דרש בתוקף שהחפירות יימשכו, והמשטרה הזרימה כוחות רבים לאזור על מנת למנוע התפרעויות.⁶⁶⁴

לוויכוח בין הרבנים לארכיאולוגים ניתן הד תקשורתי רב, ואף נערך עימות טלוויזיוני בין הרב גורן ובין פרופ' יגאל ידין בתכנית 'מוקד' בטלוויזיה הישראלית.⁶⁶⁵ במהלך התכנית הציג הרב גורן

⁶⁵⁷ פרופ' הלל נתן, נשיא האיגוד למדעי האנטומיה, לרב גורן, 31 במאי 1976, אר"ג, רבנות ראשית שוטפים, 1975-1977; הרב גורן לפרופ' הלל נתן, כ"ג בתמוז תשל"ו, בתוך: תרומת הגורן, ב, עמ' 319-321.

⁶⁵⁸ חוות דעת הלכתית לשאלת הוועדה הבין-משרדית של משרד הדתות, משרד החינוך ומשרד המשפטים, י"א בניסן תשמ"א, בתוך: תרומת הגורן, ב, עמ' 320.

⁶⁵⁹ סלומון, זעקת ישני עפר, עמ' 193.

⁶⁶⁰ תשובה מיום 6 באוגוסט 1981, תרומת הגורן, ב, עמ' 315; תורת המדינה, 'החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד בראי האמת וההלכה', עמ' 245-277. בתיקו של הרב גורן מצויים מסמכים ועדויות על קיומן של עצמות אדם באזור. אר"ג, בית הקברות בעיר דוד.

⁶⁶¹ שר החינוך זבולון המר שהה באותה עת בחו"ל.

⁶⁶² ראה עיתוני התקופה, 14 באוגוסט 1981.

⁶⁶³ פסק דין מיום י"ט באב תשמ"א, אר"ג, בית הקברות בעיר דוד.

⁶⁶⁴ ראה עיתוני התקופה, 20 באוגוסט 1981.

⁶⁶⁵ מוקד, 19 באוגוסט 1981.

לצופים שיניים שמצא בשטח החפירות, ומנחה התכנית יעקב אחימאיר דיבר כלפיו בבוטות ולא אפשר לו להביע את עמדתו בשיטתיות.⁶⁶⁶ הדיון הטלוויזיוני הוביל להחרפת הביקורת נגד עמדת הרב גורן, אך מנגד גרר גם תגובות נזעמות על הפגיעה בכבודו.⁶⁶⁷

כאשר חזר שר החינוך זבולון המר מביקורו בחו"ל הוא התבקש על ידי הרבנים הראשיים לשלול את רישיון החפירה בעיר דוד אך סירב לדרישתם. בשל כך דנו הרבנים בהוצאת 'כתב סירוב'⁶⁶⁸ נגדו על מנת שיקבל את פסק דינם.⁶⁶⁹ המר נקט עמדת ביניים והורה על השעיית העבודות לשבועיים עד לקבלת חוות דעתו של היועץ המשפטי לממשלה יצחק זמיר בעניין, אולם בג"ץ נעתר לעתירתם של ארכיאולוגים וקבע שהעבודות יתחדשו עד למתן חוות דעתו של היועץ המשפטי.⁶⁷⁰ זמיר קבע בחוות דעתו שאין תוקף משפטי לתביעת הרבנות הראשית להפסיק את החפירות בעיר דוד, והרב גורן הגיב בחריפות וטען כי 'זמיר נתן היתר להרוס בתי קברות יהודיים'.⁶⁷¹

במהלך טקס קבורתן של עצמות בר-כוכבא באייר תשמ"ב (מאי 1982), שהתקיים חודשים ספורים לאחר סיום פרשה זו, התבטא הרב גורן בעניין המחלוקת שניתשה בינו לבין הארכיאולוגים סביב החפירות בעיר דוד והדגיש שקבורת העצמות מוכיחה שאין מאבק בין ההלכה לארכיאולוגיה, וכי הרבנים יסייעו לארכיאולוגיה כל זמן שהמלומדים הארכיאולוגים יכבדו אף הם את ההלכה ואת הקברים הנחשבים לפי ההלכה מקום קדוש.⁶⁷²

מיכאל פייגה טוען שהרב גורן ניסה לשמש מתווך בין הארכיאולוגים לחרדים, אך מאמציו בנושא זה עלו בתוהו, שכן הארכיאולוגים ראו בו נציג של יריביהם הדתיים, ואילו החרדים פסלו אותו הן מצד היותו נציג המדינה הן מצד סמכותו התורנית. לטענת פייגה, מעמדו של הרב גורן בין המחנות ומעמדו של שר החינוך, שבתוקף תפקידו אחראי על הארכיאולוגיה, משקפים את המעמד הדואלי המורכב והבעייתי של הציונות הדתית בכללה, והאירועים בעיר דוד סימלו בין השאר את הירידה במעמדה של הציונות הדתית כעוסקת בשאלות של דת ומדינה ואת עליית מעמד החרדים כגורם הדתי העיקרי שזה עניינו.⁶⁷³

נראה שהרב גורן לא ראה ערך רב בחפירות הארכיאולוגיות ולא סבר שלצורך קיומן יש להקל בהלכה במקום שיש חשש לקברי יהודים. הוא ביקש להבהיר שעמדתו הנוטה למציאת פתרונות לקולא נוגעת לסוגיות עקרוניות ולמערכות חינוכיות של המדינה שיש לאפשר את פיתוחן וקיומן, אך במקום שאין חשיבות גדולה אין להקל שלא לצורך.

⁶⁶⁶ בבית הרב גורן נמצאו בכתב יד דפים שבהם רשם ככל הנראה את הדברים שביקש לומר בדיון זה אך לא עלה בידו. בין השאר ביקש להדגיש שאין זה ויכוח בין ההלכה למדע ולא בין ההלכה לארכיאולוגיה אלא בין ההלכה לארכיאולוגים מסוימים שפעלו בניגוד להלכה. אר"ג, בית הקברות בעיר דוד.

⁶⁶⁷ אחימאיר נאלץ להתנצל על צורת התבטאותו. ידיעות אחרונות, 20 באוגוסט 1981, עמ' 2.

⁶⁶⁸ אמצעי ענישה שמפעילים דיינים במאות השנים האחרונות, ומטרתו בין השאר להציג בפומבי את סירובו של אדם להתדיין בפני בית הדין ועל ידי זה להביא אותו שיחזור בו. ראה שו"ת מהרש"ם, ד, סימן קל. מטרת מסמך זה אף לאפשר לתובע לפנות לבית משפט אזרחי כאשר הנתבע מסרב להופיע בפני בית דין. ראה שו"ת ציץ אליעזר, טז, סימן נז.

⁶⁶⁹ הארץ, 28 באוגוסט 1981, עמ' 1.

⁶⁷⁰ ראה עיתוני התקופה, 1-6 בספטמבר 1981; בג"ץ 512/81, המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית ואח' נגד שר החינוך והתרבות, פד"י לה (4), עמ' 533.

⁶⁷¹ עיתוני התקופה, 21 בספטמבר 1981.

⁶⁷² נאום הרב גורן, 11 במאי 1982, אר"ג, מאמרים הלכתיים בשפות, 2.

⁶⁷³ פייגה, חזון העצמות, עמ' 58. הרב גורן והרב יוסף ענו לשאלות נוספות שהופנו אליהם בעניין עבודות באזור בתי קברות עתיקים בהתאם לעמדתם האמורה. כמה מהן עתידות להתפרסם בקרוב בתרומת הגורן, ב.

4.2. יהדות מתקדמת

הרב גורן ראה חשיבות רבה ביצירת הבחנה ברורה בין היהדות האורתודוקסית בישראל ובין היהדות הרפורמית והקונסרבטיבית על מנת למנוע את השפעתן של תנועות אלו על אופייה היהודי של המדינה. ואף כי בשנות צעירותו ובשנות כהונתו כרב הראשי לצה"ל היו לרב גורן קשרים כלשהם עם רבנים קונסרבטיביים,⁶⁷⁴ הרי בהיותו הרב הראשי לישראל הוא נקט עמדה נחרצת נגד מתן אפשרות להכרה במוסדותיהם. מועצת הרבנות הראשית בראשותו החליטה להתנגד לפתיחת בתי כנסת קונסרבטיביים⁶⁷⁵ ופנתה לשר החינוך זבולון המר בבקשה לחדול מהיזמה לקיים בבתי ספר ממלכתיים שיעורים שמעבירה התנועה הקונסרבטיבית.⁶⁷⁶ במהלך ביקור של הרב גורן באשקלון העלה בפניו ראש העיר את האפשרות לאפשר לרבנים קונסרבטיביים בני עירו לערוך חופה וקידושין, והרב גורן הדף אפשרות זו בתוקף רב.⁶⁷⁷

נראה שהפרסום שניתן לעמדותיו המקלות של הרב גורן בענייני גיור ומעמד אישי ערב בחירתו לכהונת הרב הראשי לישראל עודדו את התנועה הרפורמית לפנות אליו על מנת שיעניק הכרה לתנועתם. במהלך הדיונים בהגדרת 'מיהו יהודי' בשנת תשל"ד (1974)⁶⁷⁸ פנתה התנועה הרפורמית למועצת הרבנות הראשית בנשיאות הרב גורן בבקשה שתכיר בגיוריה. המועצה השיבה לה שהיא ממונה על שמירת התורה וההלכה כפי שניתנו למשה מסיני, ולכן לא תוכל לקבל שום גיור והצטרפות לעם היהודי שאינם לפי ההלכה ולפי תורת ישראל. הרבנות אף פנתה למנהיגי התנועה הרפורמית 'לחזור בתשובה ולקבל עליהם עול תורה ומצוות לפי ההלכה ששמרה על קיום העם ואחדותו עד היום הזה'.⁶⁷⁹ נציגי התנועה הרפורמית שביקרו בארץ נפגשו עם הרב גורן וביקשו ממנו אישית שיכיר בתנועתם. בתגובה הבהיר להם הרב גורן:

איך אתם יכולים לבא ולבקש ממני שאני אכיר בכם כרבנים, אם אתם לא מכירים בסמכות של משה רבנו. אתם לא מכירים בסמכות של ההלכה, בסמכות של התורה שלנו, אם אין לכם אף מצווה אחת שמבדילה אתכם ממי שאיננו יהודי.

וכפי שנהגה הרבנות הראשית זה מכבר סירב גם הרב גורן להעניק תעודות כשירות לעריכת חופה וקידושין לרבנים רפורמיים.⁶⁸⁰

הרב גורן יצא גם נגד התחזקות הרפורמים בקהילות חוץ לארץ. כאשר התעורר סכסוך בקהילת יהודי דנמרק בעניין זהותו של רב הקהילה, הוא קבע לבקשת ראש אחד המחנות הנצים שהרב אינו מוכר על ידי הרבנות בישראל כרב אורתודוקסי.⁶⁸¹

ואולם אף על פי שבמישור הציבורי סירב הרב גורן לתת הכרה כלשהי לתנועות אלה, הרי בתשובה לשאלות אנשים פרטיים הוא נקט עמדה מרוככת. למשל, בתשובה לשאלה אם בבית כנסת שבו אין די מתפללים בימות החול ניתן להזמין מתפללים מבית כנסת קונסרבטיבי כדי להשלים מניין ואם ניתן להעלותם לתורה השיב הרב גורן שאין צורך לבדוק בציטיותיהם ובהתנהגותם של כל

⁶⁷⁴ ראה לעיל, עמ' 1066, קשריו עם פרופ' לוי גינצבורג. הרב פירון הבהיר שרבנים קונסרבטיביים נהגו להיפגש עם הרב גורן בתקופה שבה נדמה היה שהקונסרבטיבים יתאחדו עם האורתודוקסים המודרנים. הרב פירון, ריאיון.

⁶⁷⁵ סיכום פעילות מועצת הרבנות הראשית, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא, אוקטובר 1988.

⁶⁷⁶ כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1430.

⁶⁷⁷ מעריב, 12 במרס 1975, עמ' 6.

⁶⁷⁸ ראה לעיל בעמ' 52.

⁶⁷⁹ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ז' בשבט תשל"ד, אמ"י, גל 43552/1.

⁶⁸⁰ כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1435.

⁶⁸¹ Jewish Chronicle, 15 Jan 1982, p. 5.

המצטרפים למניין להתפלל בציבור, שכן 'כל יהודי הוא בחזקת כשר ויש לצרפו לכל דבר שבקדושה'.⁶⁸² כיוצא בזה לשאלה אם ניתן לכבד קרובים שהם רבנים קונסרבטיביים בברכות החתונה ענה שאין לתת להם לסדר את הקידושין ולברך את הברכות הראשונות של שבע הברכות, אך ניתן לאפשר להם לברך את הברכות האחרונות.⁶⁸³ וכאשר נשאל על ידי הרב אבינר⁶⁸⁴ אם מותר לנגרייה של קיבוץ לביא לספק ריהוט לבתי כנסת רפורמיים וקונסרבטיביים בארצות הברית ובארץ ענה הרב גורן שכיוון שהם יכולים לקנות גם במקום אחר מותר למכור להם, ואין בזה משום 'לפני עֵר לא תֵּתן מכשול' או משום מסייע בידי עובר עֲבֵרָה, וחבל ש'נמצאת ארץ ישראל מפסידה מטבע זר, פרנסה, ימי עבודה ורווח לקיבוץ בארץ, ושיש בזה משום מצות ישוב א"י'.⁶⁸⁵

4.3. חוק ומשפט

הרב גורן שאף לבסס את החקיקה הישראלית על חוקי התורה. בשנת תש"ח (1948), לקראת ייסודה של מדינת ישראל, הוא כתב סדרת מאמרים ובהם דן באפשרות לחוקק חוקה המבוססת על חוקי התורה. הוא קבע שהמטרה העיקרית היא השלטת כל חוקי התורה בחיי המדינה, אך כדי להעמיד את הדת על תלה ולקיים סדר מדיני תקין הכרח הוא לנצל את הסמכות המלכותית הנובעת מהסכמת הרוב ולקבוע חוקים נוספים מלבד אלה הקבועים בתורה. עוד טען שמכוח סמכות השלטון הנובעת מהסכמת הרוב ניתן לאפשר שוויון זכויות לכל מגזרי האוכלוסין ולקבל כל שופט שיתמנה על ידי המדינה, אף אם הוא גוי או עובר עֲבֵרָה, ובלבד שיתחייב לדון על פי דיני תורה. לדעתו, הפתרון למורכבות מערכת השפיטה הייתה ייסוד מערכת כפולה של בתי דין: האחת – רשת בתי דין תורניים מלאים, שבהם יקבלו תוקף כל חוקי התורה כמו שהם, והאחרת – בתי משפט אזרחיים, שבהם תונהג חוקה אזרחית מאוחדת התואמת את החוק הבין-לאומי אך לא תסתור את חוקי התורה, ועיקר מטרתה יהיה בירור משפטם של מיעוטים. במשפטים שבין ישראל לישראל תהיה זכות הבכורה לבתי הדין התורניים.⁶⁸⁶ דברי הרב גורן נבעו מהשאיפה להשפיע על נוסח חוקה בישראל כאשר תיחקק על ידי הכנסת.⁶⁸⁷ כיוצא בזה עם מינויו לרב הצבאי הראשי ביקש הרב גורן מבן-גוריון להעביר לעיונו את חוקת השיפוט הצבאית שעמדה להתקבל כדי למנוע בעתיד התנגשויות בין החוקה להלכה.⁶⁸⁸

בשנת תשי"ד (1954) השתתף הרב גורן בדיון פומבי בנושא 'חוק הירושה' שערכו משרד המשפטים והפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. במהלך הדיון הוא פירט תקנות שתיקנו חכמים במשך הדורות ובזה 'עדכנו' את דיני הירושה שבתורה וטען שניתן להיעזר בהן לניסוח 'חוק הירושה'. וכך התבטא הרב גורן בדיון זה:

⁶⁸² תשובה מיום כ"ח במרחשוון תש"מ, תרומת הגורן, א, עמ' 34.

⁶⁸³ תשובה מיום ז' בתמוז תשמ"א, אר"ג, תשובות בהלכה.

⁶⁸⁴ הרב שלמה-חיים הכהן אבינר (נולד ב-1943) – בעבר רב קיבוץ לביא, היום ראש ישיבת עטרת כהנים בירושלים ורב היישוב בית-אל. יצוין שהרב אבינר קיבל את הסמכתו לרבנות מאת הרב גורן והרב יוסף בהמלצת הרב צבי-יהודה הכהן קוק.

⁶⁸⁵ תשובה לשאלה מיום ה' בתמוז תשל"ה, תרומת הגורן, א, עמ' 188-189.

⁶⁸⁶ פורסם בהצפה, שבט-אדר תש"ח, ומובא בספרו של הרב הרצוג, תחוקה לישראל, א, עמ' 146-156, בצירוף הסתייגויות והערות של המחבר.

⁶⁸⁷ באותה עת הטילה הסוכנות היהודית על פרופ' ליאו כהן, איש משרד החוץ, להכין הצעת חוקה למדינה, והרב גורן שותף אף הוא, בניסוחה על פי עדותו (הרב גורן, הקלטות). יצוין שבדברי הקדמתו של כהן לחוקה לא נזכר שמו של הרב גורן כשותף בהכנתה (כהן, חוקה, הקדמה). הצעה זו לא נתקבלה. ראה ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 61-62.

⁶⁸⁸ הרב גורן לדוד בן-גוריון, 18 בנובמבר 1948, אב"ג, התכתבויות.

כאשר מדינת ישראל מציעה חוק אשר אינו חוק שוטף כי אם מיועד להיות חוק לחיי עולם, אין המדינה יכולה לנסחו על פי חוקי עמים אחרים. בראש ובראשונה חייבים לשמור על קו תנ"כי מסויים המחייב את העם. התנ"ך הוא תעודה לזכותנו על ארץ ישראל, לכן גם שלא נעים הדבר, מן הצדק והיושר לשמור על הרוח הכללית התנ"כית גם בחקיקה של המדינה... משפט התורה הוא הדבר היחיד שחייב לאפיין חוק קונסטיטוציוני של המדינה.⁶⁸⁹

יצוין שעל אף עמדתו הממלכתית בתחילת דרכו ביטא הרב גורן עמדה מסויגת למדיי על מערכת המשפט הישראלית. בוועידה העולמית של 'המזרחי' בשנת תשי"ט (1959), אשר דנה בדבר מעמדה הדתי של מערכת המשפט, נאם שר הדתות זרח ורהפטיג על אודות חשיבות מינוים של שופטים דתיים למערכת המשפט כדי שישפיעו עליה, והרב גורן פנה אליו בקריאת ביניים ושאלו 'האם מותר לשבת בבית דין כזה?' במענה לקריאתו הבהיר ורהפטיג שדרכה של 'המזרחי' הייתה תמיד להיאבק מבפנים בתוך מוסדות התנועה הציונית, וכך צריך להיות בעניין מוסדות המדינה, ובכללם מערכת המשפט.⁶⁹⁰ עם זאת יצוין שבתו של הרב גורן, תחיה שפירא, מונתה לשופטת עוד בחייו, והוא תמך בבחירתה במסלול זה.⁶⁹¹

בעת כהונתו כרב הראשי לישראל התגלעו מחלוקות בין מועצת הרבנות הראשית בנשיאותו ובין בית המשפט העליון. כאשר ביקש בג"ץ להתערב בהחלטות מועצת הרבנות הראשית, מחתה המועצה על ההתערבות וטענה שלבית המשפט אין סמכות לכך. למשל, כאשר הוגשה עתירה לבג"ץ על סירובה של המועצה להעניק רישיון לרב עיר אשר לא היה מקובל עליה, הוציא בית המשפט צו מניעה האוסר על המועצה לדון בעניינו של הרב העותר עד להחלטה סופית. המועצה התנגדה להוצאת הצו והחליטה כי 'תעשה הכל על מנת להגן על מעמדה העצמאי ועל זכויותיה וחובתה על כבוד הרבנות בישראל ומעמדה'.⁶⁹² אחר כך החליטה המועצה שלא לענות לטענותיו של הרב בפני בג"ץ בהתאם לעמדתה שהיא אינה נתונה לסמכות השיפוט שלו בהיותה הגוף הדתי העליון אך בחרה שלא להצהיר על כך בפומבי בשל ההתקפות הקשות שסבלה מהן באותה עת במישורים אחרים.⁶⁹³ כאשר התערב בית המשפט העליון בפסיקתו של בית הדין האזורי בבאר שבע ואסר עליו לכתוב בתעודת גירושין איסור חיתון לבעל ולבועל בשל בגידת האישה יצאו הרבנים הראשיים במחאה וקבעו שיש בזה התערבות חמורה בסמכות בתי הדין הרבניים.⁶⁹⁴

יש שהרב גורן יצא נגד שופטי בית המשפט העליון: 'כאשר מגיעים תיקים בנושאים דתיים לדיון אנו יודעים מראש מה יהיה פסק הדין'.⁶⁹⁵ התבטאותו גררה תגובות מחאה מצד שר המשפטים משה ניסים וכמה חברי כנסת, והם הגישו הצעות לסדר היום בתביעה להשעות את הרב גורן מתפקידו כרב ראשי בהתאם לסעיף 21 לחוק הדיינים, תשט"ו-1955, הקובע שדיין שאינו נוהג כראוי למעמדו מן הדין להעמידו בפני בית דין משמעותי לרבנים. שר הדתות יוסף בורג התנגד לדרישה וטען שהתבטאותיו של הרב גורן אינן נכנסות לגדר חוק זה.⁶⁹⁶ הרב גורן הוסיף להחזיק בעמדתו למרות

⁶⁸⁹ פרוטוקול הכנס בנושא חוק הירושה, פברואר 1954, אר"ג, ללא תיק.

⁶⁹⁰ ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 353-356.

⁶⁹¹ נאמן, ריאיון.

⁶⁹² פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ז' בשבט תשל"ד, אמ"י, גל 43552/1; מועצת הרבנות הראשית לשמעון אגרנט, כ"א באדר תשל"ד, אמ"י גל 443/9.

⁶⁹³ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ו בסיוון תשל"ד, אר"ג, פרוטוקולים של ישיבות מועצת הרבנות הראשית.

⁶⁹⁴ הצ"פ, 5 ביוני 1975, עמ' 1.

⁶⁹⁵ הבוקר הזה, 10 באוקטובר 1982.

⁶⁹⁶ דברי הכנסת, 96, כנסת עשירית, מושב שלישי, 22 בפברואר 1983, עמ' 1988-1989.

הביקורת כלפיו וחזר ואמר שאל לבית משפט העליון לדון בעניינים בעלי אופי דתי ציבורי מובהק, שכן החוק בעניינים אלו הוא לעתים גמיש ביותר, עד כי השקפת עולמו ומצפנו של השופט הם הקובעים.⁶⁹⁷

עם זאת הרב גורן עמד בקשר עם משפטנים בכירים⁶⁹⁸ ושיגר ברכות לאנשי משפט בכירים עם מינויים לתפקידים שונים בהביעו תקוותו שיביאו לשילוב מתאים של המשפט העברי. כך היה עם מינויו של אהרן ברק ליועץ המשפטי לממשלה,⁶⁹⁹ וכך פעל עם מינויו של מאיר שמגר לשופט בית המשפט העליון: 'אני תקווה ותפילה שבתפקיד הרם בבית המשפט העליון תביא לידי יתר הבנה וכבוד למשפט התורה ולערכי המוסר והחזון של נביאי ישראל'.⁷⁰⁰

4.4. סיכום

נכונותו של הרב גורן לפסוק לקולא בעניינים שונים לשם מתן אפשרות להתנהלות תקינה של מדינה וחברה מודרנית אין פירושה שהוא פרץ את מסגרת הפסיקה ההלכתית השמרנית של פוסקי הדורות. בסוגיות שונות שבהן העיון ההלכתי שערך הוביל אותו למסקנה שאין מקום להקל הוא עמד על עמדתו זו בנחרצות. עמדתו זו לא סתרה את גישתו הממלכתית, שכן הוא סבר שיש סוגיות שבהן ההחמרה היא שתתרום לשמירה על צביונה היהודי של המדינה וביסוסה הלאומי. הוא ראה חשיבות בהבחנה ברורה בין היהדות האורתודוקסית ובין התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית וסירב בכל תוקף לתת להן הכרה דתית בישראל. עמדתו הליברלית בעניין התפתחויות מדעיות והמערכת השלטונית לא סתרה את התנגדותו כאשר סבר שהן פועלות בניגוד להלכה שלא לצורך ושלא כשורה. מכאן שגם גישתו השמרנית נבעה לא מנקודת המוצא האינדיבידואלית של רבני הציבור החרדי אלא הייתה תולדה של אחריות ציבורית ממלכתית.

5. חיבור וחינוך של תפילות

הרב גורן הרבה לחבר ולחדש תפילות מכוח החשיבות שראה במתן ביטוי דתי לשינויים ולהתפתחויות ההיסטוריות והתרבותיות עם חזרת עם ישראל לארצו וכדי ליצור ביטוי שייתן גוון מחודש ואחיד ללאומיות היהודית המתחדשת.⁷⁰¹

בעת היותו הרב הראשי לצה"ל ביקש הרב גורן להנהיג נוסח תפילות, ברכות ומנהגים אחידים בכלל צה"ל.⁷⁰² הוא פרסם סידור תפילה בנוסח אחיד לחיילי צה"ל ומחזורים לראש השנה, ליום הכיפורים ולשלושת הרגלים והגדה לפסח בנוסח אחיד. הוא דרש לגנוז את ההגדה שהפיץ קצין חינוך ראשי, אשר דמתה להגדת הקיבוצים,⁷⁰³ ולא לנוסח המסורתי.⁷⁰⁴ במלחמת ההתשה חיבר הרב

⁶⁹⁷ ידיעות אחרונות, 15 באוקטובר 1982, עמ' 8.

⁶⁹⁸ הרב גורן היה קרוב ליצחק טוניה, מבקר המדינה, ובעת פטירתו של טוניה נשא עליו הרב גורן דברי הספד חמים (הספד על יצחק טוניה, אר"ג, מאמרים, תפילות ושו"תים). גם עם יעקב נאמן, משפטן בכיר אשר כיהן בתפקידים ממשלתיים, היה הרב גורן בקשר הדוק, ונאמן ראה בו את רבו. נאמן, ריאיון.

⁶⁹⁹ הרב גורן לאהרן ברק, 3 ביולי 1975, אר"ג, מברקים ומכתבים אישיים לאח"מים.

⁷⁰⁰ הרב גורן למאיר שמגר, 29 במאי 1975, אר"ג, מברקים ומכתבים אישיים לאח"מים.

⁷⁰¹ כמה מן התפילות שחיבר כבר נזכרו לעיל, בדיון על פועלו ומעורבותו באירועים בחייו.

⁷⁰² היה זה בהשפעת רעיונות 'היהודי החדש' ו'כור ההיתוך' מבית מדרשו של בן-גוריון. על משנתו זו של בן-גוריון והתנועה הציונית ראה Gelber, New Jew, pp.443-461. על יישום הרעיון בשנות החמישים ראה צמרת, ימי כור ההיתוך.

⁷⁰³ הגדות פסח שניסחו הקיבוצים בשינוי הנוסח המסורתי והכנסת טקסטים ציוניים וחקלאיים. ראה הגדות קיבוציות באתר הגדות קיבוציות.

גורן 'הגדה לשעת חירום' עבור חיילים השוהים בפעילות מבצעית.⁷⁰⁵ גם את מנהגי טקס הנישואין של חיילי צה"ל ערך הרב גורן בדרך שתאחד מנהגים של עדות שונות.⁷⁰⁶ הרב גורן חיבר כמה תפילות ייחודיות, בהן תפילה לפני היציאה לקרב,⁷⁰⁷ תפילת הדרך לצנחן,⁷⁰⁸ תפילה לטייס, תפילה לצוללן ותפילת מי שבירך לחיילי צה"ל.⁷⁰⁹ נוסח תפילת 'אל מלא רחמים' בלוויות הצבאיות נקבע לאחר ויכוח חריף שהתנהל בין הרב גורן לבכירים בצה"ל אשר תבעו שחיילת תקרא את 'יזכור' מאת ברל כצנלסון, שבו נאמר 'יזכור עם ישראל' במקום 'יזכור אלקים', ובן-גוריון תמך בעמדתם. בסופו של דבר שינה הרב גורן את נוסח פקודות מטכ"ל בהגהה אחרונה לפני ההדפסה.⁷¹⁰

כאשר נחתה החללית האמריקנית אפולו 11 לראשונה על הירח בשנת תשכ"ט (1969) פרסם הרב גורן הודעה בעיתונות שיש לשנות את נוסח קידוש הלבנה, ובמקום המילים 'ואיני יכול לנגוע בך' לומר את הנוסח העתיק מימי התלמוד 'ואיני נוגע בך'. הוא טען שנוסח זה מתאים לימינו, משהוכח שהאדם יכול להגיע לירח, וציין שגם הגר"א אימץ נוסח זה.⁷¹¹ הצעתו של הרב גורן עוררה התנגדות ולא התקבלה בקרב המתפללים.⁷¹²

עמדתו בדבר שינויים בתפילות יום העצמאות נדונו לעיל, אך יש לציין שמלבד הוספת הלל בברכה וברכת 'שהחיינו' הרב גורן אף ניסח ברכה מיוחדת ליום העצמאות על הנסים שהתרחשו במלחמה, ונוסחה: 'ברוך... שעשה לנו נסים בארץ ישראל בזמן הזה'.⁷¹³ הרב גורן ביקש לציין את התמורה שחלה עם תקומת המדינה גם בשינוי נוסח ברכת המזון. במקום אמירת 'הרחמן הוא יוליכנו קוממיות לארצנו' נהג לומר 'הוא יוליכנו קוממיות בארצנו'.⁷¹⁴

בפרוס תשעה באב לאחר מלחמת ששת הימים השמיט הרב גורן מסידורי התפילה של צה"ל בתפילת 'נחם' הנאמרת בתפילת מנחה את המילים 'אבלה מבלי בניה... ויהרגו בזדון חסידי עליון'.⁷¹⁵ הוא הבהיר שהנוסח החדש מתבסס על נוסח התלמוד הירושלמי והראשונים ומתאים

⁷⁰⁴ הסידור האחד פורסם לראשונה בשנת 1952 (תשי"ב), וההגדה בנוסח אחד – בשנת 1957 (תשט"ז). ראה במחנה, 13 בנובמבר 1952, עמ' 25; הארץ, 26 במרס 1953, עמ' 2; מיכלסון, רבנות צבאית, עמ' 95-96; קמפינסקי, דת חברה ומלחמה, עמ' 61. הרב גורן טען שהנוסח האחד שחיבר הוא פרי השוואה בין כמה נוסחים. ראה בן שאול, האלופים, עמ' 98. ברם, יש הטוענים שנוסחו נוטה לנוסח ספרד ולפיכך לא נקלט. הרב מנחם הכהן, ריאיון. יצוין שהיום לא נהוג הנוסח האחד בצה"ל, וכל חזן מתפלל על פי נוסחו.

⁷⁰⁵ הצפה, 21 באפריל 1967, עמ' 7.

⁷⁰⁶ דיווח על פעילות הרבנות הצבאית, שנת 1959, א"צ, 836/433/1971.

⁷⁰⁷ נכתבה בעת 'מבצע קדש' בהיותו ליד מחנה קציעות ונדפסה מיד והופצה בקרב החיילים. מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 98.

⁷⁰⁸ תפילה זו כתב בעת שעבר בעצמו קורס צניחה. ראה להלן, עמ' 164, וראה מאמרו להסבר: 'תפילת הדרך לצנחן לאור ההלכה', משנת המדינה, עמ' 132-139.

⁷⁰⁹ רשימה מפורטת של התפילות והקבצים ההלכתיים שחיבר הרב גורן בעת שירותו הצבאי ראה: הרב גורן לשר הביטחון משה דיין, 16 באפריל 1972, אר"ג, ללא תיק.

⁷¹⁰ הרב מנחם הכהן, ריאיון; הרב גורן, חוזר בתגובה, עמ' 98. הרב גורן הקפיד לאכוף את קריאת ה'יזכור' המסורתית גם כאשר היה צורך לנזוף ברמטכ"ל עצמו. הרב גורן לרמטכ"ל יצחק רבין, 30 באוקטובר 1967, א"צ, 4/117/1970, 4/863/1973. ראה להלן, נספח שביעי, עמ' 229.

⁷¹¹ הצפה, 26 ביולי 1969, עמ' 1-2.

⁷¹² על התגובות להצעה וכישלונה ראה מאיר, ואיני יכול לנגוע בך, עמ' 213-221. בעקבות אירוע זה אף טען הרב גורן שהתורה נתנה להתקיים רק על פני כדור הארץ ולא על הירח. ראה מאמרו 'כיבוש החלל והשקפת עולמנו הדתית', עמ' 1 (מצוי כבר ברשימת הקיצורים), אך היו שחלקו על קביעתו זו. ראה כשר, הרב, האדם על הירח.

⁷¹³ יום העצמאות לאור ההלכה, תורת המועדים, עמ' 568-597.

⁷¹⁴ אפרים יעיר, תיעוד ביקור הרב גורן בטירת צבי [תאריך לא ידוע], אר"ג, מסמכים אישיים הנוגעים למסלול חי הרב. על שינוי נוסח הברכה על ידי הרב גורן ראה מאיר, ואיני יכול לנגוע בך, עמ' 214.

⁷¹⁵ נוסח הברכה על פי הצעת הרב גורן: 'נחם ה' אלקינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים ואת העיר האבלה והחרבה וההרוסה. ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה. לפי לפי על חלליהם, מעי מעי על הרוגייהם. ולישראֵל עֵמֶךָ נִתְּנָה נַחֲלָה וְלִזְרַע יִשְׁרָאֵל הַרְשָׁה הַרְשָׁתָּה. נַעֲרָה ה' אֱלֹקֵינוּ מַעֲפָרָה וְהִקְצִיָּה מֵאֶרֶץ דְּוִיָּה, נָטָה אֶלֶּיהָ כְּנֶהֱרָ שְׁלֹם וּכְנַחַל שׁוֹטֵף כְּבוֹד גִּוִּיִּים. כִּי אֵתָּה ה' בָּאֵשׁ הִצַּתָּהּ וּבָאֵשׁ אֵתָּה עֵתִיד לְבִנְיָתָהּ, כְּאֵמֹר: וְאֵנִי אֶהְיֶה לָּהּ נָאֻם ה' חֹמַת אֵשׁ סָבִיב וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ. ראה נבון, הרב, נוסח התפילה, עמ' 62.

לתקופה זו, כאשר ירושלים משוחררת ונתונה לשלטון יהודי. כאמור, בנוסח זה התפלל הרב גורן בתפילת מנחה הראשונה שערך ליד הכותל המערבי ביום שחרורו.⁷¹⁶ יצוין שהרבנים הראשיים לישראל התנגדו לשינוי זה, ובתשעה באב תשכ"ז פרסם הרב אונטרמן הוראה להתפלל את תפילות תשעה באב כבכל שנה. עם זאת היו תנועות ואישים אשר סברו כדעת הרב גורן שיש להכניס שינוי בתפילה בעקבות המפנה ההיסטורי.⁷¹⁷

ביטוי נוסף לחשיבות הדתית המכרעת בשחרור הר הבית והעיר העתיקה בעיני הרב גורן היה השינוי שערך בפזמון הראשון בפיוט 'אזכרה אלקים' הנאמר ביום כיפור, ובמקום 'ועיר האלקים מושפלת עד שאול תחתייה' אמר 'ועיר האלקים לבניה הומייה'.⁷¹⁸ בתפילותיו סמוך להר הבית בשנים שלאחר מכן ביום הכיפורים ובתשעה באב⁷¹⁹ הנהיג הרב גורן נוסח מיוחד בהתאם לנוסח שנאמר בעבר במקום המקדש, כפי שהעלה מחקרו בעניין. בין השינויים היו חתימת הברכות ב'ברוך אתה ה' אלקי ישראל מן העולם ועד העולם' (במקום 'ברוך אתה ה'), ומענה הקהל ב'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' (במקום 'אמן'). עוד התקין שההשתחויות יהיו בפישוט ידיים ורגליים.⁷²⁰ בנוסח הכתובות הצבאיות שנערכו בחופות חיילים הוסיף 'X' שנים לשחרור ירושלים.⁷²¹

בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל ניסח הרב גורן תפילות מיוחדות בתגובה לאירועים בולטים שהתרחשו בישראל ומחוצה לה, ביניהם התפילה לשלום שבויי צה"ל בסוריה בעקבות מלחמת יום הכיפורים,⁷²² תפילה לשלום חטופי אנטבה,⁷²³ תפילה לשלום אסירי ציון בסוריה וברוסיה,⁷²⁴ תפילה לשלום יהודי ברית המועצות,⁷²⁵ תפילה לשלום יהודי אתיופיה,⁷²⁶ תפילה לקראת ביקורו של סאדאת בישראל,⁷²⁷ תפילה להצלחת שיחות השלום עם מצרים ומדינות ערב,⁷²⁸ תפילה לשלום העולם והצלה ליהודים הנרדפים אשר נישאה בבית הנבחרים האמריקני,⁷²⁹ תפילה לזכר קרבנות השואה⁷³⁰ ותפילה להחלמתו של נשיא ארצות הברית רונלד רייגן לאחר ניסיון ההתנקשות בחייו.⁷³¹

⁷¹⁶ הרב גורן לצבי וגנר, יולי 1968, אק"ד, עמודים, התכתבות עם סופרים, 110/795, פורסם גם בתרומת הגורן, א, או"ח, סימן קכג, עמ' 312-313. יצוין שלאחר כמה שנים, בעת שכיחנו הרבנים גורן ויוסף כרבנים הראשיים, פרסם הרב יוסף את דעתו שאין להכניס שום שינוי בתפילת 'נחם' במנחה של תשעה באב. הוא הבהיר שיש להודות על שחרור ירושלים, אבל הקינה מכוונת לירושלים הרוחנית, ו'הר הבית אינו ברשותנו ואנו אסורים מחמת טומאה לגשת אליו'. הצפה, 6 באוגוסט 1973, עמ' 1; יוסף, הרב עובדיה, יחווה דעת, א, סימן מג.

⁷¹⁷ הצפה, 21 ביולי 1967, עמ' 2. עוד בעניין הנוסחאות של תפילת נחם על פי הרב גורן ואחרים והתגובות לשינויים ראה לוי כ"ץ, נוסח תפילת נחם, עמ' 71-90.

⁷¹⁸ תרומת הגורן, א, עמ' 333-334.

⁷¹⁹ ראה לעיל, עמ' 97.

⁷²⁰ עוד בעניין זה ראה הר הבית, פרק לא; תרומת הגורן, א, עמ' 329-330; 'נוסח התפילות של הר הבית', מועדי ישראל, עמ' מ-נ.

⁷²¹ הרב יוסי הראל, ריאיון.

⁷²² הרב גורן ומועצת הרבנות הראשית קראו לקביעת ימי תפילה וזעקה להצלתם ולשחרורם. החלטת מועצת הרבנות הראשית, כ"א בשבט תשל"ד, אמ"י, גל 43552/1; הודעת הרבנות הראשית על יום תפילה, כ"ו בשבט תשל"ד, אמ"י, גל 443/9.

⁷²³ תפילה מיוחדת לשלום חטופי אוגנדה, תמוז תשל"ו, אר"ג, מסמכים שונים.

⁷²⁴ תפילה לשלום אסירי ציון ופעילי העלייה ברוסיה ובסוריה, גצ"ד, 13/20.

⁷²⁵ תפילה לשלום אסירי ציון לשבת חנוכה, תשל"ח, אר"ג, תפילות, 'מעוז צור' שועתי בך את אחינו בני ישראל ופעילי העלייה בברית המועצות... הוציאם מאפלה לאור גדול.

⁷²⁶ אלפסי, המעלות לשלמה, עמ' 141-144.

⁷²⁷ תפילה לקראת ביקורו של סאדאת, ז' בכסלו תשל"ח, אר"ג, תפילות.

⁷²⁸ תפילה לאמרה לאחר קריאת התורה, טבת תשל"ח, אר"ג, מאמרים, תפילות ושו"תים.

⁷²⁹ הצפה, 26 ביוני 1974, עמ' 6.

⁷³⁰ תפילה לזכר קרבנות השואה [תאריך בלתי ידוע], אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1980.

⁷³¹ תפילה לשלום הנשיא רייגן, אפריל 1981, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיאי ארצות הברית ומיוחדים. הרב גורן לנשיא רונלד רייגן, 3 באפריל 1981, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים. נוסח התפילה ראה להלן, נספח שמיני, עמ' 230.

6. הקמת רשת הכוללים 'האידרא'

בזמן כהונתו כרב הראשי לישראל הקים הרב גורן רשת כוללים ומוסדות תורה ששמה 'האידרא'.⁷³² מרכז הרשת שכן במבנה ברחבת הכותל אשר כונה 'בית שטראוס', שבעבר שכן בו בית תמחוי ובית כנסת.⁷³³ הרב גורן שאף שבמקום יתפתחו ישיבת הסדר, מכון להכשרת רבנים ודיינים, מכון מדעי לעריכת הירושלמי ומרכז עולמי לחקר ירושלים והר הבית.⁷³⁴ במקום הוקם חדר זיכרון לנספים בשואה, 'לשכת הנזיר' שבה כינס הרב גורן את חפציו, ספריו וכתביו של חמיו, הרב דוד הכהן, ואולם סנהדרין אשר נבנה לשם דיוני הסנהדרין עד שתעבור ללשכת הגזית בבית המקדש.

כוללים נוספים של רשת 'האידרא' הוקמו ברמת הגולן – בחיספין, בנוב ובקשת. הכוללים הוגדרו 'רשת כוללים ללימוד תורת הנגלה והנסתר'.⁷³⁵ לכולל התקבלו תלמידי חכמים 'המשלבים יחד עם לימוד התורה את תרומתם להגנת המולדת בשרותם הצבאי והבטחוני'. התלמידים בכולל התחייבו לסיים שבעה דפי גמרא ביום ולהשתתף בשיעור שבועי בחכמת הקבלה. שיטתו של הרב גורן בעניין לימוד הקבלה נסמכה על דברי ר' חיים ויטאל, שהגבלות שהטילו ראשונים על לימוד זה תקפות רק עד סוף האלף החמישי, אך לאחר מכן כיוון שזאת תקופת גאולה הן מתבטלות.⁷³⁶ מתלמידי הכוללים היו מי שלימים נעשו רבנים ומנהיגים בולטים, בהם הראשון לציון הרב אליהו בקשי-דורון, הרב צבי טאו, הרב שלמה אבינר, הרב יגאל אריאל, הרב ישראל אריאל, הרב אלי בן-דהן, הרב יהודה מאל, הרב שמעון אדלר, הרב איסר קלונסקי, הרב אמנון שוגרמן, הרב בני אלון, הרב אלי סדן, הרב ד"ר אלי כהאן, הרב איתן אייזמן והרב יגאל קמינצקי.⁷³⁷ בראש הכולל עמד הרב חיים צימרמן.⁷³⁸

⁷³² גורן בארמית. וזה שם אחד מחלקיו של ספר הזהר וישיבתו של ר' שמעון בר יוחאי שבה ישבו התלמידים בצורת גורן כפי שישבו הסנהדרין. ראה מרגליות, הרב, ניצוצי זהר, ג, עמ' 254: 'שררד אגן הסהר – אדרא דאזהרה ובתרגום שם ושבעים חכמים מסחרין יתה כאדר סגלגל דשיבה אשר הרב באמצע ותלמידיו סביבו נקראה אדרא. ובישיבה זו השתתפו עשרה מהחבריא קדישא ונקראה אדרא רבה. אח"כ נסתלקו שלשה ונקראה השניה אדרא זוטא'. נראה שהשם מכון למטרת הכוללים – לכלול לימוד תורת הנסתר עם תורת הנגלה.

⁷³³ שבתי, ירושלים, עמ' 202-203.

⁷³⁴ ראה נאומו בעת חנוכת הבית, לעיל, הערה 287.

⁷³⁵ בתיקיו של הרב גורן יש תיעוד הפעילות להקמת הכוללים וגיוס התרומות להחזקתם. אר"ג, רבנות ראשית, שוטף, 1980.

⁷³⁶ הרצאתו באזכרה בישיבת מרכז הרב במלאת ארבע שנים לפטירתו של הרב הנזיר, כ"ח באב תשל"ה, אר"ג, אישים וספרים. יצוין שמפסיקתו, מאמריו והרצאותיו עולה בקיאותו בספרי קבלה. אין כאן המקום להרחיב בזה.

⁷³⁷ שמותיהם מופיעים בתיקי הכוללים באר"ג. מקצתם אף קיבלו את הסמכתם לרבנות מאת הרב גורן. אר"ג, תיק קרן הרב הראשי; הרב סדן, ריאיון.

⁷³⁸ איינהורן, ריאיון.

פרק ג: קשריו של הרב גורן עם מנהיגים, מפלגות וקהילות

1. ראשי ממשלות

בשנות כהונתו של הרב גורן בתפקידיו הרשמיים הוא עבד בשיתוף פעולה עם ראשי ממשלות ישראל ויצר עמם קשרים קרובים. בתוקף מעמדו הרם ובעקבות השקפתו התורנית-לאומית אשר ראתה ערך רב בתקומת מדינת ישראל הוא ביקש לחבור אל המנהיגים המדיניים ובשיתוף פעולה עמם להשפיע על דמותה הרוחנית של המדינה, והם מצדם ראו בו איש רוח בעל תבונה רבה והתייעצו עמו בעניינים שונים.¹ לדברי הרב שאר-ישוב כהן, ראשי הממשלות נהגו בו דרך ארץ כיוון שחשו שלפניהם ענק ש'כאשר פותח את פיו, התורה, העם והארץ מדברים לפניו'.²

1.1. דוד בן-גוריון

בראשית דרכו הציבורית יצר הרב גורן קשר קרוב עם ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון, אשר כיהן במשך רוב שנות פעילותו של הרב גורן בצבא, ובתחילה היה אף שר הביטחון ואיזכר רבות את הרב גורן ביומנו. בין השניים שררו קשרים הדוקים אשר השפיעו על עיצוב תפקידו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל מול גופים בצבא ומחוצה לו, כפי שהתברר לעיל. היכרותם האישית החלה בפגישתו הרשמית הראשונה של הרב גורן עם בן-גוריון בד' באב תש"ח (9 באוגוסט 1948) לאישור מינויו לרב הצבאי הראשי הראשון לצה"ל.³ במפגש זה הבהיר בן-גוריון לרב גורן את התלבטויותיו בדבר נחיצותו של התפקיד, היות שנראה היה לו ש'זה מדרכי האמור'י'.⁴ בן-גוריון סבר שהמועמדים לכהונה זו צריכים להיות אנשים שיעוררו כבוד גם בקרב הציבור הלא דתי. לדברי בן-גוריון, הרב גורן הודה בכך. בן-גוריון אף ציין ביומנו שהרב גורן היה בהגנה וסיים לימודי פילוסופיה ומדעים קלאסיים באוניברסיטה, והוא התרשם מהתאמתו לתפקיד הרב הצבאי.⁵

הרב גורן ציין בזיכרונותיו שפגישה זו ארכה יותר משעה, ובה דנו השניים בסוגיות עקרוניות הכרוכות בתפקידו של הרב הראשי לצה"ל. הרב גורן נשאל על ידי בן-גוריון מה לדעתו תפקידו של רב בצבא הישראלי היהודי וענה שתפקידו לצאת ממשרדו, להיות בשטח עם החיילים ולהוכיח שתורת ישראל היא תורה נצחית התקפה לא רק בגלות אלא גם בארץ ישראל ובצבא ישראל. בן-גוריון הביע את חששו ששמירת השבת תיפגע ביכולת הצבאית להילחם ולנצח, והרב גורן הבהיר לו שמותר ואף צריך לעשות בשבת כל מה שחיוני למאמץ המלחמה. השניים סיכמו שה'מועצה הזמנית'⁶ תחוקק חוק שיחייב את הצבא לאכול אוכל כשר, וכי בן-גוריון יורה מיד לתת תקן ולהקים את הרבנות הצבאית. לדברי הרב גורן, בסיום הפגישה הזמין בן-גוריון את הרמטכ"ל יעקב דורי והציגו בפניו והורה לו למקם את משרדו של הרב גורן סמוך למשרדו שלו בקריה על מנת שיוכל

¹ על פי שלמה להט (צ"ץ'), ערב זיכרון לרב גורן, ון ליר, תשס"ה, ועוד רבים.

² הרב שאר-ישוב כהן, ערב זיכרון לרב גורן, תל-אביב, תשנ"ז. על הרקע להבדלים בין בן גוריון לבין מנהיגים שבאו אחריו, ובמיוחד בני דור תש"ח, ראה בין השאר דרור, דור תש"ח, עמ' 133-159.

³ אף כי הוא כבר פגש אותו באקראי בליל סדר שארגן הרב גורן באותה שנה בירושלים במחנה שנלר לחיילים, ואשר אליו הגיע בן-גוריון ב'פרימוס' לביקור חטוף. הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון.

⁴ ביטוי שמשמעו 'אמונות טפלות'. באמצעות ביטוי זה הביע בן-גוריון את דעתו שתפקיד הרב הצבאי מיותר.

⁵ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 9 באוגוסט 1948, עמ' 179, אב"ג, יומנים.

⁶ הגוף המחוקק הזמני של מדינת ישראל טרם קיום הבחירות הראשונות לכנסת ישראל.

לפנות אליו בכל בעיה שתתעורר.⁷ הרב גורן ציין שתמיכתו הרבה של בן-גוריון במינויו הותירה רושם עז על הרמטכ"ל, וזה העביר את התרשמותו לראש אכ"א, וכך החל מעמדו להתבסס בצבא במידה ניכרת. ברבות הימים התבטא הרב גורן שמאותה פגישה והלאה 'נקשרה נפשי בנפשו, ולא היה יום אשר לא אהבתי אותו'.⁸

באותה עת עדיין נשא הרב גורן את השם גורונצ'יק, ובמהלך פגישה זו הציע לו בן-גוריון להחליף את שמו לגורן בהתאם למדיניותו לחייב בעלי תפקידים ציבוריים להחליף את שמם לשם עברי. הרב גורן העניק לשמו משמעות דתית וראה בו תרגום של המילה הארמית 'אידרא' – גורן – חלק משמו של קטע בספר הזוהר – 'אידרא רבא', שבו מתוארת התכנסות תלמידיו של ר' שמעון בר יוחאי לביתו ללימוד תורת הנסתר.⁹

עם תחילת שירותו של הרב גורן נפגשו השניים לעיתים תכופות בעיקר על רקע מקצועי לביסוס הרבנות הצבאית ופיתוחה. לעתים שררה ביניהם תמימות דעים בנושאים הנוגעים לעבודתו של הרב גורן, אך היו ביניהם גם מחלוקות לא מעטות סביב אופי התפקיד וסמכויותיו, כמתואר לעיל בהרחבה.¹⁰ בן-גוריון נחלץ לעתים להעניק גיבוי להתנהלותו מעוררת המחלוקת של הרב גורן מול גופים אחרים בצבא.¹¹ גם בשנים הבאות פנה הרב גורן לעיתים מזומנות לבן-גוריון בעניין תוספת תקציבים ותקנים לרבנות הצבאית, בבקשות למתן גיבוי למימוש הוראות הדת בבסיסי צה"ל אל מול מפקדים שסרבו לכך ובעניינים נוספים שנגעו לתפקידו הצבאי.¹² נראה שבן-גוריון העניק גיבוי רחב לרב גורן מתוך מחשבה שדמותו כפוסק נחשב בעל מחויבות להלכה היהודית תעניק לגיטימציה לצבא בעיני הציבור הדתי ותוביל אותו להשתלב בצבא.¹³ בשנים אלה כאשר פנו גורמים גורמים דתיים לבן-גוריון בתלונות על מצב הדת בצבא הוא הבהיר להם כי בידי הרב גורן הסמכות והיכולת לדאוג לשיפור המצב, והוא פנה אליו על מנת שיעשה כן.¹⁴

מלבד יחסי הגומלין ששררו בין השניים על רקע עבודתם הביטחונית בן-גוריון אף שיתף את הרב גורן בעניינים ציבוריים שעמדו על סדר יומו בהיותו ראש ממשלת ישראל. הרב גורן היה אחד מחכמי ישראל אליהם פנה בן-גוריון לצורך מענה לשאלת הגדרת 'מיהו יהודי' בעקבות המשבר שפרץ סביב סוגיה זו בשנת תשי"ח (1958).¹⁵

⁷ לדברי הרב גורן, לאחר מכן אף הורה בן-גוריון למזכירו נחמיה ארגוב שדלתו תהיה פתוחה בפני הרב, ללא צורך לקבוע עמו פגישות מראש. הרב גורן, הקלטות; הרב גורן, ריאיון, ארכיון בן-גוריון.

⁸ הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון.

⁹ על מקור הביטוי בספר הזוהר ראה לעיל, פרק ב, הערה 732.

¹⁰ ראה לעיל, עמ' 19-28. דיווחים על פגישותיהם בענייני עבודה ראה בן-גוריון, יומן אישי, 17 במאי 1950, עמ' 56; 19 בספטמבר 1951, עמ' 55; 12 ביוני 1952, עמ' 123; 15 במרס 1957, חמ"ע; 9 בספטמבר 1957, עמ' 17; 1 בפברואר 1962, עמ' 3, אב"ג, יומנים.

¹¹ דוד בן-גוריון, 26 בדצמבר 1958, חמ"ע, יומן אישי, אב"ג, יומנים. ראה על כך עוד להלן בעמ' 163. וראה סגן הרמטכ"ל חיים לסקוב לראש אכ"א, הרמטכ"ל וראש לשכת שר הביטחון, 9 בינואר 1956, א"צ, 61/776/1958: 'שר הביטחון הורה שפקודות אלה [בענייני דת – ש"מ] כמו כל פקודות מטכ"ל יבוצעו בקפידה ותוך גבוי מלא'. לדברי הרב פירון, הכול ידעו שכשהרב גורן אמר 'אני הולך לבן-גוריון', הוא כבר יקבל את שלו. הרב פירון, ריאיון.

¹² ראה דוד בן-גוריון, יומן אישי, 23 לינואר 1950, עמ' 10-11. בקשת הרב גורן כי מתן תעודות פטירה לחיילים שנפלו בעת מלחמה תנתן רק לאחר בדיקת הרב הראשי הצבאי; שם, 16 במאי 1950-התייעצות בן-גוריון עם הרב גורן בעניין חוק הוצאת חייל מקברו; שם, 19 בספטמבר 1951, עמ' 55-עמדתו של הרב גורן כי מותר להשתמש בחשמל בשבת לצורך שיפור מצב האוכל בשבת; בקשות להגדלת תקציבים ותקנים-שם, 17 במאי 1950; שם, 12 ביוני 1952, עמ' 124; שם, 9 בספטמבר 1957, עמ' 17; שם, 10 בינואר 1958, עמ' 141; שם, 26 בדצמבר 1958, עמ' 19; שם, 1 בפברואר 1962, עמ' 2-3, אב"ג, יומנים.

¹³ קמפינסקי, דת צבא וחברה, עמ' 53.

¹⁴ ראה תגובתו לתלונות הנהלת בני עקיבא - דוד בן-גוריון, יומן אישי, 29 במאי 1952, אב"ג, יומנים, וכן ראה פנייתו לרב גורן לקבלת תשובותיו על מצב הדת בצבא בעקבות תלונותיו של השר שפירא-שם, 15 במרץ 1957.

¹⁵ ראה לעיל, עמ' 118.

הרב גורן נשלח בשנים אלו על ידי מוסדות מדינת ישראל המתפתחת ובראשם בן-גוריון לבקר בקהילות יהודיות ברחבי העולם לגיוס כספים ולחיזוק הקשר בין קהילות אלו לישראל. בשובו הוא נהג לדווח לבן-גוריון על תוצאות הביקורים ועל מצב הקהילות ולעתים אף העביר לו מסרים מדיניים ממנהיגים שעמם נפגש.¹⁶ כך לדוגמה בשנת תשכ"ג (1963) דיווח הרב גורן לבן-גוריון בדאגה על התחזקות הסטודנטים הערביים בקמפוסים ברחבי העולם, ועל העדר מענה מצד הסטודנטים היהודיים לטענות שהפנו כלפי ישראל. הוא הציע להקים מוסדות אשר יסייעו לסטודנטים בהסברת עמדת ישראל בעולם.¹⁷ בשנת תשכ"ד (1964) לאחר שובו של הרב גורן מביקור במקסיקו התעניין בן-גוריון בדבר אפשרות הימצאותם של 'אינדיאנים יהודים' באזור זה.¹⁸ בשנת תשי"ט (1959), לאחר פטירתו של הרב הראשי לישראל הרצוג, העלה בן-גוריון את שמו של הרב גורן כמועמד להחליפו, אך בסופו של דבר החליט שלא להתערב בבחירות לרבנות.¹⁹

שני האישים נהגו להיפגש ולדון גם בנושאים שאינם נוגעים לתפקידיהם המדיניים והצבאיים ושוחחו ביניהם על ענייני 'יהדות ואמונה'.²⁰ למשל, בן-גוריון מציין ביומנו: 'בא הרב גורן עם אשתו – לשיחה סתם. אשתו היא בת נזיר, מקובל ופילוסוף, תלמידו של הרב קוק, גמר אוניברסיטה בגרמניה'.²¹ בהמשך לביקור זה שלח הרב גורן לבן-גוריון את שלושת כרכי אורות הקודש של הרב קוק בעריכת הרב 'הנזיר', ובן-גוריון הביע את התפעמותו מהם.²² בהקשר לכך יש לציין כי במסגרת מאבקיו של הרב גורן לקיום ליל סדר מסורתי בבסיסי צה"ל ללא תוספת הופעות הכרוכות בחילול החג²³ הוא הבהיר במכתב לבן-גוריון את משמעות המילים הנזכרות בהגדה - 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'. הוא ציין כי אפיקומן היה מנהג יווני שכשאר הגיע המשתה לשיאו היו מתפרצים החוגגים לבתים, מכריחים אנשים להצטרף אליהם וממשיכים את ההוללות, ולכן הזהירה המשנה שלא לנהוג במנהג זה בסיום ליל הסדר. הרב גורן ציין כי תופעה זו עלולה לחזור בצה"ל אם תבוטל ההוראה בדבר חובת סדר מסורתי.²⁴

השניים אף חלקו ביניהם את אהבת לימוד התנ"ך. הרב גורן רכש ידיעות רחבות בתנ"ך ובהיסטוריה יהודית ונעזר בהן בהרצאותיו, במאמריו ואף בפסיקותיו ההלכתיות. שני האישים נהגו לדון ולהתווכח איש עם רעהו על פרשנות פסוקי התנ"ך.²⁵ בן-גוריון התכבד על ידי הרב גורן להיות

¹⁶ ראה דיווח על ביקור בקנדה ובארצות הברית, דוד בן-גוריון, יומן אישי, 10 בינואר 1958, אב"ג, יומנים, עמ' 141. יצוין שבביקוריו אלו הוא התבקש על ידי הרמטכ"ל שלא לדבר על נושאים מדיניים שבין ישראל לארצות זרות. ראה הרמטכ"ל חיים לסקוב לרב גורן, יולי 59, א"צ, 4/639/1963.

¹⁷ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 28 בפברואר 1963, אב"ג, יומנים.

¹⁸ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 24 בינואר 1964, עמ' 11-12, אב"ג, יומנים.

¹⁹ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 29 בדצמבר 1959, עמ' 84, אב"ג, יומנים. וכן ראה נסיונו של הרב גורן לשכנע את בן-גוריון לתמוך בו ולא ברב אונטרמן בשל גילו המופלג-שם, 4 למרץ 1960, עמ' 42. סרובו של בן-גוריון להתערב בבחירה-שם, 19 באוגוסט 1960, עמ' 94. נסיון נוסף של הרב גורן לערב את בן-גוריון-שם, 24 בינואר 1964, עמ' 12; שם, 31 בינואר 1964, עמ' 22. וראה להלן, עמ' 172. יצוין כי בעת קיום הבחירות בשנת 1964 כבר לא כיהן בן-גוריון כראש ממשלה.

²⁰ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 7 בנובמבר 1954, עמ' 87, אב"ג, יומנים. לדברי הרב שאר-ישוב כהן, השניים נהגו לשבת במשך שעות רבות ולשוחח על ענייני אידיאולוגיה ופוליטיקה. הרב שאר-ישוב, ריאיון. יצוין שבן-גוריון נהג להקיף עצמו באנשי רוח ולשוחח עמם, והרב גורן היה חלק מרשימה של סופרים ואינטלקטואלים שפקדו את בן-גוריון וליבנו עמו סוגיות תרבותיות. ראה ששר, בן-גוריון ואנשי הרוח, עמ' 83-90. על יחסו של בן-גוריון לתרבות ראה ויץ, בין פוליטיקה לתרבות, עמ' 533-550.

²¹ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 26 במרץ 1954, עמ' 131, אב"ג, יומנים.

²² דוד בן-גוריון לרב גורן, 3 במאי 1954, אב"ג, התכתבויות.

²³ ראה על כך להלן, עמ' 162.

²⁴ הרב גורן לדוד בן-גוריון, 29 במאי 1957, א"צ, תיק 52/846/1959.

²⁵ דוד בן-גוריון לרב גורן, 27 בספטמבר 1968, אב"ג, התכתבויות; הרב גורן לדוד בן-גוריון, 10 באוקטובר 1968, אב"ג, התכתבויות. על יחסו של בן-גוריון לתנ"ך ראה שפירא, בן-גוריון והתנ"ך, עמ' 207-231.

חבר הנשיאות של חידון התנ"ך שנערך בצה"ל וחיבר שאלות לחידון.²⁶ כאשר הקים בן-גוריון בשלהי שנת תש"ל (1970) את 'מועצת בית התנ"ך', הוא הציע לרב גורן להיות חבר במועצה.²⁷ בשנותיו האחרונות של בן-גוריון, כאשר התגורר בשדה בוקר, נהג הרב גורן לפקוד את ביתו לעתים מזומנות וללמוד אתו פרקי תנ"ך.²⁸ אולם על אף הזהות בין השניים באהבת התנ"ך ניכר שוני רב ביניהם במשמעות שהם ייחסו לו. בן-גוריון ביקש לחזור לתנ"ך אך להתנער מפרשנות חכמי ישראל במשך הדורות לתנ"ך ולהתפתחות ההלכה, והרב גורן ביקש לחזור לתנ"ך ולשמור על המסורת הפרשנית וההלכתית.²⁹

עדות להערכה שרחש בן-גוריון לגישתו של הרב גורן כלפי בעיות הלכתיות מורכבות היא תשובה שהשיב בן-גוריון לאדם שפנה אליו בעניין יהדותו. בן-גוריון השיב לו: 'אם אינך נימול, אני מציע לך להימול, ואם אתה נימול, אתה כבר יהודי. כדאי שתפנה לרב הצבאי גורן, ומובטחני שהוא יעזור לך'.³⁰ כעבור שנים, בשיאה של פרשת ה'אח והאחות' לנגד אשר עוררה סערה ציבורית עזה,³¹ עמד בן-גוריון לצד הרב גורן ושיבח אותו על ההיתר שנתן ואשר אפשר לשניים להינשא לבני זוגם.³² גם בענייני האישיים נעזר בן-גוריון ברב גורן. טקס 'בר המצווה' של אלון, נכדו של בן-גוריון ובנם של עמוס בן-גוריון ואשתו הגויה מרי, התקיים בבית הכנסת 'קוממיות אברהם' של הרב גורן. כאשר סירבה הרבנות לחתן את נכדתו, גליה בן-גוריון, בתם של השניים, גייר אותה הרב גורן, אף כי ללא ידיעתו של בן-גוריון, וחיתן אותה.³³ בסוף ימיו התבטא בן-גוריון כלפי הרב גורן שעל אף 'אדיקותו'³⁴ הוא יודע להתאים את חוקי הדת לתנאי ימינו, ועם זאת הוא 'רב גדול'.³⁵

עדות נוספת להערכה ההדדית בין שני האישים היא אופן התבטאותם זה כלפי זה.³⁶ כאשר פרש בן-גוריון מראשות הממשלה בשל 'פרשת לבון' בשנת תשכ"ג (יוני 1963),³⁷ הצר הרב גורן על פרישתו וכתב לו מכתב עידוד בשעתו הקשה:

כל באי עולם, מי שענינו לא טחו מקנאה ומשנאה עוורת, יודעים להעריך ולהוקיר את עצמת החזון הצפונה בכל פעליך, טווח ראייתך והחלטותיך, גאונות תפיסתך והבנתך בכל שטחי ההנהגה של העם והמדינה. עשירות בשנים היית לעינים לעם ולישוב בארץ, זכית להיות נס

²⁶ לדברי הרב פירון הוא ביקש שהשאלות לא יהיו קשות מדי על מנת 'לשמור על כבודו של צה"ל'. הרב פירון, ריאיון.
²⁷ מוסד זה נועד 'לאצור בתוכו כל פירוש, ספר ויצירה שנתפרש ונוצר ביהדות לדורותיה בזיקה לספר הספרים'. דוד בן-גוריון לרב גורן, 15 בדצמבר 1970, אר"ג, ללא תיק.

²⁸ שלום, ריאיון. בטקס הלוויה שהתקיים לבן-גוריון ברחבת הכנסת בדצמבר 1973 קרא הרב גורן פרק י"ח בתהלים, ובו המילים 'ארדוף אויבי ואשיגם... אמחצם ולא יכלו קום', שאותו נהג ללמוד עם בן-גוריון, ולטענתו בזה מילא את בקשת בן-גוריון בצוואתו. על זה יצא עליו קצפו של ח"כ אורי אבנרי ממפלגת 'המחנה הראדיקלי בישראל', והוא מחה במושב הכנסת על שהרב גורן קרא מזמור 'מלחמתי' במקום מזמור בעל מילות שלום (נשיבת מליאת הכנסת, 4 באוגוסט 1973, אר"ג, מסמכים שונים). לדברי דוד איינהורן, עוזרו האישי של הרב גורן, הרב גורן קרא לדוד בן-גוריון פרק זה לבקשתו ליד מיטתו בשכבו על ערש דוויי. איינהורן, ריאיון.

²⁹ אף כי יש המציינים שאופן פסיקת ההלכה של הרב גורן הושתת אף הוא בעיקר על מקורות קדומים – התנ"ך והתלמוד, והוא דילג על מאות שנות התפתחות ההלכה בתקופת ה'אחרונים'. הרב פירון, ריאיון; אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 125, הערה 15.

³⁰ דוד בן-גוריון לפלוני, 22 במרס 1971, אב"ג, התכתבויות.

³¹ על פרשה זו ראה לעיל, עמ' 44.

³² דוד בן-גוריון לרב גורן, 20 בנובמבר 1972, אב"ג, התכתבויות.

³³ ידיעות אחרונות, 13 בדצמבר 1970, עמ' 7. הרב גורן הדגיש שחיתן אותה בהתאם לכלל כללי היהדות בלי לסטות מהם כלל. וראה טבת, קנאת דוד, עמ' 664-665.

³⁴ הרב גורן התנגד לשימוש במילה 'אדוקים' והבהיר לבן-גוריון כבר בפגישתם הראשונה שבתלמוד מילה זו מוסבת לעבודה זרה. הרב גורן, ריאיון, מכון בן-גוריון; הרב גורן לדוד בן-גוריון, 29 במאי 1957, א"צ, 52/846/1959.

³⁵ הרב גורן, חיים שכאלה.

³⁶ יצוין שהשניים הזמינו איש את רעהו לשמחות משפחתיות וערכו ביקורים הדדיים. ראה ביקורו של הרב גורן בסוכתו של בן-גוריון אשר נבנתה במיוחד עבורו ופגמיה תוקנו בהוראתו. הצ"פ, 10 באוקטובר 1971, עמ' 2 ועוד.

³⁷ על פרשת 'לבון', אשר נקראה גם 'עסק הביש' ראה בהרחבה טבת, קלב"ן.

לדורות, סמל לגבורת ישראל המחודשת, מופת לחסנו של צה"ל ופאר ותפארת לעולם כולו. ידוע ומפורסם בכל קצוי תבל שהנשק המרתיע ביותר את אויבי ישראל, המבטיח ביותר את שלומה ובטחונה של המדינה הנו דוד בן-גוריון... בעמדך בראש המדינה בימי מלחמה וחזון התווית ראשית דרכי הגאולה השלישית לפני העם, והחילות בהגשמת המשימות המשיחיות של נביאי ישראל... באופן אישי הרשה נא לי להודות לך על החיבה היתירה שגילית כלפי בכל עת מצוא, ועל הענותך הלבבית המיוחדת לכל דבר שבתורה ושבת במסגרת צבא הגנה לישראל.³⁸

בתגובה למכתב זה השיב בן-גוריון לרב גורן:

מקרב לב אני מודה על דבריך. הם יקרו לי ביחוד כי יודע אני מה קרוב ללבך בטחון ישראל, עוד מלפני קום המדינה וביחוד לאחר קומה. מן הראוי היה שאתה תיבחר לרב ראשי לישראל, גם למדנותך וגם אהבת ישראל שלך מכשירים אותך לתפקיד יותר מכל רב אחר בישראל שאני יודע עליו, ונדמה שאתה היחיד הממשיך מסורתו הנאמנה של הרב מיימון – אחד היהודים הגדולים בדורנו.³⁹

עם בחירתו של הרב גורן לרבה הראשי של תל-אביב-יפו הבהיר לו בן-גוריון את דעתו שאין די בתפקיד זה למימוש יכולותיו אך הביע את תקוותו שידע באמצעות תפקיד זה לאחד את העם.⁴⁰ בתגובה למכתב זה השיב הרב גורן:

רבות מהשקפות היסוד שלי הצלחתי לגבש תחת ההשראה של כב' בהיותו ראש הממשלה ושר הבטחון הראשון בישראל, כב' היה לי לעינים בכל הנוגע לאחדות ישראל ולאהבת העם והארץ.⁴¹

לקראת סוף ימיו של בן-גוריון נבחר הרב גורן לרב הראשי לישראל, ובן-גוריון שלח לו מכתב ברכה המבטא את הערכתו אליו:

בטוחני שהרוב הגדול של היושבים בארצנו מרוצה מבחירתך להיות ראש הרבנים לישראל. זוכרני היטב פעולתך בצבא ההגנה לישראל, ואין לי כל ספק בכשרך היוצא מן הכלל גם בפעולות ראש רבני הארץ. איני יודע אם אסכים לכל פעולותיך... אבל אני יודע שאין רב טוב ממך בישראל. הצלחת בצבא תצליח גם במדינה.⁴²

1.2. לוי אשכול

לוי אשכול כיהן כראש הממשלה (בשנים 1963-1969) וכשר הבטחון (בשנים 1963-1967) בשלהי שנות כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל. בין השניים התקיים שיתוף פעולה, ולדברי מקורביו של

³⁸ הרב גורן לדוד בן-גוריון, 28 ביוני 1963, אב"ג, התכתבויות. ההדגשה במקור. עוד קודם לכן כאשר ביקש בן-גוריון לפרוש כבר בשנת 1953 כתב לו הרב גורן מכתב חס ובו עודד אותו להישאר בתפקידו. הרב גורן לדוד בן-גוריון, דצמבר 1953, אר"ג, מכתבים לאישים חשובים. על פרישתו של בן-גוריון בשנת 1963 ראה - Weitz, Ben-Gurion's Resignation, pp. 131-152 על פרישתו בשנת 1953 ראה - Weitz, Ben-Gurion's First Resignation, pp. 59-78.

³⁹ דוד בן-גוריון לרב גורן, 3 ביולי 1963, אב"ג, התכתבויות.
⁴⁰ דוד בן-גוריון לרב גורן, 9 ביוני 1968, אר"ג, מכתבים לאישים חשובים. על אף הסתייגותו של בן-גוריון מכניסתו של הרב גורן לתפקיד רבה של תל-אביב הוא השתתף בטקס ההכתרה שלו וצולם מתחבק עמו בחוס. ראה ידיעות אחרונות, 16 ביוני 1971, עמ' 3. נוסח המכתב במלואו ראה להלן, נספח תשיעי, עמ' 231.

⁴¹ הרב גורן לדוד בן-גוריון, 2 ביולי 1968, אב"ג, התכתבויות. נוסח המכתב במלואו ראה להלן, נספח עשירי, עמ' 232.
⁴² דוד בן-גוריון, לרב גורן, 3 באוקטובר 1972, אר"ג, מכתבים לאישים חשובים. בן-גוריון שלח מכתב ברכה גם לרב עובדיה יוסף עם היבחרו בצוותא עם הרב גורן לרב הראשי לישראל, ובו שבח לרב גורן: 'זכיתי לעבוד כמה שנים עם הרב שלמה גורן בצבא הגנה לישראל, אולם הבחירה לראש הרבנים בישראל יחד עם הרב שלמה גורן אומר לי שאתה ראוי לתפקיד שהוטל עליך כרב ראשי בישראל ואני מאחל לך הצלחה רבה בעבודתך'. דוד בן-גוריון לרב עובדיה יוסף, 17 באוקטובר 1972, אב"ג, התכתבויות. אף בשלהי ימיו הוסיף בן-גוריון לציין את הרב גורן ביומנו- ראה דוד בן-גוריון, יומן אישי, 29 בנובמבר 1967, עמ' 124, אב"ג, יומנים - אודות הספדו של הרב גורן בלוויית אלוף חיים בן דוד, מזכירו הצבאי של בן גוריון ושגריר ישראל באתיופיה אשר נהרג בתאונת מטוס.

הרב גורן אשכול העריך את הרב גורן והתייעץ בו בעניינים שונים.⁴³ עם זאת, במקורות העוסקים באישים אלה לא נמצאה עדות לקשר קרוב ביניהם.⁴⁴ ערב מלחמת ששת הימים, על רקע היסוסה של ההנהגה המדינית בראשות אשכול לפתוח במלחמה, היה הרב גורן בין אלה אשר צדדו במהלך זה וניסו להשפיע על עמדת הממשלה.⁴⁵ בטקס אזכרה שנערך במלאת שנה לפטירתו של אשכול חיבר הרב גורן תפילה מיוחדת בה ניתן למצוא ביטוי להערכה שרחש אליו:

ראש ממשלתנו המנוח והבלתי נשכח רבי לוי בן יוסף לבית אשכול... נתאספנו ליד מקום מנוחתך... בתום שנה לעליית נשמתך הטהורה למרומים. באנו להתייחד עם זכרך ועם פעליך רבי הפאר וגדולי המעש למען העם והמדינה וכדי לקיים מנהג עתיק של ישראל שגדול הדור שמת מתאספים ראשי העם מדי שנה בשנה ביום מותו... אין עושים נפשות לצדיקים, דבריהם ומפעליהם הם הם זכרונם. אף אתה מלחמתך ומסירות נפשך לגאולת העם ושחרור הארץ ובניינה, עמלך ללא לאות לחיזוק בטחונו של עם ישראל מהווים את הנפש, הרוח והנשמה במפעל הגאולים של האומה.⁴⁶

1.3. גולדה מאיר

קשר קרוב שרר גם בין הרב גורן לגולדה מאיר בעת שהייתה ראש ממשלת ישראל משנת תשכ"ט (1969). בשלהי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל ובעת כהונתו כרב הראשי לתל-אביב הוא התבקש על ידה להתערב בסוגיות בוערות בנושאי גיור ומעמד אישי, כנזכר לעיל. הרב גורן אף תמך בה כאשר הגנה על שימור החקיקה הדתית בתחומים אלה על אף דרישות שותפותיה לקואליציה. הוא עודד אותה כאשר הדפה ניסיונות להגמיש את הגדרת חוק 'מיהו יהודי' סביב פרשת שליט,⁴⁷ וכאשר בשל בעיות בתחום המעמד האישי הוגשו הצעות חוק לשינוי חוק הנישואין על מנת שיאפשר נישואין אזרחיים ומאיר התנגדה, הוא שיבח אותה:

ראש הממשלה שלנו... עומדת כחומת ברזל שלא תהיה פרצה בקדושת המשפחה... במסירות נפש ממש, תוך הקרבה, תוך סיכון כל הקריירה... יש לה שורש נשמה גדול מאוד כנראה שזכתה לכך.⁴⁸

גם בשנת כהונתו הראשונה של הרב גורן כרב הראשי לישראל התקיימו קשרים אישיים טובים וקרובים בינו ובין גולדה מאיר, והשניים שיתפו פעולה בקידום פתרון בעיות הנוגעות לדת ומדינה, אולם הירידה במעמדו של הרב גורן בשנים שלאחר מכן ודעיכת מעמדה של מאיר לאחר מלחמת יום הכיפורים גדעו את שיתוף הפעולה בין השניים.

כאשר שקלה מאיר שלא להתמודד לקדנציה נוספת בתפקיד ראש הממשלה לאחר המלחמה היה הרב גורן בין המפצירים בה להמשיך בהנהגתה: 'את מגויסת ולא תוכלי לעזוב את השורה אלא אם

⁴³ איינהורן, ראיון; שטרסברג, ראיון. בשל קרבתו הרבה של הרב גורן לבן-גוריון, כפי שתוארה לעיל, יש לשער כי הקשר בינו לבין אשכול, הושפע מהקשר בין אשכול לבן-גוריון. אשכול היה במשך שנים רבות מנאמניו הקרובים ביותר של בן-גוריון, אולם בשנות כהונתו של אשכול כראש הממשלה וכשר הבטחון הורעו היחסים בין השניים. בנוסף, יש לשער כי מנהיגותו המתונה של אשכול לעומת מנהיגותו התקיפה של בן-גוריון השפיעה אף היא על אופי הקשר בין אשכול לרב גורן בשנים אלה. על הקשר בין אשכול לבן-גוריון, על ההבדלים באופי מנהיגותם ועל תרומתו של אשכול לבניית כוחו של צה"ל ערב מלחמת ששת הימים ראה ויץ, לוי אשכול, עמ' 167-192.

⁴⁴ בארכיון הרב גורן לא נמצאו התכתבויות בין השניים, ושמו של הרב גורן והרבנות הצבאית אינם מופיעים כלל בקטלוג תיקי ארכיון לוי אשכול אשר בגנוז המדינה.

⁴⁵ ראה לעיל, עמ' 27.

⁴⁶ ידיעות אחרונות, 16 בפברואר 1970, עמ' 3.

⁴⁷ הרב גורן לגולדה מאיר, 17 בפברואר 1970, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1970.

⁴⁸ נאום הרב גורן בכנס הענקת פרס הרב מימון לרב יוסף קאפח, 21 ביוני 1972, גצ"ד, 60/2.

תקבלי שחרור מהעם'.⁴⁹ כאשר יצאה לשיחות בארצות הברית לדיון על הסכמי הפרדת הנשק, נפרד ממנה הרב גורן בשדה התעופה ונתן לה ספר תהלים ובו תפילה להצלחתה בכתב ידו. מאיר הגיבה בתודה: 'טוב מאוד שבאת להיפרד ממני. אני מאוד זקוקה לתפילתך ולברכתך'.⁵⁰ באותה עת, הוא אף ניסה להשפיע עליה ללא הצלחה להקים ממשלת 'איחוד לאומית' להתמודדות עם המשבר שלאחר המלחמה.⁵¹ לאחר קיום הבחירות, כאשר התקשתה מאיר להקים ממשלה, בין השאר בשל החלטת מועצת הרבנות הראשית והרב גורן שעל המפד"ל לסרב להצטרף לממשלה בלי התחייבות לתיקון חוק השבות, עודד אותה הרב גורן כידיד אישי לבל תודיע לנשיא שהיא מסתלקת מהרכבת הממשלה.⁵² לימים סיפר הרב גורן שמאיר שאלה אותו אם לפי היהדות היא נושאת באשמה למחדל מלחמת יום הכיפורים. הרב גורן השיב לה שהיא אינה נושאת באחריות משום שהיה לה שר ביטחון ש'כל העולם השתחוה בפניו [משה דיין]'. הוא הסביר לה שלא כן היה אילו שירתה בעצמה בדרגת אלוף בצה"ל קודם שהתמנתה לראשות הממשלה. הרב גורן יעץ לה לפטר את דיין בגין אחריותו, אך היא סירבה וטענה שבהיותה ראש ממשלה האחריות היא שלה, ואכן התפטרה מכהונתה.⁵³

1.4. יצחק רבין

בין יצחק רבין לרב גורן שררו קשרים אישיים קרובים עוד משנות כהונתם המשותפת בצבא. לקראת סוף שירותו של הרב גורן היה יצחק רבין רמטכ"ל מלחמת ששת הימים. רבין נבחר לראשות תנועת העבודה לאחר התפטרותה של מאיר, והוטל עליו להרכיב ממשלה חדשה. עם כניסתו לתפקידו בראשות העבודה ביקש רבין להקים ממשלה עם המפד"ל ונועד עם הרב גורן על מנת למצוא פתרון שיאפשר זאת.⁵⁴ כאשר הוקמה הממשלה, מיהר הרב גורן להבהיר לרבין שעתיד יהודה ושומרון הוא נושא חשוב וחיוני ביותר עבורו, ויש הטוענים שבין השאר בהשפעת הרב גורן אפשר רבין את הקמת ההתיישבויות ביהודה ושומרון.⁵⁵ בתקופה זו התבטא הרב גורן על רבין: 'יש לי יחסים ידידותיים עם יצחק רבין למעלה מ-26 שנה. אני אוהב, מעריך ומוקיר אותו בגלל יושרו והגינותו'.⁵⁶ אף בין המשפחות של השניים התקיימו יחסי ידידות,⁵⁷ והרב גורן היה מעורב בענייניו האישיים של רבין. למשל, הוא טיפל בגירושי בתו דליה וטען שרבין התייעץ עמו בכל נושא דתי.⁵⁸

ואולם בתקופת כהונתו השנייה של רבין כראש ממשלה משנת תשנ"ב (1992), צצו על פני השטח מחלוקות עזות בין השניים. בתקופת הסכמי אוסלו פנה הרב גורן בכתב לרבין בעניינים מדיניים,⁵⁹ תקף בחריפות את מדיניותו של רבין בעניין שטחי יהודה ושומרון וקרא להפגין נגדה ולסרב לפנות

49 ידיעות אחרונות, שבת, 22 ביוני 1973, עמ' 1.

50 ידיעות אחרונות, 4 בנובמבר 1973, עמ' 7.

51 הרב גורן לגולדה מאיר, 26 בנובמבר 1973, אר"ג, ללא תיק. ראה נוסח המכתב להלן, נספח אחד עשר, עמ' 233.

52 ידיעות אחרונות, שבת, 22 בפברואר 1974, עמ' 1.

53 ידיעות אחרונות, 24 שעות, 2 במאי 1990, עמ' 12.

54 ראה לעיל, עמ' 55.

55 ראה לעיל, עמ' 106.

56 ידיעות אחרונות, שבת, 10 במאי 1974, עמ' 5.

57 אריה שלום, ראיון.

58 יצחק ולאה רבין לרב גורן, י"ט בסיוון תשל"ב, אר"ג, מברקים ותכתובת עם ראשי ממשלות ונשיאים – מכתב תודה על עריכת נישואי בתם. בני הזוג רבין אף צירפו המחאה בתמורה לעריכת החופה, אך הרב גורן החזיר אותה והבהיר: 'מעולם לא הסכמתי לקבל שום טובת הנאה ממתן שרות דתי איזה שהוא'. הרב גורן ליצחק ולאה רבין, 7 בדצמבר 1972, אר"ג, מכתבי המלצה והסכמות אישיים. ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 2 במאי 1990, עמ' 12.

59 ראה לעיל, עמ' 105.

יישובים. רבין מצדו זעם על התבטאויותיו ויצא נגדן בישיבות הממשלה ובתקשורת.⁶⁰ ואף כי הקשרים האישיים ביניהם נמשכו גם בתקופה זו, הרי הם הושפעו מן המתרחש שנוצרה. למשל, כאשר הגיע רבין לבר מצווה של נכד הרב גורן, צביקה תמרי, גער בו הרב גורן על מדיניותו. וכחודש וחצי לפני פטירתו טלפן הרב גורן לרבין והציע לו שלא להגיע לסוכתו בהושענא רבה כמנהגו זה שנים רבות בטענה שיש בסביבה אנשים שלא יראו זאת בעין יפה, וייווצר מצב לא נעים.⁶¹

לאחר פטירתו של הרב גורן התבטא עליו רבין כי 'מבחינות מסוימות הוא מילא את תפקיד הסנהדרין שמלפני חורבן הבית, בהתאמת החיים של מדינה יהודית לאחר אלפיים שנה שלא הייתה',⁶² וכי הרב גורן 'היה שותף לשעות הקשות ולשעות היפות של לוחמי צה"ל. תמיד היה עם הכוחות הקדמיים במקומות המסוכנים ביותר'.⁶³

1.5. מנחם בגין

הקשרים בין הרב גורן לראש הממשלה מנחם בגין התבססו על עולם אידיאולוגי משותף בעניין שלמות ארץ ישראל. הרב גורן לא הסתיר את התלהבותו מעליית הליכוד לשלטון, ולאחר מינויו של בגין לראש הממשלה הוא נהג להיפגש, לשוחח ולהתכתב עמו תכופות בעניינים מדיניים וציבוריים.⁶⁴ בגין, אשר רחש כבוד לדת ולמסורת, העריך את הרבנים הראשיים וראה בהם אחד מסמליה של הממלכתיות במדינת ישראל וחלק להם כבוד. הוא נבחר לכהונת ראש ממשלת ישראל סמוך לסיום חמש שנות כהונתם הראשונות של הרבנים הראשיים גורן ויוסף והפעיל את כובד משקלו על מנת שיוחלט על הארכת כהונתם.⁶⁵ בגין נהג לכנות את הרב גורן במכתביו 'מורנו ורבנו הנעלה',⁶⁶ ולדברי מקורבי הרב גורן, הוא נהג להתייעץ עמו תכופות גם בנושאים לא דתיים, כגון איוש תפקידים בממשלתו.⁶⁷ אמנם בין השניים אף התגלעו מחלוקות חריפות בשנת תשל"ט (1979) בעקבות ההחלטה על פינוי פתחת ימית בהסכם השלום עם מצרים והכרת בגין בזכותם של הפלשתינים להגדרה עצמית בהסכמי קמפ דייוויד.⁶⁸

לאחר שפרש בגין מראשות הממשלה והסתגר בביתו, היה הרב גורן מן האנשים המעטים שהותר להם לשוחח עמו.⁶⁹ הרב גורן ציין את הדוגמה שנתן בגין לכבוד האדם, כאשר גם בשיא הצלחותיו הפוליטיות הוא שמר על כבוד מתנגדיו כמו על כבוד אוהביו. עוד ציין שכלפי חוץ לחם כארי על 'חירות ישראל וכבודו', אך בלבו פנימה היה שוחר שלום מאין כמותו, ולכן כאשר הבין שהשלום ממנו והלאה, 'הניח את כתרו והלך לו'.⁷⁰

⁶⁰ מלמד, הרב, פניני הלכה, עמ' 288.

⁶¹ הרב יוסי הראל, ריאיון.

⁶² טייטלבוים, הרב אלוף גורן.

⁶³ מעריב, 30 באוקטובר 1994, עמ' 10.

⁶⁴ על התפתחותה של תנועת חירות עד לניצחונה בבחירות בשנת 1977 ראה Weitz, Herut Movement, pp. 54-86.

⁶⁵ לאו, מרן, עמ' 229.

⁶⁶ מנחם בגין לרב גורן, 24 בדצמבר 1981, אר"ג, 302 – מכתבים לאנשים מפורסמים ועוד.

⁶⁷ קויטנר, ריאיון; הרב יוסי הראל, ריאיון.

⁶⁸ ראה לעיל, עמ' 109, 112.

⁶⁹ איינהורן, ריאיון. אף כי הוא כיבד את רצונו של בגין על פי עצת מזכירו יחיאל קדישאי ולא הגיע לבקרו. קויטנר ריאיון.

⁷⁰ עמדה, 10 במרס 1986.

1.6. סיכום

הרב גורן ראה חשיבות רבה ביצירת קשרים עם מנהיגי המדינה כחלק מהערך שהעניק למדינה עצמה. קשריו של הרב גורן עם דוד בן-גוריון השפיעו ביותר על ביסוס עמדתו של הרב גורן בצבא ועל יכולתו להגשים הלכה למעשה את יזמותיו. הרב גורן קיווה שהקשרים הקרובים עם ראשי הממשלות שאחרי בן-גוריון יסייעו לו לביסוס עמדה דומה גם בהיותו הרב הראשי לישראל, אך כאן התבדה. אמנם בראשית דרכו פנתה אליו גולדה מאיר בסוגיות שונות ונכונה לעמוד לימינו ולספק לו תמיכה פוליטית ותקציבית, אולם הנסיגה במעמדה ובמעמדו שלו קטעו את שיתוף הפעולה ביניהם. קרבתו ליצחק רבין ולמנחם בגין סייעה לקידום יזמות ועמדות נקודתיות שונות אך לא תרמה ליכולתו להשפיע במידה שביקש.

2. מפקדים צבאיים

2.1. ראשי המטה הכללי

בשנות כהונתו הרבות של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל, הוא כיהן תחת פיקודם של רמטכ"לים רבים. היחסים בינו לבינם נעו בין אהדה והערכה להסתייגות וחיכוכים על רקע האופן בו השליט הרב גורן את ההוראות בענייני דת בצבא. פניותיו של הרב גורן לעיתים מזומנות לבן גוריון על מנת שיסייע לו לבצע את תפקידו, כפי שנסקרו לעיל, מצביעות על כך שלא תמיד נאותו מפקדים בכירים, ובראשם ראשי המטכ"ל לקבל את תביעותיו.

לדברי הרב גורן, תמיכתו הרבה של בן גוריון במינויו, כבר בתחילת דרכו כרב הראשי לצה"ל, הובאה לידיעת הרמטכ"ל הראשון של צה"ל, יעקב דורי, וכך החל מעמדו בצבא להתבסס.⁷¹ בהמשך תמך דורי בעמדתו של הרב גורן בעניין חלוקת הסמכויות בין הרבנות הצבאית ל'שרות הדתי' וקבע כי הסמכות העליונה תהיה בידי הרבנות הצבאית.⁷²

יגאל ידין,⁷³ הרמטכ"ל בשנים תשי"א-תשי"ג (1949-1952), עמד בקשרים טובים עם הרב גורן ולא ידוע על חיכוכים חריפים ביניהם. עם זאת, גם בשנות כהונתו הסתייע הרב גורן בבן גוריון, והלה ציין ביומנו כי בשיבת המטכ"ל שהתקיימה ב'קריה' הציג הרב גורן שורה של דרישות מידין, וכיוון שלא היה מרוצה מהחלטותיו קבע פגישה עם בן גוריון.⁷⁴ ידין העריך את הרב גורן כ'עילוי ואיש תורה מחד וחייל לוחם ותקיף מאידך',⁷⁵ והרב גורן התבטא כלפיו לימים: 'את יגאל ידין אהבתי'.⁷⁶ בהמשך דרכם הסתייע הרב גורן במחקריו הארכיאולוגיים בכתיבתו.⁷⁷ מאבק גלוי פרץ ביניהם בשנת תשמ"א (1981) על רקע עמדתו של הרב גורן בעניין החפירות בעיר דוד.⁷⁸

⁷¹ הרב גורן, הקלטות; הרב גורן, ריאיון, ארכיון בן-גוריון.

⁷² דוד בן-גוריון, יומן אישי, עמ' 46, אב"ג, יומנים.

⁷³ יגאל ידין (1917-1984) – הרמטכ"ל השני של צה"ל, חוקר בתחום הארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית. היה סגנו של ראש הממשלה מנחם בגין.

⁷⁴ בן גוריון, יומנים, 12 ביוני 1952, עמ' 123.

⁷⁵ יגאל ידין לרב גורן עם פרישתו מתפקידו כרמטכ"ל - לדמותו של גאון (לעיל, מבוא, הערה 20).

⁷⁶ הרב גורן, חוזר בתגובה, עמ' 98.

⁷⁷ ראה 'מלכותו של בר כוזבא לאור הממצאים האחרונים במדבר יהודה'.

⁷⁸ ראה לעיל, בעמ' 144.

בין הרב גורן למשה דיין, הרמטכ"ל בשנים תשי"ד-תשי"ח (1953-1958), שררו יחסים מורכבים שהשתרעו על פני שנים רבות.⁷⁹ מחד גיסא הרב גורן ראה בדיין מעין ממשיך דרכו של בן-גוריון בתמיכתו העקרונית בהשתתף הצבא על יסודות ההלכה והדת,⁸⁰ ומאידך גיסא התגלעו ביניהם סכסוכים הנוגעים ליישום פקודות המטכ"ל בענייני הדת. דיין התעקש לקיים מופעי תרבות שהיו כרוכים בחילול שבת וחגים ונאלץ לסגת מכוונותיו בעקבות לחצים של הרב גורן שאף עירב את בן-גוריון בעניין.⁸¹ לדוגמה, ויכוח נוקב התנהל בין השניים במהלך סדר פסח אשר חל במוצאי שבת בראשית שנות כהונתו של דיין כרמטכ"ל. דיין הגיע למקום תוך חילול שבת ותכנית הערב כללה הופעת זמרת אשר נועדה לשיר בפני החיילים בליווי להקה ואמצעי הגברה. הרב גורן סרב להשתתף בסדר ולאפשר פעילות זו, ודיין נאלץ לבטל את ההופעה.⁸² הרב גורן אף ביקש להקציב לחיילים הדתיים חצי שעה לתפילה, על מנת שלא יאלצו לקום מוקדם במיוחד לצורך כך, ודיין התנגד לדרישה זו. בסופו של דבר הכריע בן גוריון כי יש לאפשר לחיילים הדתיים להתפלל שלא על חשבון האימונים על מנת שירגישו שהצבא הוא ביתם.⁸³ בעקבות מלחמת ששת הימים, כאשר כיהן דיין כשר הביטחון, התגלעה ביניהם, כאמור לעיל, מחלוקת עזה בעניין החלת ריבונות ישראל על המקומות הקדושים בהר הבית ובמערות המכפלה.⁸⁴ השניים נהגו לשוחח רבות, והרב גורן העריך את אופן חשיבתו של דיין, את הצורה שבה ניתח את ההיסטוריה היהודית⁸⁵ ואת גישתו לכל נושא, ש'היא תופעה גאונית בלתי שכיחה בעולם'.⁸⁶ הרב גורן ליווה את דיין גם בנסיבות אישיות וחיתן את ילדיו יעל ואסי בשנת תשכ"ז (יוני 1967) ביום אחד, זה אחר זה.⁸⁷ כאשר התגרש דיין מאשתו רות, ערך הרב גורן את הגירושין בין בני הזוג,⁸⁸ אולם לאחר מכן סירב לחתן אותו עם בת זוגו בטענה שהוא מנוע מכך הלכתית, והרב פירון הוא שהשיא אותו.⁸⁹ עם פרישתו של הרב גורן מתפקידו כרב הצבאי הראשי אמר עליו דיין:

את תפקידו בצה"ל מילא הרב גורן א.א. – אהבת ישראל ואחוות ישראל... ירד לשורשי הקשיים וחיפש להם תרופות. לעם ישראל, לדורנו ולצה"ל לא חסרות בעיות, חסרים פתרונות... את פעולתו הנחתה המגמה לחיפוש פתרונות לבעיותיהם ההלכתיות והאנושיות של הפרט והכלל המשרתים בצה"ל והמשפחות הקשורות בו. הרב גורן השיג בצה"ל אחדות ישראלית בעיקר בתוקף סמכותו הרוחנית, בתוקף האוטוריטה שלו. חיילים ומפקדים חילוניים ודתיים קבלו את הדרכתו לאחדות ישראל.⁹⁰

היחסים הקרובים בין האישים נמשכו אף לאחר פרישת הרב גורן מצה"ל, בעת שדיין כיהן בתפקידים מדיניים והיה שר בממשלת ישראל.

⁷⁹ קדם לו מרדכי מקלף, אשר כיהן כרמטכ"ל במשך כשנה (דצמבר 1952-דצמבר 1953). אין עדויות לקשריו עם הרב גורן בתקופה זו.

⁸⁰ הרב גורן, ראיון פרישה מצה"ל, עמ' 7. הרב גורן סבר שהייתה לדיין 'אמונה שרשית מסטית עמוקה מאד' אף שלא קיים מצוות.

⁸¹ מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 90.

⁸² שם, עמ' 97-98.

⁸³ דיין, אבני דרך, עמ' 203.

⁸⁴ ראה לעיל, עמ' 93.

⁸⁵ הרב גורן למשה דיין, 13 באוגוסט 1969, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969 – מכתב הערכה על נאומו 'הפילוסופי' בסיום מחזור ט"ו של בית הספר הבין-זרועי לפיקוד ומטה.

⁸⁶ הרב גורן למשה דיין, 4 ביולי 1971, אר"ג, שוטר, אפריל 1974.

⁸⁷ שלום, ריאיון.

⁸⁸ ידיעות אחרונות, 28 בדצמבר 1971, עמ' 1.

⁸⁹ מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 115; איינהורן, ריאיון.

⁹⁰ עוז ותפארת לרבנות הראשית לישראל, עמ' לג.

חיים לסקוב⁹¹ אשר כיהן כרמטכ"ל בשנים תשי"ח-תשכ"א (1958-1961), ככל הנראה לא עמד בקשרים טובים עם הרב גורן בשנים אלה. הרב גורן אמנם ערך את נישואיו בשנת 1950,⁹² אולם ביומנו של בן-גוריון מתואר אירוע קשה שהתרחש בין השניים בשנות כהונתו של לסקוב כרמטכ"ל: לאחר שמפקדים פנו ללסקוב בתלונה על גערותיו החריפות של הרב גורן, זימן אליו הרמטכ"ל את הרב גורן, דרש ממנו לעמוד 'דום' ומחה על התנהגותו. הרב גורן מיהר לפנות לבן-גוריון והתלונן על לסקוב בטענה שלרמטכ"ל אין סמכות שיפוט משמעתית כלפיו בתוקף דרגתו- אלוף משנה.⁹³ בן-גוריון קיבל את תלונתו של הרב גורן וביקש מלסקוב להימנע בעתיד מיחס מעין זה.⁹⁴ בשנים אלה אף מחה לסקוב בפני הרב גורן על כך שבביקוריו בחוץ לארץ בקהילות יהודיות הוא מדבר על נושאים מדיניים שבין ישראל לארצות זרות והבהיר לו כי עליו לחדול מכך.⁹⁵ בנוסף, הרב גורן סיפר שלסקוב התנגד לעמדתו כי יש לסרב פקודה לחלל שבת שלא לצורך פיקוח נפש, ובשל כך הורה להפסיק את פרסום עלון 'מחניים' של הרבנות הצבאית. הפרסום חודש רק לאחר פנייתו של הרב גורן לבן-גוריון בעניין.⁹⁶

צבי צור,⁹⁷ אשר כיהן כרמטכ"ל בשנים תשכ"א-תשכ"ד (1961-1964), לא נאות לקבל את המעמד המיוחד שהקנה בן גוריון לרב גורן בצבא, והתנגד לכך שתוענק לו דרגת אלוף. צור התנגד למהלך בשל הנוהל בצבא הקובע שאף ראשי חילות הינם אלוףי משנה בלבד. הדרגה הוענקה לרב גורן בסופו של דבר בגין התעקשותו של בן גוריון שעמד על כך.⁹⁸ גם בשנות כהונתו של צור, ועל אף שחלפו שנים רבות מאז הקמת הרבנות הצבאית וביסוס מעמדה, ביקש הרב גורן את התערבותו של בן גוריון לצורך אכיפת ההוראות בענייני דת.⁹⁹

קשריו של הרב גורן עם יצחק רבין אשר כיהן כרמטכ"ל בשנים תשכ"ד-תשכ"ח (1964-1968) תוארו לעיל.¹⁰⁰

חיים בר-לב¹⁰¹ כיהן כרמטכ"ל בשנים תשכ"ח-תשל"ב (1968-1972). בשנות כהונתו פרש הרב גורן מתפקידו כרב הראשי לצה"ל, ובר-לב ערך עבורו מסיבת פרידה בה נכחו מפקדי צה"ל ושר הביטחון דיין. במהלך האירוע התבטא בר-לב כלפי הרב גורן: 'רב לוחם בביקוריו בקווי החזית עודד חיילים, בין קציני צה"ל ניכר בשני דברים: היחידי שזכה לבנות העניין מיסודו ולהתקדש אתו; היחידי שנהנה ממדה כזו של סמכות מקצועית'.¹⁰² הרב גורן הודה לו על דבריו וציין את הסיוע והעידוד הרב שהעניק לו בר-לב בעת שרותו בצה"ל.¹⁰³

⁹¹ חיים לסקוב (1919-1982) – הרמטכ"ל החמישי של צה"ל, מנהל רשות הנמלים, נציב קבילות החיילים במשך כעשר שנים עד לפטירתו.

⁹² נאור, לסקוב, עמ' 218-219.

⁹³ הסמכות המשמעתית של הרמטכ"ל לא חלה על סגן אלוף ומעלה.

⁹⁴ דוד בן-גוריון, 26 בדצמבר 1958, חמ"ע, יומן אישי, אב"ג, יומנים.

⁹⁵ חיים לסקוב לרב גורן, יולי 59, א"צ, 4/639/1963.

⁹⁶ אתר ישיבת בית אל – הרב אליעזר מלמד, 'הלכות צבא ומלחמה, ב'.

⁹⁷ צבי צור (1923-2004) – הרמטכ"ל השישי של צה"ל, לאחר פרישתו כיהן כמנכ"ל ומנהל בכיר בחברות ממשלתיות שונות וכן כעוזר שר הביטחון משה דיין.

⁹⁸ הרב גורן, חוזר בתגובה, עמ' 98.

⁹⁹ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 1 בפברואר 1962, עמ' 1-2, אב"ג, יומנים.

¹⁰⁰ ראה לעיל, עמ' 159.

¹⁰¹ חיים בר-לב (1924-1994) – הרמטכ"ל השמיני של צה"ל, כיהן כשר וחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה וכן כשגריר ישראל ברוסיה.

¹⁰² ח"מ, עוז ותפארת לרבנות הראשית לישראל, ירושלים חשוון תשל"ג, עמ' כג.

¹⁰³ הרב גורן לחיים בר-לב, 4 ליולי 1971, אר"ג, שוטף, אפריל 1974.

2.2. מפקדים נוספים

בשנות כהונתו כרב הראשי של צה"ל יצר הרב גורן קשר עם מפקדים בכירים בולטים נוספים בתוקף תפקידו ודרגתו הגבוהה ובביקוריו התכופים במחנות ובבסיסי צה"ל, מהם כאלה שהיו ברבות הימים מנהיגים פוליטיים. הרב גורן השליט, כאמור, ביד רמה את הנורמות ההלכתיות שנקבעו בפקודות המטכ"ל, ולא מעט מפקדים חששו ממנו.¹⁰⁴ עם זאת רבים ממפקדי צה"ל גילו הערכה רבה לאופן שבו מילא את תפקידו, בכלל זה השתתפותו הפעילה בפעולות ובמלחמות וליווי החיילים בפעילותם השוטפת.¹⁰⁵ עבור חלקם הוא היה מעין 'אח לנשק' במשך שנים רבות של עבודה משותפת במציאות הצבאית המורכבת.

ביטוי ליחס של מפקדים בצה"ל כלפי הרב גורן ניתן למצוא בתגובות לפרישתו מתפקידו כרב הראשי לצה"ל. בעת החלטתו על פרישתו הוא הוצף במבקרים ובמכתבים מאת ידידיו בצבא ומאישים נוספים.¹⁰⁶ למשל, דברי שלמה להט (צי"ץ), ראש אכ"א:

אני חושב שעם פרישתך אבד לצה"ל מנהיג רוחני גדול ודגול. אני חושב שאם צה"ל מתנהג ופועל בהתאם לרוח היהדות ומסורת ישראל – ממך באה לו זאת. אני חושב שצה"ל הוא צבא בעל תודעת מוסרית עליונה והרבה מכך – בזכותך הבלעדית. הרשה לי כבוד הרב, לאחל לך הצלחה בכל אשר תפנה ואני משוכנע ובטוח שעוד נכוננו לך פעלים לאומיים רבים – שעם ישראל יתברך בהם ובך.¹⁰⁷

מבין המפקדים שעמם יצר הרב גורן קשר יש לציין את הקרובים אליו במיוחד, מהם אריק שרון אשר בשנות פעילותו של הרב גורן כרב ראשי טיפס בסולם הדרגות הצה"לי.¹⁰⁸ הרב גורן פגש בו לראשונה באחד מביקוריו בחזית, בעת ששרון פיקד על יחידת הצנחנים 101. בביקורו נוכח הרב גורן שנורמות הכשרות המחייבות בצבא אינן מיושמות ביחידה זו בלשון המעטה. שרון סירב לדרישתו של הרב גורן שמטבח היחידה יוכשר ויישמרו בו כללי הכשרות בטענה שאין במקום אפילו צנחן דתי אחד, וממילא אין צורך בשמירה על הכשרות ביחידתו. בתגובה הכריז הרב גורן על פי עדות נוכחים במקום שהוא עצמו יהיה הצנחן הדתי הראשון, ואכן מימש את דבריו ועד מהרה עבר קורס צניחה.¹⁰⁹ בדרך זו שכנע את שרון לקבל עליו את פקודות המטכ"ל הנוגעות לעניינים אלה.¹¹⁰ במלחמת קדש ובפעולות התגמול שהה הרב גורן עם שרון וחייליו במשך ימים ארוכים.¹¹¹ בשלהי שנות כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל הוא עמד לימינו של שרון בעת שבנו גור בן ה-10 נהרג מפליטת כדור.¹¹² גם במלחמת יום הכיפורים ליווה הרב גורן את אוגדת הדרום בפיקודו של שרון, ולבקשת שרון שידר ברשת האוגדתית דברי עידוד ותפילה לפני צליחת התעלה.¹¹³ הרב גורן אף

¹⁰⁴ שלמה להט (צי"ץ), בערב זכרון לרב גורן, ון ליר, תשס"ה.

¹⁰⁵ הרב מנחם הכהן, ריאיון: 'היינו באים בלילה ויושבים עם החיילים'.

¹⁰⁶ ראה תגובות כלפיו במסיבת פרידה שערך לו הרמטכ"ל. הרב גורן לחיים בר-לב, 4 ביולי 1971, אר"ג, שוטף, אפריל 1974.

¹⁰⁷ שלמה להט לרב גורן, 15 באוגוסט 1971, אר"ג, מכתבים אישיים אל הרב.

¹⁰⁸ אריאל שרון (1928) – כיהן בצבא במגוון תפקידי פיקוד, ביניהם אלוף פיקוד הדרום. בשנת 1973 נבחר לכנסת מטעם הליכוד, ולאחר מכן כיהן במגוון תפקידים כשר בממשלות ישראל וכראש ממשלה.

¹⁰⁹ הקורס התקיים בתל נוף בשנת 1955 על פי הנחיותיו של הרמטכ"ל באותם ימים משה דיין שראוי שקצינים בכירים יעברו קורס זה. הרב גורן, חיים שכאלה.

¹¹⁰ Freedman, Rabbi Shlomo Goren, p. 54; הרב מנחם הכהן, ריאיון.

¹¹¹ ערב זיכרון לרב גורן, תל-אביב תשנ"ז.

¹¹² בלום וחפץ, הרועה, עמ' 188.

¹¹³ ראה לעיל, עמ' 89.

הצטרף ללחצים להחזרת שרון לצבא לאחר מלחמת יום הכיפורים.¹¹⁴ עם השנים נהיה שרון לדמות פוליטית משפיעה ביותר, וקשריו של הרב גורן עמו סייעו לו בקידום יזמותיו.¹¹⁵ לאחר פטירתו אמר עליו שרון: 'אהבתי את האיש הסוער הזה גם כשכעס עלי לפעמים'.¹¹⁶

מפקד בולט נוסף אשר עמד בקשר עם הרב גורן ונהיה בהמשך דרכו לאיש ציבור פוליטי משפיע היה מרדכי (מוטה) גור אשר שימש בתפקידי פיקוד שונים בעת כהונתו של הרב גורן בצבא. במלחמת ששת הימים חלקו השניים רגעי היסטוריה נדירים של שחרור הר הבית והכותל המערבי, כאשר גור פיקד על חטיבה 55, חטיבת המילואים של הצנחנים אשר שחררה את האזור. כאשר התמנה גור לרמטכ"ל, שלח לו הרב גורן מברק המלמד על הקרבה הרבה בין השניים:

שמח אני מקרב לב לברך אותך כידיד בנפש לעליתך לפסגת הפיקוד בצה"ל. הוקרתי תמיד את כשרונותיך, אומץ לבך ועוז הרוח שבך ומידותיך התרומיות. זכותך ההיסטורית לשחרור שריד בית מקדשנו הר הבית והכתל המערבי תעמוד לך לאורך ימים.¹¹⁷

עם זאת הקרבה ביניהם לא מנעה מהרב גורן לבקר את התנהלותו של גור כאשר בהיותו רמטכ"ל סבר שהפתרון לבעיית הטרור צריך להיות מדיני ולא צבאי.¹¹⁸

ברם, יש לציין שעל אף הקשרים האישיים בין הרב גורן למפקדי צה"ל לדורותיהם הרי הוא נזכר בספרי זיכרונותיהם בעיקר בזיקה לחלקו בשחרור העיר העתיקה בירושלים ולא יותר מזה.¹¹⁹

3. רבנים ומנהיגים בעולם החרדי

3.1 שנים ראשונות: מחלוקת וקרבה

רוב שנות צעירותו של הרב גורן מנערו ונהלא עברו עליו בירושלים של היישוב הישן, והוא ראה בראשי ישיבת 'חברון' – הרב אפשטיין והרב סרנא, את מוריו ורבותיו.¹²⁰ אולם הוא לא הסתפק במסגרת הלימודית וההשקפתית שהקנו לו ראשי הישיבה והיה מקושר, כאמור, לגדולי ישראל בעלי דעות שונות בירושלים של אותם ימים ונבדל מהציבור החרדי בהשקפת עולמו הדתית-לאומית.

¹¹⁴ בלום וחפץ, הרועה, עמ' 297.

¹¹⁵ למשל, בעת חנוכת האנדרטה לזכר חללי השואה על גג ישיבת ה'אידרא', בעת ששימש שרון שר המסחר והתעשייה, הזכיר הרב גורן את תרומתו של שרון לבניית הפרויקט וכינה אותו 'ידיד נעורי' (נאום בעת חנוכת להבות הזיכרון, יוני 1987, אר"ג, מאמרים הלכתיים בשפות שונות, 1). הרב גורן פנה שוב במשך השנים לסיועו של שרון בהיותו שר הבינוי והשיכון להמשך פיתוח מוסדותיו (ראה ה"פ [ירושלים] 89/95 הרב שלמה גורן זצ"ל, עמותת 'האידרא', קרן הרב הראשי, נגד עמידר ומשרד הבינוי והשיכון, תקדון). הרב גורן הוזמן למסיבת חנוכה יוקרתית שנערכה בביתו של שרון ברובע המוסלמי ועוררה התנגדות של אנשי שמאל ופולמוס תקשורתי. ראה עיתוני התקופה, 16 בדצמבר 1987. על סיועו של אריאל שרון לקיום התפילות ב'מחמכה' ראה להלן, נספח שנים עשר, עמ' 234.

¹¹⁶ ערב זיכרון לרב גורן, תל-אביב תשנ"ז.

¹¹⁷ הרב גורן למוטה גור, אפריל 1974, אר"ג, מברקים ומכתבים אישיים לאח"מים.

¹¹⁸ פרוטוקול כנס ספ"כ, 13 באפריל 1978, אר"ג, מסמכים אישיים ממחלך חיי הרב.

¹¹⁹ ראה ספריהם של דיין, גור, נרקיס ועוד. בתכנית 'חיים שכאלה' שנערכה לרב גורן התארחו אנשי צבא נוספים אשר היו בקשר עם הרב גורן, בהם שמואל גורודיש (גנות), מפקד מחלקת הדרכה של צה"ל באותה עת ואלוף פיקוד הדרום לאחר מכן, אשר למד עם הרב גורן בילדותם. ממכתבים, עדויות אישיות ונאומים שונים למדים על קשריו של הרב גורן עם מפקדים נוספים, בהם קלמן מגן (אלוף המידות הטובות לזכרו של לוחם גדול, ומפקד דגול, אלוף קלמן מגן ז"ל, הספד הרב גורן, 12 באוגוסט 1976, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1975-1977); רפאל איתן (רפול) אשר לדברי מקורביו של הרב גורן העריך אותו ביותר וטען שבישיבות המטה הכללי של צה"ל הוא היחיד שאומר מה שהוא חושב (הרב יוסי הראל, ריאיון; יצחק שטרסברג, ריאיון); ישעיהו גביש, אשר אמר על הרב גורן 'לא אשכח תרומתך לטפוח רוח הלוחמים במלחמת ששת הימים בפקוד הדרום וכן חלקך בעדוד לוחמינו לאורך התעלה בימים קשים של הפגזות וקרבות אש' (ישעיהו גביש לרב גורן, 15 באפריל 1970, אר"ג, הרב הראשי לצה"ל, 1970); ועזר ויצמן, שלאחר פטירת הרב גורן אמר עליו: 'היו לי עם הרב גורן יחסים מיוחדים... היו בינינו ויכוחים אדירים, אך היה זה תענוג לשמוע את דבריו'. מעריב, 31 באוקטובר 1994, עמ' 17 ועוד רבים.

¹²⁰ ראה הפתיחה לספרו הראשון נזר הקודש.

ביטוי מובהק לפער בין השקפות העולם ניתן כבר בעת שנבחנה האפשרות שימונה לרב הראשי לצה"ל. הרב גורן התבקש על ידי דוד שאלתיאל, מפקד ירושלים, לגייס בחורי ישיבות לחפירת תעלות בליל שבת למניעת התקפת שריון ירדני ביום השבת. הוא פנה לרב הרצוג לקבלת היתר לעבודה בשבת, אך הלה טען שהיתר אשר יצא תחת ידו לא ישכנע את תלמידי הישיבות והציע שהרב גורן יפנה לקבלת היתר מהרב יוסף-צבי דושינסקי, מנהיג העדה החרדית. כאשר פנה אליו הרב גורן, הוא סירב להתיר את החפירות אף שקיבל את נימוקיו ההלכתיים.¹²¹ משום כך עבר הרב גורן בעצמו בין הישיבות ושכנע תלמידים לחפור את התעלות, ולדבריו הן תרמו תרומה מכרעת להדיפת ההתקפה.¹²²

מחלוקת גלויה בין הרב גורן למנהיגים פוליטיים בעולם החרדי והדתי התבטאה בראשית פעילותו כרב הראשי לצה"ל בדבר הקמת יחידות דתיות וחיתרתו של הרב גורן לעצמאות מתלות בגופים דתיים ופוליטיים, כאמור.

גישתו ההלכתית עוררה אף היא חשדנות כבר משנותיו הראשונות, כאשר בפסיקה חדשנית שלו אשר פורסמה בשנה הראשונה לכהונתו כרב הראשי לצה"ל נקבע שהחשמל אסור מדרבנן ולא מדאורייתא ולכן ניתן להשתמש בו באופנים שונים במקרה הצורך.¹²³

ברם, יש לציין שבשאלות סבוכות הרבה הרב גורן להתייעץ עם הרב אברהם-ישעיהו קרליץ, ה'חזון איש', גדול פוסקי הציבור החרדי.¹²⁴ לדברי הרב פירון, שנכח בפגישות רבות בין הרב גורן ל'חזון איש', הרב גורן רחש אליו הערכה רבה וראה בו איש הלכה מובהק המנותק משיקולים פוליטיים, שלא כרבנות הראשית, ולפיכך הגיש דווקא אליו את ההתלבטויות הקשות שלו בעניין ההתנהלות בצבא. לדבריו, ה'חזון איש' רחש אף הוא הערכה לרב גורן ועודד אותו להמשיך בתפקידו גם כאשר הרב גורן גילה היסוסים בשל הקושי להשליט בצבא את ההוראות ההלכתיות.¹²⁵ גם הרב שאר-ישוב כהן ציין שה'חזון איש' רחש הערכה רבה לרב גורן.¹²⁶ יצוין שבמאמריו מתקופה זו העוסקים במעמדם של חילונים, המוגדרים בלשון ההלכתית 'מחללי שבת בפרהסיא', הביא הרב גורן את עמדתו של ה'חזון איש', שהיום הם נדונים כאנוסים, ולכן ניתן להכשירם לעניינים שונים כגון עלייה לתורה.¹²⁷ אולם יש ממתנגדיו של הרב גורן מקרב העולם החרדי שלאחר פסיקתו בעניין ה'אח והאחות' טענו בשם הרב יעקב ישראל קנייבסקי ('הסטייפלר'), גיסו של ה'חזון איש, כי שמע ממנו שאמר על הרב גורן: 'ללמוד אינו יודע אבל נסבול ממנו הרבה'.¹²⁸

בשנות היותו הרב הראשי לצה"ל נמנע הרב גורן מלהיכנס לעימות ישיר עם העולם החרדי. למשל, בשנת תשכ"ט (1969) הוא נמנע מלהתבטא בפומבי בסוגיה הרגישה של גיוס בחורי ישיבות לצבא בטענה ש'על אף שלו עצמו יש דעה בנושא, הוא אינו מעוניין להשמיע אותה באופן פומבי מכיוון שבני

¹²¹ בזיכרונותיו ציין הרב גורן שבכניסתו לרב דושינסקי קראו לעברו בחורים חרדיים קריאות שהוא 'חייב מיתה'. הרב גורן, הקלטות.

¹²² הרב גורן, הקלטות; מיכלסון, הרבנות הצבאית, עמ' 87.

¹²³ פורסם לראשונה בשנת תש"ט בכתב העת סיני – 'הדלקת חשמל בשבת', ושנים אחר כך בתרומת הגורן, א, סימן פו. וראה דבריו על שימוש בחשמל בשבת גם במשיב מלחמה, א, עמ' שסו-תב. פסיקה זו אף הובילה לידיעה בעיתונות שעל פיה הרב גורן התפטר מתפקידו בעקבות מחלוקת בינו לבין הרבנים הראשיים על רקע זה. הארץ, 29 במרס 1949, עמ' 4. הידיעה הוכחשה למחרת.

¹²⁴ מאיר, לא בחיל, עמ' 85-86; הרב מנחם הכהן, ריאיון. אף כי הרב גורן הדגיש שלא קיבל את דעתו של ה'חזון איש' בכל דבר ועניין, והיו להם גם חילוקי דעות, אך 'ישב על דבריו שבעה נקיים' עד שהחליט לא לקבלם. הרצאת הרב גורן לפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים.

¹²⁵ הרב פירון, ריאיון.

¹²⁶ הרב שאר-ישוב, ריאיון.

¹²⁷ 'מחללי שבת בפרהסיא בזמן הזה'. וראה משיב מלחמה, ב סימן קז.

¹²⁸ הורביץ, הקהילות יעקב, עמ' קעג; ובשם רבנים נוספים – כהן, פאר הדור, עמ' רנ.

הישיבות יקרים לו, והתורה יקרה לו.¹²⁹ עם זאת, הוא לא נמנע מלגייס בחורי ישיבה להכשרת מטבחים לקראת פסח במשך השנים על אף התנגדויות שנשמעו לכך מצד אישים חרדיים. הוא אף יצא בשצף קצף נגד מסלול 'נח"ל קוממיות' שהוקם בצה"ל בלחץ מפלגות חרדיות ואשר אפשר לבחורים חרדיים לעבור אימון טירונות בלבד ובשאר הזמן ללשש יהלומים בשכר מלא עבור 'צעירי אגודת ישראל'.¹³⁰

הרב גורן עמד בקשר עם האדמו"ר מויז'ניץ, רבי חיים-מאיר הגר, ולבקשתו דאג למסלול גיוס מיוחד עבור עשרות בחורים מיישובת ויז'ניץ בבני ברק. הם עברו כמה חודשי אימון, ולאחריהם פנו לעבודה חקלאית במושב עוז.¹³¹ הוא אף עמד בקשרים עם חסידות גור. אביו של הרב גורן היה חסיד גור, והרב גורן עצמו הקפיד אף הוא לשמור על קשר עם רבני החסידות ולסייע להם ככל יכולתו. הרב מנחם הכהן סיפר שהתלווה לרב גורן בביקורים אצל האדמו"ר מגור, רבי ישראל אלתר ('בית ישראל') לעיתים קרובות.¹³² האדמו"ר מגור היה מן הרבנים המעטים אשר הכריז מראש שהוא מסתייג מההתקפות על הרב גורן בעקבות פרשת 'האח והאחות' וטען שיש לדבר עמו ולבחון את פסק דינו.¹³³ הרב גורן השתתף בהלוויית האדמו"ר שהתקיימה בשנת תשל"ז (1977) אך נאלץ לעמוד בצד על מנת שלא יפגעו בו.¹³⁴ בתיקי הרב גורן מצויות התכתבויות בינו לבין הרב שמחה-בונים אלתר, בעל 'לב שמחה', אשר ירש את כס האדמו"רות לאחר פטירת אחיו, בעל 'בית ישראל'.¹³⁵

הרב גורן עמד בקשר קרוב גם עם מנהיג אגודת ישראל, יצחק-מאיר לוין,¹³⁶ וסייע לו לקבל פטורים נוספים לבחורי ישיבות מעבר להקצבה שהקציב משרד הביטחון מראש.¹³⁷ באותן שנים אף השתתף הרב גורן לעתים בכינוסים של אגודת ישראל, למשל בכנסייה הגדולה הרביעית אשר התקיימה בירושלים בתמוז תשי"ד (יולי 1954), ונדון בו החינוך העצמאי.¹³⁸ יצוין שמנהיגות 'אגודת ישראל' בראשית ימי המדינה הייתה קרובה למדיי קרבה רעיונית להשקפתו של הרב גורן. היא ראתה בחיוב את תקומת מדינת ישראל ושאפה להשתלב בה, ולכן אין להתפלא על סממנים לקשרים ביניהם.¹³⁹

¹²⁹ הרצאת הרב גורן בפני בני נוער מחו"ל משנת 1969, אר"ג, הרצאות ומפגשים.

¹³⁰ הרב גורן לשר הביטחון משה דיין, 29 באפריל 1968, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1966-1967. לא נמצאה תשובתו של דיין לטענותיו. על מסגרת זו שנוסדה בשנות החמישים ונעלמה מהנוף בסוף שנות השישים ראה פרידמן, על גיוס בחורי הישיבות, עמ' 273-274.

¹³¹ כהן, חיי תורה, תשכ"א, עמ' 290.

¹³² הרב מנחם הכהן, ריאיון. הקבוצה הראשונה של חסידים שהתגייסו לצבא בשנות השישים הייתה של חסידי גור בהשפעת הרב גורן על הרבי מגור. שלום, ריאיון.

¹³³ ידיעות אחרונות, 22 בנובמבר 1972, עמ' 1. עם זאת הרב שלמה זילברשטיין, ראש כולל חסידי גור בבני ברק, טען שדברים אלה אשר יוחסו לאדמו"ר אינם נכונים. מאשקאוויטש, דבר העצרת, עמ' רפג.

¹³⁴ איינהורן, ריאיון.

¹³⁵ הרב גורן לרבי שמחה-בונים אלתר, 2 במרס 1977, אר"ג, מברקים ומכתבים לרבנים בארץ (ראה נוסח המכתב להלן, נספח שלושה עשר, עמ' 235); רבי שמחה-בונים אלתר לרב גורן, 1979, אר"ג, אישי, 1980.

¹³⁶ יצחק-מאיר לוין (1893-1971) – חתנו של האדמו"ר מגור, הרב אברהם מרדכי אלתר, מנהיג אגודת ישראל. היה שר הסעד הראשון בממשלת ישראל וממקימי 'החינוך העצמאי', רשת החינוך של אגודת ישראל.

¹³⁷ הרב פירון, ריאיון. הרב פירון הדגיש שעשה כן לא בשל תמיכתו במתן הפטורים אלא בשל רצונו להתקרב לציבור זה אשר בו ראה ממשיך היהדות המסורתית ובשל נטייתו לסייע לכל מי שפנה אליו. יצוין שכמעט כל המרואיינים ציינו כמאפיין של הרב גורן את נכונותו לסייע אישית לכל נזקק שפנה אליו, אם על ידי סיוע כספי אם בפנייה לגופים אשר בכוחם היה להעניק פתרון.

¹³⁸ 'מושב מיוחד של הכנסיה הגדולה לבעיות החינוך', הפרדס, כט, א (תשרי תש"ו), עמ' 49.

¹³⁹ ראה בהרחבה פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 213-241. על תולדות צמיחתה של אגודת ישראל ראה Don-Yehiya, Origins and development, pp.49-64

עדות נוספת ליחסיו המתונים למדיי של הרב גורן עם הציבור החרדי באותם ימים היא בחירתו לנאום כנציג הבוגרים בכינוס שהתקיים להנחת אבן הפינה לבניינה החדשים של ישיבת 'חברון'.¹⁴⁰ לדברי מקורבי הרב גורן אשר ליוו אותו בנסיעותיו, כאשר ביקר אצל ראש ישיבת 'חברון', **הרב סרנה**, כשהוא לבוש במדיו וסופג צעקות 'עוכר ישראל' מצד בחורי הישיבה, קם בפניו הרב סרנה שהיה כבר זקן וחולה והתנצל על צעקותיהם של התלמידים ואף צעק על תלמידיו 'שיקוצים'.¹⁴¹ **הרב שלמה-זלמן אויערבאך**, שהוכר כאחד מגדולי פוסקי הציבור החרדי הליטאי, ראה ברב גורן בעת ששירת כרב הצבאי הראשי ה'מרא דאתרא' של צה"ל ובעל הסמכות לפסוק הלכות ייחודיות בתוקף תפקידו זה.¹⁴² וכינה אותו לקראת סיום כהונתו 'ידידי הגאון המובהק'.¹⁴³

3.2. שנים מאוחרות: ניתוק מוחלט

כאמור, הבדלים ניכרים בין הרב גורן לעולם החרדי ראשיתם כבר בראשית כהונתו כרב הראשי לצה"ל. אבל העימות החזיתי הקשה בינו ובין העולם החרדי פרץ לאחר בחירתו לרב הראשי לישראל, לאחר פסיקתו מעוררת המחלוקת בעניין 'האח והאחות'. יצוין שגישת הרבנים החרדיים כלפי מוסד הרבנות הראשית הייתה מסויגת כבר מעת הקמתה, והם ראו בה 'רבנות מטעם', אך ההתקפות החריפות נגדה נשמעו ביתר שאת בעת כהונתו של הרב גורן, אשר הוכיח, לשיטתם, את כפיפותו לממסד בפסיקתו האמורה.

לאחר התרת 'האח והאחות' מממזרותם ספג הרב גורן התקפות קשות מרבני הציבור החרדי בארץ ובעולם והן פגעו קשות בו ובמעמדו הציבורי. עם זאת הרב גורן ביקש להושיט את ידו לשלום לרבני הציבור החרדי, וכאשר הופיע בבני ברק בעצרת התעוררות שערכה המועצה הדתית הוא קרא לרבני בני ברק לשכוח את העבר ולפתוח דף חדש ביחסיהם עם הרבנות הראשית.¹⁴⁴ אבל ידו המושטת הושבה ריקם, והוא הוסיף לסבול מהתקפות והשמצות גם לאחר מכן.

ממתנגדיו הגדולים של הרב גורן היה **הרב בצלאל ז'ולטי**, חברו של הרב גורן ללימודים בישיבת חברון.¹⁴⁵ לאחר פסק ה'האח והאחות', פרסם הרב ז'ולטי מאמר מפורט נגד נימוקי הפסק והמשיך להציב קשיים בדרכו של הרב גורן לקידום יזמותיו כרב הראשי לישראל גם לאחר מכן. למשל, הוא ניסה לשכנע את אגודת רבני ארצות הברית לסרב להשתתף בכנס רבנים עולמי שביקש הרב גורן לארגן בשנת תשל"ד (1974).¹⁴⁶ גם הרבנים שך וקנייבסקי שיגרו מכתבים לרבנים רבים שיימנעו מלהשתתף בכנס זה ולסייע לו, וכך הביאו לקיומו בהיקף מצומצם בלבד.¹⁴⁷ כאשר התמודד הרב ז'ולטי על כהונת רבה של ירושלים, התנגדו הרב גורן והרב צבי-יהודה הכהן קוק נחרצות למועמדותו

¹⁴⁰ 'אבן הפנה ל"קריית חברון" בירושלים', הפרדס, לו, י (סיוון תשכ"ב), עמ' 37.

¹⁴¹ שלום, ריאיון; הרב יוסי הראל, ריאיון.

¹⁴² הלפרין, הרב, קווים אחדים, עמ' 38-40.

¹⁴³ הרב שלמה-זלמן אויערבאך לרב גורן, מוצ"ש נחמו תשכ"ט, אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969, בעניין סדרי ההפרדה בין גברים לנשים בקבר רחל. ראה נוסח המכתב להלן נספח ארבעה עשר, עמ' 236.

¹⁴⁴ הצ"ח, 24 בספטמבר 1973, עמ' 1.

¹⁴⁵ הרב שאר-ישוב, ריאיון.

¹⁴⁶ הרב חנניה ויינברג, מזכיר הרב גורן, לרב סולובייצ'יק, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, שונות.

¹⁴⁷ המכתב לרבנים מובא אצל קנייבסקי, הרב יעקב ישראל, קריינא דאגרתא, עמ' רמח-ט.

ותמכו בבחירתו של הרב דב ליאור.¹⁴⁸ עם זאת, כאשר לבסוף נתמנה הרב ז'ולטי לכהונה, שלח לו הרב גורן מברק ברכה והדגיש בו את חשיבות ערך השלום בין תלמידי חכמים.¹⁴⁹

בשנות כהונתו כנשיא בית הדין הרבני העליון סירבו דיינים שהתנגדו לפסיקותיו לשבת עמו בהרכבי בית הדין,¹⁵⁰ ואברכים אשר למדו לקראת הסמכה לדיינות סירבו להופיע בפניו ולהיבחן על ידו בעל פה לקבלת ההסמכה.¹⁵¹

הרב גורן ביקש לעצור את מגמת התעצמותו הפוליטית של העולם החרדי בשנים אלה¹⁵² על ידי הענקת הסמכה לדיינות ורבנות ערים לרבנים ציוניים אך נתקל בהתנגדותו של הרב יוסף למהלכיו.¹⁵³ ובהאשמות מצד מנהיגי הציבור החרדי שהוא לא מאפשר 'לגדולי תורה' להשלים את הבחינות לדיינות. על רקע המאבקים על מינויים למשרות רבניות השווה ח"כ לורנץ מאגודת ישראל את הרב גורן לאידי אמין, נשיא אוגנדה.¹⁵⁴ בתגובה פרסמה מועצת הרבנות הראשית גינוי חריף – 'שערוריה נעשתה בישראל שלא היתה כמוה בארץ... דבר שחייב לזעזע כל יהודי בארץ ובתפוצות', והטילה נידוי על ח"כ לורנץ.¹⁵⁵

המפלגה החרדית 'החזית הדתית התורתית' נהגה להעלות לעתים קרובות שאילתות לשר הדתות בעניין התנהלותה של מועצת הרבנות הראשית בראשות הרב גורן. מפלגה זו העמידה את פעולות הרבנות הראשית בבדיקה ובביקורת מתמדת ודרשה כל העת את החלפתה. מועצת הרבנות הראשית בראשות הרב גורן נאלצה לעתים תכופות להדוף את האשמות נגדה ולנמק את מעשיה.¹⁵⁶ הרב גורן מצדו ציין לא פעם את הסתייגותו ממנהיגי תנועה זו וטען שכשם שהם פגעו חריפות ברב קוק כך הם פוגעים גם בו.¹⁵⁷

אכזבתו של הרב גורן נוכח העלייה בכוחה של ההנהגה החרדית והירידה במעמדה של הרבנות הראשית התבטאה בין השאר בעמדו בראש רשת כוללי 'האידרא' שהקים, כאשר ביקש ממשרד הביטחון אישורים לדחיית שירות עבור התלמידים הלומדים בכוללים. בתגובה הוא נענה שעליו לפנות ליועץ הישיבות' של אגודת ישראל על מנת לקבל את האישורים.¹⁵⁸ הרב גורן התנגד בכל תוקף להכפפתו לגוף זה והדגיש: 'לא הסכמתי ולא אסכים להזדקק אליהם ואני נגד מתן מונופול בלעדי על כך לכל ארגון לא ממלכתי'. הוא טען שההיגיון והצדק מחייבים הענקת סמכות זו לרבנות הראשית, שהיא המוסד הממלכתי הדתי העליון במדינה, ולכל הפחות הענקת סמכות מקבילה לרבנות הראשית לאחר את רשימת הלומדים ולהעבירה למרכז הגיוס.¹⁵⁹

¹⁴⁸ הרב צבי-יהודה קוק לרב גורן, ד' במרחשוון תשל"ח, אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה.
¹⁴⁹ הרב גורן לרב בצלאל ז'ולטי, תשל"ח, אר"ג, מברקים ומכתבים לרבנים בארץ. ראה נוסח המברק להלן נספח חמישה עשר, עמ' 237.

¹⁵⁰ שטרסברג, ריאיון; הרב גורן, ריאיון, הצ'פה, חנוכה.
¹⁵¹ הרב גורן לעורך מעריב שלום רוזנפלד, 21 בפברואר 1975, אר"ג, שוטף, אפריל 1974; קויטנר, ריאיון.
¹⁵² עם עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 הצטרפה אגודת ישראל לקואליציה לראשונה מאז שנת 1952. על ההתעצמות בכוחה ראה ליבמן, הצטרפות החרדים.

¹⁵³ ראה בהרחבה לעיל, עמ' 60.
¹⁵⁴ ראה עיתוני התקופה, 1 ביולי 1975, עמ' 2.
¹⁵⁵ תגובת מועצת הרבנות הראשית לישראל, כ"ב באב תשל"ח, אמ"י, גל 43551/5.

¹⁵⁶ שאילתות בנושאי הפניית תקציבים ומתן כושר לדיינים, אפריל-מאי 1974, ינואר 1975 ועוד, אמ"י, גל 443/9.
¹⁵⁷ עוד ציין שרבני ירושלים, ביניהם הרב מלצר, החרימו את הרב מנחם פרוש בשל יחסו לרב קוק. ראה פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' באב תשל"ד, אמ"י גל 43551/14. יצוין שבהתקפותיה כלפי הרבנות הראשית חברה המפלגה החרדית למפלגות שמאל קיצוניות אשר תקפו גם הן מפעם לפעם את הקשר הפסול לדין בין דת למדינה המתבטא באמצעות הרבנות הראשית ובהתנהלותה.

¹⁵⁸ סגן שר הביטחון מרדכי ציפורי לרב גורן, 19 באוקטובר 1978, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.
¹⁵⁹ הרב גורן מכתב למרדכי ציפורי, 5 בנובמבר 1978, 0, 302 – לאנשים מפורסמים.

כמובן, אגודת ישראל התנגדה להצעה לאפשר לרב גורן להמשיך לכהן כרב ראשי בסיום עשר שנות כהונתו על פי חוק הרבנות הראשית, אף שבהתנגדותה נמנע גם מהרב יוסף, אשר בו תמכה, מלהמשיך ולכהן.

הרב גורן לא היסס בשנים אלה לבטא את ביקורתו כלפי העולם החרדי וחוסר רצונו להכיר בערך מדינת ישראל:

לצערנו ישנם הרבה יהודים שמקפידים על מצוה קלה כבחמורה אין שום ספק בדתיותם היהודית, אבל באשר למצוות שבין האדם לארץ ולמדינה אינם רואים במדינת ישראל כממלאת איזו שהיא שליחות שמימית נבואית, תורתית או הלכתית, בו בזמן שהחובות המוטלות עלינו במישור זה חמורות מכל מישור אחר בתורה.¹⁶⁰

הרב גורן אף קבל על שאנשים אשר לא שירתו בצבא משמשים שרים וסגני שרים בממשלת ישראל¹⁶¹ ומחליטים בין השאר על יציאה למלחמות ולמבצעים.¹⁶² הוא ציין כי 'חלק גדול מהציבור החרדי רואים את חובתם הדתית רק בשטח אחד, בשטח שבין אדם למקום', ובוזה ראה גורם מכריע לשנאה בין חילוניים לדתיים.¹⁶³

בעת פטירתו של הרב גורן בשנת תשנ"ה (1994) דיווח על כך בקצרה עיתון 'המודיע', ביטאונה של אגודת ישראל, וציין את תרומתו לבניית הרבנות הצבאית, אך בסוף דבריו ציין שגדולי ישראל שללו את פסיקותיו בגין פסק דין 'האח והאחות'.¹⁶⁴ עיתון 'יתד נאמן', ביטאונו של הציבור הליטאי, דיווח אף הוא על פטירתו וסקר את תולדות חייו, ציין את היותו עילוי בישיבת חברון אך הדגיש שכבר בהיותו רב צבאי נמתחה עליו ביקורת חריפה 'בעקבות זלזולו בהלכה המסורה מדור דור' והביא דברי 'גדולי התורה' נגדו בעקבות פסק 'האח והאחות'.¹⁶⁵ מלבד זה לא פורסמו תגובות של רבנים חרדיים בעיתוני המגזר. בעיתונות הכללית פורסם שהאדמו"ר מסאסוב, אשר לא ידוע על קשרים מיוחדים ששררו בינו לבין הרב גורן, ציין שהרב גורן היה היחיד מבין הרבנים הראשיים לישראל מאז הרב קוק אשר היה תלמיד חכם ובעל הלכה במלא מובן המילה ואדם אמיץ שלא חשש להתעמת עם איש למען עקרונותיו.¹⁶⁶

3.3. סיכום

כל זמן שהרב גורן היה הרב הראשי לצה"ל ויישם את עמדותיו הלאומיות והחדשניות במערכת הצבאית לבדה, אשר בה להנהגה החרדית לא הייתה כל נגיעה, הרי על אף מחלוקות והתנגדויות לדרכו דומה שנותרו יחסים מרוחקים אך סבירים בינו לבין רבנים ומנהיגים חרדיים. לבד מכך באותם ימים היה כוחה הפוליטי של ההנהגה החרדית מוגבל, וממילא היא הייתה מוגבלת ביכולתה לבקר תופעות שלהן התנגדה. ברם, בראשית שנות השבעים, עם התמנותו של הרב גורן לרב הראשי לישראל ונוכח האיום שחשו מנהיגים חרדיים מעמדותיו הלאומיות והחדשניות אשר התבטאו בין השאר בפסיקות בענייני גיור ומעמד אישי נפתחה נגד הרב גורן מלחמת חרמה, ונעשו ניסיונות

¹⁶⁰ הרב גורן, ריאיון, חנוכה תשל"ח.

¹⁶¹ מעריב, יום שישי, 1 באפריל 1988, עמ' 3.

¹⁶² הארץ, 11 בנובמבר 1988, עמ' 2.

¹⁶³ 'הפרדת הדת מן המדינה בשבילי כמיהה כהפרדת הנשמה מן הגוף', עמ' 11.

¹⁶⁴ המודיע, 30 באוקטובר 1994, עמ' 1.

¹⁶⁵ יתד נאמן, 30 באוקטובר 1994, עמ' 2. בעיתון 'שערים', ביטאון פועלי אגודת ישראל, צוינה פטירתו בידיעה קצרה בשולי העיתון והתמקדה בהשיגיו ברבנות הצבאית ובהקמת כולל האידרא (שערים, 1 בנובמבר 1994, עמ' 16).

¹⁶⁶ שבועון 'המחנה החרדי' של קהל מחזיקי הדת לא הזכיר כלל את לפטירתו. ידיעות אחרונות, 30 באוקטובר 1994, עמ' 11.

חוזרים ונשנים לפגוע במעמדו ולנשלו מכהונתו. מנהיגי הציבור החרדי, אשר לא ראו ערך דתי בתקומת מדינת ישראל, דחו מכול וכול את טענותיו בדבר הצורך לגשר על הפערים בין דת למדינה באמצעות מציאת דרכים להקל במקום שניתן וראו בדרכו ההלכתית והציבורית כניעה ללחצי השלטון ושינוי ההלכה. באותה עת החל כוחו הפוליטי של הציבור החרדי להתחזק, ולהתנגדות לרב גורן ולדרכו הייתה השלכה על יכולתו לממש את יזמותיו. הרב גורן מצדו ראה בחומרה את היחס כלפיו וחש שהמאבק נגדו הוא המשך המאבק של היישוב הישן נגד הרב קוק והרבנות הראשית מעת היווסדה. הוא ביקר את דרכם האידיאולוגית של חרדים בסירובם להכיר במדינת ישראל ולהשתתף במשימות לאומיות, שבהן ראה יסוד חשוב בתורת ישראל.

4. הרב גורן והציונות הדתית

על אף השקפת עולמו הדתית-לאומית המוצקה לא שייך עצמו הרב גורן למוסדות הציונות הדתית כגון ה'מזרחי' ואף לא השתלב בישיבת מרכז הרב או במוסדות תורניים אחרים של הציונות הדתית שהלכו ונוסדו עם השנים. הוא שאף לשמור על עצמאות וייחודיות ונמנע מלהגדיר במובהק את שיוכו לזרם מסוים.

4.1. המזרחי והמפד"ל

בראשית דרכו זכה הרב גורן לשבחים ולהכרה ביכולותיו התורניות מצד ראשי ה'מזרחי', ובהם הרב מאיר בר-אילן, נשיא 'המרכז העולמי של המזרחי', שכתב עליו: 'בן נפלא ומפליא... צעיר לימים וקשיש בחכמת התורה, אחד מרבבה, גאון מצוין בכישרונו ובהתמדתו'.¹⁶⁷ הרב יהודה-לייב מימון, ראש ה'מזרחי' בארץ ישראל, העניק באמצעות מוסד הרב קוק שהקים תמיכה כלכלית למחקריו התורניים כבר בראשית דרכו. בהיותו שר הדתות הוא אשר המליץ למנותו לרב הראשי לצה"ל ותמך בו בראשית ביסוסה של הרבנות הצבאית. בין השניים היו קשרים קרובים במיוחד, ועם פטירתו של הרב מימון בשנת תשכ"ב (1962) נבחר הרב גורן להיות בין מספידיו בכינוס תורה שבעל פה במוסד הרב קוק וכינה אותו 'ידיד מלב ונפש ואהוב העם'.¹⁶⁸ קשריו של הרב גורן עם הרב מימון אף תרמו ליצירת קשרים בינו לבין ד"ר יצחק רפאל, חתנו של הרב מימון ומראשי המפד"ל, אשר הזמין את הרב גורן דרך קבע להרצות בכינוסי תורה שבעל פה. היה אף מי שסבר כי על אף שהרב גורן לא היה חבר בתנועה, היתה לדעתו השפעה מרובה עליה, גם אם לא תמיד קבלו אותה.¹⁶⁹

ואולם אישים בולטים אחרים בהנהגת התנועה בשנות פעילותו של הרב גורן בצה"ל, בראשם חיים-משה שפירא וזרח ורהפטיג, לא ראו בעין יפה את התנהלותו העצמאית והייחודית בצבא ואת קשריו המסועפים עם צמרת מפא"י.¹⁷⁰ בבחירות לרבנות הראשית שנערכו בשנת תשכ"ד (1964) לא העניקה לו המפד"ל את תמיכתה. השר שפירא התנגד ביותר לבחירתו, וכמוהו רוב חברי התנועה, אף שיצחק רפאל תמך בבחירתו בהשפעת חותנו, הרב מימון והתנגד להשמצות שנשמעו נגדו מצד

¹⁶⁷ הרב מאיר בר-אילן לאגודת הרבנים בארצות הברית וקנדה, "י"ט במרחשוון תרצ"ח, אר"ג, מכתבי המלצה והסכמות אישיים.

¹⁶⁸ 'הסיף והספר'. על אף הידידות ביניהם היו ביניהם גם חיכוכים. הרב גורן סירב להופיע בטקס פתיחת המבנה החדש של מוסד הרב קוק, ובמכתב שהפנה לרב מימון בעניין הבהיר שעל פי תכנית הפתיחה נראה שהמוסד עומד להיות 'חילוני-דתי' ויעזור לבעלי שיטות במדעי יהדות מהאוניברסיטה העברית במקום לקדם את לימוד התורה בשיטה שורשית ומקורית. הרב גורן לרב יהודה-לייב מימון, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, ללא תיק.

¹⁶⁹ ראה קרונה, מורי ורבותיי, עמ' 446.

¹⁷⁰ הרב פירון, ריאיון.

חברים בתנועה.¹⁷¹ הרב גורן ניסה ללא הצלחה לזכות בתמיכתו של בן-גוריון למינויו לרב הראשי, אך בן-גוריון העריך שבשל אי-תמיכת המפד"ל אין לו סיכוי להיבחר.¹⁷² ונמנע מלהתערב בסיכום שהושג בין המפד"ל לראשי מפא"י בעניין זה.¹⁷³

כאשר התמודד הרב גורן בפעם השנייה על משרת הרב הראשי לישראל חברו מנהיגי המפד"ל למפלגת העבודה בתמיכה במועמדותו על רקע בעיות חריפות בענייני גיור ומעמד אישי, כנזכר לעיל, אף כי גם באותה עת התנגדו כמה ממנהיגי התנועה לבחירתו, בהם יוסף בורג. בראשית כהונתו היו קשרים טובים בין הרב גורן לרוב מנהיגי המפד"ל, והוא נהג להתבטא בזכות תנועת המפד"ל ו'המזרחי' ככנסים בארץ ובחו"ל.¹⁷⁴ ברם, המפד"ל הייתה מורכבת מזה שנים מסיעות שונות אשר נחלקו ביניהן בנושאים שונים, ובבחירות אשר נערכו במפלגה בשנת 1972 נקבעו התוצאות על פי מפתח סיעתי ברור - 'למפנה' בראשות יוסף בורג, 'הסיעה המרכזית' בראשות זרח ורהפטיג, 'ליכוד ותמורה' בראשות יצחק רפאל, סיעת ההתיישבות, וחוגי הצעירים בראשות זבולון המר ויהודה בן מאיר.¹⁷⁵ כאשר אימץ הרב גורן את עמדת סיעת צעירי המפד"ל בדבר הצטרפות לממשלה על רקע תיקון חוק 'מיהו יהודי' נפגעו קשריו עם ראשי הסיעות הוותיקות של המפד"ל, בייחוד עם תומכו המובהק, יצחק רפאל.¹⁷⁶

נראה שהרב גורן סבר שבפניית מנהיגי המפד"ל אליו להכרעה בעניין כניסתם לממשלה הם יקבלו את עמדתו כ'דעת תורה' כמקובל במפלגות החרדיות, שבהן 'מועצת גדולי התורה' היא המכריעה, והחלטותיה מחייבות את חברי הסיעה. ברם, ההנהגה הוותיקה של המפד"ל לא חפצה לנטוש את עמדתה המסורתית של המפלגה אשר נהגה להתייעץ לעתים עם רבנים אך כדי לשמר את אופייה הדמוקרטי לא הסכימה לכפיפות מוחלטת לדעתם.¹⁷⁷ חברי סיעת הצעירים במפד"ל הם שלחצו להביא את העניין להכרעת הרב גורן, אך גם הם לא הכפיפו את עצמם למרותו במשך השנים. למשל, בפרשת החפירות בעיר דוד סירב שר החינוך זבולון המר לקבל את הוראתו של הרב גורן בעניין וספג ממנו ביקורת נוקבת.¹⁷⁸

יצוין שבמשך שנות כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל היה כוחה הפוליטי של המפד"ל רב, ומספר המנדטים שלה היה עשרה עד שנים עשר – המפלגה השלישית או הרביעית בגודלה בכנסת וחיונית לכל קואליציה.¹⁷⁹ ניתן היה לשער שגודלה וכוחה של המפלגה יסייעו לקידום יזמותיו של הרב גורן אשר תאמו בדרך כלל את מצעה. אולם בשל הפילוגים הפנימיים בתוכה התקבלו העמדות שנקט הרב גורן בסוגיות השונות בחשדנות ולא אומצו על ידי ההנהגה. כאמור, בין הרב גורן לשרי

¹⁷¹ על פי רפאל, לא זכיתי, עמ' 443-445.

¹⁷² דוד בן-גוריון, יומן אישי, 24 בינואר 1964, אב"ג, יומנים.

¹⁷³ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 4 במרס 1960; 19 באוגוסט 1960; 3 ביולי 1963, אב"ג, יומנים; רפאל (לעיל, הערה 171).

¹⁷⁴ הרב צמח זמברובסקי, נשיא הסתדרות 'המזרחי' בקנדה, לרב שלמה גורן, כ"ג באלול תשל"ג, גצ"ד, חטיבה מרכז העולמי של המזרחי, 569: 'דבריו החמים והנלהבים של כת"ר בדבר צדקת דרכה הרעיונית והמעשית של תנועת המזרחי והפועל המזרחי במדינה ובעם. אנו מעריכים ומוקירים מאד את דבריו אלה של כת"ר, שהוא נוהג להשמיעם ברבים בכל הזדמנות נאותה. אין צריך לומר עד כמה עמדתו האיתנה והאמיצה הזאת, מול המקטרגים ומשטינים מכל הסוגים, מוסיפה לנו עידוד וחיזוק בעבודתנו'.

¹⁷⁵ על מצבה הפנים מפלגתי של המפד"ל בשנים אלה ראה ילינק, המפד"ל משבר והתחדשות, עמ' 41-63.

¹⁷⁶ ראה רפאל, לא זכיתי, עמ' 377-379. מאוחר יותר אף סבר רפאל כי לרב גורן היה חלק בהדחתו מרשימת מועמדי המפד"ל לכנסת בשנת תשל"ז (1977) - שם, עמ' 456.

¹⁷⁷ ראה עוד בעניין זה קלנר, רבנים בפוליטיקה, עמ' 673-697; קרונה, מוריי ורבותיי, עמ' 432-448.

¹⁷⁸ על פניית המפד"ל לעצת תלמידי חכמים במשך השנים ראה בראון, פולמוס דעת תורה, עמ' 422-474. על פרשת החפירות בעיר דוד ראה לעיל, עמ' 143. הרב גורן התבטא כלפי המר באותה עת: 'אם הוא נלחם על זה שישראל לא תהיה חס וחלילה מדינת הלכה, אולי יעביר החלטה בממשלה שגם את הטיפול בכותל המערבי יפקיעו מידי הרבנות ויעבירו לממשלה. שר דתי אינו יכול לפעול בניגוד לפסק הלכה של הרבנות'. הארץ, 28 באוגוסט 1981, עמ' 1.

¹⁷⁹ דיסקין, מפלגות, עמ' 28.

הדתות מטעם המפד"ל, אשר היו ממונים על הרבנות הראשית, שררו יחסים מתוחים, והם לא ששו לשתף פעולה עמו.¹⁸⁰

במשך השנים ביקש הרב גורן לשקם את יחסיו עם מפלגה זו בתקווה לפעול עמה ולקדם את יזמותיו הציבוריות. הוא יצר קשר אישי עם יוסף בורג, יו"ר המפד"ל,¹⁸¹ והביע תמיכה במהלכים פוליטיים שביצעה המפד"ל בשנים אלה. למשל, כאשר פרשה המפלגה מהקואליציה בראשית שנת תשל"ז (1976) על רקע חילול השבת שנגרם כאשר מטוסי F-15 הראשונים של חיל האוויר נחתו לאחר כניסת השבת והתקבלו בטקס ממלכתי, בירך הרב גורן את חברי סיעת המפד"ל על פרישתם. פרישה זו הייתה רבת חשיבות, שכן היא הובילה להפלת ממשלת המערך ולעליית הליכוד לשלטון.¹⁸² עם זאת, על אף קשריו של הרב גורן עם המפלגה והצורך המשותף לשקם יחדיו את מעמדה של ההנהגה הדתית ציונית אשר כוחה ירד בשנים אלה,¹⁸³ הרי בשל החיכוכים ביניהם הייתה המפלגה מפולגת בתוכה בשאלת הארכת כהונתו לקראת סיום עשר השנים המוקצבות בחוק, ובסופו של דבר לא תמכה בהצעה ונימקה את החלטתה בטענה שעמדותיו בעניינים מדיניים הן קיצוניות. בתגובה הכריז הרב גורן שיעמיד אלטרנטיבה פוליטית למפד"ל.¹⁸⁴

לאחר הבחירות לכנסת שהתקיימו בשנת תשמ"ד (1984) הכריז הרב גורן על הקמת תנועה פוליטית ששמה 'המחנה הדתי הלוחם'. הוא טען שהמפד"ל הרסה כל חלקה טובה, ויש צורך להקים תנועה אחרת אשר תישא את חזון הציונות הדתית ולא תמכור אותו בעד 'נזיד עדשים, או בעברית פשוטה למען כסאות בכנסת'.¹⁸⁵ ייתכן שבזה ביקש ללכת בעקבות הרב יוסף אשר נהפך לבעל סמכות מכריעה בהיותו מנהיגה הרוחני של תנועת ש"ס. בסופו של דבר שכנעו אותו בני משפחתו ומקורביו לזנוח את הרעיון כאשר הבהירו לו שקולות הספרדים כבר נתונים לש"ס בזכות מנהיגותו של הרב יוסף, ורבים מקרב הציבור הדתי לאומי ישמרו אמונים למפד"ל.¹⁸⁶

4.2. בני עקיבא

הרב גורן השיב לשאלות רבות שהפנו אליו פעילים בתנועת בני עקיבא¹⁸⁷ ואף עודד את פעילותה של התנועה.¹⁸⁸ הוא קרא להורים בתפוצות הגולה לשלוח את ילדיהם לתנועה 'שכל מעשיהם לשם שמים'. במכתבו משנת תשל"ה (1975) להנהלת בני עקיבא בצפון אמריקה כתב:

יש במפעלכם הגדול בארגון 'בני עקיבא' משום קידוש שם שמים בעם וקידוש שם ישראל בעולם, עליכם להרבות בהקמת ישיבות 'בני עקיבא' בתפוצות, כדי לחנך את בני ישראל על שלוש האהבות, אהבת התורה, אהבת העם והארץ ועיני כל ישראל נשואות אליכם להציל את הנוער היהודי בתפוצות מהתבוללות ומטמיעה ולקרבים לתורה ולארץ ישראל.¹⁸⁹

¹⁸⁰ ראה לעיל, עמ' 6066.
¹⁸¹ כאשר בשנת 1979 הגיע בורג לשיבה, חיבר הרב גורן מאמר ובו שיבח את אישיותו ופועלו. כתר תורה וכתר מלכות, 7 בפברואר 1979, אר"ג, אישים וספרים.
¹⁸² לאו, מרן, עמ' 220.
¹⁸³ בבחירות שהתקיימו בשנת תשמ"א (1981) קיבלה המפד"ל שישה מנדטים בלבד (איבדה מחצית מכוחה).
¹⁸⁴ ידיעות אחרונות, 11 באוקטובר 1982, עמ' 7; הרב גורן, חוזר בתגובה, עמ' 98. פירוט הנסיבות לסיום כהונתו ותגובתו לכך ראה לעיל, עמ' 63.
¹⁸⁵ ראה עיתוני התקופה, 19 במרס 1985.
¹⁸⁶ הרב שאר-ישוב, ריאיון.
¹⁸⁷ משיב כהלכה: לקט שאלות ותשובות בהלכה בנושאים הקשורים בתנועה העולמית של בני עקיבא, וכן מלוקטים בספריו האחרים.
¹⁸⁸ הרב גורן להנהלה העולמית של בני עקיבא, י"ב באלול תשל"ג, גצ"ד, המרכז העולמי של המזרחי, 575.
¹⁸⁹ מכתב מיום ל' בניסן תשל"ה, אר"ג, שאלות בהלכה.

הרב גורן כתב הסכמה לחוברת שכתב אמנון שפירא, מזכ"ל בני עקיבא באותם ימים, ובה הצדקה לפעילות המעורבת בתנועה, בתגובה לדברים שכתב הרב שלמה אבינר נגד תופעה זו. הרב גורן שיבח בהסכמתו את תנועת בני עקיבא ופועלה וציין שאין להתחשב בדעת המתנגדים לדרכה הנוכחית, שכן גדולי ישראל, ביניהם הרב קוק, הכירו בחשיבותה. עם זאת הסכמתו לחוברת לא הייתה בהכרח הסכמה למסקנה ההלכתית שנגזרה ממנה, כפי שניתן ללמוד מנוסח ההסכמה:

ראיתי את מחקרו החשוב של יקירנו הדגול ר' אמנון שפירא הנושא את דגלה של בני עקיבא ברמה עשרות בשנים, ויכולים דבריו ומחקרו להאיר את הדעת בסוגיא מסובכת וקשה זו, ועוד חזון להאריך בנושא ההלכתי הזה בבוא מועד.¹⁹⁰

4.3. הקיבוץ הדתי

בין הרב גורן לקיבוץ הדתי שררה קרבה רעיונית אשר הושתתה על היחס האוהד לתקומת מדינת ישראל ולהתפתחויות טכנולוגיות ותרבותיות מודרניות, כנזכר לעיל.¹⁹¹

הקיבוץ הדתי קיבל בשמחה את הכרעתו של הרב גורן ומועצת הרבנות הראשית בעניין אמירת הלל בברכה ביום העצמאות, ואף שעד להחלטת מועצת הרבנות הראשית בעניין זה גיבש הקיבוץ הדתי נוסח תפילה ייחודי משלו, הרי מעתה ביקש להיות שותף עם שאר הקהילות הדתיות הציוניות בארץ אשר קיבלו את ההוראה האמורה.¹⁹² מזכירות הקיבוץ הדתי נפגשה עם הרב גורן והציגה בפניו את נוסח התפילה שהיה מקובל אצלה לקראת הוצאה חדשה. הרב גורן אישר את הנוסח אך הסתייג ממנהגים שונים שצוינו בו, בהם קריאת התורה ואמירת הפטרה בברכות, אך הדגיש שאינו מתנגד שימשיכו בכך, וכי ניתן לראות במנהגם מנהג 'ותיקין'.¹⁹³ שאין לבטלו לאחר שנוהגים בו שנים רבות.¹⁹⁴ לבקשת המזכירות כתב הרב גורן דברי הסכמה, ובהם ציין: 'ברצוני להדגיש את חשיבות מפעלכם הן בהוצאת סידור התפילה והן בקביעת מנהגי יום העצמאות הבא לתת ליום העצמאות צביון דתי רוחני ולאומי'.¹⁹⁵

הקיבוץ הדתי פנה אל הרב גורן בסוגיות חקלאיות, כגון עבודה בשמיטה ובשבת, וקיבל את הכרעותיו, כמפורט לעיל.¹⁹⁶ את תשובותיו לקיבוץ הדתי נהג הרב גורן לחתום בהבעות הערכה, כגון 'ברכה לכל חברי הקבוצה העוסקים בעבודת הקודש בארץ הקודש, ומקדשי שם שמים בחיי היום יום בבית ובשדה. תתברכו בכל חתמי הברכות ותצלחו בכל אשר תעשו'.¹⁹⁷ הרב גורן נהג לבקר בקיבוצים הדתיים

¹⁹⁰ שפירא, תשובה לחברים. נראה שהיסס בתחילה אם להיענות לבקשה, אך לאחר שנפגש עמו שפירא בעניין והפציר בו במכתב, הוא כתב את הסכמתו ועורר עליו תמיהה של רבנים בציבור הדתי-לאומי. יצוין שבתשובות שונות הסתייג הרב גורן מעירוב בין המינים בפעילויות שונות. ראה תשובות בעניין זה בתרומת הגורן, א.

¹⁹¹ על דרכה והתפתחותה של תנועת הקיבוץ הדתי ראה: Katz, The Religious Kibbutz Movement

¹⁹² אליעזר גולדמן ואח' למזכירות הקבוץ הדתי, יא באייר תשל"ג, אק"ד, חגים-יום העצמאות, AKD 33-א21

¹⁹³ על פי ירושלמי, בבא מציעא, פ"ז, הלכה א' ועוד.

¹⁹⁴ סיכום פגישת חברי מזכירות הקיבוץ הדתי עם הרב גורן, כ"ט בסיוון תשל"ג, אק"ד, הוועדה להכוונת החיים הדתיים, 96/652. הוא חזר על כך בפגישה נוספת עמם לאחר שנים, כאשר החלו שוב להישמע קולות נגד המנהגים הייחודיים בקיבוצים שונים (דו"ח מביקור חברי מזכירות הקיבוץ הדתי בבית הרב גורן, 26 במרס 1985, אק"ד, משרדי הדתות, 130/990; י' פלנור, יו"ר מזכירות הקבוץ הדתי, למזכירות קיבוץ לביא, 31 במרס 1985, אק"ד, לביא, 196/1572). רבני הקיבוצים הדתיים טענו שבפגישתם עם הרב גורן הוא אמר להם שיש לבטל את ברכות הפטרה ביום העצמאות משום שאין להן מקור בהלכה, וכל הסכמתו לברכות הייתה בדיעבד על מנת למנוע מחלוקת קשה (דו"ח הרב יהודה גלעד על יום העצמאות, אק"ד, לביא, 196/1572). עם זאת על אף חוות דעתו והתנגדותם של רבני הקיבוצים הדתיים לתוספות שונות הוסיפו רובן להיכלל במהדורות המאוחרות של נוסח התפילה בהוצאת הקיבוץ הדתי.

¹⁹⁵ הרב גורן לעורכי 'סידור תפילות ליום העצמאות', הקבוץ הדתי, 31 באוגוסט 1975, אק"ד, יום העצמאות, התכבויות, 205/1664.

¹⁹⁶ ראה לעיל, עמ' 141.

¹⁹⁷ תשובה מיום כ"א בטבת תשל"ג, תרומת הגורן, א, עמ' 166-169.

ולהרצות בהם,¹⁹⁸ הקים אולפני גיור בקיבוצים והסתייע ברבני הקיבוצים להכשרת מטבחים בקיבוצים החילוניים ולהקמת בתי דין לגיור.¹⁹⁹ כפי הנראה, הוא אף אחז בעמדה קרובה לקיבוץ הדתי התומכת בגיוס בנות לצה"ל,²⁰⁰ ובתשובה לשאלה שהפנתה אליו מזכירות הקיבוץ הדתי השיב מזכירו שהרב גורן יקבע בזמנו כי כל בת דתית המרגישה כי ערכי הדת שספגה בביתה ובבית הספר חזקים דיים, יכולה להתגייס ולשרת בצה"ל ורצוי ביחידה דתית, אם ניתן. במידה ואינה חשה עצמה מספיק חזקה לעמוד בפני השרות הצבאי, הרי היא יכולה לשרת במסגרת השרות הלאומי בקרבת מקום מגוריה.²⁰¹ בהתאם לתשובתו זו גיבשה המזכירות את עמדתה בנושא והעבירה אותו לוועדות הצעירים בקיבוצים על מנת לסייע להם להציג את הסוגיה בפני הצעירות בגיל גיוס.²⁰²

4.4. רבני הציונות הדתית

4.4.1. הרב צבי-יהודה הכהן קוק

ערב הבחירות לרבנות הראשית בשנת תשל"ב (1972) הצהיר הרב גורן שהוא מבקש להמשיך את דרכו של הראי"ה קוק ברבנות הראשית. אף על פי כן בעת שהגיש את מועמדותו לכהונה זו הביע הרב צבי-יהודה הכהן קוק את תמיכתו ברב אונטרמן בשל עמדתו שאין להעביר רב ממשרתו. אולם לאחר שנבחר הרב גורן, הוא העניק לו תמיכה כמעט בלתי מסויגת בפעולותיו ובעמדות שהציג. השניים נפגשו לעתים מזומנות להתייעצות בנושאים עקרוניים והתכתבו ביניהם על בעיות הזמן.²⁰³ הרב קוק נהג לכנות את הרב גורן בביטויי הערכה גדולים: 'מרן מרא דארעא קדישא ידיד נפשי עוז והדר הגאון האמיתי שר התורה והיראה פאר דורנו';²⁰⁴ 'מעלת כבוד אדוני מורי, חביבי ונכבדי מאד הדגול ומרומם ברבבות וישראל והדר תקומתו ועוד'.²⁰⁵ בשיחות לתלמידיו קרא לו הרב צבי-יהודה 'רבם של ישראל',²⁰⁶ והפנה לרב גורן שאלות בעניינים שונים שנשאל עליהם.²⁰⁷ הוא קבע שיש לסמוך על פסיקתו בענייני ציבור, בהם אמירת הלל בברכה ביום העצמאות ודין יום העצמאות שחל בשבת.²⁰⁸ השניים ראו את עצמם שותפים לקידום של רעיונות גאולת ישראל ושלמות התורה והארץ.²⁰⁹ שניהם ראו בתקומת מדינת ישראל חלק ממהלך גאולה והעניקו לה משמעות דתית.²¹⁰ הרב קוק עמד לימינו של הרב גורן בשעותיו הקשות ביותר אל מול ההתקפות נגדו בעקבות פסיקתו בעניין 'האח והאחות', ולאחר שראשי המפד"ל הפרו את הוראתו בעניין כניסה לממשלה

¹⁹⁸ אפרים יעיר, תיעוד ביקור הרב גורן בטירת צבי, תאריך לא ידוע, אר"ג, מסמכים אישיים הקשורים למסלול חיי הרב.

¹⁹⁹ ראה לעיל, עמ' 124.

²⁰⁰ דיון מפורט בדבר עמדתו בסוגיה זו ראה לעיל, עמ' 81.

²⁰¹ זלמן קויטנר, מזכיר הרב גורן כרב הראשי לישראל, למזכירות 'הקיבוץ הדתי', ט"ז בטבת תשמ"ב, אק"ד, נח"ל וגרעינים, 504/4152.

²⁰² מזכירות 'הקיבוץ הדתי' למזכירי הפנים וועדות הצעירים בקיבוצים, טבת תשמ"ב, אק"ד, חוזרים לכל הקיבוצים, 345/2762.

²⁰³ הרב גורן, הקלטות; הרב דרורי, ריאיון; הרב ישראל אריאל, ריאיון.

²⁰⁴ הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב גורן, חול המועד פסח תשל"ה, אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה קוק.

²⁰⁵ הרב צבי-יהודה הכהן קוק, י"ג באייר תשל"ה, אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה קוק.

²⁰⁶ קוק, הרב צבי-יהודה, שיחות, יום ירושלים, עמ' 12.

²⁰⁷ קוק, הרב צבי-יהודה, שאלות ותשובות, עמ' 388.

²⁰⁸ קוק, הרב צבי-יהודה, שאלות ותשובות, עמ' 191: 'ההלכה ברורה ומוחלטת כפסק ההלכה של הגה"צ מהר"ש גורן שליט"א'.

²⁰⁹ איינהורן, ריאיון; קויטנר ריאיון.

²¹⁰ Don-Yehiya and Liebman, Religion and Politics, pp.74-77. אף כי מדברי הרב גורן על תקומת מדינת ישראל עולה, כאמור, שהוא ראה בה תהליך מותנה התלוי במילוי שאר המשימות הדתיות של המדינה (ראה לעיל, עמ' 69), ואילו הרב צבי-יהודה הדגיש את מוחלטות תהליך הגאולה וגרס שאין ממנו חזרה. ראה קוק, הרב צבי-יהודה, לבירורה של הליכת גאולתנו, עמ' רא-רג.

בעקבות פרשת 'מיהו יהודי'.²¹¹ לאחר שליחת מעטפת נפץ לביתו של הרב גורן במחאה על התבטאות שהשמיע כלפי הרב יוסף נזעזע הרב קוק ביותר ושלח לו מכתב תמיכה וגינוי חריף למעשה: 'תקצצנה הידים הטמאות המרושעות, יסתלק חילול השם הנבזה מעל מהלכי סיבוכי מערכי ישראל קודשא בריך הוא ואורייתא'.²¹²

כמי שחרד למעמדה של הרבנות הראשית מייסודו של אביו, הרב אברהם-יצחק הכהן קוק, הצטער הרב צבי-יהודה צער רב על המחלוקת הגלויה ששררה בין הרב גורן לרב יוסף בשנים הראשונות לכהונתם ברבנות הראשית ועל הפרסום הנרחב שניתן לה. הוא פנה בעניין זה לרב גורן: 'מתוך צער וכאב הנני מחויב לפנות לכבוד גאוונו: האם לא היה יותר הגון שיבוררו ויסודרו הדברים שביניכם, בינינו, בתוכנו, בין אנשי תורה, ולא עם חיצוניים?'²¹³

במשך השנים, כאשר שבו ותקפו אישים חרדיים את הרב גורן, הגן עליו הרב קוק בתקיפות. למשל, בשנת תשל"ה (1975), בתגובה לדבריו של חבר הכנסת לורנץ אשר השווה את הרב גורן לאידי אמין נשיא אוגנדה,²¹⁴ פרסם הרב קוק בעיתונות שיש לנדות את לורנץ בשל דבריו והכתיר את הרב גורן בתארים 'מורנו ורבנו הגאון האדיר שר התורה וההוראה פאר הדור והדרו כש"ת מרן'.²¹⁵ כעבור שנתיים, בשנת תשל"ח (1977), חזר הרב קוק ומחה על פגיעה ברב גורן על ידי ח"כ מנחם פרוש²¹⁶ במהלך דיון בכנסת בדבר הצעת חוק הארכת כהונתם של הרבנים הראשיים. הרב קוק אף ציין שבעבר ביזה הלה ברבים את אביו, הראי"ה קוק, והוא ואחרים מ'אגודת ישראל' כיבו אורו של עולם, שפכו דמיו וקיצרו חייו.²¹⁷

כיוצא בזה גם הרב גורן מחה על ניסיונות לפגוע ברב צבי-יהודה קוק. כאשר נתפרסמה עליו כתבה בעיתונות וכוותרתה 'חיים בצל האב',²¹⁸ פרסם הרב גורן תגובה נגד 'דברי בלע ועלבון נגד הכהן הגדול, עין ישראל, גאון התורה והמחשבה, מרן הרב צבי-יהודה הכהן קוק שליט"א, ראש ישיבת מרכז הרב, שכל חייו קודש להפצת התורה ולגאולת העם וארץ ישראל'.²¹⁹ הרב קוק פנה לקבלת תמיכתו של הרב גורן במגוון עניינים, כגון סיוע לאסירי ציון, חיפוש אחר צאצאי עשרת השבטים ומעשי חסד.²²⁰ הרב גורן אף סייע בגיוס כספים לישיבת מרכז הרב²²¹ ופנה ליהודי ארצות הברית בקריאה לתרום לישיבה אשר 'היא פנינת הכתר של התורה והישיבות בארצנו הקדושה'.²²² בשנים אלה אף העביר הרב גורן שיעור קבוע לתלמידים בישיבת מרכז הרב ובישיבות ציוניות אחרות – ישיבת מעלות, ישיבת ניר בקרית ארבע וישיבת ההסדר בהר ברכה.²²³

²¹¹ ראה לעיל, עמ' 49, 54.

²¹² הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב גורן, י"ד בסיוון תשל"ד, מכתבים מהרב צבי-יהודה קוק.

²¹³ הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב גורן, כ"ג בשבט תשל"ד, אר"ג, רבנות ראשית שוטר, 1975-1977. ההדגשות במקור.

²¹⁴ ראה לעיל, עמ' 169.

²¹⁵ ראה עיתוני התקופה, 30-31 ביולי 1975.

²¹⁶ מנחם פרוש (1916-2010) – חבר כנסת מטעם החזית התורתית הדתית, אגודת ישראל ויהדות התורה, בין 1959 ל-1994.

²¹⁷ 'חיוב מחאה', 20 באוקטובר 1977, אר"ג, מסמכים שונים.

²¹⁸ דוד שחם, 'חיים בצל האב', ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 13 באפריל 1979, עמ' 20-49.

²¹⁹ הודעה לעיתונות, 6 ביוני 1979, אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה; הצ"פ, 7 ביוני 1979, עמ' 1.

²²⁰ תכתובת ענפה נוספת בין השניים נמצאת באר"ג, מכתבים לרב צבי-יהודה, 302 – מכתבים לאישים מפורסמים.

²²¹ ראה בורגנסקי, מרכז הרב.

²²² קריאה לאחינו היקרים יהודי ארצות הברית, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, רבנות ראשית שוטר, 1975-1977. הרב גורן אף היה מעורב בפיתוחה של הישיבה לצעירים מייסודה של ישיבת מרכז הרב ופנה בעניין זה לגופים בממסד. ראה הרב גורן למנהל מקרקעי ישראל, 24 ביוני 1976, אר"ג, רבנות ראשית שוטר, 1975-1977. על ישיבת מרכז הרב אמר שהיא צינור להעברת תורתו של הרב קוק: 'בישיבה הקדושה הזאת, מרכז חייו הרוחניים של הרב זצ"ל, היו במשך כל הזמן אצורים כוחות עצומים, נסתרים וכעת זה פורץ החוצה... מרכז הרב של היום איננה רק ישיבה כי אם תנועה

בשנת תשל"ח (1978), בחלוף חמש שנות כהונתו הראשונות של הרב גורן ובטרם נחקק חוק הרבנות הראשית, כאשר נערכו ההכנות לבחירות נוספות, פנה הרב קוק לרב שאול ישראלי וביקשו להסיר את מועמדותו למשרה ולא 'לתת יד לבעלי מחלוקת המתאמצים להרוס בנין הקודש של הרבנות הראשית לארץ ישראל'.²²⁴ בישיבת חירום של רבנים שכונסה בביתו של הרב קוק בעניין זה הוא הבהיר שהוא מתנגד למועמדותו של הרב ישראלי ומעדיף את גאוניותו ומנהיגותו של הרב גורן. כאשר נשאל בדבר המאבקים המתחוללים בין שני הרבנים הראשיים אמר שהשלוש ישרור ברבנות רק אם הרב יוסף 'יחזור בפומבי מדברי הבלע שהשמיע נגד רב גאון וגדול בישראל', ואם לא כן, אין לתמוך בהמשך כהונתו כרב ראשי, ויש להפציר ברב מרדכי אליהו שיציע את מועמדותו, 'ואם הוא יפָּחַר יחד עם הרב גורן זה יהיה קדוש שם שמים ברבים'.²²⁵

ואולם הקרבה בין השניים לא מנעה מהרב קוק למחות ברב גורן לא אחת כאשר נתגלעו מחלוקות ביניהם. הרב קוק לא קיבל את עמדתו של הרב גורן בעניין תוקף היתר המכירה בשמיטה בזמן הזה, ובהערותיו על מאמרו בנושא התבטא בחריפות נגד הדרך שבה הבין הרב גורן את דברי הרב קוק בעניין. הוא סבר שהרב גורן ציטט שלא במדויק את דברי הרב קוק, שמהם למד שתוקף ההיתר נחלש עם קום המדינה.²²⁶

לאחר שפורסמו בעיתונות דבריו של הרב גורן בכינוס שקיימו בכפר עציון מתנגדי השלום עם מצרים, שבו הבהיר למשתתפים כי 'לגבי סיני יהיו נסיגות, שהרי גם כשאנו מתפללים ואומרים עושה שלום במרומיו אנו נסוגים',²²⁷ פנה אליו הרב קוק במכתב נוקב וציין בו שהוא מקווה שהרב גורן יכחיש את הדברים שפורסמו בשמו והדגיש 'כי אין שלום שקר, וכי אין נסיגות חלילה, לא במרומים ולא בארץ חיינו'.²²⁸ בין השניים שררה מחלוקת גם בסוגיית העלייה להר הבית. הרב גורן תמך, כאמור, בעלייה אל ההר, ואילו הרב קוק בעקבות אביו התנגד לה בחריפות.²²⁹

הרב גורן הגדיר את ההבדל בינו לבין הרב צבי-יהודה הכהן קוק בסוגיית ארץ ישראל. לדבריו, הרב צבי-יהודה הדגיש במידה מוגזמת את ערך ההתיישבות, ואילו הוא גרס שתיקון חוק המדינה בהתאם למשפט התורה הוא לרוחו של הרא"ה קוק הרבה יותר מן ההתיישבות, וחשיבותו היא בשמירה על רציפות ההלכה, רציפות עם ישראל ונצחיותו.²³⁰

לאחר פטירת הרב צבי-יהודה הכהן קוק אמר עליו הרב גורן: 'אזיל גברא דמסתפינא מיניה [הסתלק איש שירא אני ממנו],²³¹ והכתירו 'אביהם של ישראל... גאון המחשבה, החזון והמעשה'. הוא הבלית שתי נקודות עיקריות במנהיגותו: א) הצלחתו להפוך את ישיבת מרכז הרב לתנועה

רוחנית, תנועה של תורה, תנועה של מחשבה, תנועה של אורח חיים תנועה של מסירות נפש'. הספד במלאת ארבע שנים לפטירתו של הרב 'הנזיר', אב תשל"ח, אר"ג, אישים וספרים.

²²³ מודעות המכרזות על שיעוריו פורסמו בהצפה במשך השנים. למשל: הצפה, 29 בנובמבר 1977, עמ' 6; 14 בפברואר 1978, עמ' 2; 22 בדצמבר 1981, עמ' 1. לבקשת הרב אליעזר מלמד, ראש ישיבת הר ברכה, הוא אף ניאות לעמוד בנשיאות הישיבה. מלמד, הרב, מורשתו של מייסד הרבנות הראשית.

²²⁴ הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב שאול ישראלי, ח' באייר תשל"ח, אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה. ראה נוסח המכתב להלן, נספח שישה עשר, עמ' 238.

²²⁵ פרוטוקול פגישה, ט"ז באייר תשל"ח, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

²²⁶ קוק, הרב צבי-יהודה, הערות, עמ' 23-26. הרב גורן התפלל על פרסום הערות אלה של הרב קוק וטען כי 'לאור האהבה והידידות ששררו בין ר' צבי-יהודה לבני, אם כנים הדברים שאמר... איך יתכן שלא העיר לי מעולם הערה כל שהיא בנושא זה, על אף ששוחחתי אתו על היתר מכירה פעמים רבות'. תורת המדינה, עמ' 460.

²²⁷ הצפה, 12 בינואר 1978, עמ' 1, וראה לעיל, עמ' 111.

²²⁸ הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב גורן, ד' בשבט תשל"ח, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים.

²²⁹ הרב שלמה אבינר, שלהבתיה, עמ' 10-11.

²³⁰ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, ה' באב תשל"ד, אמ"י גל 43551/14.

²³¹ על פי מועד קטן, כד, א. הצפה, 17 במרס 1982, עמ' 1.

עולמית של אלפים ורבבות בשל היחס האבהי שלו לכל אדם ובזכות האמונה שירש מאביו בתחייה הרוחנית-לאומית ההולכת ומתגשמת בארץ; ב) עמידתו העיקשת על שלמות הארץ, תולדות ביטחונו בהתגשמות ההבטחה האלוקית בדורנו שיצרה תנועה של לומדי תורה ולוחמים המחרפים את נפשם למען ארץ ישראל.²³² הרב גורן סבר שלאחר פטירת הרב צבי-יהודה הכהן קוק חל כרסום במשנתו של אביו, הראי"ה קוק: 'כל זמן שבנו, הרב צבי-יהודה קוק היה בחיים, הוא שמר במידה רבה על יסודות משנתו של אביו. לדוגמה הוא הביא את החלטת ישיבת מרכז הרב לאחר פטירתו לחזור ולומר הלל ביום העצמאות ללא ברכה וסבר שיש בהחלטה ירידה במשמעות שמעניקה הישיבה לשיבת ציון.²³³

אשר לקשריו של הרב גורן עם הראי"ה קוק עצמו, יצוין שאף על פי שהכירו בנערותו וכאמור ראה עצמו ממשיך דרכו ברבנות הראשית, הרי הוא מיעט ביותר לצטט מכתבי הראי"ה בפרסומיו, כשם שמיעט לצטט גם אחרונים אחרים. אדרעי טוען שהרב גורן ראה בכתביו ההגותיים של הרב קוק עיסוק רוחני חסר חשיבות מעשית, בעוד הוא עצמו היה איש מעשה ששאף להשפיע על המציאות.²³⁴ לדברי הרב פירון, הרב קוק ותורתו לא היו עיקר בעולמו של הרב גורן, ולמרות היותו חתנו של הרב 'הנזיר' שאותו כיבד, הוא לא ראה עצמו חלק מחבורת תלמידיו של הרב קוק.²³⁵ אחד המקומות המעטים שבהם הביא מדברי הראי"ה קוק מכל דברים ששמע ממנו בעת שהותם יחדיו בכרמל, שיש לאהוב את החוטאים ולשנוא את החטאים.²³⁶ במקום אחר ציין את עמדתו של הראי"ה קוק שאזכור 'מלך' ברמב"ם ובתלמוד מכוון לכל שלטון חוקי על פי התורה השולט עם גינוני ממשלה על דעת הציבור והעם.²³⁷

הרב גורן חלק על הראי"ה קוק בגישתו בעניין עשיית מלאכה בשבת ומועד על ידי אומות העולם. הוא ביקש לתת פתרונות להתנהלותה ולהתפתחותה של מדינת ישראל ללא שימוש בגויים אלא רק באמצעות ניצול כוח העבודה היהודי ופתרונות הלכתיים פנימיים.²³⁸ כאמור, הוא חלק גם על גישתו של הראי"ה שאסר עלייה להר הבית.²³⁹

בתשובה לשאלה שהופנתה אליו בדבר החינוכיות של משנת הראי"ה קוק לדורנו השיב הרב גורן בתשובה המרמזת אולי גם על תחושותיו כלפי פועלו שלו:

הרב קוק זכה למה שזכו הרבה מגדולי ישראל. בחייו היו לו מתנגדים רבים וקשים מקרב הדתיים והחילוניים. הוא לא הצליח להגשים בחייו את המשימות הרוחניות והלאומיות שהציב לעצמו. אבל כמו הנביאים שלא זכו להחזיר בתשובה את עם ישראל, והיום אלפי שנים אחר כך חי העולם על מוצא פיהם... כך הרב קוק לאחר מותו זכה להכרה. בפרספקטיבה רחוקה הצלחתו והשפעתו הן מופת.²⁴⁰

הרב גורן סבר שהרואים עצמם ממשיכי דרכו של הרב קוק אינם בהכרח כאלה:

²³² אביהם של ישראל, אר"ג, אישים וספרים.
²³³ ידיעות אחרונות, שבת, 23 באוגוסט 1985, עמ' 22.
²³⁴ אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה, עמ' 125.
²³⁵ הרב פירון, ריאיון.
²³⁶ 'אהבת ישראל לאור ההלכה', עמ' 11.
²³⁷ 'קדושת ארץ ישראל לגבולותיה בתורה', עמ' 5-11; הראי"ה קוק, משפט כהן, הלכות מלכים, סימן קמה.
²³⁸ 'השימוש בנכרים כדי לפתור בעיות הלכתיות', תורת המדינה, עמ' 328-334 (פורסם גם בהצפה, י"ב בכסלו תשמ"ד, עמ' 5; י"ט בכסלו תשמ"ד, עמ' 5; ג' בטבת תשמ"ד, עמ' 5). הוא כינה את עמדתו של הרב קוק 'הדבקות המוזרה של הרב קוק בשימוש בגויים לפתרונות הלכתיים לשבת, לשמיטה, וללימוד אנטומיה על גויים'. הרצאה, 'יסודות פילוסופיים במשנתו ההלכתית של הרב קוק', אוניברסיטת בר-אילן, סיוון תשמ"ה – אר"ג, הרב קוק.
²³⁹ הר הבית, עמ' צז-קק.
²⁴⁰ ידיעות אחרונות, שבת, 23 באוגוסט 1985, עמ' 22.

לעניות דעתי, התנועה המכריזה כיום על עצמה כמגשימה משנתו של הרב קוק אינה נמצאת על דרכו ואולי להפך. ההקצנה הדתית אינה חופפת את מחשבתו של הרב. כל הקצנה פירושה פירוד.²⁴¹

יצוין שהרב גורן נטמן סמוך לחותנו, הרב 'הנזיר', וסמוך לראי"ה קוק.

4.4.2. רבנים שונים

הרב גורן עמד בקשר עם רבנים בולטים נוספים מקרב הציונות הדתית. הוא העריך את **הרב אברהם שפירא**, ראש ישיבת מרכז הרב, וכאמור תמך במועמדותו לכהונת הרב הראשי לישראל אחרי, משנוכח שלא יוכל להגיש שוב את מועמדותו. לאחר פטירתו אמר עליו הרב שפירא: 'הרב גורן היה שריד הגאונים... כל תושבי המדינה חבים לו תודה על יצירתו – הרבנות הראשית לצה"ל'.²⁴² גם עם **הרב חיים דרוקמן** הוא עמד בקשר קרוב וכינה אותו 'מבחירי תלמידי תלמידיו של מרן הגראי"ה זצ"ל'. הרב גורן תמך בבחירתו לנציג הכנסת לוועדת מינוי דיינים²⁴³ ושיבח אותו על קידום חוקים שונים, ביניהם 'חוק מכירת מקרקעין (שמיטה)', תשל"ט-1979, אשר סייע להתגבר על חולשתו של היתר המכירה בשל דין המדינה שלא הכיר במכירה.²⁴⁴ הרב גורן אף שילב את הרב דרוקמן במפעל הגיור שלו, הסתייע בו בפתיחת אולפני הגיור ושילב אותו בהרכבי בתי הדין לגיור.²⁴⁵ לאחר ניסיון פיגוע ברב דרוקמן בשנת תשנ"ג (1993), שבו נרצח נהגו אפרים איובי, שלחו לו הרב גורן ורעייתו מברק ובו הביעו את זעזועם מהאירוע ואת הערכתם הגדולה לאישיותו: 'ידיד ה' וידיד כל בית ישראל הרב הגאון... ר' חיים דרוקמן מרביץ תורה ברבים... גאון בתורה ומוסר נפשו על קדושת הארץ ושלמותה'.²⁴⁶ הרב דרוקמן הספיד את הרב גורן לאחר פטירתו וכינה אותו 'שר התורה' וציין שהוא היחיד שהטיל את כל כובד משקלו התורני על ערך הממלכתיות הישראלית.²⁴⁷ הרב גורן היה מקורב גם לדיינים אשר לא זוהו עם העולם החרדי, ביניהם **הרב שלמה דיכונסקי**, דיין בבית הרבני העליון,²⁴⁸ ו**הרב אליעזר שפירא**, דיין בבית הדין הרבני בירושלים.²⁴⁹

יצוין שבשנות לימודיו של הרב גורן טרם הוקמו ישיבות ציוניות, ותלמידי חכמים התפתחו בישיבות חרדיות בלבד. אף במשך רוב שנות פעילותו הציבורית היו הישיבות הציוניות מעטות ושוליות. לפיכך תפיסתו הייתה שלימוד תורה במידה רבה מצוי בעיקר בקרב רבנים חרדיים, ומכאן חוסר ההערכה שרחש לרבני הציונות הדתית.²⁵⁰

גם הסכמות והמלצות שכתב הרב גורן לבקשת מחברים יש בהן כדי להעיד על רבנים ואישים שהעריכו את סמכותו ההלכתית והתורנית: **הרב שלום משאש**, הרב הראשי הספרדי ואב בית הדין של ירושלים, על ספרו 'תבואות שמש' (ירושלים תשל"ט); **הרב אברהם אלמליח**, רבה של דימונה, על ספרו 'בתוך עמי – סוגיות בגיטין, קידושין וכתובות' (דימונה תשל"ח); **הרב ד"ר אברהם שטיינברג**,

²⁴¹ ידיעות אחרונות, שבת, 23 באוגוסט 1985, עמ' 22.

²⁴² מעריב, 31 באוקטובר 1994, עמ' 17.

²⁴³ הרב גורן לרב חיים דרוקמן, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, מברקים ומכתבים לרבנים בארץ.

²⁴⁴ 'יסודות היתר המכירה בשביעית', משנת המדינה, עמ' 226.

²⁴⁵ ערב זיכרון לרב גורן בבית כנסת 'קוממיות', תל-אביב תשנ"ט. לימים מונה הרב דרוקמן לראש מערך הגיור.

²⁴⁶ הרב גורן וציפיה גורן לרב חיים דרוקמן, 9 בנובמבר 1993, כ"ה במרחשוון תשנ"ד – אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים.

²⁴⁷ הספדים בהלווייתו של הרב גורן, ירושלים תשנ"ה.

²⁴⁸ הרב דרורי, ריאיון. הרב גורן ביקש להביא לבחירתו לרב הראשי לישראל ללא הצלחה.

²⁴⁹ איינהורן, ריאיון; קויטנר, ריאיון.

²⁵⁰ הרב פירון, ריאיון.

על חוברת 'פרקים בפתולוגיה בתלמוד ובנושאי כליו' (ירושלים תשל"ה); **שמחה רז** על ספרו 'יהדות על רגל אחת' (ירושלים תשל"ו) ואחרים.

על רקע תמיכתו האמורה של הרב צבי-יהודה הכהן קוק ברב גורן בפרשיות שונות בולטת שתיקתם של רבנים ציוניים דתיים אחרים. בולט בהסתייגותו מעמדותיו של הרב גורן היה **הרב שאול ישראלי**, אשר חבר, כאמור, לדייני בית הדין הגדול שיצאו בפומבי נגד הרב גורן ושכנעו את הרב יוסף לרוץ לבחירות על מנת לאזן את כוחו של הרב גורן.²⁵¹ בשנת תשל"ח (1978) הודיע הרב ישראלי על כוונתו להתמודד מול הרב גורן על תפקיד הרב הראשי האשכנזי וזכה בתמיכת מנהיגים חרדיים,²⁵² אולם בהגיע מועד קיום הבחירות הוא נדחה ברוב קולות המפד"ל והליכוד, וכאשר התקבל חוק הרבנות הראשית הוטלה מגבלת גיל אשר מנעה מהרב ישראלי להגיש את מועמדותו למשרה. יש לציין שבכתב העת 'התורה והמדינה' בעריכת הרב ישראלי לא פורסמו כלל מאמרים פרי עטו של הרב גורן, אף שתוכני מאמריו תאמו את אופיו של הקובץ. ויכוח גלוי בין השניים פרץ לאחר סיום כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל, כאשר פרסם בעיתונות הערות שהרב ישראלי שלח אליו בעניין מאמרו על כיתור העיר בירות.²⁵³ הרב ישראלי מחה על פרסום דבריו ללא רשותו, ובתגובה דן הרב גורן בשאלה אם ניתן לפרסם דברי תורה בלא נטילת רשות מהכותב.²⁵⁴

4.5. סיכום

על אף השקפותיו הלאומיות והמודרניות של הרב גורן אשר שייכו אותו מטבע הדברים לציבור הדתי-לאומי נראה שהוא לא ראה את עצמו חלק מההנהגה והמוסדות הדתיים ציוניים ושמר במידה מרובה על עצמאותו כפוסק וכאיש רוח. יש שעמדותיו הייחודיות לא עלו בקנה אחד עם עמדתם של רבנים ומנהיגים דתיים וציוניים והציבו אותו אף הן במנותק מציבור זה. עם זאת בתקופת כהונתו כרב הראשי לישראל ונוכח ההתקפות הקשות עליו מצד ההנהגה החרדית חלה קרבה רבה בינו לבין רבנים ומנהיגים דתיים ציוניים, וכמה מהם עמדו לימינו בשעות הקשות וביקשו לסייע לקידום יזמותו בתחומים שונים. ברם, ההתקרבות האמורה לא סייעה לו בעת שביקש להמשיך לכהן כרב הראשי לישראל. דומה שעצמאותו ועמדותיו הנחרצות בסוגיות שונות היו לצנינים בעיני מנהיגים דתיים ציוניים בולטים, והם לא תמכו בהמשך כהונתו על אף הכרתם בגדולתו התורנית.

5. קהילות יהודיות בגולה

5.1. יהדות התפוצות

קשריו של הרב גורן עם קהילות הגולה לא נבעו ממתן הכשר לתופעת הגלות. נהפוך הוא: הוא שלל שלילה מוחלטת את הגלות וסבר שהיא צופנת בחובה סכנה מתמדת לעצם קיומו הפיזי, הלאומי והרוחני של העם היהודי.²⁵⁵ הוא סבר שקיבוץ גלויות הוא אחת המשימות העיקריות של הדור.²⁵⁶ עמדה זו הובילה אותו לפעול על מנת לטעת זיקה בין יהודי הגולה לארץ ישראל.

²⁵¹ ראה לעיל, עמ' 40.

²⁵² הפרדס, נב, ט (סיון תשל"ח), עמ' 27.

²⁵³ תורת המדינה, עמ' 408-407.

²⁵⁴ תרומת הגורן, ב, עמ' 284-285; ישראלי, הרב שאול, חוות בנימין, ב, סימן עה, עמ' תסז.

²⁵⁵ מועדי ישראל, עמ' קצח. על הגלות כמערערת את הלגיטימיות של הציונות ראה שביד, מדינת ישראל, עמ' 1-13.

²⁵⁶ נאום בכנס העולמי של ארגון בתי הכנסת בבנייני האומה, כ"ב בטבת תשל"ג, אר"ג, מאמרים בנושאי דת ומדינה, יהדות וציונות.

שמו של הרב גורן החל להתפרסם בקרב יהדות העולם כבר בצעירותו, ככל הנראה בזכות ספריו אשר הפיץ אביו בארצות הברית. ר' אברהם גורונצ'יק הגיע לארצות הברית מצויד בהמלצות חמות מאת הרב מאיר בר-אילן והרב משה-אביגדור עמיאל על אודות גדולת בנו בתורה.²⁵⁷ בזכותן הוא קיבל המלצה גם מאת 'אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה', וזו סייעה לו בגיוס תמיכה כלכלית להמשך לימודיו של הרב גורן מיהודי המקום.²⁵⁸ מלבד זה הרב גורן אף פרסם מאמרים בכתבי עת בארצות הברית, כגון 'אור המזרח', ושמו הלך לפניו.

בשלהי שנות החמישים של המאה העשרים פנו גופים ציוניים למשרד הביטחון בבקשה שישלח נציג מטעם צה"ל לסייע באיסוף תרומות למדינת ישראל. הרב גורן נבחר לתפקיד ונשלח לפקוד קהילות יהודיות ברחבי תפוצות הגולה. ביקוריו נועדו לחזק את יהדותן של הקהילות ואת הקשר שלהן עם מדינת ישראל ובעיקר לעודדן לתרום למגביות שהוקמו לגיוס כספים עבור המדינה, כגון המגבית היהודית המאוחדת ומפעל איגרות מלווה העצמאות והפיתוח (הבונדס).²⁵⁹ ככל הנראה פרסומו בישראל, שליטתו המעולה בשפה האנגלית וכושרו הרטורי הניכר הם שהובילו לבחירתו לשליח בעיקר לקהילות דוברות אנגלית.²⁶⁰ הצלחת הכנסים, שבהם הקפיד הרב גורן להופיע במדי צה"ל, וההדים החיוביים שהותירו הובילו להזמנתו שוב ושוב.²⁶¹ בשנים אלה ביקר הרב גורן בארצות הברית, בקנדה, באמריקה הלטינית, באירופה,²⁶² בדרום אפריקה ובאוסטרליה. מסעותיו נעשו תכופים יותר לאחר מלחמת ששת הימים בעקבות התפקיד הרוחני המכריע שמילא במלחמה זו. הוא נהג להופיע בפני הקהילות ולתקוע בשופר אשר בו תקע לראשונה בכותל המערבי עם שחרורו.²⁶³ לקראת סיום כהונתו כרב הראשי לצה"ל ערך סיור מקיף בתשע ארצות ובעשרים ושתיים קהילות יהודיות, בכללן קהילות במזרח הרחוק. ביפן הוא אף היה אורח חיל הים האמריקני, כפי שהיה אורחם של צבאות אחרים במקומות שבהם ביקר.²⁶⁴ גם בתקופת כהונתו כרב הראשי לתל-אביב-יפו הוא יצא לביקורים בקהילות יהודיות ברחבי העולם.²⁶⁵ ביקוריו המגוונים בשנים אלה דווחו בעיתוני הארץ והעולם.²⁶⁶

²⁵⁷ ראה מכתבו של הרב עמיאל לאגודת הרבנים של ארצות הברית – אלפסי, המעלות לשלמה, עמ' 47. הרב משה אביגדור עמיאל (1882-1945) – רבה הראשי של תל-אביב יפו, מייסדה של ישיבת 'הישוב החדש' ופעיל ב'מזרחי'.

²⁵⁸ אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה, מכתב המלצה, 5 באפריל 1938, אר"ג, מכתבי המלצה והסכמות אישיים.

²⁵⁹ הרב פירון, ריאיון.

²⁶⁰ ארליך, אישים ומאורעות, עמ' 212.

²⁶¹ הרב פירון ריאיון. יצוין שבעת נסיעותיו הארוכות של הרב גורן החליף אותו הרב פירון בתפקיד הרב הראשי לצה"ל. מפעם לפעם הוזמן להרצות בכנסים ושמע תגובות חמות על ביקוריו של הרב גורן: 'בשביל היהודים בגולה, שחלקם היו ניצולי שואה, לראות רב במדים זה היה דבר מדהים שעשה הרבה רושם ועורר את הלבבות. סמל לגאולה, לעצמאות ישראל, לכוחו של צה"ל'. וראה מכתבו של הרב מנחם-צבי אייכנשטיין מסנט לואיס למערכת 'אור המזרח' על אודות ביקורו של הרב גורן אשר 'הכה גלים בכל העיר על כל שכבותיה. והוא היה ממש קידוש השם'. אור המזרח, יא, ג-ד (תשכ"ג), עמ' 69.

²⁶² קשריו עם מנהיגי הציבור היהודי בשווייץ, יוליוס וורמזר ודוד רוטשילד, סייעו לו במילוי משימתו לאיסוף שרידי גופות נספי מטוס 'סוויס-אייר' אשר פוצץ והופל על ידי ארגון טרור ערבי בחורשת וירגלינג בשווייץ בדרכו לישראל בפברואר 1970. Jewish Chronicle, 6 March, 1970, pp. 12-13.

²⁶³ הרב מנחם הכהן, ריאיון.

²⁶⁴ למשל, בעיתונות דווח שהיה אורחו של רמטכ"ל צבא ארגנטינה בעת ביקורו שם בינואר 1969. ידיעות אחרונות, 22 בינואר 1969, עמ' 28. בביקורו ביפן פורסם שנאם בכנס בפני יפנים המתפללים לשלום ירושלים. הודעה לעיתונות, תאריך לא ידוע, אר"ג, הרב הראשי לצה"ל, 1970.

²⁶⁵ הרב גורן ביקר בבריטניה במשך שבוע במסגרת המגבית השנתית 'כל נדרי', ובאירופה ובארצות הברית ביקר במשך כמה שבועות לרגל חגיגות יום העצמאות (ידיעות אחרונות, 17 באפריל 1972, עמ' 5), ואף ביקר בקנדה ונפגש שם עם רבנים בטורונטו ובמונטריאול. הצפה, 2 ביוני 1972, עמ' 8.

²⁶⁶ באר"ג שמורים תיקים רבים עמוסים בגזירי כתבות מהעיתונות היהודית והכללית בארץ ובעולם הסוקרים את נסיעותיו.

בשנים אלה ניצל הרב גורן את מסעותיו בין השאר להשתתפות בוועידות ובכנסים של ארגוני רבנים הן של 'אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה' בעלת האופי החרדי²⁶⁷ הן של 'הסתדרות הרבנים של ארצות הברית' המזוהה עם 'המזרחי'.²⁶⁸ באחד מביקוריו בארצות הברית פרצה סערה סביב התבטאויותיו בעד הקמת סנהדרין בזמן הזה, ונחשפו בה הבדלי היחס כלפיו בין יהדות ארצות הברית המזוהה עם אגודת ישראל ובין זו המזוהה עם 'המזרחי'. בירחון 'הפרדס' המזוהה עם אגודת ישראל נכתבה ביקורת נוקבת על דבריו ונקבע שהוא 'אורח לא קרוא'.²⁶⁹ בתגובה פורסמה ברבעון 'אור המזרחי' של 'המזרחי' מחאה חריפה כדי לשמור על 'כבוד התורה וכבוד חכמי ארץ ישראל' ולאפשר לרבנים להביע את דעותיהם ללא חשש. עוד צוין שהרב גורן 'ממלא שליחויות רבות ונודד למקומות רחוקים להביא את דבר ציון הנבנית בס"ד בלי לזאת... בהשפעת כח תורני אדיר ודתי לאומי רב עצמה, הנובע מאישיותו הנערצה... ולית מאן דפליג שהגאון האדיר הזה הוא בן בית בכל מכמני התורה'.²⁷⁰

בשנות כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לישראל הוא הוסיף לפקוד קהילות יהודיות ברחבי העולם. בשנים אלה ביקר בבריטניה, צרפת, קנדה, שווייץ, הולנד, ארצות הברית ואלסקה, אוסטרליה, דרום אפריקה, רומניה, אוסטרליה, פינלנד, מקסיקו ועוד. הוא פקד את בתי הספר ומוסדות החינוך היהודיים בקהילות, נאם בבתי הכנסת לפני המוני יהודי המקום ונפגש עם רבני הקהילות ושאר גדולי הרבנים בתפוצות²⁷¹ ועם אישים בכירים – יהודים ולא יהודים. הוא אף השתתף בכנסים ובסעודות התרמה לטובת ארגונים ציוניים ומדינת ישראל ואף עבור מפעליו התורניים, נפגש עם פעילי התנועות הציוניות והיהודיות בקהילות, בהם פעילי תנועת המזרחי, הבונדס והתאגדויות ציוניות ויהודיות מקומיות, עודד את פעילותם, עודד אותם לתרום למדינת ישראל ולחזקה וקרא לעלייה לארץ, לתרומה לחיזוק כלכלתה של ישראל ולשיפור דימויה בעולם. הרב גורן נהג להתראיין באמצעי התקשורת המקומיים והעולמיים בנושאים שעל סדר היום הנוגעים למדינת ישראל וליהדות העולם.²⁷²

לאות הוקרה על פעילותו וקשריו הענפים עם יהדות התפוצות הוענק לו בשנת תשל"ד (1974) תואר דוקטור של כבוד על ידי הישיבה-אוניברסיטה בארצות הברית.²⁷³

בשל האחריות הרבה שחש להעמקת הזהות היהודית והזיקה הציונית בקרב קהילות יהודי חוץ לארץ דרש הרב גורן בעת כהונתו כרב הראשי לישראל שכל שגריר יעבור אצלו לפני נסיעתו למקום כהונתו ויקבל את ברכתו ומושגי יסוד בסיסיים אשר יעזרו לו לייצג את מדינת ישראל כמדינה

²⁶⁷ 'הוועידה הארצית של אגודת הרבנים', הפרדס, לו, ד (טבת תשכ"ג), עמ' 33.

²⁶⁸ הרב פירון, ריאיון.

²⁶⁹ הפרדס לו, ד (טבת תשכ"ג), עמ' 3-4. כל זה אף על פי שבהשתתפותו בוועידה הארצית של אגודת הרבנים בכסלו תשכ"ג הוא הוצג בפני הוועידה והכחיש את מה שנדפס בשמו ב-Times כאילו הוא מצדד בהקמת סנהדרין ('הוועידה הארצית של אגודת הרבנים', הפרדס [לעיל, הערה 267]). יצוין שכתב העת של אגודה זו – 'הפרדס', התייחס אליו בחיוב בדרך כלל עד ראשית שנות השבעים. התמורה חלה לאחר פסיקתו בפרשת 'האח והאחות', ומאז לא הוזמן עוד לכנס 'אגודת הרבנים של ארצות הברית וקנדה'.

²⁷⁰ אור המזרחי, יא, ג-ד (ניסן תשכ"ג), עמ' 1. קשריו עם יהודי התפוצות אף סייעו לו לגייס תרומות עבור מפעליו הציבוריים, כגון בית המדרש ובית הכנסת 'קוממיות אברהם', 'והמדרשה הצבאית'. תכתובות בינו לבין תורמים ומנהיגים בעניין זה מצויות בתיקו האישיים כרב הצבאי הראשי משנים אלה באר"ג.

²⁷¹ 'הדים מהתפוצות' – הרצאה של הרב גורן על אודות ביקוריו, גלי צה"ל, 20 בנובמבר 1959, אר"ג, מאמרים והרצאות שונות בהלכה ואגדה, ג: 'זוכיתי להכיר באופן אישי... את ראשי היהדות, רבניה וחכמיה'; הרב פירון, ריאיון. וראה הרב יחיאל יעקב ווינברג (בעל שו"ת שרידי אש) לרב שמחה עלברג, ט"ז אב תשי"ט, בתוך הפרדס, מ, ג (תשרי תשכ"ו), עמ' 38 – דיווח על ניסיונו של הרב גורן לבקר אותו.

²⁷² באר"ג מצויים תיקים רבים שבהם לוחות זמנים לביקוריו בארצות הגולה, התכתבויות בעניין ביקוריו, מכתבי תודה מאת הקהילות והארגונים, שאלות שהופנו אליו. אר"ג, תכניות וסיורים של הרב בארץ ובחו"ל בשליחויות שונות; רבנות ראשית שוטר, 1979; מכתבים לרב; דואר לתיוק, 1975; קשרים עם התפוצות V-I ועוד.

²⁷³ הצ"ח, 26 ביוני 1974, עמ' 6. יצוין שהרב גורן זכה גם בתואר דוקטור של כבוד מאוניברסיטת בר-אילן בשנת 1980. אתר אוניברסיטת בר-אילן, מקבלי תואר דוקטור לשם כבוד.

יהודית. הוא אף הפעיל את השפעתו על מנת שתכנית ההכנה של כל נציגי ישראל לחו"ל תכלול גם ידע ביהדות.²⁷⁴

5.2. רבנים ומנהיגים יהודים בתפוצות

בביקוריו בקהילות יהודיות הקפיד הרב גורן לפקוד גדולי רבנים בתפוצות²⁷⁵ ויצר קשר קרוב עם רבנים ומנהיגים בולטים.

5.2.1. רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש

את הרבי מליובאוויטש, מנהיגה של תנועת חב"ד, נהג הרב גורן לפקוד בעת ביקוריו בארצות הברית ולשוחח עמו שעות ארוכות,²⁷⁶ ובין השניים התנהלו חילופי מכתבים בעניין ספריו של הרב גורן ואיגרות ברכה לקראת החגים.²⁷⁷ הרבי מליובאוויטש אף הביע את תמיכתו במועמדותו של הרב גורן לרב הראשי לישראל בפעם הראשונה שהגיש את מועמדותו לתפקיד, בראשית שנות השישים של המאה העשרים,²⁷⁸ אף שהבהיר שהוא מתנגד מכול וכול למוסד הרבנות הראשית כדעת גדולי ישראל, אך כיוון שכעת לא ניתן לבטלו, הוא סבר שלרב גורן הסיכוי הטוב ביותר להיבחר ולמעט את הנזק וחילול ה' שנגרם מהתמשכות הליכי הבחירות.²⁷⁹ בעת פגישותיהם ביקש הרב גורן לשכנע את הרבי שמדינת ישראל היא חלק ממהלך נבואי אך לא הצליח להזיזו מעמדתו שהגאולה תהיה על ידי מלך המשיח.²⁸⁰ הרב גורן ציין בזיכרונותיו את קשריו החמים עם הרבי מליובאוויטש: 'היינו ביחסים טובים שלא ייאמנו'.²⁸¹ הוא אף ביטא את הערכתו לרבי מליובאוויטש בשל דאגתו לכלל ישראל:

כשביקר אצלו נשיא ישראל זלמן שז"ר ז"ל, שהיה חסיד לובביץ' ותיק, לא פנה אליו האדמו"ר בתואר נשיא ישראל אלא הפרזידנט של ישראל, באשר הנשיאות של היהודים שייכת לנשיאי חב"ד. ואכן ראייה ממלכתית זו הנחיתה את האדמו"ר בכל דרכו. לא לעסוק בקטנות אלא לפעול למען כל עם ישראל על שבטיו ועדותיו.²⁸²

²⁷⁴ קויטנר, ריאיון.

²⁷⁵ 'הדים מהתפוצות' – הרצאה של הרב גורן על אודות ביקוריו, גלי צה"ל, 20 בנובמבר 1959, אר"ג, מאמרים והרצאות בהלכה ואגדה, ג: 'זוכיתי להכיר באופן אישי... את ראשי היהדות, רבניה וחכמיה'; הרב פירון, ריאיון. וראה הרב יחיאל יעקב ווינברג (בעל שו"ת שרידי אש) לרב שמחה עלברג, ט"ז אב תשי"ט, בתוך הפרדס, מ, ג (תשרי תשכ"ו), עמ' 38 – דיווח על ניסיונו של הרב גורן לבקר אותו.

²⁷⁶ באחד ממכתביו הודה הרב גורן לרבי מליובאוויטש על 'חיבתו אלי ועל השעות של עונג שהואיל להקדיש לי, יזכה ה' במילוי על משאלות לבו שהוא לבס של כל ישראל לטובה ולברכה' (הרב גורן לרבי מליובאוויטש, ט"ז בסיוון תשל"ב, אר"ג, מברקים ומכתבים לרבני חו"ל). כאשר ביקרה הרבנית ציפיה גורן אצל הרבי, הוא התבטא כלפיה שהוא מכבד אותה הן בשל היותה 'אשת חבר' הן בשל היותה נכדתו של הרב מלוגא אשר בביתו התחבא הרבי מליובאוויטש ברוסיה. לאופר, מקדש מלך, עמ' תעז.

²⁷⁷ מכתבים רבים נוספים מצויים באר"ג, התכתבויות עם הרבי מליובאוויטש ומקצתם כונסו ב'איגרות הקודש' של הרבי מליובאוויטש. הרב גורן נקט בברכותיו לרבי מליובאוויטש לשון חסידית. לדוגמה, בירך אותו כי 'יזכה כתי"ק להרביץ את תורת החסידות הפנימית של חב"ד ולהרים את קרן תוה"ק בעם כולו, ולהאיר עלינו באור פנימי ומאור מקיף הנאצל מן הא"י ב"ה' (הרב גורן לרבי מליובאוויטש, כ"ז בתשרי תשכ"א, אר"ג, התכתבויות עם הרבי מליובאוויטש). מכתבו של הרבי מליובאוויטש לרב גורן בשנת תשי"ח בעניין ספרו נזר הקודש הכולל דיון מפורט בעניינים הנזכרים בספרו מופיע אצל שניאורסון, רבי מליובאוויטש, אגרות קודש, יז, עמ' שנד-שנז.

²⁷⁸ הרבי מליובאוויטש לרב גורן, ר"ח כסלו תשכ"א, אר"ג, התכתבויות עם הרבי מליובאוויטש.

²⁷⁹ הרבי מליובאוויטש לרב ניסן טלושקין, כ' במרחשוון תשכ"א, בתוך שניאורסון, רבי מליובאוויטש, אגרות קודש, כ, עמ' כז-כט.

²⁸⁰ 'מדינת ישראל לפי חזון הנבואה וההלכה', תורת המדינה, עמ' 473.

²⁸¹ הרב גורן, הקלטות.

²⁸² קראוס, נשיא וחסיד, עמ' 13. במאמר של הרב גורן זמן קצר לאחר פטירתו של הרבי מליובאוויטש הוא ציין שהרבי ניחן בכוחות פיזיים ורוחניים על-אנושיים ונהג לשבת עמו במשך יותר מארבע שעות בלילה עד לפנות בוקר ולא התניף כלל. עוד ציין שבכל פעם שביקר אצלו נהג הרבי למסור לו דבר תורה על מנת לאמרו באספת עם בכפר חב"ד וכך עשה. הארץ, 13 ביוני 1994, עמ' ב2.

עם זאת הקשרים בין הרב גורן לרבי מליובאוויטש השתבשו בעקבות מינויו של הרב גורן לרב הראשי לישראל בשנת תשל"ג (1972) והתנהלותו בפרשות 'האח והאחות' ו'מיהו יהודי'. בדרשתו בפני חסידי קרא הרבי מליובאוויטש לרב גורן להתפטר לאחר התרת 'האח והאחות',²⁸³ ובעקבות דבריו הדפיסו חסידי חב"ד כרוזים נגד הרב גורן והחתימו עליהם דיינים.²⁸⁴ כאשר ביקר נשיא המדינה זלמן שז"ר אצל הרבי מליובאוויטש זמן קצר לאחר פרסום הפסק בעניין 'האח והאחות' הבהיר לו הלה שאין לו דבר אישי נגד הרב גורן, אך הוא סבור שבשל לחצם של אישים בעלי השפעה עליו בעניין הפסק בחירתו לרבנות לא הייתה הגונה ולכן עליו להתפטר על מנת לשמור על עצמאותה של הרבנות הראשית לישראל.²⁸⁵ לדברי מקורביו של הרבי מליובאוויטש, הוא ציין בפני שז"ר שאילו נשאר הרב גורן רב ראשי בצבא הרי לא היה גבול לגדולתו, 'כי הוא עילוי גדול ולמדן מופלג און קאכט זיק אין לערנען [והוא מתבשל בלימוד] אויב ס'וועט זיין [אם יהיה] א גדול עומד על גביו אז מאור התורה יצילו, אבל באס [בעת=כאשר] הוא לבד ה' יודע מה שהוא מסוגל לעשות'.²⁸⁶ שז"ר ניסה להתווכח עם הרבי ולשנות את דעתו, אך ללא הועיל.²⁸⁷ הרב גורן ציין על אודות הרבי מליובאוויטש שלאחר פרשת 'האח והאחות' 'נפרדו הדרכים שלנו לגמרי. הוא יצא בפומבי נגדי'.²⁸⁸

5.2.2. הרב ד"ר יוסף דב סולובייצ'יק

לקראת הבחירות לרבנות הראשית לישראל אשר התקיימו בראשית שנות השישים, שבהן הציג הרב גורן את מועמדו אך לא זכה לבסוף, עלתה האפשרות שהרב יוסף-דב סולובייצ'יק יציג אף הוא את מועמדו לכהונה זו. באותה עת הביע הרב גורן בפני בן-גוריון ביקורת על דרכו וטען שהוא מחמיר בהלכה ו'נוהג כמעט כסטמרי'. בסופו של דבר לא התמודד הרב סולובייצ'יק בבחירות.²⁸⁹ עם זאת הרב גורן נהג לבקר אצלו במשך השנים,²⁹⁰ ובעת כהונתו כרב הראשי לישראל נהג להתייעץ עמו בסוגיות הוותיקות כגון שאלת 'מיהו יהודי'.²⁹¹

כבר בשלהי כהונתו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל הוא העלה את האפשרות להקים 'מועצת רבנים עולמית עליונה' שתהיה מורכבת מרבנים מכל העולם שייבחרו לשלוש שנים ותכריע בשאלות הלכתיות בעקבות התקדמות המדע והטכנולוגיה. יזמה זו הוא ניסה לקדם לאחר זמן כשהיה הרב הראשי לישראל.²⁹² הכרתו בגדולתו התורנית ובמעמדו הרם של הרב סולובייצ'יק בקרב היהדות העולמית הובילה אותו להכריז לאחר בחירתו על כוונתו להעמידו בראשות 'מועצת הרבנות העולמית' אשר תדון בכל דבר קשה הנוגע לתורה, להלכה וליהדות בקהילות ישראל בארץ

²⁸³ ראה לעיל, עמ' 49.

²⁸⁴ בתגובה גער בהם נשיא המדינה זלמן שז"ר, אשר נודע כחסיד חב"ד וממקורביו הרבי מליובאוויטש. הצפה, 12 בדצמבר 1972, עמ' 1.

²⁸⁵ Jewish Chronicle, 26 Jan 1973, p. 14.

²⁸⁶ תשורה, עמ' 86-87; קראוס, נשיא וחסידי, עמ' 338-342.

²⁸⁷ ידיעות אחרונות, שבת, 12 בינואר 1973, עמ' 11. באותה עת לא ידעו חסידי חב"ד כיצד להתייחס לרב גורן אשר היה קרוב ורצוי בקרבם. הרב מרדכי שמואל אשכנזי, אשר ביקש לקבל 'כושר לרבנות' מהרבנות הראשית, לא ידע אם הוא יכול לקבל זאת מהרב גורן, ואביו נכנס לשיחה עם הרבי מליובאוויטש ושאלו בעניין. הרבי השיב שיש לקבל את 'עצת זקני הכפר' בעניין זה. הרב אשכנזי אסף שישה מוזקני הכפר, והם הכריעו על דעת הרוב שאפשר לקבל ממנו את כושר הרבנות. בוקיעט, כפר חב"ד, עמ' נז.

²⁸⁸ הרב גורן, הקלטות.

²⁸⁹ דוד בן-גוריון, יומן אישי, 24 בינואר 1964, אב"ג, יומנים.

²⁹⁰ לאחר אחד מביקוריו אצלו הודה לו הרב גורן על שעות של 'התעלות רוחנית ועידוד רב בעבודתי'. הרב גורן לרב יוסף-דב סולובייצ'יק, 14 במאי 1972, אר"ג, מכתבים לרבני חו"ל.

²⁹¹ ראה לעיל, עמ' 53.

²⁹² דבריו בוועידה השנתית של הסתדרות הרבנים של אמריקה. הצפה, 4 בפברואר 1969, עמ' 1.

ובתפוצות.²⁹³ ברם, התנגדות רבנים חרדיים בולטים והרב עובדיה יוסף ליזמתו בטענה שיש בה משום ניסיון להקים את הסנהדרין מחדש הובילה לאי שיתוף פעולה עם יזמה זו מצד רבנים רבים, ביניהם הרב סולובייצק עצמו.²⁹⁴

5.2.3. פרופ' שאול ליברמן

את פרופ' שאול ליברמן הכיר הרב גורן עוד בשנים שהלה התגורר בירושלים ועמד בראש מכון 'הארי פישל' לחקר התלמוד מייסודו של הרב קוק.²⁹⁵ במשך השנים נפגשו השניים בעת ביקוריו של הרב גורן בארצות הברית, שבה שימש ליברמן רקטור בית המדרש לרבנים. לאחר זמן, בעת הסערה שקמה סביב פרשת 'האח והאחות', עמד פרופ' ליברמן לצד הרב גורן, והתכתובת ביניהם מתקופה זו חושפת את הקשרים החמים ביניהם.²⁹⁶ ליברמן כינה את הרב גורן 'יד"נ [ידיד נפשי] הגאון הגדול',²⁹⁷ ואילו הרב גורן כינה אותו 'ידידי הגדול גאון בתורה וגדול במעשים'.²⁹⁸

5.2.4. הרב ד"ר עמנואל יעקובוביץ

בין רבני אירופה שעמם עמד הרב גורן בקשר יש לציין את הקשר הקרוב עם רבה של בריטניה, הרב ד"ר עמנואל יעקובוביץ'. הוא הופיע עמו בכנסי 'כל נדרי' שנועדו להתרמת כספים למדינת ישראל,²⁹⁹ ובין הרבנים התנהלה חליפת מכתבים ערה.³⁰⁰ אולם הקשר ביניהם התערער כאשר הרב גורן יצא בחריפות נגד הרב יעקובוביץ' לאחר שזה התבטא בריאיון לעיתון הערבי 'אל ח'ראם' שיצא בקהיר בדבר זכותם של הפלשתינים להקים מדינה בשטחי ארץ ישראל אשר בירתה תהיה מזרח ירושלים.³⁰¹ מועצת הרבנות הראשית גינתה התבטאות זו,³⁰² והרב גורן אף קרא ליהדות אנגליה להעביר את הרב יעקובוביץ' ממשרתו, ודבריו עוררו סערה.³⁰³ הרב יעקובוביץ' מצדו הכחיש את הפרסומים בשמו בעיתונות הערבית, וכעבור שנים הוסיף בניסיונותיו להדוף את אשר יוחס לו ואת מתקפתו של הרב גורן.³⁰⁴

5.3. אסירי ציון

שנות פעילותו כרב הראשי לישראל היו גם שנות מאבקם של יהודים בברית המועצות הקומוניסטית על זכותם לעלות ארצה, והרב גורן השקיע מאמצים מרובים לסייע להם. בשנה הראשונה לכהונתו

²⁹³ הוא הביע רעיון זה גם ערב בחירתו לרב ראשי והמשיך לנסות לקדם אותו במהלך כהונתו. נאום בכנס העולמי של ארגון בתי הכנסת בבנייני האומה, כ"ב בטבת תשל"ג, אר"ג, מאמרים בנושאי דת ומדינה, יהדות וציונות; הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

²⁹⁴ הרב גורן לרב א"א פרייס, רבה של טורונטו, 4 במרס 1975, אר"ג, מכתבים אישיים: 'קמו עליו מרעים מבפנים ומבחוץ ושמו מכשולים בדרכו'. לבסוף, בכנסי רבנים עולמיים שערך הרב גורן השתתפו כמה מרבני אירופה והסתדרות הרבנים של ארצות הברית וקנדה. ראה סיכום פעילות מועצת הרבנות הראשית, אר"ג, מאמרים ודואר נכנס ויוצא, אוקטובר 1988.

²⁹⁵ הרב גורן, הקלטות.

²⁹⁶ ראה לעיל, עמ' 50.

²⁹⁷ שאול ליברמן לרב גורן, טבת תשל"ג, אר"ג, קשרים עם התפוצות, I.

²⁹⁸ הרב גורן לשאול ליברמן, כ"ו בטבת תשל"ג, אר"ג, מכתבים אישיים.

²⁹⁹ Jewish Chronicle, 24 Sep 1971, p. 8; 1 Oct 1976, p. 19.

³⁰⁰ ההתכתבויות ביניהם במשך השנים בנושאים שונים (ועד הרבנים, מעמד יהודי אתיופיה ועוד) מצויות באר"ג, קשרים עם התפוצות, II.

³⁰¹ הרב גורן לרב עמנואל יעקובוביץ', 1980, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1980.

³⁰² כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית, עמ' 1427.

³⁰³ Jewish Chronicle, 27 Jun 1980, p. 1.

³⁰⁴ Jewish Chronicle, 7 Sep 1984, p. 22.

הוא פנה במברק לוועד לענייני דת בקרמלין וביקש לאפשר אספקת מצות לאסירים יהודים אשר נכלאו במחנות ברוסיה בשל פעילות ציונית וסירבו לאכול חמץ ופנה בעניין זה אף לראש הצלב האדום בז'נבה.³⁰⁵

הרב גורן הפעיל את מלוא כובד משקלו הציבורי בניסיון לשחרר אסירי ציון מכלאם ולאפשר להם לעלות לישראל. למשל, הוא התערב במאמצים להביא לשחרורו של יוסף מנדלביץ', אסיר ציון מסורב עלייה, אשר נידון לחמש עשרה שנים בכלא הסובייטי בשל ניסיונו לברוח לארצות המערב עם חבריו באמצעות חטיפת מטוס בשנת תש"ל (מאי 1970). ואף כי רוב האסירים היהודים שנכלאו בעקבות פרשה זו שוחררו מכלאם בחלוף שנים אחדות בעקבות לחצים דיפלומטיים, הרי מנדלביץ' נותר האסיר היהודי האחרון שריצה את עונשו במשך שנים רבות, ובשנת תשל"ז (1977) אף הועבר לבית כלא גרוע יותר, ואף בו התעקש לשמור על אורח חיים יהודי ועל קיום תורה ומצוות.³⁰⁶ הרב גורן שיגר מברקים בעניינו לנשיא ברית המועצות ליאוניד ברז'נייב ולנשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר בדרישה שיפעלו לשחרורו.³⁰⁷ הוא אף פנה לאישים יהודים בקהילות היהודיות ברחבי העולם על מנת שיפעילו את השפעתם במדינות מגוריהם ויארגנו פעולות מחאה. הוא פנה בעניין זה לרב הראשי של רומניה, הרב ד"ר משה רוזן, לרב הראשי של ארגנטינה, הרב שלמה בן חמו, ולרב פרופ' נורמן לאם, נשיא הישיבה-אוניברסיטה בארצות הברית.³⁰⁸

הרב גורן התערב גם במאמצים לשחרורו של נתן-אנטולי שרנסקי.³⁰⁹ הוא שלח מכתב לנשיא ברית המועצות ניקולאי ויקטורוביץ' פודגורני וביקש שיאפשר לו לעלות לישראל,³¹⁰ וכאשר הואשמו שרנסקי וחבריו ששימשו סוכנים של ה-CIA, האשמה אשר בגינה היה עלול להיגזר עליהם עונש מוות, פנה הרב גורן לנשיא ארצות הברית ג'ימי קרטר על מנת שיפעיל את השפעתו וילחץ לאפשר להם לעלות לישראל.³¹¹ לאחר שחרורו של שרנסקי והגעתו לישראל שנים לאחר מכן התבטא הרב גורן שמי שראהו דורך על אדמת ישראל צריך לברך שתי ברכות: 'ברוך מתיר אסורים' ו'ברכת שהחינו', וציין ששחרורו 'ממלא בשמחה כל לב יהודי באשר הוא'.³¹²

הרב גורן אף נחלץ לפתור בעיות אישיות של אסירי ציון. למשל, הוא קידש אחד מאסירי ציון שישב בכלא לבת זוגו שהתגוררה בברית המועצות באמצעות שליחים שמונו בישראל, ולאחר שריצה שבע שנים במאסר תרם הרב גורן באמצעות חבר פרלמנט בריטי לשחרורו ולעליית בני הזוג ארצה.

³⁰⁵ הרב גורן לוועד לענייני דת, 14 בפברואר 1973, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים; ידיעות אחרונות, 14 בפברואר 1973, עמ' 8.

³⁰⁶ על תלואותיו של מנדלביץ' בכלאו ראה מנדלביץ', מבצע חתונה.

³⁰⁷ הרב גורן לג'ימי קרטר, ספטמבר 1979, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים; הרב גורן לליאוניד ברז'נייב, ספטמבר 1979, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים. הרב גורן אף שיגר מכתבים לעידודם של אסירי ציון אחרים, בהם אידה נודל, יוסף ביוגן וד"ר אלכסנדר לונץ. תכתובת ענפה זו מצויה באר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים.

³⁰⁸ פניותיו לאישים ברחבי העולם בעניין זה מרוכזות באר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים.
³⁰⁹ נתן-אנטולי שרנסקי (1948) – אסיר ציון, הקים את מפלגת 'ישראל בעלייה' ועמד בראשה והיה נציגה בכנסת ושר המסחר והתעשייה ושר הבינוי והשיכון. מ-2009 – יו"ר הסוכנות היהודית.

³¹⁰ הרב גורן לניקולאי ויקטורוביץ' פודגורני, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים.

³¹¹ הרב גורן לג'ימי קרטר, תאריך בלתי ידוע, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים.

³¹² עמדה, 13 בפברואר 1986.

כאשר הגיעו לארץ חיתן אותם הרב גורן בקיבוץ שדה אליהו ללא ברכות הקידושין, כיוון שהקידושין כבר נעשו באמצעות השליחים.³¹³

הרב גורן אף ביקש בשנת תשל"ז (1977) לקבל אישור כניסה לברית המועצות באמצעות שגרירות דנמרק על מנת לבקר את היהודים המתגוררים בה עוד טרם נפילת מסך הברזל,³¹⁴ אך בקשתו נענתה בשלילה בשל סירובה של ברית המועצות.³¹⁵ מפעם לפעם שוחח הרב גורן טלפונית עם רבה של מוסקבה, הרב יעקב פישמן, והלה דיווח לו על הפעילויות הדתיות בקהילתו, ועם ראש הקהילה היהודית במוסקבה שלום קליינמן.³¹⁶ הרב גורן ביקר את עמדתם של מנהיגים אלה בעניין העלייה לישראל וטען שלא חש רצון כן מצדם להוביל לעלייתם של בני קהילתם ארצה במקום הגירתם לארצות אחרות. הוא הבהיר שהמאבק לעלייתם של יהודי רוסיה לארץ ישראל לא יוכל להצליח ללא רצון מצדם.³¹⁷ הרב גורן התנגד נחרצות לתופעת הגירת יהודי רוסיה לארצות הברית ולשאלה שהפנתה אליו הסוכנות היהודית אם יש לסייע ליהודים שיוצאים מברית המועצות לוויה אשר בדעתם להמשיך לארצות הברית ולא לעלות לארץ ישראל השיב שאין לתמוך בהם על מנת שלא לעודד תופעה זו.³¹⁸

לאחר נפילת מסך הברזל ביקר הרב גורן בברית המועצות בשנת תש"ן (1989) כאורח ועדות התרבות היהודיות בליטא, אוקראינה וביילורוסיה ואף נפגש בקרמלין עם הממונה על ענייני הדתות בברית המועצות.³¹⁹ בשנת תשנ"ב (1992), כאשר חזר הרב גורן מביקור נוסף בברית המועצות, צפה עלייה גדולה ביותר של מאות אלפי יהודים, ובהם כמאה אלף משפחות מתבוללים, והבהיר שיש להיערך לקראת קליטתם הטובה בארץ ומתן פתרון למשפחות המעורבות. הוא מחה על שלא ניכרת הכנה ראויה לשמה לקליטה של ציבור גדול כל-כך שהיה מנותק זה שלושה דורות מהיהדות, ויש לו מנטאליות שונה בתכלית מזו הישראלית והמערבית. לכן הציע שכל משפחה ישראלית תאמץ משפחה עולה. הוא הדגיש שאם לא תהיה היערכות ראויה, עלולה להיות בכייה לדורות.³²⁰

6. מנהיגים בעולם

בעת ביקוריו של הרב גורן בארצות הגולה, הוא נפגש גם עם מנהיגים מדיניים ואף נהג לשגר להם מכתבים בנושאים שעל סדר היום בניסיון להשפיע על מדיניותם כלפי ישראל בפרט והיהודים בכלל.³²¹

³¹³ נוסח שטר הקידושין, אדר תשל"ה, אר"ג, פסקי דין; וראה דיווח על כך בעת חתונתם בארץ – ידיעות אחרונות, 18 בינואר 1977, עמ' 1. בתיקו של הרב גורן בביתו יש מסמכים המעידים על קידושין נוספים שערך באמצעות שליח עבור אסירי ציון.

³¹⁴ הרב גורן לשגרירות דנמרק, 29 באפריל 1977, אר"ג, מכתבים לרב, 1977.

³¹⁵ שגרירות דנמרק לרב גורן, 15 ביולי 1977, אר"ג, 302 – מכתבים לאנשים מפורסמים.

³¹⁶ תיעוד שיחה מערב פסח תשל"ז, אר"ג, רבנות ראשית שוטף, 1975-1977.

³¹⁷ עמדה, 13 בפברואר 1986.

³¹⁸ פרוטוקול משיבת מועצת הרבנות הראשית, כ"ג בכסלו תשל"ז, אמ"י, גל 43551/13; הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה; עשה לך רב, 2 בינואר 1975.

³¹⁹ ידיעות אחרונות, 27 בנובמבר 1989, עמ' 16.

³²⁰ הצפה, 5 בינואר 1990, עמ' 7.

³²¹ למשל, הוא פנה לנשיא זמביה, ד"ר קנת קאודה, וביקש ממנו לסייע בהעלאת חפצי קודש שאין בהם שימוש לארץ ישראל (הרב גורן לקנת קאודה, 27 ביוני 1978; קנת קאודה לרב גורן, 10 באוגוסט 1978, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים). הרב גורן אף פנה למנהיגים לשמירה על שלומם של יהודים ברחבי העולם. הרב גורן לנשיא ארגנטינה, גנרל גורג' וידלה, 5 בפברואר 1979, אר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים – בקשה שישחרר את הסופר והוגה הדעות יעקב טימרמן אשר נעצר ועונה בבואנוס איירס בעקבות ההפיכה.

בתיקו של הרב גורן מצויות התכתבויות עם **נשיאי ארצות הברית** אשר כיהנו בתקופת כהונתו כרב הראשי לישראל, ובהן העלאת סוגיות ביטחוניות ולאומיות לצד ברכות ואיחולים.³²² הרב גורן לא היסס לתקוף מהלכים מדיניים של ארצות הברית אשר ראה בהם סכנה למדינת ישראל. למשל, כאשר ביקר הנשיא ריצ'רד ניקסון בישראל בשנת תשל"ד (1974), הוא הוצג בפני הרב גורן, וזה שאלו 'האם אני צריך לחבר תפילה כדי להציל את מדינת ישראל מן הפצצה האטומית המצרית בעקבות ההסכם הגרעיני שחתמתם עם מצרים?' ניקסון השיב כי 'הם לעולם לא יקבלו פצצה'.³²³ הוא אף מחה במכתב לנשיא רונלד רייגן על עסקת נשק עם ערב הסעודית אשר כללה מטוסי ביון.³²⁴

הרב גורן נשלח כשליח ממשלת ישראל להיפגש עם נשיאי ארצות הברית בבית הלבן במשך השנים ולהציג בפניהם מתוקף סמכותו הרוחנית את בקשות ישראל בתחומים ביטחוניים וכלכליים. נראה שהרב גורן נבחר למשימה זו בשל הכבוד והקרבה שגילו נשיאי ארצות הברית לתנ"ך ולדת.

בשנת תשל"ו (1976) הוא נפגש בשליחותו של רבין עם הנשיא ג'רלד פורד. הרב גורן הדגיש בפניו שמדינת ישראל מגשימה את חזון הנביאים וביקש שארצות הברית תוסיף ותסייע לה במישור הצבאי, הכלכלי והפוליטי. פורד הבטיח שכך יעשה, וארצות הברית תעמוד בהתחייבויותיה כלפי ישראל. עוד הבהיר הרב גורן שגבולות ארץ ישראל נקבעו בתנ"ך לפי הבטחת האל לאבות ולישראל, ואין בכוח בני אדם לשנותו. פורד חזר על מחויבות ארצות הברית להגיש לישראל כל עזרה לשמירת ריבונותה לגבולותיה. השניים דנו בנושאים נוספים שעל סדר היום, ביניהם הסכם אי-לוחמה שכתר רבין עם מצרים והפעילות למען יציאת יהודי ברית המועצות. בסיום הפגישה מסר הרב גורן לפורד תנ"ך מהודר בתרגום אנגלי והודיע לו שמדינת ישראל מגשימה כל פסוק וכל חזון הכתובים בתנ"ך.³²⁵

בביקור של הרב גורן בארצות הברית לשם השתתפות במצעד תמיכה במדינת ישראל בשנת תשל"ז (1977) הוא הוזמן לבקר גם אצל הנשיא ג'ימי קרטר. גם במעמד זה הוא העלה את זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל על פי התנ"ך. קרטר מצדו ביקש להעביר דרכו מסר מרגיע לישראל בדבר עמדתו על אודות זכויות הפלשתינים בארץ ישראל בצינו שאין בדעתו לתמוך בהקמת מדינה פלשתינית עצמאית בארץ ישראל, וכי ארצות הברית לא תכפה על ישראל פתרון בתחום זה ולא תצמצם את הסיוע שהיא מעניקה לה. יצוין שעלייתו של הליכוד בראשות מנחם בגין זמן קצר קודם לכן עוררה חשש להרעת היחסים בין ממשלה ימנית לממשל קרטר, והדברים המרגיעים שהועברו באמצעות הרב גורן נחשבו רבי משמעות.³²⁶ עם זאת נשמעו גם קולות שטענו שבשל חוסר ניסיונו של הרב גורן בדיפלומטיה הוא פירש דברי נימוסים של קרטר כאילו היו הבעת תמיכה קונקרטיה בישראל.³²⁷

³²² התכתבויות אלה מצויות באר"ג, 302 – לאנשים מפורסמים; מכתבים ומברקים לנשיאי ארצות הברית ומיוחדים. ראה עיתוני התקופה, 17 ביוני 1974. הרב גורן הוסיף לעסוק בעניין זה בעת ביקורו ימים ספורים אחר כך בארצות הברית. כאשר התארח בבניין הקונגרס בושינגטון, תמכו סנאטורים וחברי קונגרס בביקורו על הסכם הגרעין האמור (ידיעות אחרונות, 20 ביוני 1974, עמ' 5). הוא הופיע בהזדמנות זו בבית הנבחרים האמריקני ופתח את הדיון בו בנשיאת תפילה לשלום העולם והצלה ליהודים הנרדפים. בעיתונות פורסם שהייתה זאת הפעם הראשונה בהיסטוריה שבה פתחה תפילת איש דת שאינו תושב ארצות הברית את הקונגרס. הצפה, 26 ביוני 1974, עמ' 6.

³²³ הרב גורן לרונלד רייגן, 29 באפריל 1981, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיאי ארצות הברית ומיוחדים.

³²⁴ פרוטוקול הפגישה, 19 בפברואר 1976, אתר ארכיון ג'רלד פורד – תעוד פגישת הרב גורן עם הנשיא ג'רלד פורד.

³²⁵ ראה עיתוני התקופה, 16-17 ביוני 1977.

³²⁶ ראה לדבר מצאו המבקרים בהתייבבותו של קרטר לצד דרישותיו של סאדאת בעניין מעמד הפלשתינים בעת הדיונים על הסכם שלום, בחלוף כשנה מפגישתו של הרב גורן עם הנשיא. ידיעות אחרונות, 15 בדצמבר 1978, עמ' 2.

³²⁷

בשנת תשמ"ב (1982), כחודש לפני פינוי יישובי פתחת רפיח בסיני, נפגש הרב גורן עם הנשיא רונלד רייגן בשליחות ראש ממשלת ישראל בגין. הרב גורן פתח את המעמד בהענקת תנ"ך שי לנשיא והסביר לו שהתנ"ך הוא שטר הקניין של עם ישראל על ארץ ישראל. הוא הבהיר שהתבקש על ידי בגין להביע בפני הנשיא את הרגשתה של ישראל שבעולם המערבי אין די הערכה לוותוריה בסיני למען השלום, ובכללם פינוי יישובים. הנשיא השיב שהוא מצפה מבגין לקיים את התחייבויותיו, וארצות הברית מצדה תלווה את התהליך לאורך כל הדרך. בשיחה העלה הרב גורן גם את הנושא הפלשתיני וציין שישיראל מודאגת מתמיכתה של ארצות הברית בכינון 'מדינת אש"ף'. הוא הבהיר שמדינה כזאת תהיה מדינת טרור, וכי אין שום סיבה שבחלקה קטנה זו של ארץ ישראל יכוננו מדינה פלשתינית. הוא הדגיש שאפשר לחיות בדו קיום ללא הענקת עצמאות לערבים. רייגן לא קיבל את דבריו והתעקש שאש"ף לא ייהפך לכוח הרסני בישראל. כאמור, הרב גורן אף מחה על מכירת כלי נשק מתוחכמים לירדן ולערב הסעודית, אך רייגן הכחיש את הטענה וביקש להבהיר שארצות הברית מנסה להביא מדינות ערביות נוספות להכיר בישראל ולשאת ולתת עמה. הוא הדגיש שארצות הברית לא תיתן לביטחון ישראל להיחלש, אך היא מעוניינת שכל מדינות ערב ילכו בעקבות מצרים. הרב גורן סיים: 'באשר לירושלים ברצוני להדגיש כי ירושלים הינה ליבה של ציון וישראל וללא ירושלים אין ישראל. מדובר בקונצנזוס ישראלי לאומי'. בצאתו מהשיבה שאל הרב גורן את מזכיר המדינה אלכסנדר הייג שנכח בשיבה בדבר מזכר ההבנה בין ארצות הברית לישראל. הייג השיב שיש התקדמות בנושא זה, והוא מקווה לחדשות טובות בעתיד הקרוב, אך הדגיש שמוטב לעשות זאת ללא פרסומת.³²⁸

העמדות הימניות שהציג הרב גורן בפגישה הביאו לקולות גינוי מצד אנשי שמאל בישראל אשר טענו שהיא לא הביאה כבוד לרב ולשולחיו.³²⁹ כנגד קולות אלו פורסמה הודעה מטעם לשכת ראש הממשלה ולפיה הרב גורן מילא 'שליחות לאומית רבת חשיבות' בפגישתו עם הנשיא רייגן ויועציו הבכירים, וכי העם בישראל חייב לו תודה על 'פעילותו הברוכה הזאת'.³³⁰

הרב גורן נפגש עם מנהיגים מדיניים גם בארצות אחרות. למשל, בביקורו בקהילה היהודית בדרום אפריקה בשנת תשל"ג (1973) הוא נפגש עם ראש ממשלת דרום אפריקה ג'ון פורסטר, עם שר הביטחון של דרום אפריקה ועם מפקד הצבא.³³¹ בביקורו בקנדה בשנת תשל"ה (1975) בשליחות הבונדס הוא נפגש עם ראש ממשלת קנדה פייר אליוט טרודו והשמיע אף באוזניו את עמדתו בדבר זכותו המלאה של עם ישראל על ארצו.³³²

הרב גורן נהג להזמין שגרירי מדינות זרות בישראל ומשפחותיהם לליל הסדר בביתו. בין השגרירים אשר השתתפו בסעודות ליל הסדר במשך השנים היו שגרירי אוסטרליה, איטליה, ארצות הברית, בלגיה, בריטניה, דנמרק, הולנד, קנדה, שווייץ ובני משפחותיהם.³³³ עדות לרושם שהותירה

³²⁸ פרוטוקול הפגישה, 30 במרס 1982, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיאי ארצות הברית ומיוחדים.

³²⁹ ראה עיתוני התקופה, 2 באפריל 1982.

³³⁰ הודעה לעיתונות, אפריל 1982, אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיאי ארצות הברית ומיוחדים.

³³¹ Jewish Chronicle, 24 Aug 1973, p. 4

³³² ידיעות אחרונות, 26 בינואר 1975, עמ' 16.

³³³ הזמנות לליל הסדר ואישורי השתתפות, אר"ג, מסמכים אישיים הקשורים למסלול חיי הרב.

ההשתתפות בסעודה בקרב השגרירים ניתן למצוא במכתבה של שגרירת אוסטרית, ד"ר יוהנה נסטור, אשר ציינה כי 'היתה זו מתנה רוחנית רבת ערך בה ברכת את כולנו, המוזמנים על ידיך'.³³⁴ הרב גורן ראה חשיבות ביצירת קשרים גם עם מנהיגי דתות. הוא סבר שיש לקיים קשר עם מנהיגי דת נוצרים לקידום מטרות הומניטריות משותפות.³³⁵ עם זאת, כאשר בשנת תשל"ה (1975) פרסם הוותיקן מסמך אקומני,³³⁶ שבו הוסיף להחזיק במדיניותו להכיר בלגיטימיות של היהדות אך להתעלם מהקמת מדינת ישראל ומההישות היהודית כישות לאומית, פרסם הרב גורן בתגובה הצהרה לעיתונות וציין שאי-הזכרת שם ישראל במסמך זה מוכיחה שלא השתנתה מדיניות הוותיקן המבקשת 'לתקוע טריז בין העם היהודי לארצו ולמולדתו המובטחת לו מפי הגבורה' ולפגוע בעיקרי הדת היהודית. עוד הדגיש שאין מקום לשיתוף פעולה בפולחן הדתי בין היהדות לנצרות ולקיום תפילות משותפות כפי שביקש הוותיקן, שכן טשטוש התחומים ביניהם הוא סכנה לייחוד הדתי של עם ישראל.³³⁷

הרב גורן השתתף בוועידות דתיות בין-לאומיות, למשל בוועידה הבין-דתית ברומא בשנת תשנ"א (1991) בהשתתפות אנשי רוח יהודים, נוצרים ומוסלמים, אולם סירב לפניית קונסול איטליה בירושלים לתאם פגישה בינו לבין האפיפיור יוחנן פאולוס השני עד שזה יכיר במדינת ישראל.³³⁸ חודשים ספורים לפני פטירתו השתתף הרב גורן בוועידה בין-דתית ביפן והתקבל בה בכבוד רב. הוא עמד על זכותו להימנע מפעולות שונות של פולחן דתי כגון התזת מים והסרת נעלים וניסח את החלטת הוועידה: 'אנו מאמינים בכח האלוהי העליון שמנהיג את העולם'.³³⁹

7. סיכום

ההכרה בגדולתו התורנית של הרב גורן חרגה מעבר לגבולות ישראל ורווחה בקהילות יהודיות רבות ברחבי העולם. הקשר הראשון בין הרב גורן לקהילות יהודיות נוצר בעת כהונתו כרב הראשי לצה"ל, כאשר נשלח מטעם מוסדות ציוניים לחזק את הקשר בין יהדות התפוצות למדינת ישראל. שותפותו הפעילה במלחמת ששת הימים סייעה לביסוס מעמדו בקרב יהדות התפוצות, והוא התקבל באהדה רבה בקרב הקהילות השונות, ואף נשלחו אליו שאלות הלכתיות. במסעותיו יצר הרב גורן קשר עם רבנים ומנהיגים יהודיים נודעים. הפגיעה במעמדו של הרב גורן לאחר מינויו לרב הראשי לישראל השפיעה גם על מעמדו בקרב יהדות התפוצות ופגעה בקשריו עם מנהיגים וקהילות חרדיות. בסיווריו הרבים של הרב גורן ברחבי העולם הוא נפגש אף עם מנהיגים מדיניים, ולעתים העביר אליהם מסרים מדיניים מאת הממשל בישראל. לימים הוא ניצל את קשריו עם מנהיגים יהודיים וכלליים, בין השאר לסיוע ליהודי ברית המועצות במאבקם לעלות ארצה. הרב גורן יצר קשר גם עם מנהיגי דתות ברחבי העולם אך סירב לשיתוף פעולה בפולחן הדתי אלא הגבילו לקידום מטרות מוסריות כלל-אנושיות.

³³⁴ יוהנה נסטור, שגרירת אוסטרית בישראל, לרב גורן, 31 באוגוסט 1976, אר"ג, רבנות ראשית שוטר, 1975-1977. היו אף שייחסו לשגרירה זו רצון להתגייר בשל קרבתה הרבה לרב גורן ולענייני יהדות, אך היא הכחישה זאת. מעריב, 2 באוקטובר 1973, עמ' 1.

³³⁵ הרב גורן, ריאיון, הצפה, חנוכה.

³³⁶ מסמך מסכם של ועידת שיתוף פעולה בין הגופים הנוצריים.

³³⁷ הצפה, 8 בינואר 1975, עמ' 1.

³³⁸ Jewish Chronicle, 10 May 1991, p. 4.

³³⁹ ידיעות אחרונות, 24 שעות, 7 בדצמבר 1993, עמ' 7.

ד. סיכום ומסקנות

מחקר זה בחן את דמותו הציבורית של הרב גורן ואת תרומתו ליצירה התורנית משנת תש"ח (1948) עד פטירתו בשנת תשנ"ה (1994) באמצעות סקירת פעילותו החברתית-דתית, הרקע ההיסטורי לפעילותו, ניתוח סוגיות חשובות בכתביו ובחינת מעמדו בקרב הציבור הדתי בפרט והציבור בכלל בארץ ובעולם. ואף כי נכתבו כמה מאמרים ומחקרים אשר עסקו בפנים שונות של דמותו ויצירתו, הרי טרם נכתב עד כה מחקר מקיף אשר ממנו יהיה אפשר ללמוד על מעמדו ותרומתו הייחודיים, ומחקר זה ביקש למלא חסר זה.

המחקר הסתייע בארכיון האישי של הרב גורן ובו מסמכים רבים השופכים אור על פעילותו וקשריו עם מנהיגים וקהילות, מסמכים אשר טרם שימשו למחקר עד לכתבת מחקר זה. עוד הסתייע המחקר בארכיונים אחרים המכילים מסמכים הנוגעים לשנות פעילותו של הרב גורן, ביניהם מסמכים אשר נחשפו אך לאחרונה לצורך המחקר. פרסומי עיתונות התקופה אשר תיעדה רבות מפעולותיו והתבטאויותיו של הרב גורן בנושאים שונים סייעה אף היא לשרטוט דמותו ומעמדו על רקע תקופתו. כתיבתו הענפה של הרב גורן בתחומים מגוונים אפשרה ללמוד על עמדותיו העיקריות ולאפיין את תרומתו ליצירה התורנית. ראיונות שהעניק הרב גורן בהזדמנויות שונות, זיכרונות שהקליט בסוף ימיו ואשר בני משפחתו אפשרו את השימוש בהם לצורך המחקר וראיונות עם אנשים אשר היו מקורבים אליו בפרקי חייו השונים סייעו אף הם לגיבוש עיקרי פעילותו ומשנתו, אף כי מקורות אלה נבחנו בזהירות רבה בשל סובייקטיביות של המעידים. מסקנות המחקר גובשו ואומתו לאור המידע ההיסטורי הרב הקיים על תקופת פעילותו של הרב גורן באמצעות מחקרים העוסקים בהיסטוריה של התקופה.

פעילות ציבורית

שנות עיצוב עולמו הרוחני

קרקע גידולו של הרב גורן בפולין במשפחה ציונית ובהתיישבות החלוצית בכפר חסידים קשרו אותו לרעיון הלאומי הציוני מצעירותו. צמיחתו ביישוב הישן בירושלים ולימודיו במוסדותיו קשרו אותו לעולם התורה והכשירו אותו להיות לתלמיד חכם. לימודיו באוניברסיטה העברית פתחו לו פתח לעולמות ההשכלה הכללית, וקרבתו לרב קוק התוותה לו דרך לשילוב בין מגוון עולמות אלה. רקע מורכב זה הוא שהוביל אותו כבר בצעירותו ליצור יצירה תורנית מקורית אשר הביעה את כיסופיו לחידוש המקדש והעיסוק בתלמוד הירושלמי, תלמודה של ארץ ישראל, והוציאה אותו מפעם לפעם מבין כותלי בית המדרש אל האחיזה בנשק להגנה על היישוב היהודי המותקף.

רב ראשי לצה"ל

שמו של הרב גורן נפוץ בקרב תלמידי החכמים של דורו כעילוי בתורה וכמי שמשלב מגוון צדדים באישיותו. הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל ושר הדתות מימון המליצו עליו זמן קצר לאחר הקמת המדינה לתפקיד הרב הראשי הראשון לצה"ל, כאשר התברר הצורך בתפקיד זה לשם חיזוק מעמדו של 'השירות הדתי', אולם הם לא ידעו על מטרותיו השאפתניות. לאחר התלבטויות הגיע הרב גורן לתפקידו מתוך השקפת עולם מוצקה בדבר החשיבות שבהענקת ממד רוחני למערכת הצבאית כולה. הוא התעקש שסמכותו תחול לא רק על החיילים הדתיים אלא על כלל צה"ל, וכי היא תכלול לא רק פסיקה תורנית אלא גם צד פיקודי מעשי, כמי שיעמוד בראש הרבנות הצבאית. לא קל היה למערכות הדתיות והפוליטיות לעכל את שאיפותיו מרחיקות הלכת ואת העצמאות שביקש לעצמו על מנת ליישמן. אולם הגיבוי שהעניק לו ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון אפשר לו לבסס את

הרבנות הצבאית כגוף המעניק על פי חוק ופקודות מטכ"ל שירותי דת לכלל הצבא והעוסק גם בפעילות רוחנית-חינוכית. הרב גורן זכה להוקרה והערכה על ביסוס גוף זה ופיתוחו ועל הצטרפותו למבצעים ומלחמות מתוך תפיסתו שעל אנשי הרוח להוביל את הלחימה ולהעניק לה משמעות רוחנית. הוא אף זכה להערכה רבה בגין פעולותיו הנועזות לאיתור נעדרים והתרת עגונות. יצוין שאף על פי שמראשית קיומה של המדינה היא הכילה קבוצות דתיות ותרבותיות שונות ומגוונות, הרי המחלוקות והמאבקים ביניהן טרם בלטו בחריפותן בשני העשורים הראשונים לקיומה, בין השאר בשל שליטתם הפוליטית החזקה בן-גוריון ומפלגת העבודה. נראה שמשום כך הביקורת מצד מי שלא הזדהה עם דרכו על הדרך שבה השליט הרב גורן את עמדותיו בצבא עדיין לא הובעה במלוא העצמה, אף כי הושמעה מפעם לפעם, ולא היה בה כדי לפגוע בפעילותו באותה עת.

הפרישה מצה"ל ובחירתו לרב ראשי לתל-אביב-יפו

הצלתו של הרב גורן בצבא לא השכיחה ממנו את מטרותו העיקרית אשר אליה שאף ככל הנראה כבר בצעירותו – מינוי לרב הראשי לישראל בשאיפה להעניק ממד רוחני לכלל מערכות המדינה על פי הדגם שיישם בצבא. כישלונו בבחירות לרבנות הראשית לישראל שהתקיימו בשנת תשכ"ד (1964) אכזב אותו מרה, אך הוא החליט לנסות להתקדם לתפקיד זה בהדרגה והגיש את מועמדותו לכהונת רבה הראשי של תל-אביב-יפו. בזמן מערכת הבחירות לרבנות הראשית לתל-אביב-יפו פרצה מלחמת ששת הימים, ושמו של הרב גורן נקשר לשחרור ירושלים בעקבות הטקס שערך ברחבת הכותל המערבי מיד עם שחרור המקום. מלחמת ששת הימים ושחרור שטחי ארץ ישראל והמקומות הקדושים היו אבן דרך חשובה הן בביסוס מעמדו הציבורי של הרב גורן הן בתפיסת מקום נכבד של אירועים אלה בעולמו הרעיוני, היות שראה במלחמה זו ובתוצאותיה שלב חשוב בהגשמת החזון המשיחי של נביאי ישראל ואישור שמדינת ישראל מממשת את ייעודיה הרוחניים.

בשנת תשכ"ח (1968) נבחר הרב גורן לרבה של העיר תל-אביב-יפו בתמיכה ציבורית רחבה. ברם, הוא התמהמה בכניסה לתפקיד זה, ובלב כבד פרש לבסוף מתפקיד הרב הראשי לצה"ל בשנת תשל"א (1971) והחל בכהונתו החדשה, אלא שבה הספיק לכהן תקופה קצרה עד שנבחר בראשית שנת תשל"ג (1972) לרבה הראשי של ישראל.

רב ראשי לישראל

מטרותיו של הרב גורן

ערב הבחירות הבהיר הרב גורן היטב את כוונתו לפתח את מוסד הרבנות הראשית ולהפכו לגוף חזק ומשפיע בארץ ובעולם ובה לתת מענה לסוגיות התקופה. הוא הבהיר שהוא מונחה מכוח גישה הלכתית-ממלכתית הרואה ערך רב במציאת פתרונות אשר יאפשרו את התנהלותה והתפתחותה של המדינה, ולשם כך סבר שיש לנקוט גישה הלכתית מקלה בעת הצורך. יודגש שהרב גורן נתייחד מרבנים ראשיים שקדמו לו בקרקע גידולו, שהייתה שילוב בין היישוב החדש החלוצי ליישוב הישן, כנוצר לעיל, ובכך שבשנות כהונתו הארוכות בצבא כבר התנסה באתגר להפוך מערכת ממלכתית ציבורית למערכת היחידה המיישמת את חוקי התורה. תמיכתו בתקומת המדינה והכרתו בערכה לא נשארו במישור העיוני בלבד אלא מומשו בפועל בפסיקת הלכה אשר אפשרה את התנהלותה הנורמטיבית של המערכת הצבאית.

תמיכה והתנגדות

ניסיונו המוכח במימוש הלכתי של השקפת עולמו הלאומית, אישיותו הכריזמטית ונחישותו לממש את שאיפותיו לקידום הרבנות הראשית הובילו לתמיכתם של ראשי ההנהגה באותה עת בבחירתו, ובראשם ראש הממשלה גולדה מאיר, ולאחדת הציבור הכללי. אבל מועמדותו עוררה חשש של ממש

מצד חוגים חרדיים אשר נרתעו מעצמתו ומנחישותו לממש את השקפת עולמו והתנגדו לגישתו המקלה שכבר התבטאה בפרשיות שהיה מעורב בדיון בהן ערב בחירתו: גיורה של ה'לן זיידמן וחוות הדעת שהעניק בדבר הפתח להתרתם של האח והאחות לנָגֵר ממזורותם. חוגים אלה ראו בגישתו זו משום נכונות לשינוי ההלכה בלחצי השלטון. רבנים ומנהיגים חרדיים יצאו נגד בחירתו, שכנעו את הרב הראשי האשכנזי לישראל המכהן, הרב איסר-יהודה אונטרמן, להגיש שוב את מועמדותו ופנו לרב עובדיה יוסף וביקשוהו שיגיש את מועמדותו למשרת הרב הראשי הספרדי לישראל על מנת לאזן את כוחו של הרב גורן ולמנוע 'השתלטות' על הרבנות הראשית בשיתוף פעולה עם הרב הראשי הספרדי לישראל המכהן, הרב יצחק ניסים.

אכן, הרב יוסף הגיש את מועמדותו סמוך לקיום הבחירות והפתיע כאשר הצליח לגבור על הרב ניסים ונבחר לרבה הראשי הספרדי של ישראל לצדו של הרב גורן אשר נבחר לרב הראשי האשכנזי ברוב קולות. זמן קצר לאחר הבחירות ניגש הרב גורן עם חברי מועצת הרבנות הראשית, אשר נבחרו כולם מתוך רשימת מועמדיו, ופעל במרץ לגבש תכנית עבודה לרבנות הראשית ולהפכה לגוף חשוב ומשפיע בארץ ובעולם. בין השאר ביקש להקים מחלקות אשר תפקידן יהיה ליצור קשר עם תפוצות הגולה, להכשיר רבנים להפצת ערכי יהדות בחברה הישראלית ולפתח פתרונות טכנולוגיים לבעיות הלכתיות שונות. אולם תחילה ביקש לפתור את בעיית האחים לנָגֵר אשר הייתה תלויה ועומדת ורבצה לפתחו. אל מול התנגדויות חריפות וניסיונות מצד חוגים חרדיים לסכל את כוונתו להתירם הוא כינס בית דין מיוחד וחשאי והתיר את האחים ממזורותם. פסק זה עורר תגובות חריפות מצד רבנים בעולם החרדי אשר הרימו קול צעקה, קראו להחרים את פסקיו ולא חדלו לגנותו על כך במשך תקופה ארוכה. מנגד עמדו רבנים ואישי ציבור בעלי זיקה לאומית לצדו של הרב גורן. פרשה זו פגעה קשות במעמדו, והוא חש שנפל קרבן להתנגדות החרדית המסורתית לרבנות הראשית מתוך עמדה אנטי-לאומית. הוא הרבה לציין בתקופה זו שהוא ממשיך את דרכו של הרב קוק, אשר זכה אף הוא ליחס דומה מצד 'קנאים'. פרשה זו הבליטה והדגישה את הפער הניכר בין הרב גורן לרבני הציבור החרדי ואת חוסר ההסכמה המוחלט של רבנים אלה לנקודת המוצא של הרב גורן בבואו לפסוק מתוך אחריות ציבורית ולא מתוך ראייה פרטית נקודתית. מכאן ואילך היה הרב גורן נתון במתח רב בשל ההתנגדויות וחוסר ההבנה לדרכו והניסיונות לקעקע את יזמותיו.

המתח ותחושת הבדידות שבהם היה נתון הרב גורן החריפו לאחר שבהנחייתו למפד"ל לאחר הבחירות בשנת תשל"ד (1974) שתימנע מכניסה לממשלה כל זמן שלא יתוקן חוק השבות בהתאם להלכה עורר עליו גם את חמת זעמם של מנהיגים במפלגת השלטון – מפלגת העבודה, ושל מנהיגים ותיקים במפד"ל. הללו סברו שעמדתו המקלה תוביל אותו למציאת פתרון של פשרה אשר יאפשר את כניסת המפלגה לממשלה אך הופתעו מהתנגדותו. סירובם של מנהיגים בכירים במפד"ל להישמע להוראתו פגע קשות במעמדו על אף תמיכתה של סיעת צעירי המפד"ל בעמדתו ומחאתו החריפה של הרב צבי-יהודה הכהן קוק נגד מנהיגי המפד"ל על התנהלותם בעניין זה. גם הסכמתו לאחר זמן לנוסח פשרה בניסוח החוק לא היטיבה עם מעמדו הציבורי.

בודד בדרכו

מכאן ואילך עמדה תקופת כהונתו כרב הראשי לישראל בסימן אכזבה הולכת וגוברת על שזמותיו נתקלו בהתנגדויות על כל צעד ושעל. הצמרת השלטונית הפחיתה במידה רבה את תמיכתה בפעולותיו, וקולות התנגדות לו ולדרכו נשמעו לעתים מזומנות מצד מנהיגים פוליטיים חרדיים מחד ונציגי ציבור חילוניים אשר דגלו בהפרדה הדת מהמדינה מאידך. יש לציין שכהונתו זו עמדה בסימן דעיכתה של מפלגת העבודה, ירידה בכוחה הפוליטי ועלייה בכוחן של מפלגות מיעוט אשר ייצגו

קבוצות קצה הן מצד השקפתן הדתית הן מצד השקפתן הלאומית. בשל כך גם כאשר זכה הרב גורן בגיבוי מצד הנהגת השלטון, לא די היה בזה לאפשר לו להתנהל כרצונו אל מול התנגדותם של גופים פוליטיים אחרים. דומה שבאותה עת חש הרב גורן שניסיונותיו ליישם את משנתו המורכבת בדבר חשיבות השפעת הדת על המדינה והיכולת לפתור בעיות המתעוררות מהיחס ביניהן אינה מובנת לא על ידי מנהיגים חילוניים שאליהם היה מקורב בשנות פעילותו הראשונות ולא על ידי רבנים ומנהיגים חרדיים, שכמה מהם היו חבריו לספסל הלימודים בשיבת חברון, ואף לא על ידי מנהיגים דתיים ציוניים, שלמרות הקרבה הרעיונית בינו לבינם לא הצליחו לעכל את גישתו המקורית ותמכו בו בעיקר כאשר עמדתו עלתה בקנה אחד עם דרכם הפוליטית. יש לציין שאופן התבטאותו הנחוש והנחרץ של הרב גורן והאסרטיביות שבה נהג לפעול על מנת לקדם את יזמותיו בהתאם לפסוק שנהג להשמיע לעתים תכופות 'לא תגורו מפני-איש' (דברים א, יז) אמנם סייעו לו בראשית דרכו לקדם את שאיפותיו במערכת הצבאית, אולם דומה שהיו בעוכריו בעת היותו הרב הראשי לישראל ועוררו התנגדות לו ולדרכו גם מצד חוגים אשר היו קרובים אליו בעמדותיהם.

גם עמיתו של הרב גורן ברבנות הראשית, הרב עובדיה יוסף, סירב לשתף פעולה עם יזמותיו, התנגד לדרכו ונעדר משיבות מועצת הרבנות הראשית, והמחלוקת בין השניים פגעה אף היא קשות ביכולתו של הרב גורן לקדם את שאיפותיו. השיתוק שאחז ברבנות הראשית הוביל לניסוח חוק הרבנות הראשית, ובו הוגדרו תפקידי הרבנות, חולקו סמכויות בין שני הרבנים הראשיים, וכהונתם נקצבה לעשר שנים. לקראת סיום כהונתו ביקש הרב גורן להוביל לשינוי החוק המגביל את משך הכהונה, אולם בעקבות חוסר ההסכמה לו ולדרכו שהיה מנת חלקו ברוב שנות כהונתו כרב הראשי לישראל ולמרות תמיכתו של ראש הממשלה מנחם בגין בהמשך כהונתו לא זכתה ההצעה לתמיכת הכנסת. אכזבה מרה הייתה מנת חלקו של הרב גורן, כאשר על כורחו נאלץ לפרוש מכהונתו ברבנות הראשית לישראל בשנת תשמ"ג (1983), ובעיקר התקשה לעכל את התנגדותם של מנהיגי המפד"ל להמשך כהונתו, ונראה שעמדתם הבהירה לו בחדות כמה בודד הוא בדרכו המורכבת.

התקופה שלאחר סיום כהונתו של הרב גורן בתפקידים ממלכתיים הייתה קשה ביותר עבורו, והוא התבטא בביטויים חריפים של אכזבה ומפח נפש. לאחר שנים של עבודה ציבורית אינטנסיבית בתפקידים בכירים ביותר ועם שאיפות שעדיין לא נגוזו להוביל תהליכים רוחניים שישפיעו על צמיחתה של מדינת ישראל והעם היהודי כולו הוא נותר לפתע מחוסר עמדת השפעה ציבורית. עם זאת לאחר זמן מה של השלמה עם המצב החדש החליט הרב גורן להקדיש את כוחו להמשך יצירה תורנית ענפה, לקידום מוסדותיו התורניים, להעברת שיעורים ולמעורבות ציבורית גם ללא תפקיד ממלכתי מוגדר.

דרכו ההלכתית-הגותית ויישומה הלכה למעשה

יצוין שלמרות ההתנגדויות העזות לדרכו הצליח הרב גורן במשך שנות כהונתו בתפקידים ממלכתיים לקדם כמה יזמות חשובות על פי דרכו הייחודית, ואף כי במישור ההנהגה הציבורית בשנים אלה נחל אכזבה, הרי תקופה זו והשנים שאחריה היו פוריות ביצירתו התורנית. הוא פרסם מאמרים רבים והשיב תשובות בנושאים מגוונים בענייני העם, הארץ, המדינה והתפתחויות מודרניות, טכנולוגיות ותרבותיות. מאמרים ותשובות אלו לוקטו לאחר זמן לספרים על ידי הרב גורן ובני משפחתו. מבין המגוון הרחב של נושאים שבהם עסק יצוינו להלן החשובים שבהם אשר נסקרו במחקר.

לאומיות

הרב גורן סבר שמדינת ישראל היא שלב ביניים בין תקופת הגלות לימות המשיח, וביכולתה לקדם את עצמה להגשים את חזון הגאולה של הנביאים, אם תממש משימות לאומיות ודתיות. במלחמת

ששת הימים ושחרור שטחי ארץ ישראל והמקומות הקדושים ראה הוכחה שהמדינה אכן ממלאת את ייעודיה והגדיר תקופה זו שלב בתהליך הגאולה. אולם לאחר תוצאותיה המרות של מלחמת יום הכיפורים וההתדרדרות המוסרית והלאומית שבאה בעקבותיה, לתפיסתו, ולאחר שהודר מהשפעה ציבורית על תהליכים בישראל הביע הרב גורן ספקות בדבר הגדרתה של מדינת ישראל כמממשת את חזון הגאולה. הישג ניכר אשר ניתן לציין לזכותו של הרב גורן בזיקה לעמדתו הלאומית הוא החלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל בנשיאותו על אמירת הלל בברכה ביום העצמאות – בערבית ובשחרית. הרב גורן ראה בזה אבן בוחן ליחס לקדושתה וערכה הרוחני של המדינה וביקש בכל מאודו להביא לקבלתה של החלטה זו על אף התנגדותו של הרב יוסף. עם זאת לקראת סוף ימיו ועל רקע אכזבתו מדמותה של המדינה ומדרכה הוא הטיל ספק בדבר המשך אמירת ההלל בברכה, אף כי הכריע שיש להמשיך בכך בתקווה שיחול שיפור במצבה הלאומי, הדתי והחברתי של המדינה.

צבא וביטחון

ניסיונו הרב של הרב גורן כפוסק בענייני צבא, שבהם היה הראשון לחדש פתרונות הלכתיים בסוגיות אשר לא נדונו בקרב הפוסקים במשך מאות שנים, עמד לו גם לאחר מכן. הוא הרבה להביע את עמדתו בסוגיות צבאיות וביטחוניות. למשל, הוא צידד בגיוס נשים לצבא בתנאים מסוימים, אף כי לא נטה לפרסם את עמדתו זו על מנת שלא לצאת בגלוי נגד עמדתה הרשמית של הרבנות הראשית בעניין זה.

קדושת ארץ ישראל

תחום חשוב נוסף אשר תפס מקום נכבד במאמריו ובפועלו של הרב גורן היה קדושתה של ארץ ישראל והמקומות הקדושים. זמן קצר לאחר סיום מלחמת ששת הימים הוא נאבק למתן אפשרות ליהודים להתפלל בהר הבית ובמערות המכפלה. בהר הבית הוא נחל כישלון על רקע התנגדות הרבנות הראשית ורבנים אחרים לעלייה להר ובשל חששות מנהיגים מדיניים מתגובת העולם הערבי. הוא נאלץ להסתפק בהותרת שער המוגרבים בידי צה"ל, באפשרות שניתנה לו ולמקורביו להתפלל במקומות הסמוכים להר הבית ובפרסום ספרו 'הר הבית' המגדיר את המקומות המותרים לעלייה. אבל במערת המכפלה זכה מאבקו העיקש נגד שר הביטחון משה דיין בהצלחה, ותפילת יהודים התאפשרה דרך קבע. הרב גורן תמך כל ימיו בהתיישבות בשטחי יהודה ושומרון והתנגד לדיונים שנערכו בין מנהיגים מדיניים בדבר האפשרות לסגת ממקומות אלו. בראש הממשלה מנחם בגין הוא הפציר לספח אזורים אלו למדינת ישראל, ויצא בשצף קצף כנגד הסכמי אוסלו שנחתמו בימי ממשלת רבין בשנת תשנ"ג (1993), ועל פיהם הועברה השליטה בחלק מהשטח לפלשתינים. ואולם למרות התנגדותו החריפה לכל פשרה טריטוריאלית בתחומי יהודה ושומרון הוא תמך בשיחות השלום עם מצרים בתמורה לפינוי סיני מתוך עמדה הלכתית אשר העניקה מידת קדושה פחותה לאזור זה. עם זאת הוא התנגד לפינוי היישובים מפתחת ימית וסבר שבגין ייאבק על השארתם. כאשר התברר שלא כך סוכם, הביע הרב גורן את אכזבתו מההסכם שנכרת. גם עמדתו בעניין רמת הגולן הייתה מורכבת, ואף שבירך על סיפוחה למדינת ישראל, הרי הוא סבר שמעמדה ההלכתי מצד קדושת ארץ ישראל פחות, וניתן לדון על מסירתה בהסכם עם סוריה בכפוף להשארת היישובים היהודיים בה והסדרת תנאי ביטחון.

גיוור ומעמד אישי

עוד תחומים חשובים ורגישים שבהם היה הרב גורן מעורב מתוך שאיפתו לגשר בין דת למדינה בישראל היו ענייני זהות יהודית ומעמד אישי. הוא סבר שבארץ ישראל יש מקום לנקוט גישה מקלה בענייני גיוור, כגישת התלמוד הירושלמי, בשל האווירה היהודית השוררת בארץ, המעלה את

הסבירות שהגרים וילדיהם יחיו כיהודים לכל דבר. כבר בימי כהונתו בצבא הוא ערך גיורים בהתאם לגישתו זו. בהיותו הרב הראשי לישראל הוא נאבק על הקמתם של אולפנים ובתי דין מיוחדים לגיור שבהם תמומש גישתו. נכונותו להקל בתחום זה נועדה לפתור בעיות של נישואי תערובת ולמנוע הגדרה לא הלכתית ל'מיהו יהודי' על ידי הכנסת ומשרד הפנים. הוא ביקש להביא לכך שבחוק השבות יוגדר יהודי בהתאם להגדרה ההלכתית ולא נאות בנקל להתפשר בעניין זה, שכן ראה בחומרה רבה ניסוח חוק הסותר את דיני התורה ומקעקע את אופייה היהודי של המדינה ואת חתירתה להגשמת חזון ימות המשיח.

למניעת בעיות בתחום המעמד האישי נקט הרב גורן גישה מקלה גם בעניין התרת ממזרים ועגונות. לדוגמה, הוא ניצל חידושים טכנולוגיים למציאת פתרון הלכתי לעגונות צוללת דקר. נטייתו להקל בעניינים אלה נבעה בין השאר מהצורך לצמצם את הקושי שבכפיית מערכת דתית בתחום המעמד האישי על ציבור חילוני אשר לעתים לא הזדהה עמה. עם זאת הוא התנגד נחרצות לחקיקת חוק אשר יאפשר נישואין אזרחיים בראותו בחומרה, כאמור, חקיקת חוק הסותר את חוקי התורה על ידי כנסת ישראל אשר לשיטתו אמורה לקדם את ערכיה היהודיים של המדינה.

רב-תרבותיות

גישתו למעמדו ההלכתי של הציבור החילוני במדינת ישראל הושתתה אף היא על ראייה ציבורית אשר ביקשה לתת מענה לבעיות שהתעוררו מתופעת החילון במדינת ישראל המתפתחת בתקופה מודרנית. לשיטתו, החילונים הם בבחינת 'תינוקות שנשבו', ולעמדתו זו היו השלכות הלכתיות שונות אשר נגעו בין השאר לשתיית יינם, עלייתם לתורה וקניית מוצרים בחנויותיהם. ברצונו לקרב את הציבור החילוני לזהות יהודית הוא נהג לעתים מזומנות להעביר הרצאות בנושאי דת ומדינה בקיבוצים ואף ביקש להקים מחלקה ברבנות הראשית אשר תכשיר רבנים צעירים למשימה זו, אך הדבר לא עלה בידו.

יחסו ליהודי אתיופיה היה מורכב אף הוא ושיקף את גישתו הציבורית. בתחילה סבר שיש ספקות ביהדותם ולא תמך בהעלאתם ארצה, אך משהחליטה הממשלה להעלותם ביקש למצוא דרך להקל את תהליך גיורם, ערך להם גיורים מזורזים ואף סבר שאין חיוב לגיירם כאשר הם עולים במרוכז כעדה. הרב גורן אף תרם לקליטתה של העדה בארץ והיה מעורב במינוי רב ראשי לקהילה ובקליטת העולים במוסדות חינוך דתיים במרכזי הקליטה. עמדתו שיש למצוא פתרונות במישור הציבורי למגוון סוגיות בישראל הובילה אותו לנקוט גישה מקלה גם כלפי העדה הקראית, שלא כעמדה המסורתית של פוסקי אשכנז, והוא ניסח תנאים לחזרתם ליהדות.

עמדתו ההלכתית-ממלכתית של הרב גורן הובילה אותו לכתיבה ענפה בתחומים נוספים הנוגעים להתנהלות מערכותיה האזרחיות של המדינה, והוא דן בין השאר בענייני רפואה, כלכלה וחינוך. כמה מתשובותיו בענייני רפואה אומצו על ידי ועדות רפואיות ובתי חולים בארץ, כגון השתלת איברים והפריה חוץ-גופית.

חידושים טכנולוגיים ותרבותיים

מלבד עמדתו בדבר הצורך לספק פתרונות הלכתיים מעשיים להתנהלות מערכותיה של המדינה סבר הרב גורן שתפקידו של הפוסק הוא אף לתת מענה להתפתחויות טכנולוגיות ותרבותיות בדורו. בהתאם לזה הוא פסק בעניינים טכנולוגיים שהגיעו לפתחו, לדוגמה, פסיקותיו בענייני עבודה חקלאית באמצעים טכנולוגיים בשבת ובשמיטה הנחו את חברי תנועת 'הקיבוץ הדתי' בימי כהונתו כרב הראשי לישראל. במשך השנים הוא הוציא גם כמה תשובות חדשניות שעניינן שינויים שחלו במעמד האישה.

גבולות החדשנות ההלכתית

נכונותו של הרב גורן להקל במקום שראה צורך בכך לשם התנהלותו הנורמטיבית של המערכות המדיניות והטכנולוגיות אין משמעה שהוא פסק כך בכל דבר ועניין. במקום שסבר שאין הצדקה להקל הוא נקט לעתים בעמדה שמרנית. לדוגמה, הוא התנגד לפגיעה בקברי יהודים לצורך חפירות ארכיאולוגיות ויצא חוצץ נגד התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית וביקש למנוע את ההכרה בהן על ידי מדינת ישראל ואת פגיעתן באופייה היהודי של המדינה.

חידוש תפילות

תחום אחר שבו ביטא הרב גורן את אמונתו בצורך לחדש יצירה תורנית מקורית אשר תיתן גוון מיוחד לאחדות הלאומית היה חיבור וחידוש של תפילות. בהיותו הרב הראשי לצה"ל הוא ניסח סידור אחיד וכתב תפילות שונות עבור החיילים, כגון תפילה לפני היציאה לקרב ותפילה לצנחן. לימים ביקש להביע את תפיסתו בדבר השינוי שחל בהיסטוריה היהודית עם שחרור ירושלים במלחמת ששת הימים בשינוי תפילת 'נַחֵם'. במשך השנים הוא חיבר תפילות רבות ומגוונות בתגובה לאירועי תקופתו, בהן תפילה לשלום שבויי צה"ל, תפילה לשלום אסירי ציון ותפילה להצלחת שיחות השלום עם מצרים.

הקמת מוסדות

הרב גורן ביקש להקים מערכת של מוסדות תורניים, שבהם ילמדו ויחקרו את התלמוד הירושלמי, יפתחו את חקר ירושלים והר הבית, ילמדו תלמוד בבלי בהיקף נרחב וירכשו ידיעה בתורת הסוד. לשם כך ייסד את 'כולל האידרא' ברחבת הכותל וכוללים ברמת הגולן. במוסדות אלה למדו תלמידים שברבות הימים נהיו לתלמידי חכמים נודעים, אך לא הוכח שהם ראו את עצמם תלמידיו וממשיכי דרכו.

מעמדו הציבורי

מנהיגים מדיניים ומפקדי צבא

במשך שנות פעילותו הציבורית יצר הרב גורן קשרים עם מנהיגים מדיניים. קשריו עם בן-גוריון היו קרובים ביותר וחרגו מעבר לקשר המקצועי שבין שר בטחון לאיש צבא. כאמור, בן-גוריון העניק גיבוי נרחב לפעילותו בצבא, והשניים נהגו להיפגש תכופות ולשוחח בענייני רוח. הרב גורן יצר קשר גם עם ראשי ממשלות אחרים – גולדה מאיר, יצחק רבין ומנחם בגין, אך אף שהם העריכו את שיקול דעתו, הוא לא זכה מהם לגיבוי מספק אל מול הכוחות הפוליטיים החזקים שעמדו נגדו בהיותו הרב הראשי לישראל.

בשנות שירותו בצבא יצר הרב גורן קשר קרוב עם מפקדים בכירים ונהג לפקוד אותם בפעילות הצבאית השוטפת ובמבצעים ומלחמות. כמה ממפקדים אלה נהיו ברבות הימים למנהיגים פוליטיים משפיעים ועזרו לקידום יזמותיו של הרב גורן, בהם אריאל שרון.

החברה הדתית

עמדתו הלאומית המוצקה של הרב גורן הובילה ליחס חשדני כלפיו מצד העולם הדתי בכלל והחרדי בפרט. הוא צמח בירושלים של היישוב הישן, וכמה מגדולי רבני הציבור החרדי היו חבריו לספסל הלימודים. אולם מעשית הוא רחק מעולם זה והעדיף לראות את עצמו כמייצג השקפת עולם הכוללת את הפן הדתי, החרדי והציוני כאחד. עמדתו זו, אשר אפשרה לו בראשית דרכו לבסס את עמדותיו ההלכתיות לאומיות, הובילה ברבות הזמן לבידודו והבדלתו הן מצד הציבור החרדי שכלל לא הזדהה עם עמדותיו הן מצד מנהיגים בציבור הדתי הלאומי, אשר עמדותיו המקוריות לא תמיד תאמו את תפיסתם. יוצא דופן ביחסו היה הרב צבי-יהודה הכהן קוק, ראש ישיבת מרכז הרב, אשר

העניק לרב גורן תמיכה כמעט בלתי מסויגת במשך שנות כהונתו כרב הראשי לישראל לאור החשיבות הרבה שראה במוסד הרבנות הראשית שייסד אביו. הלה הסכים עם מגמותיו העיקריות של הרב גורן, אף כי גם בין השניים התגלעו מדי פעם מחלוקות בנושאים שונים.

יהדות התפוצות

הרב גורן ביקש להשפיע גם על העולם היהודי בתפוצות ולחזק את הקשר שלו למדינת ישראל וליהדות. כבר בעת כהונתו כרב הראשי לצה"ל הוא נשלח מטעם מוסדות ציוניים להדק את הקשרים בין יהדות התפוצות למדינת ישראל ולסייע בגיוס תרומות למדינה המתפתחת. בביקוריו הוא יצר קשרים עם רבנים ומנהיגים, ביניהם אנשי רוח יהודים חשובים בימיו – הרבי מליובאוויטש, הרב יוסף-דב סולובייצ'יק ופרופ' שאול ליברמן. הפגיעה במעמדו של הרב גורן בישראל בראשית כהונתו כרב הראשי לישראל חללה גם לתפוצות, אך הוא הוסיף לפקוד קהילות ציוניות רבות והתקבל בהן בכבוד רב והשיב לשאלות הלכתיות שהפנו אליו מן התפוצות. בביקוריו הוא נפגש גם עם מנהיגים מדיניים ולעתים אף העביר להם מסרים מטעם ממשלת ישראל.

עיקרי דברים

עשרות שנות כהונתו הציבורית של הרב גורן, תחילה כרב הראשי לצה"ל ולאחר מכן כרב הראשי לישראל, עמדו בסימן מאמציו לצמצום הנתק בין דת למדינה בישראל וניסיונו להנחיל משנה הלכתית והגותית קוהרנטית המיישמת את ההכרה בקדושתה של המדינה באמצעות גיבוש הלכות להתנהלותה. נועזותו של הרב גורן בניסיונותיו לחדש הלכות מדינה ולהשפיע על אופייה הרוחני גבתה ממנו מחיר יקר. כמי שאחז בעמדה מקורית ומורכבת הוא ספג חצי ביקורת רבים מצד כוחות חזקים מצדיה השונים של המפה הדתית והחברתית בישראל אשר לא הזדהו עם מטרותיו וביקשו להתנער ממנו. הרב גורן חי במתח עצום בניסיון להטמיע את משנתו המורכבת בקרב הציבור בישראל ורווה אך מעט נחת מהצלחותיו ליישם מקצת תפיסותיו.

אף שנראה שלא ניתן להצביע על תנועה, אישים ומוסדות הממשיכים במוצהר את דרכו, הרי היבול התורני שהוא הותיר אחריו, בכלל זה ספרים שפורסמו בחייו וספרים שפורסמו על ידי משפחתו לאחר פטירתו וכתבים שטרם פורסמו, ובהם דיון במגוון רחב ביותר של סוגיות אקטואליות וקונקרטיות הנוגעות להתפתחותה של מדינת ישראל, לאדם ולחברה המודרנית, הם כר נרחב למחקר וליישום במציאות העכשווית המתפתחת. רבנים בעלי השקפה ציונית בדור שקם אחריו מיישמים בהדרגה באופנים שונים את ניסיונותיו לגבש הלכות מדינה.¹

¹ אריאל, הרב, ביטול גְּרוֹת, עמ' 278; בלס, הרב, אורות הירושלמי, עמ' כז; בס, הרב, תוקפו של גיור, עמ' 194; בר-אילן, הרב, משטר ומדינה, א, עמ' 91, 1615; ב, עמ' 531 ועוד; זולדן, הרב, מינוי נכרים, עמ' 357; הנ"ל, רבי נטע, עמ' 96; קורן, הרב, הוראות בטיחות, עמ' 247; רודיק, הרב, מפקד האוכלוסין, עמ' 329; שוחטמן, בתי המשפט, עמ' 359; שטינברג, הרב, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, ב, עמ' 84, 686; ז, עמ' 46 ועוד.

קיצורים ביבליוגרפיים

ראיונות שהתקיימו עם הרב גורן בכלי התקשורת

הרב גורן, חוזר בתגובה – ראיון עם הרב גורן – הרב גורן חוזר בתגובה, לאשה, 1955, 1 באוקטובר 1984, עמ' 8-9, 105-96.

הרב גורן, ראיון גלי צה"ל – ראיון שנערך עם הרב גורן בגלי צה"ל, תשנ"ב, ואשר תמלילו הועבר לידיי על ידי בני משפחתו.

הרב גורן, ראיון, הצפה, חנוכה – ראיון שנערך עם הרב גורן ופורסם בחלקו ב'הצפה' בשבת חנוכה תשל"ח, ונוסחו המלא נמצא באר"ג, תיק ראיונות עיתונאיים.

הרב גורן, ראיון, מכון בן-גוריון – ראיון שנערך עם הרב גורן עבור המכון למורשת בן-גוריון ביום 29 בדצמבר 1976 ואשר מצוי בבית הרב גורן בירושלים בתיק 'מסמכים אישיים הקשורים למסלול חיי הרב'.

הרב גורן, ראיון, משיב מלחמה – מנחם מיכלסון, 'הרב גורן משיב מלחמה', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 5 באוקטובר 1984, עמ' 20-21.

הרב גורן, ראיון, ערוץ 7 – ראיון שהתקיים עם הרב גורן בערוץ 7 ביום ירושלים תשנ"ג: www.inn.co.il/News/News.aspx/162497

הרב גורן, ראיון פרישה מצה"ל – ראיון שנערך עם הרב גורן לאחר פרישתו מצה"ל, ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 18 ביוני 1971, עמ' 7.

הרב גורן, ראיון, שרביט – ראיון שנערך עם הרב גורן על ידי ד"ר יוסף שרביט. מובא באתר ועד מערת המכפלה: <http://www.machpela.com/content.asp?pageid=67>

הרב גורן, הקלטות – הקלטות שהקליט הרב גורן את עצמו לקראת כתיבת אוטוביוגרפיה בשנת 1994, שנת חייו האחרונה, ואשר תמלילם הועבר לידיי על ידי בני משפחתו.

הרב גורן, הרצאה, בית אל – הרצאתו של הרב גורן בפני הישיבה הגבוהה בבית אל, יום העצמאות תשנ"ד. תומללה על ידי תלמידים.

ראיונות שקיימה כותבת המחקר עם אישים שונים לצורך המחקר

איינהורן, ראיון – ראיון עם דוד איינהורן, ראש לשכתו של הרב גורן בין השנים 1971-1974. תאריך הראיון: א' באדר תשס"ט.

הרב ישראל אריאל, ראיון – ראיון עם הרב ישראל אריאל, למד בכולל האידרא בנשיאותו של הרב גורן. תאריך הראיון: א' באב תשס"ט.

רמי גורן, ראיון – ראיון באמצעות האינטרנט עם עו"ד אברהם (רמי) גורן, בנו של הרב גורן. תאריך הראיון: כ"ז בניסן תש"ע.

הרב דרורי, ראיון – ראיון עם הרב צפניה דרורי, מקורבו של הרב גורן, מנהל תכנית הלימודים של אולפני הגיור וחבר בתי הדין לגיור שהקים הרב גורן. תאריך הראיון: ה' בכסלו תשע.

הרב הדנה, ראיון – ראיון עם הרב יוסף הדנה, רבה הראשי של העדה האתיופית בישראל. תאריך הראיון: כ"ט בניסן תש"ע.

הרב מנחם הכהן, ראיון – ראיון עם הרב מנחם הכהן, פקודו של הרב גורן ברבנות הצבאית אשר מילא תפקידים שונים, בין השאר עורך כתב העת 'מחניים' של הרבנות הצבאית ומקורבו של הרב גורן משנת 1951 ועד לפטירתו. תאריך הראיון: ז' בשבט תשס"ט.

הרב יוסי הראל, ראיון – ראיון עם הרב יוסי הראל, כיהן כרב צבאי בפיקודו של הרב גורן ומקורב לרב גורן משלהי ימי כהונתו כרב הראשי לצה"ל ועד פטירתו. תאריך הראיון: י' באייר תשס"ט.

הרב שאר-ישוב, ראיון – ראיון עם הרב שאר-ישוב כהן, רבה הראשי של חיפה וגיסו של הרב גורן. תאריך הראיון: י"ג באייר תשס"ט.

הרב אלי סדן, ריאיון – ריאיון עם הרב אלי סדן, למד בכולל האידרא בנשיאותו של הרב גורן. תאריך הריאיון: כ"ט בתמוז תשס"ט.

נאמן, ריאיון – ריאיון עם פרופ' יעקב נאמן, שר המשפטים, מקורבו של הרב גורן. תאריך הריאיון: י"א בטבת תש"ע.

חנן פורת, ריאיון – ריאיון עם חנן פורת, איש ציבור אשר כיהן שנים רבות כחבר כנסת מטעם המפד"ל והתחיה ובמסגרת זו עמד בקשרים עם הרב גורן. תאריך הריאיון: י"ט בסיוון תשס"ט.

הרב פירון, ריאיון – ריאיון עם הרב מרדכי פירון, סגנו של הרב גורן כרב הראשי לצה"ל ויורש תפקידו. תאריך הריאיון: י"ב במרחשוון תש"ע.

שטרסברג, ריאיון – ריאיון עם יצחק שטרסברג, ראש לשכתו של הרב גורן בין השנים 1973-1976. תאריך הריאיון: א' בניסן תשס"ט.

שלום, ריאיון – ריאיון עם אריה שלום, נהגו של הרב גורן, בין השאר במלחמת ששת הימים ובמלחמת היום הכיפורים. תאריך הריאיון: ד' בניסן תשס"ט.

קויטנר, ריאיון – ריאיון עם זלמן קויטנר, מנהל לשכתו ועוזרו האישי של הרב גורן בין השנים 1977-1982. תאריך הריאיון: ח' בניסן תשס"ט.

הקלטות של הספדים לרב גורן אשר הוקלטו על ידי הרב שרגא אורזי

הספדים בהלווייתו של הרב גורן, ירושלים תשנ"ה.

ערב זיכרון לרב גורן, תל-אביב, תשנ"ז.

ערב זיכרון לרב גורן ב'יון ליר', ירושלים תשס"ה.

טקס קריאת דרך על שם הרב גורן, קריית ארבע תשנ"ז.

ערב זיכרון לרב גורן בבית כנסת 'קוממיות', תל-אביב תשס"ה.

ערב זיכרון לרב גורן בבית כנסת 'קוממיות', תל-אביב תשנ"ט.

ארכיונים

אב"ג: ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר.

תיקים:

התכתבויות: יולי 1948; ספטמבר-דצמבר 1948; מרס 1950; פברואר 1951; יולי 1951; נובמבר 1951; פברואר 1952; מאי 1954; יוני 1963; יולי 1963; יולי 1968; ספטמבר 1968; אוקטובר 1968; מרס 1971; אוקטובר 1972; נובמבר 1972.

הרבנות הצבאית.

יומנים.

אהת"א: ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב, תל-אביב.

תיקים:

07(03)-263 – פרוטוקולים של ישיבות המועצה הדתית, 25/3644 – מועצה דתית, 25/3645 – מועצה דתית.

אמ"י: ארכיון מדינת ישראל, ירושלים.

תיקים:

א-8164/7; א-8164/10; א-8164/72.

גל 443/9; גל 444/7; גל 455/3; גל 15793/3; גל 43551/5; גל 43551/13; גל 43551/14; גל 43552/1; גל 43552/4; גל 43552/5; גל 43552/6.

פ-3073/16; פ-3074/13.

11650/11/8.

אמ"ב: ארכיון המרכז למורשת בגין.

תיקים:

PM-1105 ; PM-0091

א"צ: ארכיון צה"ל, תל השומר.

תיקים:

; 228/121/1950 ; 169/121/1950 ; 87/6127/1949 ; 124/5254/1949 ; 15/481/1949 ; 481/15/1949 ; 23/95/1951 ; 194/69/1951 ; 171/69/1951 ; 111/69/1951 ; 417/1308/1950 ; 39/128/1950 ; 61/776/1958 ; 27/101/1957 ; 200/1559/1952 ; 10/1386/1951 ; 717/852/1951 ; 34/852/1951 ; 4/215/1964 ; 4/639/1963 ; 5/207/1963 ; 63/401/1962 ; 55/349/1961 ; 5/135/1960 ; 52/846/1959 ; 4/117/1970 ; 4/83/1970 ; 5/705/1968 ; 4/696/1968 ; 4/168/1967 ; 53/519/1966 ; 734/1034/1965 ; 836/433/1971 ; 831/433/1971 ; 428/433/1971 ; 426/433/1971 ; 261/433/1971 ; 234/433/1971 ; 3/294/1975 ; 4/863/1973 ; 4/83/1973 ; 8/479/1972 ; 11/133/1972 ; 839/433/1971

אצ"ד: ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן.

תיקים:

7/3 ; 2/48

גרדי/29

PA/5-31 ; PA/5-29 ; PA/5-13

אק"ד: ארכיון הקיבוץ הדתי, קיבוץ יבנה.

תיקים:

AKD-5/3-31

גיוס בחורי ישיבה, AKD 7.3-4.3.

הועדה להכוונת החיים הדתיים, 96/652.

חגים – יום העצמאות, AKD33-א21.

חוזרים לכל הקיבוצים, 345/2762.

יום העצמאות – התכתבויות, 205/1664.

לביא, 196/1572.

משרדי הדתות, 130/990.

נח"ל וגרעינים, 504/4152.

עמודים – התכתבות עם סופרים, 110/795.

ארג: ארכיון הרב שלמה גורן, בית הרב גורן, ירושלים.

תיקים:

אישי, 1980 ; אישים וספרים ; ביוגרפיה של הרב זצ"ל ; בית הכנסת בבית הדסה חברון ; בית הקברות בעיר דוד ; בעיות הלכתיות הקשורות לתהליך השלום עם הפלשתינים ; דברי הרב הראשי לצה"ל באירועים שונים ; דואר לתיוק, 1975 ; דואר נכנס, 1973 ; דואר נכנס, 1984-1985 ; דואר נכנס ויוצא, 1984-1985 ; דואר שוטף, 1981 ; האסון במטוס סוויס אייר ; הכותל ; הצעות חוק ; הרצאות ומפגשים שונים ; הרב קוק ; התכתבות עם גדולי ישראל ; התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים ; התכתבויות עם הרבי מליובאוויטש ; התכתבויות עם מזכיר ועד רבני ישי"ע ; התכתבויות עם ראשי עיריות ומועצות מקומיות ; טיפול בחללי מלחמת יום הכיפורים ; מאמרים בנושאי דת ומדינה, יהדות וציונות ; מאמרים הלכתיים בשפות, 2-1 ; מאמרים ודואר נכנס ויוצא מאוקטובר 1988 ; מאמרים ושידורים ; מאמרים, תפילות ושו"תים ; מאמרים והרצאות שונות בהלכה ואגדה, ג ; מברקים ומכתבים אישיים לאח"מים ; מברקים ומכתבים לרבנים בארץ ; מברקים ומכתבים לרבני חו"ל ; מברקים ותכתובות עם ראשי ממשלות ונשיאים ; מכתבי המלצה והסכמות אישיים ; מכתבים אישיים ; מכתבים אישיים אל הרב ; מכתבים אישיים מאת הרב בעקבות פרשת האח והאחות ;

מכתבים ומברקים לנשיא ארצות הברית ומיוחדים; מכתבים יוצאים ונכנסים, דצמבר 1985; מכתבים לאישים חשובים; מכתבים לעיתונות; מכתבים לרב, 1977; מכתבים לרבני חו"ל; מכתבים לרב צבי-יהודה; מכתבים מהרב צבי-יהודה; מכתבים שוטפים, 1974; מסמכים אישיים הקשורים למסלול חיי הרב; מסמכים שונים; נישואי אלמנה מינקת; עצמות לוחמי בר-כוכבא; פלאשים; פסקי דין; פרוטוקולים של מועצת הרבנות הראשית; קשרים עם התפוצות, V-I; רב ראשי לצה"ל, 1966-1967; רב ראשי לצה"ל, 1969; רב ראשי לצה"ל, 1970; רבנות ראשית, עניינים מיוחדים; רבנות ראשית שוטף, 1975-1977; רבנות ראשית שוטף, 1977-1979; רבנות ראשית שוטף, 1979; רבנות ראשית שוטף, 1980; שאלות בהלכה; שוטף, אפריל 1974; שוטף, 1976; שונות; תגובות, הצהרות, גילויי דעת וקריאה אל הציבור; תוכנית 'חיים שכאלה' עם הרב; תפילות; תרומת הגורן ג; תשובות בהלכה; 302 – לאנשים מפורסמים; מסמכים ללא תיק.

את"ה: ארכיון לתולדות ההגנה, תל-אביב.

חוברת: ליום הזיכרון.

בסל"א: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

חוברת: על המינות ועל המלשינות.

גצ"ד: גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק.

תיקים:

60/2; 9/3; 73/13; 13/20.

חטיבת המרכז העולמי של המזרחי, 14/6.

פרסומים ממשלתיים

בג"ץ 160/75 ביטון נגד הרב הראשי לישראל הרב שלמה גורן, פ"ד ל(1), עמ' 309-311.

בג"ץ 291/74 ראובן בילט ואח' נגד הרב שלמה גורן ואח', פ"ד כט(1), עמ' 98.

בג"ץ 512/81 המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית ואח' נגד שר החינוך והתרבות, פ"ד לה(4), עמ' 533.

דברי הכנסת, 9, כנסת ראשונה, מושב שלישי, 17 ביולי 1951, עמ' 2186.

דברי הכנסת, 55, כנסת שישית, מושב רביעי, 4 יוני 1969, עמ' 2858-2857.

דברי הכנסת, 56, כנסת שביעית, מושב ראשון, 6 ינואר 1970, עמ' 407-406.

דברי הכנסת, 57, כנסת שביעית, מושב ראשון, 9 במרס 1970, עמ' 1057.

דברי הכנסת, 59, כנסת שביעית, מושב שני, 25 בינואר 1971, עמ' 1083.

דברי הכנסת, 59, כנסת שביעית, מושב שני, 9 בנובמבר 1970, עמ' 86.

דברי הכנסת, 60, כנסת שביעית, מושב שני, 31 במאי 1971, עמ' 2567.

דברי הכנסת, 67, כנסת שביעית, מושב רביעי, 2 באפריל 1973, עמ' 2455-2454.

דברי הכנסת, 69, מושב ראשון, כנסת שמינית, 4 במרס 1974, עמ' 517.

דברי הכנסת, 76, כנסת שמינית, מושב שלישי, 11 בפברואר 1976, עמ' 1657.

דברי הכנסת, 78, כנסת שמינית, מושב רביעי, 29 בדצמבר 1976, עמ' 921.

דברי הכנסת, 86, כנסת תשיעית, מושב שלישי, 9 ביולי 1979, עמ' 3419-3405.

דברי הכנסת, 88, כנסת תשיעית, מושב רביעי, 19 במרס 1980, עמ' 2477-2462.

דברי הכנסת, 92, כנסת עשירית, מושב שני, 4 בינואר 1982, עמ' 974-973.

דברי הכנסת, 96, כנסת עשירית, מושב שלישי, 22 בפברואר 1983, עמ' 2001-1983.

דברי הכנסת, 96, כנסת עשירית, מושב שלישי, 21 במרס 1983, עמ' 1829.

הצעות חוק, 1405, 9 ביולי 1979, עמ' 214.

ספריו ומאמריו של הרב גורן

מאמרים (רוב מאמריו של הרב גורן קובצו לספרים. יצוינו כאן רק המאמרים אשר תאריך פרסומם תורם לעבודה ואשר צוינו בגופה)

- 'אדמת הקודש ופיקוח נפש מנקודת מבט ההלכה', הצ'פה, כ"ט באלול תשמ"ט, עמ' 5.
- 'אהבה ושנאת חיים לאור ההלכה', הצ'פה, כ"ו 30 במרס 1984, עמ' 5.
- 'אהבת ישראל לאור ההלכה', אור המזרח, א, א (תשי"ד), עמ' 9-14; מחניים, יט (תשי"ד), עמ' 8-13.
- 'אמירת הלל בברכה ביום העצמאות', הצ'פה, 24 באפריל 1974, עמ' 3.
- 'בין הסכם שלום לשלום אמת', אור המזרח, 28, 2 (תש"ס), עמ' 144-147.
- 'בנין בית המקדש בזמן הזה', הצ'פה, ר"ח סיוון תשד"מ, עמ' 5; ח' בסיוון, עמ' 5.
- 'בעיות המדינה לאור ההלכה', אור המזרח, ה, ג-ד (תשי"ח), עמ' 8-11.
- 'גאולת ישראל לאור ההלכה', מחניים, כא (תשי"ד), עמ' 6-15.
- 'דין מחלל שבת בפרהסיא בזמן הזה', הצ'פה, 16 בנובמבר 1991, עמ' 4.
- 'דין ערלה במשתלה בשקיות פלסטיק', תחומין, א (תש"מ), עמ' 153.
- 'דין קדושת בית הכנסת "חסד לאברהם" שבבנין הדסה בחברון', יי אביעזר (עורך), ספר חגיגי, ירושלים תשמ"ה. עמ' 220-225.
- 'דינא דמלכותא בישראל', אור המזרח, א, ג (תשי"ד), עמ' 27-33; מחניים, לג (תשי"ח), עמ' 9-14.
- 'האינפלציה לאור ההלכה', הצ'פה, י"ט במרחשוון תשמ"ג, עמ' 5; כ"ו במרחשוון, עמ' 5.
- 'האמונה והתפתחות המדע', מחניים, עג, ר"ה תשכ"ג, עמ' 9-13.
- 'הגדרת המוות בהלכה', שנה בשנה (תשל"ד), עמ' 125-130.
- 'הגבורה במשנת היהדות', מחניים, קכ (תשכ"ט), עמ' ז-יג.
- 'הגרות באספקלריא של ההלכה', מחניים, צב (תשכ"ד), עמ' 7-12.
- 'הדלקת חשמל בשבת', סיני, כד (תש"ט), עמ' קמח-קנב, שכה-שכט.
- 'החפירות הארכיאולוגיות בראי האמת וההלכה', הצ'פה, י"ט באב תשמ"ג, עמ' 5.
- 'הטלת עונש מוות על מחבלים', הצ'פה, ט' בשבט תשד"מ, עמ' 5.
- 'הירושלמי והגר"א מוילנה', י"ל מימון (עורך), ספר הגר"א, א. ירושלים תשי"ד, עמ' מה-קז.
- 'היתר עגונות חללי צוללת דקר', מאורות – רבעון הרבנות הראשית, 3 (תשמ"א), עמ' 14-86.
- 'המצור על בירות לאור ההלכה', הצ'פה, יז באב תשמ"ב, עמ' 3.
- 'המקומות הקדושים לאור ההלכה', מחניים, קטז (תשכ"ח), עמ' ז-יז; קיז (תשכ"ח), עמ' ו-טז.
- 'המשבר במניות הבנקים', הצ'פה, ז' במרחשוון תשמ"ד, עמ' 5.
- 'הסיף והספר', תושב"ע, ה (תשכ"ג), עמ' יב-טו; מחניים, עב (תשכ"ב), עמ' 13-15.
- 'הספירה העליונה', נזיר אחיו: זכרון לנזיר אלוקים הרב דוד כהן, א, הרב שאר-ישוב כהן ואח' (עורכים), ירושלים תשל"ה, עמ' א-ז.
- 'הסרת המצור הימי מעל המחבלים בטרופולי', הצ'פה, כ"ד בטבת תשמ"ד, עמ' 5; ב' בשבט, עמ' 5.
- 'הפרדת הדת מן המדינה בשבילי, כמוה כהפרדת הנשמה מן הגוף', האקדמאי (1991), עמ' 10-12.
- 'השתלות לב לאור ההלכה', מחניים, קכב (תש"ל), עמ' ז-טו.
- 'השתלת עור בפצועי כויות לאור ההלכה', הצ'פה, 22 במרס 1985, עמ' 5.
- 'הרוח והכח במשנת היהדות', מחניים, ק (תשכ"ו), עמ' ה-טז.

'חובת הכניסה להר הבית', צפיה, ג (תשמ"ט), עמ' 5-7.
 יום העצמאות לאור ההלכה, סיני, לט (תשט"ז), עמ' פא-קד.
 יום העצמאות שחל בשבת, שנה בשנה (תשל"ב), עמ' 135-142.
 'יסודות הגאולה', מחניים, כד (תשט"ו), עמ' 9-20.
 'יסודות ההיתר לשמיטה תש"מ', מאורות, 1 (תש"ס), עמ' 1-60.
 'כיבוש החלל והשקפת עולמנו הדתית', מחניים, קכה (תשל"ב), עמ' ו-יב.
 לבעיות דת ומדינה, י' וא' תירוש (עורכים), הציונות הדתית והמדינה: קובץ מאמרים לשלושים שנות המדינה. ירושלים תשל"ח, עמ' 133-139.
 'לשאלת מי הוא יהודי' על פי ההלכה, אור המזרח, ז, א-ב (תש"ד), עמ' 27-30 ; 28-31.
 'מדינת ישראל כשלב בחזון נביאי ישראל', מחניים, מה (תש"ד), עמ' 8-11.
 'מכשירי בנקומטים בשבת', שנה בשנה (תשמ"א), עמ' 176-184.
 'מלחמת שלום הגליל לאור ההלכה', הצפה, כ"ז בתמוז תשמ"ג, עמ' 5 ; ה' באב תשמ"ג, עמ' 5.
 'מלכותו של בר כוזיבא לאור הממצאים האחרונים במדבר יהודה', מחניים, נט (תשכ"א), עמ' 6-15.
 מעמדם ההלכתי של יהודה שומרון וחבל עזה, הצפה, כ"ד במרחשוון תשנ"ג, עמ' 5-6.
 'מצוות בנין המקדש בזמן הזה', מחניים, צו (תשכ"ה), עמ' 6-12 ; עיטורי כהנים, 31 (מרחשוון תשמ"ח), עמ' 1-13.
 'מצוות ישוב ארץ ישראל', מחניים, עז (תשכ"ג), עמ' 6-7.
 'מצוות ישוב ארץ ישראל בזמן הזה', הצפה, י' בכסלו תשמ"ג, עמ' 5 ; י"ז בכסלו תשמ"ג, עמ' 5.
 'נשים במצוות עשה שהזמן גרמן', מחניים, צח (תשכ"ה), עמ' 10-16.
 'סוד קיומו הנצחי של עם ישראל', מחניים, עו (תשכ"ג), עמ' 7-9.
 'סדר נשים', תחומין, כה (תשס"ה), עמ' 369-380.
 'סדר עדיפויות במצוות ישוב ארץ ישראל', אמונת עתיד, 23 (תשנ"ח), עמ' 39-42.
 'על טיסות אל על שמסלולן עובר על הר הבית', שנה בשנה (תשמ"ט), עמ' 189-192.
 'פדיון שבויים תמורת שחרור מחבלים לפי ההלכה', הצפה, יא בסיוון תשמ"ה, עמ' 5.
 'פרה אדומה בזמן הזה', אתר 'אל המקדש':
http://www.elhamikdash.com/site/detail/detail/detailDetail.asp?detail_id=647428
 'קבורת חללי אב"כ', תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 93-94.
 'קדושת ארץ ישראל לגבולותיה בתורה', מחניים, לא (תשל"ז), עמ' 5-11.
 'קנין האבות בארץ ישראל', סיני, מט (תשכ"א), עמ' קמט-קפט.
 'קריאת הלל בברכה ביום העצמאות', אור המזרח, ב, ג (תשט"ו), עמ' 27-31.
 'שאלה ותשובה בנידון גיבורי מצדה', אור המזרח, 7 (3) (תש"ד), עמ' 22-27 ; מחניים, פז (תשכ"ד), עמ' 7-12.
 'שחרור מחבלים ועונש מות לרוצחים', הצפה, ג' בכסלו תשמ"ז, עמ' 5, 8.
 'שלא יהא חוטא נשכר- תשובה לשאלת הרב דב רוזן', שנה בשנה (תשל"ג), עמ' 290-292.
 'שלימות הארץ לאור ההלכה', הצפה, כ"ה בסיוון תשמ"ה, עמ' 5 ; ט' בתמוז תשמ"ה, עמ' 5 ; כ"ג בתמוז תשמ"ה, עמ' 3.

יתוקפו של היתר המכירה בשמיטה לאחר קום המדינה, מחניים, לו (תשי"ט), עמ' 7-16; הצ'פה, י"ב במרחשוון תשמ"ז, עמ' 5, 8.

יתורה ומדינה, י' גליס (עורך), רבי אליהו פרדס זצ"ל – קובץ תורני לזכרו. ירושלים תשל"ד, עמ' כא-כח.

תפילה בציבור לילדים, שמעתין, 38 (תשל"ד), עמ' 34-37.

'Combat morality and the Halacha Crossroads', *Alon Shvut*, 1 (1987), pp. 211-231.

ספרים

הירושלמי המפורש. ירושלים תשכ"א.

הירושלמי והגר"א מוילנא. ירושלים תשנ"א.

הר הבית (משיב מלחמה חלק ד). ירושלים תשנ"ב (הוצאה שנייה, תל-אביב תשס"ה).

חוות דעת בענין מעמד אישי. תל-אביב תשל"א.

מועדי ישראל. תל-אביב תשנ"ג.

משיב כהלכה: לקט שאלות ותשובות בהלכה בנושאים הקשורים בתנועה העולמית של בני עקיבא. תל-אביב תשל"ז.

משיב מלחמה. א-ג. ירושלים תשמ"ג.

משנת המדינה, בעריכת י' תמרי. ירושלים תשנ"ט.

נזר הקודש. ירושלים תרצ"ה.

עגונות דקר, רשו"ת – תשובות מבוארות מגדולי הפוסקים בני זמננו, בעריכת י' שורק. ירושלים תשס"ח.

פסק הדין בעניין האח והאחות. ירושלים תשל"ג.

קבץ פסקי הלכות צבא. תל-אביב תשי"ט.

קבץ פסקי הלכות צבא ודינים לחייל. ישראל תשכ"א.

תורת המדינה, בעריכת י' תמרי. ירושלים תשנ"ו.

תורת המועדים. תל-אביב תשכ"ד.

תורת המקרא, בעריכת הרב מ' הלוי. ירושלים תשנ"ו.

תורת הפילוסופיה, בעריכת הרב מ' הלוי. ירושלים תשנ"ח.

תורת הרפואה, בעריכת י' תמרי. ירושלים תשס"א.

תורת השבת והמועד. ירושלים-אלון-שבות תשמ"ב.

תרומת הגורן, א, בעריכת צ' תמרי. ירושלים תשס"ה.

תרומת הגורן. ב (עתיד להתפרסם בקרוב).

מחקרים

אבן חן, תולדות הרבנות הראשית – אבן חן, יעקב. 'תולדות הרבנות הראשית לתקופותיה – מועצת הרבנות השישית', א' ורהפטיג וז' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ג. ירושלים תשס"ב, עמ' 1089-1119.

אבנרי, הראי"ה קוק – אבנרי, יוסף. 'הראי"ה קוק כרבה הראשי של ארץ ישראל (תרפ"א-תרצ"ה) – האיש ופועלו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ט.

אדרעי, מלחמה, הלכה וגאולה – אדרעי, אריה. 'מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן', קתדרה, 125 (תשס"ח), עמ' 119-148.

אהרונ, מערות נחל חבר – אהרונ, יוחנן. 'מערות נחל חבר', צ' אילן (עורך), מדבר יהודה וים המלח, תל-אביב תשל"ג, עמ' 365-370.

אוסטפלד, צבא נולד – אוסטפלד, זהבה. צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון. תל-אביב תשמ"ד.

אונא, בדרכים נפרדות – אונא, משה. בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה. אלון שבות תשמ"ד.

אורן, שישה ימים – אורן, מיכאל. שישה ימים של מלחמה. ישראל תשס"ד.

אחיטוב, מן הספר אל הסיף – אחיטוב, יוסף. 'מן הספר אל הסיף: על דמותו החזויה של הצבא הישראלי על פי התורה בשנים הראשונות לקום המדינה', מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל. ירושלים תשס"ב, עמ' 414-434.

אחיטוב, עיקרי תשובות הרב גורן – אחיטוב, יוסף. 'עיקרי תשובותיו של הרב גורן בענייני השמיטה', עמודים, לד, יא (תשמ"ו), עמ' 79-93.

אישון, במערכת החיים הדתיים – אישון, משה. 'במערכת החיים הדתיים בישראל: ראיון עם הרב שלמה גורן', אור המזרח, 21, 3 (תשל"ב), עמ' 184-192.

אלפסי, המעלות לשלמה – אלפסי, יצחק (עורך). המעלות לשלמה: ספר זכרון בהלכה ובאגדה למרן ר' שלמה גורן, הרב הראשי לצה"ל ולמדינת ישראל. ירושלים תשמ"ו.

אלפסי, הרב שלמה גורן – אלפסי, יצחק. 'הרב שלמה גורן', שנה בשנה (תשמ"ו), עמ' 485-489.

אלפסי, קווים לתולדות רבינו – אלפסי, יצחק. 'קווים לתולדות רבינו הגדול זצ"ל', י' אלפסי (עורך), המעלות לשלמה: ספר זכרון בהלכה ובאגדה למרן ר' שלמה גורן, הרב הראשי לצה"ל ולמדינת ישראל. ירושלים תשמ"ו, עמ' 15-19.

אספקלריה – [ח"מ]. אספקלריה: מבט בראי ההלכה בתחומי המדע והמיכשור החדש: קובץ מאמרים, רעיונות ומידע שוטף מאת המכון המדעי-טכנולוגי לבעיות הלכה. ירושלים תשמ"ב.

ארבל, מלחמה וניצחון – ארבל, נפתלי. מלחמה וניצחון. תל אביב 1967.

אריאל, הרב, ביטול גזירות – אריאל, הרב יעקב. 'ביטול גזירות למפרע', תחומין, כ (תש"ס), עמ' 261-279.

אריאל, הרב, הגולן ועבר הירדן – אריאל, הרב יגאל. 'הגולן ועבר הירדן', תחומין, יד (תשמ"ד), עמ' 20-37.

אריאל, הרב, הפסקת תהליכי הפריה – אריאל, הרב יעקב. 'הפסקת תהליכי הפריה חוץ גופית לפי דרישת בן הזוג', אסיא, סז-סח (תשס"א), עמ' 102-125.

אריאל, הרב, תולדות השמיטה – אריאל, הרב יעקב. 'תולדות השמיטה: שמיטה תש"ס', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 653-666. ארליך, אישים ומאורעות – ארליך, ישראל. אישים ומאורעות בתולדות ישראל. תל-אביב תשנ"ה.

ארן, תולדות מלחמת יום הכיפורים – ארן, אלחנן. תולדות מלחמת יום הכיפורים. ישראל תשס"ה.

ארן, ארץ ישראל – ארן, גדעון. ארץ ישראל בין דת לפוליטיקה. ירושלים 1985.

ארן, מציונות דתית – ארן, גדעון. 'מציונות דתית לדת ציונית: שרשי גוש אמונים ותרבותו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז.

ארנד, חללי צה"ל – ארנד, אהרן. 'חללי צה"ל בספרות הרבנית', משה ארנד ואח' (עורכים), פרקי מחקר ליום העצמאות. רמת-גן תשמ"ח, עמ' 201-213.

ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות – ארנד, אהרן. פרקי מחקר ליום העצמאות. רמת-גן תשמ"ח.

אשכול, מלחמת ששת הימים – אשכול, יוסף (עורך). מלחמת ששת הימים. תל-אביב תשכ"ז.

באומל, גיבורים למופת – באומל-שוורץ, יהודית. גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. שדה בוקר תשס"ד.

באר, עת הזמיר – באר, חיים. עת הזמיר. תל-אביב תשמ"ח.

בוקיעט, כפר חב"ד – בוקיעט, אברהם-שמואל. כפר חב"ד, א. כפר חב"ד תשס"ג.

בורגנסקי, מרכז הרב – בורגנסקי, מיכל. 'הכולל בחברה הישראלית: ה-Case של מרכז הרב', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ז.

ביילין, מחירו של איחוד – ביילין, יוסי. מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים. ישראל 1985.

בלום וחפץ, הרועה – בלום, גדי וניר חפץ. הרועה: סיפור חייו של אריאל שרון. תל-אביב 2005.

בלס, הרב, אורות הירושלמי – בלס, הרב אברהם הכהן. אורות הירושלמי. ירושלים תשס"ו.

במה ליהדות ורוח – [ח"מ]. במה ליהדות ורוח – דיון פומבי על היהדות בעולם המודרני. תל-אביב תשכ"ז.

בן-גוריון, יומן המלחמה – בן-גוריון, דוד. יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, ב-ג. תל-אביב תשמ"ג.

בן דוב, סולם למלכות ישראל – בן דוב, שבתאי. סולם למלכות ישראל היעודה. ירושלים תשס"ז.

בן דוב, נאור וענר, הכותל – בן דוב, מאיר, מרדכי נאור וזאב ענר. הכותל. ישראל תשמ"ז.

בן חיים, מצדה וגמלא – בן חיים, אסתר. 'מצדה וגמלא – הזיכרון והשפעתו על עיצוב עכשווי של נוף תרבות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ו.

בן יעקב, גוש עציון – בן יעקב, יוחנן. גוש עציון: חמישים שנות מאבק ויצירה. אלון שבות תשמ"ג.

בן מאיר, הפריית מבחנה – בן מאיר, הרב יהושע. 'הפריית מבחנה: יחוס עובר הנוול לאם פונדקאית ולאם ביולוגית', אסיא, יא, א (תשמ"ו), עמ' 25-40.

בן פורת ושיף, מבצע אנטבה – בן פורת, ישעיהו וזאב שיף, מבצע אנטבה. ישראל תשנ"א.

בן רפאל ואח', הקיבוץ והחברה הישראלית – בן רפאל, אליעזר, אפרים יער וזאב סוקר. הקבוץ והחברה הישראלית. תל-אביב תש"ס.

בן שאול, האלופים – בן שאול, משה. האלופים. תל-אביב תשכ"ח.

בן תור, לח"י – בן תור, נחמיה ואח' (עורכים). לח"י-אנשים: סיפור חייהם של 840 לוחמים ולוחמות. תל-אביב תשס"ג.

בס, הרב, תוקפו של גיור – בס, הרב דוד. 'תוקפו של גיור בדיעבד אם הגר אינו שומר כל המצוות', תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 186-202.

בר-אילן, משטר ומדינה – בר-אילן, הרב נפתלי. משטר ומדינה בישראל על פי התורה, א-ד. ירושלים תשס"ז.

בר יוסף, הצופה שנרדם – בר יוסף, אורי. הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה. תל-אביב 2001.

בראון, פולמוס דעת תורה – בראון, בנימין. 'פולמוס דעת תורה בציונות הדתית בישראל: הרקע, העמדות והמשמעויות', א' כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכרו של זבולון המר. ירושלים תשס"ד, עמ' 422-474.

בראון, גבולות עשנים – בראון, מרדכי. גבולות עשנים. ירושלים תשס"א.

בראון, שישה ימים – בראון, מרדכי. שישה ימים, ישראל תשכ"ח.

ברגר, הפרטיזן – ברגר, שניאור זלמן. הפרטיזן: הרב החסיד ר' זושא וילימובסקי. ישראל תשס"ד.

ברוך, סדר יום – ברוך, אדם. סדר יום: חיי יום-יום בראי ההלכה. ירושלים 2000.

ברוקנר, הרב שלמה גורן – ברוקנר, דוד. 'הרב שלמה גורן: דמותו ודרכו בהלכה', י' שורק (עורך), עגונות דקר: רשויות – תשובות מבוארות מגדולי הפוסקים בני זמננו. ירושלים תשס"ח, עמ' 11-26.

גוטמן, טלטלה בשב"כ – גוטמן, יחיאל. טלטלה בשב"כ: היועץ המשפטי נגד הממשלה מפרשת טוביאנסקי עד פרשת קו 300. ישראל 1995.

גולן, עסקת גיבריל – גולן, אביעזר. 'עסקת גיבריל: הזעם והחרפה', בארץ ישראל, 160 (1985), עמ' 8.

גולן, מלחמת יום הכיפורים – גולן, שמעון. 'מלחמת יום הכיפורים', צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח. ירושלים תשס"ח, עמ' 130-150.

גור, הר הבית – גור, מרדכי. הר הבית בידינו. ישראל תשל"ד.

גז, השתלבותו של החייל הדתי – גז, מיטל. 'השתלבותו של החייל הדתי במערכת הצבאית בשנים הראשונות של צה"ל 1948-1953', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד.

גזית, המקל והגזר – גזית, שלמה. המקל והגזר. תל-אביב 1985.

גיא, בר-לב – גיא, כרמית. בר-לב. תל-אביב תשנ"ח.

גלאצר, הדם הקדוש – גלאצר, דוד מרדכי. הדם הקדוש. ירושלים תשי"ז.

גלבר, תיעוד בעל פה – גלבר, יואב. 'תיעוד בעל פה כמקור היסטורי: מקומו של התיעוד בעל פה בחקר ההיסטוריה היהודית בת זמננו', דפים לחקר תקופת השואה, ז' (תשמ"ט), עמ' 165-171.

גליס, כנסת ישראל – גליס, הרב אברהם ישראל. כנסת ישראל: ישיבת חברון כנסת ישראל, קוים לתולדותיה מסלבודקא ועד לגבעת מרדכי. בני ברק תשס"ט.

גלעדי ונאור, ארץ ישראל – גלעדי דן, ומרדכי נאור. ארץ ישראל במאה העשרים: מישוב למדינה, 1900-1950. תל-אביב תש"ן.

גרדי, פרקי חיים – גרדי, נתן. פרקי חיים של חלוץ דתי, א-ב. תל-אביב תשל"ג.

דדון, אתחלתא היא – דדון, יצחק. אתחלתא היא: יחסם של גדולי ספרד ואשכנז לציונות ולהקמת המדינה, א-ב. ירושלים תשס"ו-תשס"ח.

דון יחיא, הספר והסיף – דון יחיא, אליעזר. 'הספר והסיף: הישיבות הלאומיות ורדיקליזם פוליטי בישראל', א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ג'. ישראל תשס"ג, עמ' 187-228.

דון יחיא, ממלכתיות – דון יחיא, אליעזר. 'ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', הציונות, יד (1989), עמ' 51-88.

דון יחיא, מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית – דון יחיא, אליעזר. 'מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית', א' בלפר (עורכת), מנהיגות רוחנית בישראל. רמת-גן תשמ"ב.

דון יחיא, מנהיגות ומדיניות – דון יחיא, אליעזר. 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית: חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים', א' כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות. ירושלים תשס"ד.

דון יחיא, מנהיגות פוליטית – דון יחיא, אליעזר. 'מנהיגות פוליטית בציונות הדתית', בר-אילן, כח-כט (תשס"א), עמ' 136-140.

דון יחיא, תפיסות – דון יחיא, אליעזר. 'תפיסות של הציונות בהגות היהודית האורתודוקסית', הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 75-93.

דון יחיא, רבי שלמה גורן – דון יחיא, שבתאי. 'הרב רבי שלמה גורן', שנה בשנה (תשל"ד), עמ' 267-279.

דון יחיא, שפירא – דון יחיא, שבתאי. השר חיים משה שפירא: דיוקנו של מדינאי דתי. תל אביב תש"ס.

דיין, ביטחון ללא שלום – דיין, דוד. ביטחון ללא שלום. רמת-גן 1968.

דיין, אבני דרך – דיין, משה. אבני דרך. תל-אביב תשל"ז.

דיסקין, מפלגות – דיסקין, אברהם. בחירות ובחורים בישראל. תל-אביב תשמ"ח.

דרור, דור תש"ח – דרור, יובל. 'דור תש"ח בין 'דורות בארץ' - זהותו, יחסו ליהדות ולערבים והגדרות ה'דור', קתדרה, 81 (תשנ"ז), עמ' 133-159.

הבר ושיף, לקסיקון – הבר, איתן וזאב שיף (עורכים). לקסיקון לבטחון. תל-אביב תשל"ו.

הורביץ וליסק, מיישוב למדינה – הורביץ, דן ומשה ליסק. מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית. תל-אביב תשל"ח.

הכהן, הרבנות הראשית לישראל – הכהן, אביעד. 'הרבנות הראשית לישראל: היבטים משפטיים', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, א. ירושלים תשס"ב, עמ' 159-228.

הכהן, הרב, משיב מלחמה – הכהן, הרב מנחם. 'משיב מלחמה: פסקי ההלכה של הרב שלמה גורן זצ"ל בעניני דת וצבא', מילין חביבין, א (תשס"ה), עמ' ג-יא.

הכטר, מיתוסים פוליטיים – הכטר, תרצה. 'מיתוסים פוליטיים – רציפות מול שינוי: התפתחותם של מיתוסים פוליטיים סביב מלחמת יום-הכיפורים בקרב הציבור החילוני-יהודי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו.

הלוי, הרב, עשה לך רב – הלוי, הרב חיים דוד. עשה לך רב, ח. תל-אביב תשל"ו.

הלוי, אחרית לאיש שלום – הלוי, הרב שלמה. אחרית לאיש שלום: קובץ זכרון לרב שלום משאש. ישראל תשס"ד.

הלפרין, הרב, הפסקת היריון – הלפרין, הרב מרדכי. 'הפסקת היריון: היבטים משפטיים, מוסריים והלכתיים', רפואה ומשפט, 27 (2002), עמ' 84-90.

הלפרין, הרב, נטילת אברים – הלפרין, הרב מרדכי. 'נטילת אברים להשתלה מאדם חי: היבטים הלכתיים', אסיא, יב, א-ב (תשמ"ט), עמ' 34-61.

הלפרין, הרב, פינוי חללים – הלפרין, הרב מרדכי. 'פינוי חללים בשבת', תחומין, כב (תשס"ב), עמ' 104-115.

הלפרין, הרב, קווים אחדים – הלפרין, הרב מרדכי. 'קווים אחדים לדרכו של הרב ש"ז אויערבאך בהלכות רפואה ופיקוח נפש', אסיא, טו, א-ב (תשנ"ז), עמ' 17-61.

הלפרין, הרב, במחיצת – הלפרין, הרב רפאל. במחיצת החזון איש. ישראל תשנ"א.

המערכה להצלת הרבנות – [ח"מ]. המערכה להצלת הרבנות בישראל והסכנה במועמדותו של הרב שלמה גורן. ירושלים תשל"ג.

הנקין, הרב, אמונות ודעות – הנקין, הרב יהודה הרצל. 'אמונות ודעות הגאון ר' יוסף אליהו הענקין זצ"ל, שנה בשנה (תשל"ט)', עמ' 404-411.

הנקין, הרב, שו"ת בני בנים – הנקין, הרב יהודה-הרצל. שו"ת בני בנים, ב. ירושלים תשנ"ב.

הערה כללית למאמרו של הרב שלמה גורן – [ח"מ]. 'הערה כללית למאמרו של הרב שלמה גורן שליט"א למצוות "בנין המקדש בזמן הזה"', יבנה המקדש, כד (תש"ן) עמ' 10-12.

הרצוג, הרב יא"ה, היכל יצחק – הרצוג, הרב יצחק אייזיק הלוי. שו"ת היכל יצחק. ירושלים תש"ך.

הרצוג, הרב יא"ה, פסקים וכתבים – הרצוג, הרב יצחק אייזיק הלוי. פסקים וכתבים, ב. ירושלים תשמ"ט.

הרצוג, הרב, יא"ה, תחוקה לישראל – הרצוג, הרב יצחק אייזיק הלוי. תחוקה לישראל על פי התורה, א. ירושלים תשמ"ט.

הרצוג, עם כלביא – הרצוג, חיים. עם כלביא יקום: מלחמות ישראל-ערב, תש"ח-תשמ"ב. ירושלים תשמ"ג.

וולף, דובר שלום – וולף, הרב זושא (עורך). דובר שלום – על הרב שלום דובער וולף. ישראל תשס"ט.

וולף, ימי תמימים – וולף, הרב זושא (עורך). ימי תמימים: יובל שנות פעילות חסידות חב"ד בארץ הקודש, ב, ד. ישראל תשס"ח.

וולצר, זהר ולורברבוים, המסורת הפוליטית – וולצר, מיכאל, נעם זהר ומנחם לורברבוים (עורכים). המסורת הפוליטית היהודית. ירושלים תשס"ז.

ויטמן, הרב, איסוף ביצים – ויטמן, הרב זאב. 'איסוף ביצים בשבת בכפר עציון', הליכות שדה, 57 (תשמ"ט), עמ' 18-21.

ויטמן, הרב, הטיפול בחלב – ויטמן, הרב זאב. 'הטיפול בחלב בראש השנה הסמוך לשבת', תחומין, יח (תשנ"ח), עמ' 313-327.

ויטמן, הרב, שמיטה תשמ"ז בכפר עציון – ויטמן, הרב זאב. 'שמיטה תשמ"ז בכפר עציון', המעין, כח, ד (תשמ"ח), עמ' 39-61.

וייס, הרב יצחק יעקב, מנחת יצחק – וייס, הרב יצחק יעקב. שו"ת מנחת יצחק, א. ירושלים תשל"ח.

ויסמן, הפניני – ויסמן, עליזה. הפניני: סיפור עקירת היישובים בחבל ימית. בית אל תש"ן.

ויץ, בין פוליטיקה לתרבות – ויץ, יחיעם. 'בן-גוריון בשנות המדינה הראשונות: בין פוליטיקה לתרבות', י' בן ארצי, י' ברטל וא' ריינר (עורכים), נוף מולדתו. ירושלים תש"ס, עמ' 533-550.

ויץ, לוי אשכול – ויץ, יחיעם. "אבי אבות הקונסנזוס" – לוי אשכול – האיש וזמנו, ח' יבלונקה וצ' צמרת (עורכים), העשור השני: תשי"ח – תשכ"ח. ירושלים תשס"א, עמ' 167-192.

ויצמן, שתי נשים – ויצמן, צבי. 'כי תהיין לאיש שתי נשים', פרשת השבוע, 328 (תשס"ח).

ולדמן, הרב, הרב קוק ויהודי אתיופיה – ולדמן, הרב מנחם. 'הרב קוק וצ"ל ויהודי אתיופיה', סיני, קב (תשמ"ח), עמ' רע-רעח.

ולדמן, יהודי אתיופיה – ולדמן, הרב מנחם. 'יהודי אתיופיה', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 737-762.

ולנר, חמושים – ולנר, אלתר. חמושים לפני המחנה: סיפורה של פלוגה דתית. תל-אביב תשמ"ה.

וסטרייך, הגנת מעמד הנישואין – וסטרייך, אלימלך. 'הגנת מעמד הנישואין של האשה היהודיה בישראל: מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות', פלילים, ז (תשנ"ט), עמ' 273-347.

ורפהטיג, חוקה לישראל – ורפהטיג, זרח. חוקה לישראל דת ומדינה. ירושלים תשמ"ח.

ורפהטיג, חמישים שנה ושנה – ורפהטיג, זרח. חמישים שנה ושנה: פרקי זכרונות. ירושלים תשנ"ח.

ורפהטיג וכו"ץ, רבנות ראשית – ורפהטיג, איתמר ושמאל כץ (עורכים). הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, א-ג. ירושלים תשס"ב.

ורפהטיג ולוין, מזכרת – ורפהטיג, זרח ושלמה יוסף לוין (עורכים). מזכרת: קובץ תורני לזכר מרן הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. ירושלים תשכ"ב.

זהר, האירו פני המזרח – זהר, צבי. האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון. תל-אביב תשס"א.

זהר ושגיא, גיור – זהר, צבי ואבי שגיא. גיור וזהות יהודית: עיון ביסודות ההלכה. ירושלים תשנ"ה.

זהר ושגיא, מעגלי זהות – זהר, צבי ואבי שגיא. מעגלי זהות יהודית בספרות ההלכתית. תל-אביב 2000.

זוין, הרב, סופרים וספרים – זוין, הרב שלמה יוסף. סופרים וספרים, ב. תל-אביב תשי"ט.

זולדן, הרב, מינוי נכרים – זולדן, הרב יהודה. 'מינוי נכרים לתפקידים ציבוריים', תחומין, כג (תשס"ג), עמ' 348-357.

זולדן, הרב, מעמד זכר להקהל – זולדן, הרב יהודה. 'הרבנות הראשית ומעמד "זכר להקהל"', א' ורפהטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 787-803.

זולדן, הרב, רבי נטע – זולדן, הרב יהודה. 'רבי נטע נטיעה בפורים', הנ"ל (עורך), נטיעות הארץ. כפר דרום תשס"ד, עמ' 88-99.

זיולטי, הרב, גילוי דעת – זיולטי, הרב בצלאל. 'גילוי דעת', הפרדס, מז, ו (תשל"ג), עמ' 6-11; מז, ז (תשל"ג), עמ' 7-12.

זיולטי, הרב, המערכה על שלמות התורה – זיולטי, הרב בצלאל. המערכה על שלמות התורה, הפרדס, מז, ג (כסלו תשל"ב), עמ' 19-21.

זיידמן, ישיבת 'עץ חיים' דקלצק – זיידמן, הלל. 'ישיבת 'עץ חיים' דקלצק', ש"ק מירסקי (עורך), מוסדות תורה בארופה. ניו יורק תשט"ז, עמ' 229-242.

זילברשטיין, לדמותו של הרב הצבאי – זילברשטיין, ירון. 'לדמותו של הרב הצבאי בצה"ל: עבר הווה ועתיד', מ' רחימי (עורך), הכיפה והכומתה. ישראל תש"ע, עמ' 83-94.

זמר, אחינו אתה – זמר, משה. 'הרב גורן מגייר גיור רפורמי: אחינו אתה', פתחים, ד, 14 (תש"ל), עמ' 39-41.

חוברת ליום הזיכרון – [ח"מ]. חוברת ליום הזיכרון, הוצאת משרד הביטחון, היחידה להנצחת החייל. תל-אביב 1999.

חן ופפר, מרן – חן, ניצן ואנשל פפר. מרן, עובדיה יוסף, הביוגרפיה. ירושלים 2004.

טאוב, מנהיגות דתית – טאוב אליאב. 'מנהיגות דתית במערכת פוליטית: מהנחיה מרוחקת למעורבות פעילה – דרכי ההנהגה של הרבנים שך ויוסף להלכה ולמעשה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד.

טבת, קלב"ן – טבת, שבת. קלב"ן: על מה נפל דוד בן-גוריון. תל-אביב תשנ"ב.

טבת, קנאת דוד – טבת, שבת. קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, ד. ישראל תשס"ה.

יבלונקה וצמרת, קטעי דיון – יבלונקה, חנה וצבי צמרת. 'קטעי דיון על עמדות תנועות הימין בעשור השלישי, הנ"ל (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח. ירושלים תשס"ח, עמ' 340-342.

ידין, הממצאים מימי בר-כוכבא – ידן, יגאל. הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האגרות. ירושלים תשכ"ג.

יוסף, הרב עובדיה, בדין כניסה למקום המקדש בזמן הזה – יוסף, הרב עובדיה. 'בדין כניסה למקום המקדש בזמן הזה', תושב"ע, י (תשכ"ח), עמ' נא-סא.

יוסף, הרב עובדיה, בעיות הגיור – יוסף, הרב עובדיה. 'בעיות הגיור בזמננו', תורה שבעל פה, יג (תשל"א), עמ' כא-לב.

יוסף, הרב עובדיה, יביע אומר – יוסף, הרב עובדיה. יביע אומר, ה, ו, ט. ירושלים תשס"ב.

יוסף, הרב עובדיה, יחוה דעת – יוסף, הרב עובדיה. יחוה דעת, א. ירושלים תשל"ז.

יוסף, הרב עובדיה, מבצע אנטבה – יוסף, הרב עובדיה. 'מבצע אנטבה בהלכה', תורה שבעל-פה, יט (תשל"ז), עמ' ט-לט.

יוסף, הרב עובדיה, מסירת שטחים מא"י במקום פקוח נפש – יוסף, הרב עובדיה. 'מסירת שטחים מא"י במקום פקוח נפש', תחומין, י (תשמ"ט), עמ' 34-47.

ילניק, המפד"ל משבר והתחדשות – ילניק, צבי. המפד"ל משבר והתחדשות: עבודת מחקר לברור סיבות ירידת כוחה הפוליטי של המפלגה הדתית לאומית וסקירת התחדשותה, גבעתיים תשמ"ח.

ינאי, התפיסה הממלכתית – ינאי, נתן. 'התפיסה הממלכתית של בן-גוריון', קתדרה, 45 (תשמ"ח), עמ' 169-189.

יער ושביט, מגמות – יער, אפרים וזאב שביט. מגמות בחברה הישראלית. תל-אביב תשס"א-תשס"ג.

ישראל, הרב שאול, חוות בנימין – ישראל, הרב שאול. חוות בנימין, ב. כפר דרום תשנ"ב.

כהן, ישראל והמודרניות – כהן אורי ואח' (עורכים). ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו. ירושלים תשס"ו.

כהן, הדר דוד – כהן, הרב דוד. הדר דוד. ירושלים תשמ"ב.

כהן, הרבנות הראשית ושאלת הר הבית – כהן, יואל. 'הרבנות הראשית ושאלת הר הבית', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 763-786.

כהן, היהדות הדתית – כהן, יונה. 'היהדות הדתית במדינת ישראל בתשכ"ו', שנה בשנה (תשכ"ז), עמ' 321-339.

כהן, חיי תורה, תשכ"א – כהן, יונה. 'חיי תורה במדינת ישראל תשכ"א', שנה בשנה (תשכ"ב), עמ' 289-299.

כהן, חיי תורה, תשכ"ט – כהן, יונה. 'חיי תורה במדינת ישראל בתשכ"ט', שנה בשנה (תש"ל), עמ' 283-299.

כהן, ספרא או סייפא – כהן, סטיוארט א'. 'ספרא או סייפא?' נ' הורוביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון. פתח תקוה תשס"ג, עמ' 253-235.

כהן, חוקה – כהן, פנחס. חוקה לישראל. ירושלים תש"ט.

כץ, מקומו של המשפט העברי – כץ, יוסי. 'מקומו של המשפט העברי בהליך חקיקתו של "חוק המקרקעין"', תשכ"ט-1969, קרקע, 53 (תשס"ב), עמ' 91-134.

כ"ץ, הרבנות הראשית ויום העצמאות – כץ, הרב שמואל. 'הרבנות הראשית ויום העצמאות', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 804-966.

כ"ץ, הרבנות הראשית ויום ירושלים – כ"ץ, הרב שמואל. 'הרבנות הראשית ויום ירושלים', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 967-992.

כ"ץ, יומן פעילות של הרבנות הראשית – כץ, הרב שמואל. 'יומן פעילות של הרבנות הראשית', א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, ג. ירושלים תשס"ב, עמ' 1157-1501.

כשר, הרב, האדם על הירח – כשר, הרב מנחם. האדם על הירח לאור התורה והאמונה. ירושלים תשל"ד.

לאו, מרן – לאו, בנימין. ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף. תל-אביב תשס"ה.

לאו, שני מלכים – לאו, בנימין. 'שני מלכים בכתר אחד', ארץ אחרת, 46 (תשס"ח), עמ' 86-88.

לאופר, מקדש מלך – לאופר, מרדכי מנשה (עורך). מקדש מלך, ד. כפר חב"ד תשס"ו.

לאור ומן, רב גוניות – לאור, רינה ודבורה מן. רב גוניות ורב תרבותיות בחברה הישראלית. רמת-גן תשנ"ט.

לוי, השקדן – לוי, יהושע. השקדן: פרקי מופת אודות ר' יוסף שלום אלישיב. ירושלים תש"ע.

לוי, כ"ץ, נוסח תפילת נחם – לוי, כ"ץ, יעל. 'נוסח תפילת נחם', תחומין כא (תשס"א), עמ' 71-90.

לוינגר, הרב, ימי ההתנחלות הראשונים – לוינגר, הרב משה. 'ימי ההתנחלות הראשונים', ג' אלינסון, מ' לוינגר וי' קצובר (עורכים), קרית ארבע היא חברון. קריית ארבע תשל"ח, עמ' 15-19.

ליבמן, הצטרפות החרדים – ליבמן, ישעיהו (צ'ארלס). 'הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 380-398.

ליבמן, הרב, חכמת שלמה – ליבמן, הרב מנחם. 'חכמת שלמה', האדרא, א, (תשנ"ח), עמ' 21-24.

לנדאו, ירושלים לנצח – לנדאו, אלי. ירושלים לנצח. ישראל תשכ"ז.

מאורות – מאורות, ביטאון הרבנות הראשית לישראל, 1, 2, ירושלים תש"מ.

מאיר, לא בחיל – מאיר, יצחק. לא בחיל ולא בכח. בני ברק תשנ"ט.

מאיר, ואיני יכול לנגוע בד' – מאיר, מרדכי. 'הפולמוס על הצעת הרב גורן לשנות את הביטוי "ואיני יכול לנגוע בד'" בעקבות הנחיתה על הירח', דרך אגדה, ט (תשס"ו), עמ' 213-221.

מאשקאוויטש, דבר העצרת – מאשקאוויטש, צבי. 'דבר העצרת', אוצרות ירושלים, קיא (תשל"ג), עמ' רפא.

מיכלסון, הרבנות הצבאית – מיכלסון, מנחם. 'הרבנות הצבאית – הכוח והרוח', א' כפיר וי' ארז (עורכים), צה"ל בחילו – אנציקלופדיה לצבא ובטחון, 16. תל-אביב תשמ"ב, עמ' 83-132.

מישלב, הרב קוק – מישלב, שפרה. 'יחסו של הרב קוק לחכמות כלליות: בין חזון למימוש', עבודת מוסמך, טורו קולג', ירושלים תשס"ו.

מכמן וצורן, המאורות הגדולים – מכמן ברוריה ועמליה צורן. המאורות הגדולים: אישים ודמויות בתולדות ישראל. אלקנה תשס"ז.

מלמד, הרב, מורשתו של מייסד הרבנות הראשית – מלמד, הרב אליעזר. 'רביבים: מורשתו של מייסד הרבנות הראשית', בשבע, 10 בדצמבר 2009, עמ' 52.

מלמד, הרב, פניני הלכה – מלמד, הרב אליעזר. פניני הלכה : עניני העם והארץ. הר ברכה תשס"ה.

מנדלביץ', מבצע חתונה – מנדלביץ', יוסף. מבצע חתונה : מאבקו, מעצרו ושחרורו של אסיר ציון. ירושלים תשמ"ה.

מרגליות, הרב, ניצוצי זהר – מרגליות, הרב ראובן. ניצוצי זהר, ג. ירושלים ת"ש.

נאור, המלחמה – נאור, מרדכי. המלחמה לאחר המלחמה. ישראל תשל"ג.

נאור, לסקוב – נאור, מרדכי. לסקוב : לוחם, אדם, חבר. ירושלים תשמ"ח.

נבון, הרב, נוסח התפילה – נבון, הרב חיים. 'נוסח התפילה במציאות משתנה : תפילות יום העצמאות ותפילת "נחם" בתשעה באב', צהר, לב (תשס"ח), עמ' 57-66.

נבות, בין החילוני למומר – נבות, ענת. 'בין החילוני למומר הדת בעת החדשה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע תשס"ה.

נהרי, הספרות ההלכתית לחייל – נהרי, חניאל. 'הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג.

נריה, הרב, גיבורי מצדה – נריה, הרב משה צבי. 'התאבדות לדעת גבורי מצדה – לאור ההלכה', אור המזרח, 8, 1 (תשכ"א), עמ' 8-12.

נריה, הרב, עבר הירדן ונחלת הגולן – נריה, הרב משה-צבי. 'עבר הירדן ונחלת הגולן : נחלה לישראל', תחומין, יג (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 13-28.

נרקיס, אחת ירושלים – נרקיס, עוזי. אחת ירושלים. תל-אביב 1975.

נרקיס, חייל של ירושלים – נרקיס, עוזי. חייל של ירושלים. תל-אביב תשנ"א.

סאקס, מלחמות ה' – סאקס, יוסף (עורך). מלחמות ה'. ניו יורק תשמ"ג.

סגל, ימית סוף – סגל, חגי. ימית, סוף : המאבק לעצירת הנסיגה מסיני. ישראל תשנ"ט.

סופר, ניסיונות רפואיים – סופר, אברהם. 'ניסיונות רפואיים בבעלי חיים ובבני אדם', אסיא, י, ג (תשמ"ה), עמ' 20-25.

סלומון, זעקת ישני עפר – סלומון, יעקב. זעקת ישני עפר. ישראל תשמ"ג.

ססר, שישה ימים – ססר, אשר (עורך). שישה ימים – שלושים שנה : מבט חדש על מלחמת ששת הימים. תל-אביב 1999.

ספר ישראל הדתית – [ח"מ]. ספר ישראל הדתית. תל-אביב תשי"ד.

עוז ותפארות לרבנות הראשית – [ח"מ]. עוז ותפארות לרבנות הראשית לישראל. ירושלים תשל"ג.

עוזיאל, הרב בצמ"ח, פסקים בשאלות הזמן – עוזיאל, הרב בן ציון מאיר חי. פסקי עוזיאל בשאלות הזמן. ירושלים תשל"ז.

עוזיאל, הרב בצמ"ח, מכמני עוזיאל – עוזיאל, הרב בן ציון מאיר חי. מכמני עוזיאל, ח. ירושלים תשס"ז.

עוזיאל, הרב בצמ"ח, משפטי עוזיאל – עוזיאל, הרב בן ציון מאיר חי. משפטי עוזיאל, ח. ירושלים תשס"א.

עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות – עזריאלי, יהודה. דור הכיפות הסרוגות : המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל. ירושלים תש"ן.

עמיחי, הרב, הרבנות הראשית ומצוות התלויות בארץ – עמיחי, הרב יהודה הלוי. 'הרבנות הראשית ומצוות התלויות בארץ, א' ורהפטיג ושי' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל : 70 שנה לייסודה, ב. ירושלים תשס"ב, עמ' 667-686.

פונד, פירוד או השתתפות – פונד, יוסף. פירוד או השתתפות : אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל. ירושלים תשנ"ט.

פוסטבסקי, אטלס כרתא – פוסטבסקי, שרה (עורכת). אטלס כרתא לתולדות מדינת ישראל, מפתח לשמות אישים ועניינים. ירושלים תשמ"ג.

פטשניק, המרבה והממעט ביהדות – פטשניק, הרב אהרן. 'המרבה והממעט ביהדות', אור המזרח, 2 (תשט"ו), עמ' 49-52.

פייגה, חזון העצמות – פייגה, מיכאל. 'חזון העצמות השבורות', ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים תשס"ד, עמ' 56-81.

פייגה, ראשית דרכה של גוש אמונים – פייגה, מיכאל. 'ראשית דרכה של תנועת 'גוש אמונים'', צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח. ירושלים תשס"ח, עמ' 344-360.

פיקאר, התבוללות – פיקאר, אריאל. הפסיקה ההלכתית בת ימינו והתמודדותה עם בעיית ההתבוללות. רמת-גן תשס"ג.

פיקאר, משנתו – פיקאר, אריאל. משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת תרבות. רמת-גן תשס"ז.

פלך, לבעיית הגיור – פלך, זאב. 'לבעיית הגיור: עניין הלן זיידמן', טורי ישורון, יג (תש"ל), עמ' 5-8.

פרבשטיין, הרב, אוצר החשמל – פרבשטיין, הרב אברהם ואח' (עורכים). אוצר החשמל: תמצית הדיונים ההלכתיים של כל ענייני החשמל מתוך האנציקלופדיה התלמודית. ירושלים תשמ"ז.

פרידמן, החברה החרדית – פרידמן, מנחם. החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים. ירושלים 1991.

פרידמן, על גיוס בחורי הישיבות – פרידמן מנחם. 'על גיוס בחורי הישיבות', י' כהן (עורך), גיוס כהלכה. ירושלים תשנ"ג, עמ' 262-284.

פרידמן, היחידות הדתית – פרידמן, מרדכי. 'היחידות הדתיות ב"הגנה"', א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ב. ירושלים תשס"ג, עמ' 319-338.

פרס ובן רפאל, קרבה ומריבה – פרס, יוחנן ואליעזר בן רפאל. קרבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית. תל-אביב תשס"ז.

צור, הדרך למדינה ולצבא אחד – צור, מיכל. בראשית: הדרך למדינה ולצבא אחד, תש"ז-תש"ט (1947-1949). ישראל תשס"ח.

צחור, בן-גוריון כמעצב מיתוס – צחור, זאב. 'בן-גוריון כמעצב מיתוס', ד' אוחנה ור"ב ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית. ירושלים תשנ"ז, עמ' 136-155.

צימרמן, מחניים – צימרמן, 'מחניים' – סיפורו של כתב עת צבאי דתי, קשר, 12 (1992), עמ' 108-115.

צמרת, ימי כור היתוך – צמרת, צבי. ימי כור היתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950). שדה בוקר 1993.

קוק, הרב צבי-יהודה, ארץ הצבי – קוק, הרב צבי-יהודה. ארץ הצבי, בעריכת הרב ז"ב מלמד. בית אל תשנ"ה.

קוק, הרב צבי-יהודה, הערות – קוק, הרב צבי-יהודה הכהן, 'הערות על מאמרו של הרב גורן', תחומין, ז (תשמ"ו), עמ' 23-26.

קוק, הרב צבי-יהודה, לבירורה של הליכת גאולתנו – קוק, הרב צבי-יהודה הכהן. 'לבירורה של הליכת גאולתנו', לנתיבות ישראל, א, עמ' רא-רג.

קוק, הרב צבי-יהודה, שאלות ותשובות – קוק, הרב צבי-יהודה הכהן. 'שאלות ותשובות', תחומין, יג (תשנ"ב), עמ' 191.

קוק, הרב צבי-יהודה, שיחות, אורות, ב – קוק, הרב צבי-יהודה הכהן. אורות, ב, בעריכת הרב ש' אבינר. ירושלים תשס"ח.

קוק, הרב צבי-יהודה, שיחות, יום ירושלים – קוק, הרב צבי-יהודה הכהן. 'יום ירושלים', שיחות הרב צבי-יהודה, 45 (תשל"ה), עמ' 12-16.

קוריאנאלי, יהדות אתיופיה – קוריאנאלי, מיכאל. יהדות אתיופיה: זהות ומסורת. ירושלים תשס"ה.

קורן, הרב, הוראות בטיחות – קורן, הרב זלמן. 'הוראות בטיחות צבאיות לעניין פיקוח נפש', תחומין, ד (תשמ"ג), עמ' 241-247.

קלנר, רבנים בפוליטיקה – קלנר, מנחם. 'רבנים בפוליטיקה: מחקר על תיאוריה פוליטית יהודית בימי הביניים ובעת החדשה', מדינה וחברה, 3, 2 (תשס"ג), עמ' 673-697.

קמפינסקי, דת, צבא וחברה – קמפינסקי, אהרן. 'דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ח.

קניבסקי, הרב יעקב ישראל, קריינא דאגרתא – קניבסקי, הרב יעקב ישראל. קריינא דאגרתא, א, בעריכת א"י קניבסקי. בני ברק תשמ"ו.

קפלן, חמש תגובות – קפלן קימי. 'חמש תגובות של רבנים אורתודוקסיים לייסוד האוניברסיטה', יהדות זמננו, 10 (תשנ"ו), עמ' 139-163.

קראוס, נשיא וחסיד – קראוס, שמואל. נשיא וחסיד: מסכת הקשרים בין הרבי מליובאוויטש לשז"ר. ירושלים תשנ"ט.

קרונה, מוריי ורבתי – קרונה, משה. מורי ורבתי, אחי ורעי. ירושלים תשמ"ז.

רביצקי, הקץ המגולה – רביצקי, אביעזר. הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל. תל-אביב תשנ"ג.

רודיק, הרב, מפקד האוכלוסין – רודיק, הרב יוחאי ברוך. 'מיפקד האוכלוסין והדיור', תחומין, ד (תשמ"ג), עמ' 327-338.

רוזנק, אגדה והלכה – רוזנק, אבינעם. 'אגדה והלכה: הרהורים על מגמות בהגות ובמחקר הפילוסופיה של ההלכה', ע' ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין תחומיים בעולם החוק היהודי. ירושלים תשס"ג, עמ' 285-312.

רוטנברג, כולם בחכמה – רוטנברג ש'. כולם בחכמה, ב. ישראל תשנ"ז.

רפאל, הציונות הדתית – רפאל, יצחק (עורך). האנציקלופדיה של הציונות הדתית, א, ירושלים תשי"ח; ו, ירושלים תשס"א.

רפאל, לא זכיתי – רפאל, יצחק. לא זכיתי באור מן ההפקר. ירושלים תשמ"א.

רפל, יחסי דתיים וחילוניים – רפל, יואל. 'יחסי דתיים וחילוניים בשנת העצמאות הראשונה', מ' נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות. ירושלים תשמ"ח, עמ' 135-139.

רמון, מעבר לכותל – רמון, אמנון. 'מעבר לכותל: היחס להר הבית מצד מדינת ישראל והציבור היהודי לגווניו (1967-1999)', י' רייטר (עורך), ריבונות האל והאדם – קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית. ירושלים 2001, עמ' 113-142.

רקובר, הלכות יום העצמאות – רקובר, נחום. הלכות יום העצמאות ויום ירושלים. ירושלים תשמ"ה.

רשף, שלום עכשיו – רשף, צלי. שלום עכשיו. ירושלים 1996.

שאקי, מיהו יהודי – שאקי, אבנר. מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל, א-ב. ישראל תשל"ז.

שביב, הרב, צבא ומלחמות – שביב, הרב יהודה. 'צבא ומלחמות', א' ורהפטיג וש' כץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: 70 שנה לייסודה, א. ירושלים תשס"ב, עמ' 411-444.

שביד, התמודדות ההלכה – שביד, אליעזר. 'התמודדות ההלכה עם אתגרי העידן המודרני מחוץ למסגרת הממלכתית', ב' איש שלום (עורך), בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג. ירושלים תשס"ז, עמ' 581-587.

שביד, מדינת ישראל – שביד, אליעזר. 'מדינת ישראל, התפוצות והעם היהודי (תפקיד הציונות בזמננו)', הציונות, כב (תשס"א), עמ' 1-13.

שבתי, ירושלים – שבתי, זכריה. ירושלים הבלתי נודעת. בית אל תשנ"ח.

שגב, 1967 – שגב, תום. 1967 והארץ שנתה את פניה. ירושלים תשס"ה.

שוחטמן, בתי המשפט – שוחטמן, אליאב. 'מעמדם ההלכתי של בתי המשפט במדינת ישראל', תחומין, יג (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 337-370.

שטינברג, הרב, אנציקלופדיה הלכתית רפואית – שטינברג, הרב אברהם (עורך). אנציקלופדיה הלכתית רפואית. ירושלים תשס"ו.

שלום, תקופת ההמתנה – שלום, זכי. "תקופת ההמתנה" ערב מלחמת ששת הימים, צ' צמרת וח' בלונקה (עורכים), העשור השני: תשי"ח-תשכ"ח. ירושלים תשס"א, עמ' 368-378.

שלינגר, פרדוקס – שלינגר, דרור. 'פרדוקס הציונות הדתית-הפער בין חזון למעשה', דפים בסוציולוגיה, 11, 5 (דצמבר 2006), עמ' 17-23.

שלמון, החינוך האשכנזי – שלמון, יוסף. 'החינוך האשכנזי בארץ ישראל', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 281-301.

שניאורסון ר' מליובאוויטש, איגרות קודש – שניאורסון, רבי מנחם-מנדל. אגרות קודש, יז, כ, כז. ברוקלין, ניו-יורק תשי"ח.

שערוריית הגיורים המזויפים – [ח"מ]. שערוריית הגיורים המזויפים. ירושלים תשמ"ט.

שפירא, הרב א"א, מורשה – שפירא, הרב אברהם-אלקנה. מורשה: קובץ שיחות ומאמרים. ירושלים תשס"ה.

שפירא, תשובה לחברים – שפירא, אמנון. תשובה לחברים השואלים בעניין חברה מעורבת בבני עקיבא. תל-אביב תשמ"א.

שפירא, בן-גוריון והתנ"ך – שפירא, אניטה. 'בן-גוריון והתנ"ך', אלפיים, 14 (1997), עמ' 207-231.

שפר, אנציקלופדיה מקדש – שפר, שאול. אנציקלופדיה לענייני המשכן והמקדש, ז. ירושלים תשכ"ט.

שפרבר, נתיבות פסיקה – שפרבר, דוד. נתיבות פסיקה: כלים וגישה לפוסק ההלכה. ירושלים תשס"ח.

שקולניק, בצל הטרור – שקולניק, פרד. בצל הטרור: משפטו של יורם שקולניק עדויות וחווות דעת. מעלה חבר 1994.

שרגאי, הר המריבה – שרגאי, נדב. הר המריבה. ירושלים 1995.

שרקי, הרב, סידור בית המלוכה – שרקי, הרב אורי. סדור בית המלוכה. ירושלים תשנ"א.

ששר, בן-גוריון – ששר, מיכאל. 'בן-גוריון ואנשי הרוח', כיוונים, 34 (תשמ"ז), עמ' 83-90.

תדהר, חלוצי היישוב – תדהר, דוד. 'הרב שלמה גורונצ'יק', אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, ב. עמ' 1482.

תשורה – [ח"מ]. תשורה. כפר חב"ד תשס"ב.

Aronoff, Establishing Authority – Aronoff, Myron Yoel. 'Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bar-Kochba Bones in Israel under the Likud', idem (ed.), *The Frailty of Authority*. New Brunswick, NJ 1986, pp. 105-130.

Baumel, Founding Myths – Baumel, Judith Tydor. 'Founding Myths and Heroic Icons: Reflections on the Funerals of Theodor Herzl and Hannah Szenes', *Women's Studies International Forum*, 25,6 (2002), pp. 679-695.

Baumel and Schwartz, Women's Status – Baumel, Judith Tydor and Dov Schwartz. 'Women's Status and Identity in the Religious Zionist Movement', *Review of Rabbinic Judaism*, 8 (2005), pp. 189-209.

Caplan, Haredi Mizrahim – Caplan, Kimmy. 'Studying Haredi Mizrahim in Israel: Trends, Achievements and Challenges', *Studies in Contemporary Jewry*, 22 (2007), pp. 169-192.

Cohen, The Scroll or the Sword – Cohen, Stuart A. *The Scroll or the Sword: Dilemmas of Religion and Military Service in Israel*. Amsterdam: Harwood 1997.

- Cohen, Tensions – Cohen, Stuart A. 'Tensions Between Military Service and Jewish Orthodoxy In Israel: Implications Imagined and eal', *Israel Studies*, 12,1 (2007), pp. 103-126.
- Cohen, The Temple Mount Question – Cohen, Yoel. 'The Temple Mount Question and The Political Role of the Israeli Chief Rabbinate', *Jewish Political Studies Review*, 11:1-2 (Spring 1999), pp. 76-100.
- Don-Yehiya, Jewish Messianism – Don-Yehiya, Eliezer. 'Jewish Messianism, Religious Zionism and Israeli Politics: The Impact and Origins of Gush Emunim', *Middle Eastern Studies*, 23,2 (1987), pp. 215-223.
- Don-Yehiya, Origins and development – Don-Yehiya, Eliezer. 'Origins and Development of the Agudah and Mafdal Parties', *Jerusalem Quarterly*, 20 (1981), pp. 49-64.
- Don-Yehiya and Liebman, Religion and Politics – Don-Yehiya, Eliezer & Charles Liebman. *Religion and Politics in Israel*. Bloomington 1984.
- Don-Yehiya, Two Movements – Don-Yehiya, Eliezer. 'Two Movements of Messianic Awakening and Their Attitude to Halacha, Nationalism, and Democracy: The Cases of Habad and Gush Emunim', Moshe Sokol (ed.). *Tolerance, Dissent, and Democracy*. Northvale: Jason Aronson 2002, pp. 261-309.
- Dror, Jewish Consciousness – Dror, Yuval. 'From "Negation of the Diaspora" to "Jewish Consciousness": the Israeli Educational System, 1920-2000', *Israel Studies Forum*, 18,2 (2002), pp. 58-82.
- Edrei, Divine Spirit – Edrei, Arye. 'Divine Spirit and Physical Power: Rabbi Shlomo Goren and the Military Ethic of the Israel Defense Forces', *Theoretical Inquiries in Law*, 7,1 (2006), pp. 255-297.
- Edrei, Law, Interpretation, and Ideology – Edrei, Arye. 'Law, Interpretation, and Ideology: The Renewal of the Jewish Laws of War in the State of Israel', *Cardozo Law Review*, 28,1 (2006), pp. 187-227.
- Fischer, Excursus – Fischer, Shlomo. 'Excursus: Concerning the Rulings of R. Ovadiah Yosef Pertaining to the Thanksgiving Prayer, The Settlement of the Land of Israel, and Middle East', *Cardozo Law Review*, 28,1 (2006), pp. 229-244.
- Freedman, Rabbi Shlomo Goren – Freedman, Shalom. *Rabbi Shlomo Goren: Torah Sage and General*. Jerusalem 2006.
- Friedman, The State of Israel – Friedman, Menachem. 'The State of Israel as a Theological Dilemma', Baruch Kimmerling (ed.). *The Israeli State and Society*. New York 1989, pp. 165-215.
- Frimer, Women's Prayer Services – Frimer, Rabbi Aryeh & Rabbi Dov. 'Women's Prayer Services- Theory and Practice', *Tradition*, 32, 2 (Winter 1998), pp. 5-118
- Geist, The Six Day War – Geist, Benjamin. *The Six Day War: a Study in the Setting and the Process of Foreign Policy Decision-Making Under Crisis Conditions*, Ph.D. dissertation, Hebrew university, Jerusalem 1974.
- Gelber, Ben-Gurion – Gelber, Yoav. 'Ben-Gurion and the Establishment of the IDF', *Jerusalem Quarterly*, 50 (1989), pp. 56-80.

- Gelber, New Jew – Gelber, Yoav. 'The Shaping of the "New Jew" in Eretz Israel', Israel Gutman and Avital Saf (eds.), *Major Changes within the Jewish People*. Jerusalem 1996, pp. 443-461.
- 'Goren, Shlomo', EJ, VII, cols. 808-809.
- Katz, Between Jerusalem and Hebron – Katz, Yosef. *Between Jerusalem and Hebron: Jewish Settlement in the Hebron Mountains and the Etzion Bloc in the Pre-state Period*. Ramat-Gan 1998.
- Katz, The Religious Kibbutz Movement – Katz, Yosef. *The Religious Kibbutz Movement in the Land of Israel, 1930-1948*. Jerusalem 1999.
- Lederhendler, The Six-Day War – Lederhendler, Eli (ed.). *The Six-Day War and World Jewry*. Maryland 2000.
- Lijphart, Consociational Democracy – Lijphart, Arend. 'Consociational Democracy', *World Politics*, 21, 2 (1969), pp. 207-225.
- Polliack, Karaite Judaism – Polliack, Meira (ed.). *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Sources*. Leiden 2003.
- Sagi, Giyyur – Sagi, Abraham. 'Giyyur, Jewish Identity, and Modernization: an Analysis of Halakhic Sources', *Modern Judaism*, 15,1 (1995), pp. 49-68.
- Schwarzfuchs, Concise History – Schwarzfuchs, Simon. *A Concise History of the Rabbinate*. Massachusetts 1993.
- Shapiro, Saul Lieberman – Shapiro, Marc B. *Saul Lieberman and the Orthodox*. Chicago 2006.
- Sokol, Rabbinic Authority – Sokol, Moshe (ed.). *Rabbinic Authority and Personal Autonomy*. New Jersey–London 1992.
- Soloveichik, Can Halakhic Texts Talk History – Soloveichik, Haim. 'Can Halakhic Texts Talk History?', *AJS*, 3 (1978), pp. 153-197.
- Weitz, Ben-Gurion's First Resignation – Weitz, Yechiam. 'To Fantasy and Back: David Ben-Gurion's First Resignation, 1953', *Israel Affairs*, 8,1-2 (2002), pp. 59-78.
- Weitz, Ben-Gurion's Resignation – Weitz, Yechiam. 'Taking Leave of the "Founding Father": Ben-Gurion's Resignation as Prime Minister in 1963', *Middle Eastern Studies*, 37, 2 (2001), pp. 131-152.
- Weitz, Herut Movement – Weitz, Yechiam. 'The Road to the "Upheaval": a Capsule History of the Herut Movement, 1948-1977', *Israel Studies*, 10,3 (2005), pp. 54-86.
- Zameret, Ben-Gurion's private beliefs – Zameret, Zvi. 'Judaism in Israel: Ben-Gurion's private beliefs and public policy', *Israel Studies*, 4,2 (1999), pp. 64-89.

מקורות מקוונים

- Emil Greenzweig In – המדרשה לדמוקרטיה ושלוש על שם אמיל גרינצווייג
<http://www.adaminstitute.org.il/emil.pdf> : Memoriam
- אתר אוניברסיטת בר-אילן – מקבלי תואר דוקטור לשם כבוד :
<http://www1.biu.ac.il/index.php?id=345&pt=1&pid=5&level=3&cPath=5,345>
- אתר אוניברסיטת תל-אביב – אסא כשר, 'שלוש הגדות ליום העצמאות':
http://www.tau.ac.il/~kasher/M208_34_99.doc

אתר אוניברסיטת תל-אביב, שולמית הלוי, 'האנוסים בצפון אמריקה': Schulamith Halevy, : Anusim in North America: The Ingathering
<http://www.cs.tau.ac.il/~nachum/sch/sch/PAPERS/Tradition.txt>

אתר ארכיון ג'רלד פורד – תיעוד פגישת הרב גורן עם הנשיא ג' פורד :
<http://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/memcons/1553373.pdf>

אתר בתי הדין הרבניים – שמעון יעקבי, 'ביטול גיור עקב חוסר כנות בקבלת המצוות':
<http://www.rbc.gov.il/judgements/docs/368.doc>

אתר 'גיוס בנות' – הרב שלמה גורן לפלונית :
<http://www.hamagal.net/index.php/2008-12-04-14-05-02/27----.html>

אתר הגדות קיבוציות : <http://www.tzaonet.org.il/kehil/omanut/pesah/kibutz.htm>

אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה – יהודה בן מאיר, 'עלייתה ונפילתה של המפד"ל':
http://www.idi.org.il/BreakingNews/Pages/Breaking_the_News_74.aspx

אתר 'הצפה' – פסילת גיורי בתי הדין לגיור :
<http://www.hazofe.co.il/%5Cweb%5Cnewsnew%5Ckatava6.asp?Modul=24&id=59006&Word=&gilayon=3179&mador>

אתר ישיבת בית אל – הרב אליעזר מלמד, 'גדול וגיבור-הרב גורן זצ"ל':
<http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=1691&q>

אתר ישיבת בית אל – הרב אליעזר מלמד, 'הלכות צבא ומלחמה, ב':
<http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4030>

אתר ישיבת בית אל – פרקי יומן של הרב גורן על שחרור ירושלים :
www.yeshiva.org.il/midrash/doc/doc47/pirkei.doc

אתר כפר חסידים : <http://www.kfarhasidim.co.il/index.htm>

אתר לוחמי הצוללות – דקר : <http://submarines.dotan.net/dakarh>

אתר מכון התורה והארץ, היתר מכירה :
<http://www.toroland.org.il/web/project/katava1.asp?codeClient=1555&CodeSubWeb=0&id=53620&projId=13728>

אתר 'עתים' – ייעוץ ומידע במעגל החיים היהודי :
<http://www.itim.org.il/?CategoryID=208&ArticleID=545#%D7%90>

אתר צה"ל – אנשים ברשת : חיל הרבנות הצבאית :
<http://www.aka.idf.il/Main/rabanut/general.aspx?catId=59027>

אתר קטיפ – ריאיון עם חנן פורת : <http://www.katif.net/art.php?table=art&id=716>

אתר שירי יורם טהר לב : http://www.taharlev.com/songs_selection_song.asp?id=125

אתר courts – בג"ץ 230/86 שושנה (סוזן) מילר נגד שר הפנים :
<http://www.courts.co.il/SR/elyon/PADI-N-4-436-L.htm>

עיתונות בין השנים 1948-1995

חיים שכאלה, הרב גורן : הטלוויזיה הישראלית, חיים שכאלה עם הרב גורן, ח' בתמוז תשל"ב.
 טייטלבוים, הרב אלוף גורן : אמנון טייטלבוים, הרב אלוף גורן, שירות הסרטים הישראלי, 2005.
 פינת עמדה בקול ישראל : פינת 'עמדה' בתכנית 'הבוקר הזה' של רשת ב' ב'קול ישראל'.
 היום הזה : תכנית בוקר של רשת ב' ב'קול ישראל'.
 וחי בהם : תכנית בענייני יהדות אשר שודרה בהגשתו של הרב גורן ב'קול ישראל' בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל.

עשה לך רב: תכנית שאלות בהלכה אשר שודרה ב'קול ישראל' ובה השתתף בין השאר הרב גורן בשנות כהונתו כרב הראשי לישראל.

כמעט חצות: תכנית לילה של רשות השידור בטלוויזיה הישראלית.

מבט: תכנית חדשות הערב של רשות השידור בטלוויזיה הישראלית.

מוקד: תכנית ערב אקטואלית של רשות השידור בטלוויזיה הישראלית.

במוצאי יום מנוחה: תכנית בענייני יהדות בהגשת הרבנות הצבאית, גלי צה"ל.

עיתונים יומיים: דבר, הארץ, המודיע, הצפה, חדשות, ידיעות אחרונות, מעריב, על המשמר, Jerusalem Post, Jewish Chronicle

שבועונים: העולם הזה.

ירחונים ורבעונים: אוצרות ירושלים – מאסף וקובץ רבני.

אור המזרח – רבעון מוקדש לתורה, לאומה ולמדינה בהוצאת הוועד לחיזוק התורה והיהדות ע"י המזרחי באמריקה.

גיליון רבני יש"ע.

דגלנו – ביטאון הנוער החרדי בארץ ישראל.

הליכות – ביטאון המועצה הדתית תל-אביב-יפו.

הפרדס – קובץ רבני חודשי בהוצאת אגודת הרבנים של ארצות הברית.

מחניים – ביטאון הרבנות הצבאית.

קול סיני – ביטאון בלתי מפלגתי של נאמני התורה בישראל.

נספחים

נספח ראשון

בקשת תמיכה ברב גורן להמשך לימודיו. הרב אברהם-יצחק הכהן קוק, הרב הראשי של ארץ ישראל, לרב שלמה הכהן אהרנסון, רבה הראשי האשכנזי של תל-אביב-יפו, ד' בסיוון תרצ"ב. **המקור:** אר"ג, מכתבי המלצה והסכמות אישיים.

אברהם יצחק הכהן קוק

הרב הראשי לארץ ישראל

האב"ד

בעיה"ק ירושלים תובב"א

יום ד' לח'דש סיון תרצ"ב

לכבוד ידי"נ¹ הרב הגאון הגדול מוהרש"ה אהרנסון שליט"א המוצד"ק² עיה"ק יפו, ת"א והמחוזות, שוי"ר³.

אחדשה"ט⁴ באה"ר⁵,

ראיתי בזה להודיע לכ"ג את יקרת ערכו של הבחור הצעיר העילוי המצויין בשכל ישר וכשרונות מפליאים מר שלמה בהרב ר"א גראנציק, מי שהוא עומד להיות לנס ותפארת בישראל, כשלא יהיו לו מפריעים. ע"כ אין לשער גודל העניין לחזק כלי חמדה כזה. ומצדי הנני מוכן לקרבו בכל... אבל הסיפוק החמרי לפי מצוקת הזמן ע"ז צריכים אנו להסתייע. ואם כבוד הד"ר מוצא לזה אפשרות בע"ה – אין לנו מידה טובה ממנה. ידי"נ דוש"ת⁶ באה"ר חותם בברכת הרגל הבעל"ט,

אברהם יצחק הכהן קוק

1 ידיד נפשי.

2 המורה צדק.

3 שלום וישע רב.

4 אחר דרישת שלומו הטוב.

5 באהבה רבה.

6 דורש שלומו תמיד.

נספח שני

ברכות לקראת חג הפורים. הרב עובדיה יוסף לרב גורן, ט"ז באדר תשמ"א.
המקור: אר"ג, התכתבויות בין שני הרבנים הראשיים.

עובדיה יוסף

הראשון לציון הרב הראשי לישראל

ב"ה, ירושלים ט"ז אדר תשמ"א

כבוד ידיד נפשי וחביבי דורש כתרי אותיות פה מפיק מרגליות הגאון הגדול
המפורסם כמהר"ר שלמה גורן שליט"א
הרב הראשי לישראל

הנה ברך לקחתי וברך ולו אשיבנה בברכות מאלופות לראש גבר מורם מעם,
השי'ת יתן לו אריכות ימים ושנים בטוב ובנעימים דשנים ורעננים. להדר'ג
ולרעיתו הרבנית תחיה. ושמחת עולם על ראשם, ברוב גילה וחדוה ושובע
שמחות תמיד כל הימים. ברבות הטובה גם עד זקנה ושיבה.

בכבוד רב ובידידות נאמנה

ואהבה רבה בלב ונפש

עובדיה יוסף

פורים דירושלים

שנת "תרוממנה" קרנות לצדיק לפ'ק

נספח שלישי

טעמי התקיעה בשופר ביום שחרור הכותל. זלמן קויטנר, מזכירו האישי של הרב גורן, לדוד גרוסברגר.

י"ט בכסלו תשמ"ב.

המקור: אר"ג, שונות.

י"ט בכסלו תשמ"ג

15 בדצמבר 1981

לכבוד

מר דוד גרוסברגר

השלום והברכה!

הנני מאשר קבלת מכתבך מיום י"ב בכסלו תשמ"ב (8.12.81), אל כב' הרב הראשי לישראל, מרן הרב שלמה גורן שליט"א, בו הנך שואל הטעם והסיבה לתקיעת השופר ביום שחרור הכתל.

נתבקשתי על ידי כב' הרב הראשי לישראל להשיב על שאלתך במכתבך הנ"ל, ג' טעמים לתקיעת השופר ליד הכותל ביום שחרורו.

טעם ראשון: הפסוק בספר במדבר פרשת בהעלתך פרק י', פסוק ט': 'וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצר אתכם והרעתם בחצרות ונזכרתם לפני ה' אלקיכם ונושעתם מאויבכם'.

טעם שני: הפסוק בישעיהו כ"ז, יג: 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האבדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים' – קריאה לקבוצ גלויות עמנו לישראל.

טעם שלישי: הכתוב במשנה סוכה פרק ב', משנה ה': 'אין פוחתין מעשרים ואחת תקיעות במקדש ואין מוסיפין על ארבעים ושמונה. בכל יום היו שם עשרים ואחת תקיעות במקדש' – זכר לתקיעות שהיו תוקעין בכל יום בבית המקדש בהר הבית.

הטעמים הנזכרים לעיל הם הטעמים לתקיעת השופר ליד שריד מקדשנו ביום שחרורו משלטון זרים.

בכבוד רב,

זלמן קויטנר

מזכיר אישי לרב הראשי לישראל

תפילה לרגל קבורתן של עצמות לוחמי מצדה. כ"א בתמוז תשכ"ט.

המקור: אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969.

תפילה לנשמות חללי מצדה

ליום הקבורה בכ"א בתמוז תשכ"ט

חבורה ע"י הרב הראשי לצה"ל

אלוף שלמה גורן

אתאנו לך יוצר רוחות סגל חבורה, נבחרי העם והמדינה, הבאים בכח מעשיהם וגבורתם של אבותינו הקדושים גבורי ישראל ולוחמיו מימי הבית השני, שהיו הראשונים להרים נס המרד נגד הרומאים בירושלים והאחרונים להלחם בהם במצדה בחרפם נפשם למות לפני אלף שמונה מאות תשעים ושש שנה בעד עמנו וערי אלקינו.

ובעת חשכו המאורות בנפלים לפני אויביהם, חששו בנפשם כי 'לא השכילו לתכן רוח אלקים ולהבין כי חתם את גזר דינו של זרע היהודים אשר אהב לפנים'. והנה עד המעמד הזה ועדים חיילי ישראל גבורי העם משחררי המולדת מחדש, שבאו לחלוק את כבוד העם למחרפי נפש אלה מלפני אלפי שנים, ולהביאם למנוחת עולמים לגנזי מרומים במצדה בו נפלו, כי לא יבשו עצמותינו לא אבדה תקותנו, ותוחלתם ומאבקם לחרות לא היה לשוא.

אבינו שבשמים זכור נא לטובה את נשמותיהם הזכות והטהורות של תשע מאות וששים הלוחמים הקנאים לדברי ה' וחרות העם, אנשים נשים וטף, שמצאו מפלט בהר קדומים נורא הוד זה מפני חרב הרומאים, מחריבי עיר תפארתנו ובית מקדשנו, ועמדו על נפשם במסירות נפש ובגבורה עילאית במעוזם האחרון במצודה זו. ובעת גבר האויב ויעל באש את מבצרם ומצודתם על היסוד, ויראו כי כלתה תקותם ונחתם גזר דינם ליפול כעבדים בידי אויבי נפשם 'מלאו רוח גבורה אשר נלאו להכיל, וכמו חזקה עליהם יד אלקים', בחרו למות מות גבורים כבני חורין באמרם: 'אשרי הנופלים בקרב כי מתו בהלחמם על חרותם ולא במכרם אותה לאויבים'. 'ככה מתו כלם באמונה כי לא השאירו אחריהם נפש חיה למשוך בעול הרומאים'. עליהם זועק הנביא 'דמים בדמים נגעו'.

זכר עקידתם ומעשה גבורתם לא ימושו מאתנו לעולמים. תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים עם נשמות לוחמי ישראל וגבוריו בכל דור ודור, כי כל מעשיהם היו לקדש שם שמים ושם ישראל בעולם, ובמותם צוו את החרות לדורות הבאים.

זכור יזכור אתכם אלקים חיים בטוב וברחמים יגיה אורכם ויחיש קץ
עמידתכם ותמיד תתהלכו כנגד הטוב והחיים, ויקוים בכם חזיון הנביא 'ונתתי
רוחי בכם וחייתם והנחתי אתכם על אדמתם וידעתם כי אני ה' דברתי ועשיתי
נאם ה'".

נספח חמישי

ברכה לרגל קבלת פרס נובל לשלום. הרב גורן למנחם בגין, 31 באוקטובר 1978.

המקור : אמ"ב, PM-0091.

ראש הממשלה מר מנחם בגין משרד ראש הממשלה ירושלים.
ההחלטה להעניק לך פרס נובל לשלום היא קידוש שם ישראל בעולם וקיום
חזון הנביא ונקדשתי בכם לעיני הגוים. תזכה לשמור על שלמות ארצנו ונחלת
אבותינו לאורך ימים.

היה ברכה

הרב שלמה גורן הרב הראשי לישראל

פינוי סיני בהסכם השלום עם מצרים. מנחם בגין לרב גורן, 17 באוגוסט 1981.

המקור: אמ"ב PM-1105.

ראש הממשלה

ירושלים, י"ז באב תשמ"א

17 באוגוסט 1981

לכבוד

הרב שלמה גורן

הרב הראשי לארץ ישראל

היכל שלמה

ירושלים

מורנו ורבנו הנעלה,

הריני מודה לכבודו על מכתבו החשוב בקשר עם הסוגיה של ארץ ישראל וסיני. מעולם לא אמרתי לאיש, כי כבודו הוציא את פיתחת רפיח מגבולותיה של ארץ ישראל. גם לו כבודו היה אומר לי, באופן אישי, בלבד, שלפי דעתו מדבר סיני אינו שייך לארץ ישראל, לא הייתי בשום תנאי חוזר על הודעתו הפרטית הזאת. אבל כפי שכבודו זוכר, הוא אמר בשעתו בפומבי כי סיני אינה ארץ ישראל, ונימק את דבריו אלה, כפי שהוא חזר עליהם גם באזני וגם במכתבו אלי. ההודעה היתה, איפוא, לנחלת הכלל, אגב, היא פורסמה גם במספר עיתונים, עד כמה שאני זוכר, ולכן יכולתי לומר לכל איש בישראל, כי כך וכך אמר לי כבוד הרב הראשי. אני גם חזרתי על דברי כבודו, כי בענין זה יש לו ויכוח עם רבנו הגדול הרב צבי יהודה הכהן קוק הטוען עדי היום, כפי שקראתי באחרונה, כי כל חצי האי סיני הוא חלק של ארץ ישראל.

כפי שכבודו רואה, לא שיניתי אפילו במלה אחת ממה שכבודו הודיע בפומבי ואמר גם לי. באשר לפיתחת רפיח – גם לבור מדאורייתא כמוני, ידוע הדבר – יש ויכוח בין חכמים, ביחוד מבחינת הפירוש של נחל מצרים. אבל לא אכניס ראשי בין ההרים. חובתי אך לספר לכבודו את אשר אירע ב'קמפ דייוויד' ובכנסת:

נלחמתי ב'קמפ דייוויד' על השאר יישובינו בפיתחת רפיח מתוך מתן כח עברי מגן לתושבים – עד הרגע האחרון. באחד הלילות שכנעתי בצדקת העמדה הזו את הנשיא קרטור. הוא הבטיח לי לנסות ולשכנע את הנשיא סאדאת. חזר ואמר לי, כי בכך לא הצליח. או אז אני אמרתי לו: אין לי ולחברי שום סמכות להודיע למישהו, כי נפנה את המתנחלים בפיתחת רפיח. נמסור את הענין להכרעת הכנסת, ומה שהכנסת תחליט – זה יקום. לחברי הכנסת ניתן חופש הצבעה ללא הטלת משמעת קואליציונית או סיעתית כלשהי. על דברים אלה חזר הנשיא קרטור בנאומו בפני הקונגרס האמריקני, ובידעו את עמדותי שלא השתמעה לדו-פנים שאל אותי אם אני יכול להימנע מלהשתתף בוויכוח על נושא זה. השיבותי: אחשוב על כך. אמר אחד מחברי, מיזמתו שלו: לא יתכן שראש הממשלה לא ידבר על נושא זה.

לאחר ששבתי הביתה והצעתי, כי תהיינה שתי הצבעות בכנסת, האחת על הסכמי 'קמפ דייוויד' והשנייה, נפרדת, על בעיית הישובים בפיתחת רפיח, קמו אנשי 'המערך' והשמיעו זעקה

מרה: 'מה? הבריות יאמרו שבגין הביא את השלום ואילו אנחנו הורדנו את הישובים מסיני. לא יקום ולא יהיה. ההצבעה מוכרחה להיות משותפת'. או אז לא היתה לי שום דרך אחרת – הממשלה כולה החליטה על כך, אלא לערוך הצבעה אחת בכנסת.

ברור היה לכל, כי אנו מצביעים על ההסכם שהולך לחוזה שלום בינינו לבין מצרים. בודאי שהיו חילוקי דעות בענין זה בכנסת, וגם בתוך סיעתנו, ולכולם ניתן חופש הצבעה, אף על פי שהענין לא היה כלל מצפוני אלא פוליטי מובהק, אלה שתמכו בדרך המוליכה אל חוזה שלום, לא יכלו אלא להצביע: הן.

לו המערך היה מסכים לקבל את הצעתי ולערוך שתי הצבעות נפרדות והרוב בכנסת היה מחליט, כפי שיכול היה, על יסוד הצבעה חפשית לחלוטין, להחליט, כי אין מורידים את הישובים מפתחת רפיח, התוצאה היתה – הייתי מוכן לקבל אותה על עצמי, להודיע לנשיא קרטר כי זה רצונו של בית המחוקקים בישראל, וחובתי כראש ממשלה להתחשב ברצון הזה ללא כל סייג. גם הייתי מודיע על כך לנשיא סאדאת, ואומר לו מפורשות: 'אם בתנאים אלה אינך מוכן לחתום על חוזה שלום, נשוב וננהל משא ומתן על התנאים הקשורים בו'.

כבודו, איפוא, רואה, כיצד אולצנו, למעשה, על ידי הצבעה משותפת, להסכים, בעקיפין, בכנסת, לא ב'קמפ דייוויד', כי מתנחלי פיתחת רפיח ייושבו במקום אחר בארץ ישראל. הענין כאוב מדי כדי שאעשה מזה ענין, אפילו לדיון בחוג מצומצם. בכל מערכת הבחירות אפילו לא הזכרתי במלה אחת את המהלך האומלל הזה של המערך. אבל אלו הן העובדות, וזו היתה חובתי להביאן לתשומת לבו של כבודו.

בכבוד רב ובברכה,

מ. בגין

מחאה על השמטת שם 'אלקים' מתפילת 'יזכור'. הרב גורן לרמטכ"ל יצחק רבין, 30 באוקטובר 1967.
המקור: א"צ, 4/117/1970, 4/863/1973.

ב"ה

מוגבל

ע"י רץ מיוחד

מטכ"ל רבנות צבאית
תשרי תשכ"ח, 30 אוק' 67

הרמטכ"ל

ראש אכ"א

הנדון: פגיעה בתפילת יזכור

1. נדהמתי לשמוע בטכס חלוקת צל"שים שנערך היום נוסח מסולף של תפילת יזכור תוך השמטה מכוונת של השם אלקים, זה נוגד את נוסח היזכור של פקודות מטכ"ל וזה פגע קשות ברגשות כל הדתיים שהיו נוכחים בטכס וששמעו אותו ברדיו כפי שהרגשתי אנכי, מעין חלול ה' בזה שהושמט שם האלקים מן התפילה.
2. אני מתפלא על הפרת פקודות המטכ"ל, ובשום טקס מטכ"לי עד כה לא נאמר נוסח אחר מאשר יזכור אלקים כפי נוסח המסורתי המקובל ביהדות. מאחר וזה קרה בטקס המטכ"ל בנוכחות הרמטכ"ל ואלופי צה"ל עלול הדבר לשמש תקלה חמורה לעתיד, כי כל שינוי מנוסח יזכור בכל טקס צבאי מכפי הכתוב והמקובל מדורי דורות מהווה פגיעה חמורה במסורת ישראל וברגשות הקודש של כל יהודי מאמין.
3. ברצוני להוסיף שצה"ל עד כה היווה גורם מאחד בטקסיו ביודעו לשמור על קדושת המסורת של העם, ולא יתכן חלילה לנו שבנקודה רגישה זאת של אזכרה לחללי צה"ל נגרום לפרוד ולתרעומת קשה על צה"ל.
4. אי לזאת אבקשן להוציא הוראה מחייבת דרך חוזר מפ"ע שאין לשנות נוסח היזכור בכל טקסי צה"ל מכפי הכתוב בפקודות מטכ"ל.

שלמה גורן, אלוף
הרב הראשי לצה"ל

תפילה שחיבר הרב גורן להחלמתו של נשיא ארה"ב רונלד רייגן לאחר ניסיון ההתנקשות בחייו. אפריל 1981.

המקור: אר"ג, מכתבים ומברקים לנשיא ארה"ב ומיוחדים.

ADAR 8, 5741

APRIL, 1981

A SPECIAL PRAYER FOR THE RECOVERY OF THE PRESIDENT OF
THE UNITED STATES OF AMERICA – MR. RONALD REAGAN
COMPOSED BY THE CHIEF RABBI OF ISRAEL, RABBI SHLOMO
GOREN

May He who blessed our Forefathers, Abraham, Isaac and Jacob, Moses, Aaron, David and Solomon, bless and heal the President of the United States of America, Mr. Ronald Reagan, for whose health we pray.

May the Heavenly Father of compassion grant him a complete recovery.

May the Al mighty strengthen his spirit and renew his life, and bestow upon the President a perfect and a speedy recuperation from Heaven so that he may enjoy peace of mind and perfect health from now onwards.

Let us all say AMEN.

This Special Prayer (which is being said daily at the Western Wall in the Holy City of Jerusalem) was recited by the Chief Rabbi of Israel, Rabbi Shlomo Goren, on Wednesday, April 1st.at an Urgent National Convention of Rabbis from all over the State of Israel, in the presence of the President of the State of Israel, Mr. Yitzhak Navon.

בחירת הרב גורן לרב הראשי של תל-אביב-יפו. דוד בן-גוריון לרב גורן, 9 ביוני 1968.
המקור: אר"ג, מכתבים לאישים חשובים.

שדה בוקר, 9.6.68

לאלוף גורן – שלום וברכה,

קראתי בעיתונים שנבחרת לרב ראשי בתל אביב. עלי להגיד לך האמת שלא שמחתי כל-כך על ידיעה זו, כי אילו היה הדבר תלוי בי הייתי מבכר שתוסיף להיות רב ראשי בצה"ל. אבל אם זהו רצונך – אני משתתף בשמחתך, ומברך אותך שגם בחייל האזרחים תמשיך להיות דוגמא ומופת ותדע לחסל הפער בין 'דתי' ו'חילוני' – שני מושגים מוטעים הזרים לרוח היהדות. אנחנו כולנו יהודים, וקודם כל – יהודים, ואין יהודי 'חילוני' כשם אין יהודי 'דתי'. איני בטוח שכל יהודי שמכנים אותו בשם 'דתי' – שומר באמת כל המצוות, והתורה אינה מבחינה בין מצוות שבין אדם למקום ובין מצוות שבין אדם לחברו.

אנו זקוקים עכשיו לא להעמיק ניגודים בעם – אלא להיפך. משטר הבחירות הנחיל ריבוי סיעות ומפלגות, ואיני יודע מהו ההבדל בין איש מפד"ל ובין איש אגודה, ואני מקווה שתצליח ללכד יותר ויותר את האומה כי צפונים לנו עוד מבחנים קשים ומסוכנים בעתיד.

בהוקרה,

ד. בן-גוריון

נספח עשירי

בחירת הרב גורן לרב הראשי של תל-אביב-יפו. הרב גורן לדוד בן גוריון, 2 ביולי 1968.
המקור: אב"ג, התכתבויות.

אלוף שלמה גורן

הרב הראשי לצה"ל

ב"ה, ו' תמוז תשכ"ח 2.7.68

ידיד כל בית ישראל

אישי הדגול

מר דוד בן גוריון

שלום כב' ישגה לעולם!

קראתי בעיון רב את ברכתו לרגל הבחרי כרב ראשי לת"א-יפו, ואכן צדק כבודו בהערכת החשיבות של רב ראשי בצה"ל מעל לרבנות שבת"א. קשה עלי מאוד הפרידה מצה"ל האהוב על כלנו. בשרותי הארוך יחסית בצה"ל למדתי לאהוב, להוקיר ולהעריך כל אחד ללא הבדלי גיל, מעמד או דרגה, באשר נוכחתי לראות כי המשותף ביניהם הינה הדוגמה האישית ומסירות הנפש העליונה המתגלית בכל עת מצוא בצבאנו המפואר. למדתו לראות כי כל המחיצות בין איש לרעהו ובין תנועה לרעותה שבחיים האזרחיים, אינן אלא חיץ מלאכותי וכי המאחד והמשותף הוא העיקר הקבוע והחשוב בינינו. אני תקווה כי אצליח להחדיר אחדות ואהבה זו גם בחיינו האזרחיים במדה מסוימת.

רבות מהשקפות היסוד שלי הצלחתי לגבש תחת ההשראה של כב' בהיותו ראש הממשלה ושר הבטחון הראשון בישראל, כב' היה לי לעינים בכל הנוגע לאחדות ישראל ולאהבת העם והארץ.

ובהזדמנות זו ברצוני להודות לכב' על העזרה המכרעת שהגיש לי בעת מילוי תפקידי בצה"ל, ועל ההבנה העמוקה לבעיות הרוח שלנו שמצאתי אצל כב'. בעזרת הרצון הטוב מצד כל הגורמים הצלחנו לשמור על יחודו ואחדותו של צה"ל בכל שטחי החיים.

אני מברך את כב' באריכות ימים ושנים, ושיזכה לתרום עוד רבות לעם ולארץ. בימיו ובימינו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח בארצו.

בתודה, בברכה וביקר,

שלמה גורן, אלוף

הרב הראשי לצה"ל

נספח אחד עשר

הצעה להקמת ממשלת 'ליכוד לאומי'. הרב גורן לגולדה מאיר, 26 בנובמבר 1973.
המקור: אר"ג, ללא תיק.

שלמה גורן – הרב הראשי לישראל

ב"ה, א' בכסלו תשל"ד, 26 בנובמבר 1973

ירושלים

לכבוד

ראש הממשלה

מרת גולדה מאיר

שלומך ושלום ישראל ישגה לעד,

כבוד ראש הממשלה!

בפגישתנו בי"ט מרחשון תשל"ד, 14.11.73, נסיתי להביא בפני ראש הממשלה את ההצעה להקים ממשלת ליכוד לאומי מתוך דאגה גוברת והולכת לעתיד העם והמדינה. אני גם כעת משוכנע שאם העם היהודי בארץ ובתפוצות יהיה מאוחד ואיתן ברוחו יצליח בע"ה לעבור גם את המשבר הנורא הזה. על אף המשבר הבטחוני והפוליטי החמור שנקלענו לתוכו לא נתערערה כמלוא נימה אמונתנו בהצלחת דרכנו, ותקותנו איתנה כמקודם שבע"ה בכחנו ובעליונות הרוחנית של בנינו לגבור חילים ולעמוד חזקים נגד הגלים הסוערים הגועשים עלינו להטביענו. אין הדבר תלוי אלא בנו לא להכנע ולא לקבל תכתיבים, כי עמנו ה' להצילנו.

לפני שנפגשתי עם כב' שוחחתי בנושא הקמת ממשלה לאומית ארוכות עם מר אהרן ידלין, עם השר שמעון פרס ועם מר מנחם בגין, ומהם קבלתי את הרושם שיש מקום לדון בנושא זה, והם יעצו לי לשוחח עם כב' ראש הממשלה. אבל הפגישה עם כב' ראש הממשלה נערכה בשעה שלא היתה כשרה להצעה מעין זו, היא נערכה למחרת הויכוח הגדול בכנסת כאשר כב' ראש הממשלה היתה תחת הרושם הקשה שעשו עליה נציגי האופוזיציה.

אמרתי אז ואני חושב שכעת יותר מתמיד אם המצב הבטחוני מאפשר לערוך את הבחירות בקרוב בזמן שנקבע, מוטב להמתין לתוצאות ואז תתברר האפשרות להקמת ממשלת ליכוד לאומית. אבל אם אין אפשרות לקיים את הבחירות בזמן, ברור לי שצו השעה היא לאחד את העם מבפנים ומבחוץ למדינת ישראל, והבטוי החזק ביותר לכך תהיה הקמת ממשלה מאוחדת בעלת הייצוג הגדול ביותר האפשרי כיום. ממשלה כזאת תרים את המורל ותפיח בלבבות העם בארץ ובחו"ל בטחון, תקוה, עוז ותעצומות לקראת הבאות.

נספח שנים עשר

קיום תפילת יום הכיפורים בבניין 'המחכמה'. הרב גורן לאריאל שרון, 11 באוקטובר 1981.
המקור: אר"ג, מכתבים אישיים.

י"ג בתשרי תשמ"ב
11 באוקטובר 1981

לכבוד
כב' שר הבטחון
מר אריאל שרון
שלומך ישגה לעולם,

חייב אני לך תודה על ההוראות שנתת לאלוף פיקוד המרכז בכל הנוגע להכנת בנין 'המחכמה' לתפילה ביום הכפורים. הודות לך זכינו לערוך בהתלהבות גדולה את תפילות מוסף, מנחה ונעילה של יום הכפורים בשטח הר הבית לפי נוסחאות התפילה המיוחדות שהיו נהוגות בהר הבית בזמן שבית המקדש היה קיים.

אסיר תודה אהיה לך אם תואיל להעביר את מיטבת הוקרתי ותודתי לאלוף פיקוד המרכז, ידידי אלוף משה לוי שעשה כל אשר לאל ידו כדי להכין את המקום בצורה נאה לתפילת יום הכפורים. הוא דאג לכל דבר קטן כגדול וראוי הוא לשבח ולתהלה יחד, עם מפקד חטיבת מחוז ירושלים, אל"מ יעקב שחרור וחבר הקצינים והחיילים.

ביחוד הנני מציין את עבודתו הברוכה והיעילה של הרב הצבאי לחטיבת מחוז ירושלים, סרן הרב שלזינגר שטרך, עמל והצליח בכל אשר נדרש ממנו, והוא בא ממרחקים להתפלל אתנו את התפילות ביום הכפורים. כלם יבואו על התודה והברכה.

באשר לנושא עצמו של 'המחכמה', הרי כל הסדורים היו חד-פעמיים ובהתאם להבטחתך אבקשך להודיע לאלוף הפיקוד שיאפשר לי להכניס לשם ארון קודש קבוע, עם ספרי תורה וריהוט של בית כנסת כדי שנוכל להתפלל שם לעיתים מזומנות, בחגים ובשבתות ובתפילות חגיגיות וכן לתת לי תעודה שתאפשר לי להכנס לבנין המחכמה בכל עת מצוא עם צבור מתפללים כדי שנוכל להתפלל שם בציבור.

בנוסף על כך, ברצוני להזכיר שוב כי אני זקוק לבית בעיר העתיקה, לשם מגורי משפחות לתלמידי כולל ה'אידרא' שתחת חסותי הנמצא ברחבת הכותל המערבי. אני תקווה שתעשה כל אשר לאל ידיך כדי למלא בקשתי זו. בברכת חג שמח, לך, לרעיתך, למשפחתך ולצה"ל

בידידות

שלמה גורן, הרב הראשי לישראל

נספח שלושה עשר

ניחומים לרבי שמחה-בונים אלתר על פטירת אחיו וברכות לרגל התמנותו לאדמו"ר מגור. הרב גורן לרב שמחה-בונים אלתר, י"ג באדר תשל"ז.
המקור: אר"ג, מברקים ומכתבים לרבנים בארץ.

2.3.77

ב"ה, יג' אדר תשל"ז לסדר 'ועשית בגדי קודש לאהרן אחיך לכבוד ולתפארת'.

לאיש אלקים קדוש הוא בגש"ק
הגה"צ כש"ת מוהר"ר שמחה בונם אלתר יצ"ו
האדמו"ר מגור שליט"א
שלום כהדר"ג וצדקתו ישגה לעלם,

עדיין שרויים אנו יחד עם כל בית ישראל באבל כבד על הלקח ארון האלקים, רבם ומאורם של ישראל קדוש ייאמר לו, כבוד הגה"צ מהרי"א זצוק"ל, הודו זיוו והדרו של שלומי אמוני ישראל באה"ק ובתפוצות הגולה. ואני תפלה שיהיה מליץ טוב בעד כל בית ישראל וכלנו יחד עם בית האדמו"ר מגור, ה' עליהם יחי' נתנחם בבנין ציון וירושלים.

עם ברכות הנחמה והישועה מתכבדים אנו להביע בשמחת לבבנו את אחולי ברכות שמים מעל להדר"ג על הכתרתו בכתרה של תורה ומלכות שמים. יזכהו הקב"ה בברכות פיו לשבת על כסא ממלכת התורה של אבות אבותיו הקדושים זי"ע. לאורך ימים ושנים. ומחיה חיים יתן למרן שליט"א חיים ארוכים טובים ומתוקנים ויקויים בכת"ר ברכת ה' לאברהם 'והיה ברכה', כפי המבואר ברש"י שם על אתר ומברכות פיו נתברך כולנו חיים עד עולם.

הכו"ח בכל חותמי ברכות שבמקדש ושבמדינה,

שלמה גורן

הרב הראשי לישראל

נספח ארבעה עשר

סדרי התפילה בקבר רחל. הרב שלמה זלמן אויערבך לרב גורן, מוצ"ש נחמו תשכ"ט.
המקור: אר"ג, רב ראשי לצה"ל, 1969.

הרב שלמה זלמן אויערבאך
בעיה"ק ירושלים תובב"א

ב"ה, יום מוצש"ק פר' נחמו תשכ"ט

יצק ד' שלו' וברכה למע"כ ידיד הגאון המובהק וכו' הרב שלמה גורן שליט"א רב ראשי לצה"ל ולעה"ק יפו-תל אביב.
אחרי מבוא הברכה בכבוד ויקר כיאות לרום ערכו, אבקש את הדר"ג כי תערב עליו עתירתי עבור הכלל.
צבור גדול וחשוב של ת"ח ויראי ד' אשר חפצים ומשתוקקים מאד להשתטח על קבר רחל אמנו לשפוך שיח לבם ולהרבות שם בתפלה ותחנונים מצטערים מאד על זה שהרבה פעמים נמנע מהם דבר זה בגלל הערבובייה הגדולה של תערובת אנשים ונשים יחדיו, ובפרט כהיום אשר לדאבוננו גם יש נשים רבות שאינן לבושות כראוי. ובמר נפשם באו אלי אנשים גדולים מאד בתורה ויראה לטכס עצה וגם התחנונו ובקשו ממני להשתדל למצוא תיקון לדבר זה.
והיות שמקום קדוש זה עומד ב"ה תחת פקוחה היעיל והמשובח של הרבנות הצבאית אשר שומרים באמת את משמרת הקודש כראוי, אשר על כן אקוה להוסיף עוד זכות שתתגלגל ע"י זכאי ופונה אני בזה אל הדר גאונו שיתן אל לבו דאגתם של ת"ח צדיקים וחסידים, וחזקה על גברא רבה כוותיה שברוב חכמתו ויראתו ישכיל להתגבר על כל המכשולים ולעשות 'תיקון גדול' גם לדבר זה.
אולי ע"י ב' כניסות נפרדות, היינו שהכניסה הראשית תהא רק לנשים והן תעמודנה שם כל הזמן בשטח גדול זה שהוא במזרח המצבה וגם יציאתן כביאתן מאותו פתח. ואילו הכניסה והיציאה לגברים תהא מאותו הפתח שמשמש עכשיו רק ליציאה, ויחד עם הצבת שלטים לסמון המקומות חושבני שודאי יהיה בכך תיקון גדול, אך מסתמא יש גם דרכים אחרות, ואנכי לא באתי אלא להעיר ולא להורות.

ובתקוותי שהדר"ג שליט"א בטח יעשה בזה כמיטב יכלתו אחתום ברוב הוקרה והערצה ובמיטב הברכות שלמה זלמן אויערבאך

נספח חמישה עשר

ברכה לבחירת הרב בצלאל ז'ולטי לרבה הראשי של ירושלים. הרב גורן לרב בצלאל ז'ולטי, תשל"ח.
המקור: אר"ג, מברקים ומכתבים לרבנים בארץ.

שם השולח: שלמה גורן הרב הראשי לישראל
מענו: היכל שלמה ירושלים

מברק רשמי

שם הנמען: הגאון הרב בצלאל ז'ולטי שליט"א
הרחוב ומס' הבית: רד"ק 30
מקום הייעוד: ירושלים

ישא ברכה להבחרו כרב הראשי לעיר קדשנו ותפארתנו ירושלים תובב"א.
יזכה להרים את קרן התורה וכבוד הרבנות בציון לקרב לבבות ולהשכין שלום
בין תלמידי החכמים שירבו שלום בעולם והאמת והשלום אהבו.

שלמה גורן
הרב הראשי לישראל

נספח שישה עשר

מחאה על הצגת מועמדותו של הרב שאול ישראלי לרבנות הראשית. הרב צבי-יהודה הכהן קוק לרב שאול ישראלי, ח' באייר תשל"ח.
המקור: אר"ג, מכתבים מהרב צבי-יהודה.

צבי יהודה הכהן קוק
ירושלים עיקות"ו

ב"ה, ח אייר התשל"ח

לכבוד ידי"נ הרב הגאון ר' שאול ישראל שליט"א.

נרעשתי לשמוע שכאילו כ"ת נותן יד לבעלי המחלוקת המתאמצים להרוס בית הקודש של הרבנות הראשית לארץ ישראל, שהוקם על ידי תקף קדשו של ק"ק אאמו"ר הרב הכהן הגדול זצ"ל, ונמשכת בראשות רבותינו גדולי ישראל שליט"א. תוחלתי ותקוותי כי בודאי יזדרז כ"ת להתנער מכל שייכות לחילול השם הנורא הזה, ולהודיע מפורש וברור שאין לו שום שייכות לכל ההתבלבלות הזאת.

ובאוקמי ואברויי סייעתא דשמיא להנצל בע"ה ולהשתחרר מכל המכשלות אשר מלפנינו ומאחרינו במשמרת עמו ישראל הבוחר בירושלים לנצח.

בצפיית הישועה השלימה
צבי יהודה הכהן קוק

Abstract

This study examines the public image and the creative Torah work of Rabbi Shlomo Goren (1918 – 1994), who served as Chief Rabbi of the Israel Defense Forces (1948 – 1971), Chief Rabbi of Tel Aviv – Jaffa (1971 – 1972), and Chief Rabbi of Israel (1972 – 1983). During his time, Rabbi Goren was involved in events that were at the center of public discussion in Israel; he expressed his halakhic positions on fundamental issues about religion, state, technology, and culture; and he established links with leaders in Israel and around the world. This study was aided, *inter alia*, by archival sources that have not been subjected to scholarly examination previously.

Biographical Background

Rabbi Goren was born to a Hassidic Zionist family in Poland, immigrated to the Land of Israel with his parents in 1925, and settled in Kfar Hassidim. After a few years, the family relocated to Jerusalem, where Rabbi Goren studied in the institutions of the old Orthodox community. At the young age of twelve he began to study at *Yeshivat Hevron*, where he was recognized as a child prodigy. After a while he was drawn to Rabbi Avraham Yitzhak HaCohen Kook, who was Chief Rabbi of the Land of Israel in those days, and to Rabbi Isser Zalman Meltzer, the head of *Yeshivat Etz Hayyim* in Jerusalem. Rabbi Goren published his first books of Torah scholarship while yet young. In the course of his career he also studied at the Hebrew University in Jerusalem. The complex religious and social background in which Rabbi Goren grew contributed to his becoming a multifaceted scholar, with a strong affinity to Zionism, alongside a closeness and admiration for the Torah world and an openness to the world of general culture.

Public Activities

1. Chief Rabbi of the Israel Defense Forces

Rabbi Goren participated in the defense of the Jewish community in Israel on the eve of the establishment of the State of Israel, and was appointed Chief Rabbi of the Israel Defense Forces (IDF) when the IDF was established. He entered this role with a well-formed view about the importance of providing a spiritual dimension to the institutions of the nascent state, to which he attributed great value. He insisted on complete independence in filling his

role, and that his authority would apply to all IDF soldiers, religious and non-religious alike. Rabbi Goren established the military rabbinate and developed it into an institution that provides religious services and a bond to Jewishness to the entire IDF. He achieved this in the face of organizational difficulties and the opposition of both religious and political bodies to his independence. Towards the end of his tenure, Rabbi Goren became famous throughout Israel and the world due to the ceremony he led at the Western Wall when it was liberated during the Six Day War (1967).

2. Chief Rabbi of Tel Aviv – Jaffa

When Rabbi Goren was not elected Chief Rabbi of Israel in the 1964 elections, he presented his candidacy for the position of Chief Rabbi of Tel Aviv – Jaffa, to which he was elected in 1968. After he retired from the IDF, he served in this capacity for a short period until he was elected Chief Rabbi of Israel.

3. Chief Rabbi of Israel

Rabbi Goren sought to develop the institution of the Chief Rabbinate and make it into a strong, influential body, in Israel and in the rest of the world. He hoped that—through halakhic rulings in the public sphere—it would serve to realize his belief in the importance of adding a religious and spiritual dimension to all the systems of the State of Israel. The leadership of the state supported his election, but ultra-Orthodox circles opposed him, for they saw in his approach a readiness to change Jewish law under pressure from the civil authorities. After his election in 1972, Rabbi Goren granted the Langer children, a brother and a sister who had been given the status of *mamzerim* (children of an illegitimate union, such as children of a married woman who was neither widowed nor divorced), permission to marry other Jews. As a result, ultra-Orthodox rabbis and leaders came to oppose him even more strongly. In 1974 Rabbi Goren aroused the fury of the political leadership, including senior leaders of the Religious Zionist Party, when he opposed a compromise in the formulation of Israel's Law of Return. As a result of opposition to his approach to various issues by political and religious bodies, Rabbi Goren's tenure as Chief Rabbi was marked by his growing disappointment over the impossibility of realizing his initiatives and his complex doctrine. The well publicized disagreements between him and his colleague, Rabbi Ovadya Yosef, also harmed his ability to advance his ambitious plans. During his term as Chief Rabbi a law was passed (1980) limiting Chief Rabbis' tenures to ten years. Rabbi Goren sought to

bring about a change in the law, but did not win support, and, to his great regret, he was forced to retire from his position.

Jewish Law, Thought, and Deed

During Rabbi Goren's years of service in public roles, and afterwards, he crystallized a halakhic doctrine in a great variety of areas concerning the nation, the land, the state and modern technological and cultural developments, and advanced several practical initiatives in accordance with his unique approach. He and his family members collected his essays and *responsa*. Central issues in his doctrine, and their changes over the years, are analyzed in this study.

1. National Halakha

Rabbi Goren saw great value in the rebirth of the State of Israel. He held that the halakhic authorities of his generation must discuss the halakhic issues that arise from its development, thus granting a religious and spiritual dimension to every national and political area of life. He viewed the State of Israel as an interim stage between the period of Jewish exile and the days of the Messiah, and held that it could move itself forward towards fulfilling the prophetic vision of redemption, if it would realize national and religious tasks. His position experienced vicissitudes over the years. In accordance with his view, the Chief Rabbinate Council determined, while he was President of the Council, in 1973, that *Hallel* (festive psalms recited on holidays) should be recited with a blessing on *Yom HaAtzmaut* (Israel Independence Day), although he cast doubt on this position himself towards the end of his life. Rabbi Goren accumulated his experience as a halakhic authority during his years as Chief Rabbi of the IDF, and was the first to propose various halakhic solutions to the security system.

Another area in which Rabbi Goren was highly active was his struggle, after the Six Day War, for the right of Jews to pray in various holy places. He failed to achieve that on the Temple Mount, but his struggle against the Minister of Defense, Moshe Dayan, succeeded in *Me'arat HaMakhpela*. Rabbi Goren supported the settlements that arose in Judea and Samaria, and opposed transferring these territories in peace agreements. Nevertheless, he supported peace talks with Egypt in exchange for evacuating Sinai, but, on the other hand, he opposed the evacuation of settlements in the *Yamit* region. He even held that one could

discuss transferring the Golan Heights as part of a peace agreement with Syria, contingent on leaving the Jewish communities there and making proper security arrangements.

Rabbi Goren was also involved in matters of Jewish identity and personal status. He held that there is room for a more lenient approach to matters of conversion in Israel than elsewhere, and during his term as Chief Rabbi of Israel he brought about the establishment of *ulpanim* (study programs) and special *batei din* (religious courts) for conversion. He invested efforts in resolving the doubt concerning the status of *mamzerim* and *agunot* (wives whose husbands have disappeared). Thus, for example, he utilized technological innovations to find a halakhic solution for the *agunot* of the Dakar submarine that disappeared in 1968. His tendency to be lenient in these matters stemmed, *inter alia*, from his ambition to lead to legislation on religious matters, according to which a Jew would be defined in the Law of Return according to the halakhic definition, and legislation will be prevented that would make civil marriage possible. He saw formulation of a law that would contradict the laws of the Torah as a very severe matter, which would cast a shadow, according to his perception, on the character of the state as the fulfillment of the vision of the prophets. Rabbi Goren discussed the halakhic status of secular Jews in Israel, and defined them as "children [who had grown] in captivity (whose violation of Jewish law was not intentional or out of spite)", a position with various halakhic consequences. After it was decided to bring the Jews of Ethiopia to Israel, he sought to make their conversion process easy, and even held that there is no obligation to convert them together as a group when they immigrate.

Other areas that Rabbi Goren dealt with from a national-halakhic position that touched upon the civil systems of the state were medicine, economics and education. Several of his *responsa* concerning medical issues were adopted by medical committees and hospitals in Israel, such as organ transplants and *in vitro* fertilization.

2. Technological and Cultural Innovations

Rabbi Goren held that an authority in Jewish law must respond to contemporary technological and cultural developments. He ruled on many technological matters that were brought to his attention. *Inter alia*, he proposed solutions concerning technological agricultural work on *Shabbat* and during the *shemitta* year.

3. **The Limits of Innovation**

Occasionally, Rabbi Goren took a specifically conservative position, when he thought there was no reason to be lenient for the sake of normative conducting of political and technological systems. For example, he opposed harming Jewish graves for purposes of archeological digging, and he strongly opposed the Reform and Conservative movements.

4. **Innovation in Prayer**

Rabbi Goren believed in the need to revitalize original Torah creativity, to give a new life to national unity. *Inter alia*, he composed and edited prayers, including the "IDF Uniform Prayer Book", prayers for soldiers going into military actions, and prayers in response to the events of his time, like the "Prayer for the Welfare of the Captives of Zion" for Jews who sought to immigrate to Israel who were imprisoned by the Soviet authorities.

5. **Establishing Institutions**

Rabbi Goren sought to establish a system of Torah institutions, in which the *Talmud Yerushalmi* would be taught and be a subject of research, where research would be developed about Jerusalem and the Temple Mount, where the *Talmud Bavli* would be studied in great breadth, and where a knowledge of esoteric Torah would be acquired. He established "*Kollel Ha-Idra*" at the Western Wall compound in Jerusalem and *kollelim* on the Golan Heights.

Connections with Leaders and Communities

1. **Political and Military Leaders**

Rabbi Goren was very close to David Ben-Gurion. Ben-Gurion fully supported Rabbi Goren's activities in the IDF, and the two would meet frequently and discuss spiritual matters. Rabbi Goren also developed a personal connection with other Prime Ministers – Golda Meir, Yitzhak Rabin and Menahem Begin, although they did not back his initiatives fully. During his service in the IDF he formed close connections with senior officers, some of whom ultimately became influential political leaders, who helped advance his initiatives. One of these was Ariel Sharon.

2. **Religious Society**

At first, the *haredi* world related to Rabbi Goren with suspicion; later it became hostile. Although several great *haredi* rabbis had been colleagues of his when they were *yeshiva* students together, Rabbi Goren saw himself as representing a more inclusive world view, and not as belonging to any narrowly defined group. Although this position helped him at the beginning of his career in the IDF, yet as time passed many shunned him and distanced themselves from him on account of it. This was true both of *haredi* leaders who opposed his nationalistic positions and of leaders of the religious-zionist community, because his innovative, complex positions did not always harmonize with their outlooks, in spite of the other similarities between their ways of thinking.

3. **The Jews of the Diaspora**

As Chief Rabbi of the IDF, Rabbi Goren was sent by Zionist institutions to tighten the bonds between Diaspora Jewry and the State of Israel, and to help raise funds for the developing state. During these visits, he established connections with rabbis and leaders, including important Jewish spiritual and intellectual leaders. Rabbi Goren was welcomed with great honor by Zionist communities, and responded to halakhic questions that were addressed to him. On his visits he also met with political leaders, and sometimes even conveyed messages to them on behalf of the Israeli government.

In conclusion, Rabbi Goren sought to create a halakhic and philosophical doctrine that would give practical expression to his recognition of the sanctity of the State of Israel by formulating Jewish laws for conducting it. Rabbi Goren's daring in his attempts to innovate Jewish laws for conducting a state and to influence its spiritual character exacted a heavy toll from him. He lived under tremendous tension, in an attempt to integrate his complex doctrine into the hearts of the Israeli public. He was frequently the target of sharp criticism from various sides of the religious and social spectrum in Israel, and only rarely had the pleasure of succeeding in applying a few of his perceptions. His unique halakhic doctrine can provide a broad base for study and implementation in the complex reality of Israel even today.

TABLE OF CONTENTS

Abstract	I
Introduction	1
1. Methodology	1
1.1 Background and Principal Aims	1
1.2 The State of Research	1
1.2 Sources and Method	2
1.3 Structure and Scope	3
2. Historical Background	4
2.1 Rabbi Goren from Childhood to Maturity (1918 – 1948)	4
2.1.1 Youth	4
2.1.2 The Yeshiva	6
2.1.3 Social World before the Establishment of the State	8
2.1.4 Budding Intellectual Creativity – Initial Publication Processes	10
2.1.5 Rabbi Goren's Public Activities before the Establishment of the State	11
2.2 A Brief Biography of Rabbi Goren until his Death (1948 – 1994)	12
Chapter I – Rabbi Goren as Chief Rabbi	13
1. Spirit and Might: Rabbi Goren as Chief Rabbi of the IDF (1948 – 1971)	13
1.1 From "The Religious Service" to the Military Rabbinate	13
1.1.1 "The Religious Service"	13
1.1.2 Rabbi Goren's Appointment as IDF Chief Rabbi	14
1.1.3 "The Religious Service" Merging into the Military Rabbinate	15
1.2 Developing the Institution of the Military Rabbinate and Fortifying its Position	17

1.2.1	The Issue of the Religious Units	17
1.2.2	The Difficulties of Getting Started	18
1.2.3	The Military Rabbinate and the Chief Rabbinate of Israel	19
1.2.4	The Military Rabbinate and Political Party Organizations	21
1.3	Rabbi Goren's Activities as IDF Chief Rabbi	22
1.3.1	A System of Religious Services	23
1.3.2	Fallen and Missing Soldiers	23
1.3.3	Jewish Heritage	24
1.3.4	The Priest Anointed for War	25
1.4	The Six Day War and its Effect on Rabbi Goren's Status	26
1.5	Resignation from the IDF in the Shadow of the War of Attrition	30
1.6	Summary	32
2.	Transition Period: Chief Rabbi of Tel Aviv	32
2.1	Elections for the Tel Aviv Municipal Rabbinate	32
2.2	Serving in the Tel Aviv Chief Rabbinate	35
2.3	Summary	36
3.	The Vision and its Shattering – Rabbi Goren as Chief Rabbi of Israel	37
3.1	The Chief Rabbinate Elections	37
3.1.1	Election Preparations	37
3.1.2	Reactions to Rabbi Goren's Candidacy	38
3.1.2.1	Reactions of the Religious and Charedi Worlds to His Candidacy	38
3.1.2.3	Reactions of the General Public in Israel to His Candidacy	40
3.1.3	The Election Results	41

3.2	Aspirations and Aims of the Chief Rabbinate	43
3.3	Rabbi Goren's Attempts to Create a Secure Base and the Damage to its Status	44
3.3.1	The Effect on Rabbi Goren's Public Image of his Involvement in Matters of Religion and State	44
3.3.1.1	The Langer "Brother and Sister" Affair	44
3.3.1.2	The "Who is a Jew" Affair	52
3.3.2	Relations between the Two Chief Rabbis	56
3.4	Paralysis in the Functioning of the Chief Rabbinate	60
3.4.1	Freezing Initiatives	60
3.4.2	Internal Conflicts	60
3.5	Re-election and the Limiting of Term	61
3.6	Forced Retirement	63
3.7	Summary	64
4.	Chapter Summary	64
 Chapter II - Jewish Thought, Halakha, and Deed		66
1.	Rabbi Goren's Torah Creativity – Introduction	66
2.	Matters of the People, the Land and the State	68
2.1	The State of Israel in the Visions of the Prophets	69
2.1.1	His National Outlook	69
2.1.2	<i>Yom HaAtzmaut</i> (Israel Independence Day)	71
2.1.3	Changes in his National Perspective	74
2.1.3.1	Following the Six Day War	74

2.1.3.2	Following National Moral and Social Decline	77
2.1.4	Summary	79
2.2	Armed Forces and Security	79
2.2.1	Drafting Yeshiva Students	80
2.2.2	Drafting Women	81
2.2.3	Redeeming Captives	82
2.2.4	Attitude towards Terrorists	83
2.2.5	Bravery and the Ethics of War	85
2.2.6	Security Activities	88
2.2.6.1	The Yom Kippur War	88
2.2.6.2	Lebanon	90
2.2.7	Summary	92
2.3	The Sanctity of the Land of Israel and of the Temple	92
2.3.1	The Temple Mount	93
2.3.1.1	The Struggle to Establish a Jewish Presence on the Temple Mount after the Six Day War	93
2.3.1.2	Quiet Activity to Preserve the Status of the Temple Mount	97
2.3.1.3	Attempts to Restore the Temple Mount to Public Awareness	100
2.3.2	Hevron and Me'arat HaMakhpelah	101
2.3.2.1	The Struggle to Establish a Jewish Presence in Hevron and Me'arat HaMakhpelah	101
2.3.2.2	Connections with the Jewish Community in Hevron	103
2.3.3	Judea and Samaria	106

2.3.3.1	The Early Settlement	106
2.3.3.2	Criticism of Begin's Position and the Camp David Agreements	107
2.3.3.3	His Sharp Opposition to the Oslo Agreements	109
2.3.4	Sinai – Peace with Egypt	111
2.3.4.1	Support of Initial Contacts for a Peace Agreement	111
2.3.4.2	His Reservations about the Agreement that was Concluded	112
2.3.4.3	Evacuation of the <i>Pitchat Rafiach</i> Settlements	113
2.3.5	The Golan Heights	114
2.3.5.1	His Halakhic Position	114
2.3.5.2	His Political Position	115
2.3.6	Summary	116
2.4	Jewish Unity	117
2.4.1	Conversion	117
2.4.1.1	"Who is a Jew" and Conversions in the Land of Israel	117
2.4.1.2	The <i>Batei Din</i> and the <i>Ulpanim</i> for Conversion	123
2.4.1.3	Conversions Outside of Israel	125
2.4.2	Personal Status	126
2.4.2.1	The Status of <i>Agunot</i>	126
2.4.2.2	The Status of <i>Mamzerim</i>	128
2.4.2.3	Civil Marriage	129
2.4.3	Sabbath Desicrators in our Time	129
2.4.4	Secular Jews	130
2.4.5	Jewish Ethiopian Immigrants	132

2.4.6	Karaites	133
2.4.7	Summary	133
2.5	The Civil Systems of the State	133
2.5.1	Medicing	134
2.5.1.1	Autopsy and Skin Bank	134
2.5.1.2	Family Planning and Abortion	134
2.5.1.3	Kidney Sale	135
2.5.1.4	Heart Transplants	135
2.5.1.5	Medical Experiments on Human Beings	135
2.5.1.6	IVF - Test Tube Fertilization	136
2.5.1.7	Medical Ethics	136
2.5.2	Economy	136
2.5.3	Education	137
2.5.4	Summary	138
3.	Innovative Halakhic Rulings	138
3.1	Technology	139
3.2	Agriculture and Shemitta	140
3.3	The Status of Women	142
3.4	Summary	143
4.	Defending the Sacred: Conservative Halakhic Rulings	143
4.1	Archeological Excavations	143
4.2	Reform Judaism	146
4.3	Legislation and Justice	147

4.4	Summary	149
5.	Composing and Innovating Prayers	149
6.	Establishing the Network of <i>Kollelim</i> , " <i>HaIdra</i> "	152
Chapter III – Rabbi Goren's Relationships with Leaders, Political Parties, and Communities		153
1.	Prime Ministers	153
1.1	David Ben-Gurion	153
1.2	Levi Eshkol	157
1.3	Golda Meir	158
1.4	Yitzhak Rabin	159
1.5	Menachem Begin	160
1.6	Summary	161
2.	Military Officers	161
2.1	Chiefs of General Staff	161
2.2	Other Commanders	164
3.	Rabbis and Leaders of the <i>Haredi</i> World	165
3.1	The Early Years: Disagreement and Closeness	165
3.2	The Later Years: Total Severance of Relations	168
3.3	Summary	170
4.	Rabbi Goren and Religious Zionism	171
4.1	<i>Mizrachi</i> and <i>Mafdal</i> (National Religious Party)	171
4.2	<i>B'nei Akiva</i>	173
4.3	The Religious Kibbutz Movement	174

4.4	Religious Zionist Rabbis	175
4.4.1	Rabbi Zvi Yehuda Kook	175
4.4.2	Various Rabbis	179
4.5	Summary	180
5.	Jewish Communities in the Diaspora	180
5.1	Diaspora Jewry	180
5.2	Rabbis and Jewish Leaders in the Diaspora	183
5.2.1	Rabbi Menachem Mendel Schneerson, the Lubavitcher Rebbe	183
5.2.2	Rabbi Dr. Joseph Dov Soloveitchik	184
5.2.3	Professor Saul Lieberman	185
5.2.4	Rabbi Dr. Immanuel Jakobovits	185
5.3	Prisoners of Zion	185
6.	World Leaders	187
7.	Summary	190
Chapter IV – Summary and Conclusions		191
Bibliographic Abbreviations		199
Appendices		221

This work was carried out

under the supervision of

Professor Meir Hildesheimer

Golda and Israel Koschitzky Department of Jewish History

Bar-Ilan University

Ramat Gan

In the Eye of the Storm
The Public Image and Creative
Torah Work of Rabbi Shlomo Goren
1948 – 1994

Shifra Mescheloff

Golda and Israel Koschitzky Department of Jewish History

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

July 2010

